

Biblioteka

Izveštaji

6

Objavljivanje ove knjige pomogla je
Ambasada Kraljevine Holandije u Beogradu

LJUDSKA PRAVA U JUGOSLAVIJI 2002

PRAVO, PRAKSA I PRAVNA SVEST U
SAVEZNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI I
MEĐUNARODNI STANDARDI LJUDSKIH PRAVA

Beogradski centar za ljudska prava
Beograd, 2003

Biblioteka

Izveštaji

LJUDSKA PRAVA U JUGOSLAVIJI 2002.
PRAVO, PRAKSA I PRAVNA SVEST U SAVEZNOJ REPUBLICI
JUGOSLAVIJI I MEĐUNARODNI STANDARDI LJUDSKIH PRAVA

Urednici

mr Tatjana Papić
dr Vojin Dimitrijević

Izdavač

Beogradski centar za ljudska prava
Mlatišumina 26/I, Beograd; Tel./fax: (011) 432 572, 308 5328
e-mail: bgcentar@bgcentar.org.yu; www.bgcentar.org.yu

Za izdavača

dr Vojin Dimitrijević

Korektor

Jasna Alibegović

Fotografija na koricama

Milan Aleksić

ISBN 86-7202-058-8

Priprema i štampa

Dosije, Beograd

Sadržaj

Skraćenice	15
Predgovor	19
Uvod	21
ILJUDSKA PRAVA U PRAVNIM PROPISIMA	25
1. Ljudska prava u pravnom poretku SRJ	28
1.1. Uvod	28
1.2. Ustavne odredbe o ljudskim pravima	29
1.3. Međunarodna ljudska prava i SRJ	30
1.4. Ustavna povelja i ljudska prava	32
1.5. Amnestija i pomilovanje za neka krivična dela povezana s oružanim sukobima na teritoriji bivše Jugoslavije	33
2. Pravo na delotvoran pravni lek za kršenje ljudskih prava	35
2.1. Redovni pravni lekovi	35
2.2. Ustavna žalba	36
2.3. Ombudsman	39
3. Ograničenja i derogacija ljudskih prava	41
3.1. .... Opšta i fakultativna ograničenja	42
3.1.1. Opšta ograničenja	42
3.1.2. Fakultativna ograničenja	43
3.2. Odstupanja (derogacije) u vreme „izvanredne opšte javne opasnosti“	43
3.2.1. Opšte	43
3.2.2. Derogacije u vreme ratnog stanja	44
3.2.3. Vanredno stanje	47
4. Posebna prava	48
4.1. Zabrana diskriminacije	48
4.1.1. Opšte	48
4.1.2. Primeri diskriminacije u jugoslovenskim zakonima	52
4.1.2.1. Neka krivična dela protiv dostojanstva ličnosti i morala	52
4.1.2.2. Izbeglice i državljanstvo	53
4.1.3. Predlog zakona protiv diskriminacije	54
4.2. Pravo na život	56
4.2.1. Opšte	57
4.2.2. Krivično zakonodavstvo	60
4.2.3. Pobačaj	60
4.2.4. Upotreba prinude od strane državnih organa	61
4.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja	63
4.3.1. Opšte	63

4.3.2. Krivično zakonodavstvo.....	65
4.3.3. Krivični postupak i izvršenje kazni	68
4.3.4. Upotreba prinude od strane policije	69
4.4. Zabrana ropstva i prinudnog rada.....	70
4.4.1. Opšte.....	71
4.4.2. Trgovina ljudskim bićima i krijumčarenje ljudi	72
4.4.3. Nedostaci u domaćem zakonodavstvu.....	73
4.4.4. Izmene u domaćem zakonodavstvu.....	77
4.4.5. Prinudni rad.....	79
4.4.6. Domaće zakonodavstvo.....	80
4.5. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode	83
4.5.1. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti	83
4.5.1.1. Zabrana samovoljnog hapšenja i lišenja slobode	84
4.5.1.2. Pravo na obaveštenje o razlozima hapšenja i o optužbi	88
4.5.1.3. Izvođenje pred sudiju u najkraćem roku i pravo na suđenje ili oslobađanje u razumnom roku	89
4.5.1.4. Pravo na žalbu sudu zbog lišenja slobode	91
4.5.1.5. Pravo na naknadu štete zbog nezakonitog lišenja slobode	92
4.5.2. Postupanje s licima lišenim slobode.....	93
4.5.2.1. Obaveza čovečnog postupanja i poštovanja dostojanstva	93
4.5.2.2. Razdvajanje okrivljenih i optuženih, maloletnika i odraslih	96
4.5.2.3. Kazneno-popravni režim	97
4.6. Pravo na pravično suđenje.....	97
4.6.1. Nezavisnost i nepristrasnost sudova.....	99
4.6.2. Pravičnost i javnost rasprave.....	104
4.6.2.1. Pravičnost rasprave	104
4.6.2.2. Javnost rasprave i javnost presude	106
4.6.3. Garantije optuženima za krivična dela	107
4.6.3.1. Pretpostavka nevinosti.....	107
4.6.3.2. Obaveštenje o optužbi, bez odlaganja i na jeziku koji optuženi razume	108
4.6.3.3. Dovoljno vremena i mogućnosti za pripremu odbrane i pravo na kontakt s braniocem.....	108
4.6.3.4. Pravo na suđenje bez nepotrebnog odugovlačenja.....	109
4.6.3.5. Zabrana suđenja <i>in absentia</i> i pravo na odbranu	110
4.6.3.6. Pravo na pozivanje i ispitivanje svedoka	113
4.6.3.7. Pravo na prevodioca	113
4.6.3.8. Zabrana samooptuživanja.....	114
4.6.3.9. Poseban tretman maloletnika u krivičnom postupku.....	114
4.6.3.10. Pravo na žalbu	115
4.6.3.11. Pravo na odštetu	115

4.6.3.12. <i>Ne bis in idem</i>	115
4.6.4. Posebne odredbe o postupku za krivična dela organizovanog kriminala.....	116
4.7. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske.....	119
4.7.1. Privatnost.....	119
4.7.1.1. Pristup ličnim podacima.....	120
4.7.1.2. Seksualna autonomija.....	124
4.7.1.3. Krivičnopravna zaštita privatnog života.....	125
4.7.2. Stan (dom).....	126
4.7.3. Prepiska.....	128
4.7.4. Čast i ugled.....	131
4.7.5. Porodični život i porodica.....	132
4.7.6. Promena pola transseksualaca.....	134
4.8. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti.....	134
4.9. Sloboda izražavanja.....	140
4.9.1. Opšte.....	141
4.9.2. Ukidanje Zakona o javnom informisanju Republike Srbije iz 1998. godine i donošenje novog.....	143
4.9.3. Osnivanje i rad elektronskih medija.....	145
4.9.3.1. Srbijanski Zakon o radiodifuziji.....	145
4.9.3.2. Novi medijski zakoni Crne Gore.....	149
4.9.4. Ostali nacrti propisa od značaja za slobodu izražavanja.....	152
4.9.5. Odredbe krivičnih zakona.....	154
4.9.6. Zabrana propagande rata i pozivanja na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju.....	157
4.10. Pravo na slobodu mirnog okupljanja.....	161
4.10.1. Opšte.....	161
4.10.2. Zabrana javnog skupa.....	166
4.11. Sloboda udruživanja.....	167
4.11.1. Opšte.....	168
4.11.2. Registracija i prestanak rada udruženja građana.....	169
4.11.3. Udruživanje stranaca.....	175
4.11.4. Ograničenja.....	177
4.11.4.1. Zabrana organizacije.....	177
4.11.4.2. Finansiranje političkih stranka.....	179
4.11.4.3. Ostala ograničenja.....	180
4.11.5. Ograničenje slobode udruživanja.....	
..... pripadnika vojske i policije.....	181
4.11.6. Pravo na štrajk.....	183
4.12. Pravo na mirno uživanje imovine.....	186
4.12.1 Opšte.....	187

4.12.2. Eksproprijacija	187
4.12.3. Nasleđivanje	191
4.12.4. Promene oblika svojine u korist državne svojine	191
4.12.5. Povraćaj bespravno oduzete imovine i obeštećenje ranijih vlasnika.....	192
4.12.6. Zakon o jednokratnom porezu na ekstra dohodak i ekstra imovinu	198
4.13. Prava pripadnika manjina.....	201
4.14. Politička prava	214
4.14.1. Opšte.....	214
4.14.2. Učešće u upravljanju javnim poslovima.....	215
4.14.3. Političke stranke	217
4.14.4. Aktivno i pasivno biračko pravo	219
4.14.5. Izborni postupak	221
4.14.5.1. Organi za sprovođenje izbora.....	221
4.14.5.2. Kontrola broja štampanih glasačkih listića i čuvanje izbornog materijala.....	223
4.14.5.3. Utvrđivanje rezultata izbora	223
4.14.5.4. Razlozi za poništavanje izbora.....	225
4.14.5.5. Pravna zaštita.....	226
4.15. Posebna zaštita porodice i deteta	228
4.15.1. Zaštita porodice	228
4.15.2. Brak	230
4.15.3. Posebna zaštita deteta	232
4.15.3.1. Opšte.....	232
4.15.3.2. „Mere zaštite ... koje zahteva položaj maloletnika“	235
4.15.3.3. Zaštita maloletnika u krivičnom pravu i postupku	236
4.15.3.4. Rođenje i lično ime deteta	238
4.16. Državljanstvo	239
4.16.1. Opšte.....	239
4.16.2. Sticanje jugoslovenskog državljanstva.....	241
4.16.3. Rešavanje problema državljanstva nastalih raspadom bivše SFRJ	242
4.17. Sloboda kretanja.....	247
4.17.1. Opšte.....	247
4.17.2. Ograničenja	248
4.18. Ekonomska, socijalna i kulturna prava.....	250
4.18.1. Pravo na rad.....	250
4.18.2. Pravo na pravedne i povoljne uslove rada.....	252
4.18.3. Pravo na socijalno obezbeđenje	254
4.18.4. Pravo na zaštitu porodice	257
4.18.5. Pravo na zdravlje.....	261

4.18.6. Stanovanje	265
4.18.7. Lica s umanjenim telesnim i mentalnim sposobnostima	268
4.18.8. Ishrana	268
4.18.9. Siromaštvo.....	268
4.18.10. Obrazovanje	269
4.18.10.1. Zakon o univerzitetu.....	273
IILJUDSKA PRAVA U PRIMENI.....	277
1. Uvod.....	278
1.1. Istraživačka građa.....	278
1.2. Domaća štampa kao izvor podataka	278
1.3. Izveštaji domaćih nevladinih organizacija	281
1.4. Izveštaji međunarodnih organizacija.....	281
2. Posebna prava.....	281
2.1. Zabrana diskriminacije	281
2.1.1. Diskriminacija po osnovu nacionalne pripadnosti	281
2.1.1.1. Nasilje nad Romima	282
2.1.1.2. Diskriminacija prema drugim nacionalnim grupama	286
2.1.1.3. Diskriminacija na drugim osnovama.....	287
2.2. Pravo na život.....	289
2.2.1. Nerazjašnjena ubistva.....	290
2.2.2. Suđenje povodom kršenja humanitarnog prava od strane pripadnika VJ i policije	293
2.2.3. Suđenje za otmice Bošnjaka u Sandžaku 1992. i 1993.	296
2.2.4. Masovne grobnice	297
2.2.5. Situacija u Preševu, Bujanovcu i Medveđi.....	298
2.2.6. Sudski epilog nasilne mobilizacije izbeglica 1995. godine	299
2.2.7. Ugrožavanje opšte sigurnosti	301
2.2.8. Ugrožavanje prava na život po drugim osnovama	303
2.2.9. Ukidanje smrtne kazne	304
2.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja	304
2.3.1. Tortura u Srbiji	307
2.3.1.1. Pokretanje postupka povodom ranijih zlostavljanja.....	310
2.3.1.2. Naknada štete za slučajeve policijskog zlostavljanja	312
2.3.1.3. Zatvori u Srbiji	313
2.3.2. Tortura u Crnoj Gori	314
2.3.2.1. Pokretanje postupka povodom zlostavljanja u Crnoj Gori.....	314
2.3.2.2. Zatvori u Crnoj Gori.....	315
2.3.3. Zlostavljanje u školi	315
2.4. Zabrana ropstva i prinudnog rada.....	315
2.4.1. Trgovina ljudskim bićima u Srbiji.....	317
2.4.2. Trgovina ljudskim bićima u Crnoj Gori	318

2.4.3. Krijumčarenje ljudi.....	320
2.5. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode	320
2.5.1. Novi Zakonik o krivičnom postupku.....	321
2.5.2. Naknada za nezakonito hapšenje.....	322
2.6. Pravo na pravično suđenje.....	324
2.6.1. Pritisци na sudove	325
2.6.2. Suđenje za ratne zločine	326
2.6.3. .... Ostala suđenja	326
2.6.4. Suđenja Albancima.....	327
2.7. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske	329
2.8. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti	331
2.8.1. Sukobi SPC i CPC.....	332
2.8.2. Alternativne verske zajednice	333
2.8.3. Napadi na verske objekte	333
2.9. Sloboda izražavanja.....	334
2.9.1. Kršenja slobode izražavanja.....	334
2.9.2. Pritisци na novinare.....	335
2.9.3. Suđenja za uvredu i klevetu.....	336
2.9.4. Neprofesionalno ponašanje novinara	339
2.9.5. Govor mržnje.....	340
2.10. Sloboda mirnog okupljanja	344
2.11. Sloboda udruživanja	345
2.12. Pravo na mirno uživanje imovine.....	346
2.13. Prava pripadnika manjina.....	346
2.13.1. Albanci	347
2.13.2. Romi	349
2.13.3. Bošnjaci.....	352
2.13.4. Manjine u Vojvodini	352
2.14. Politička prava.....	353
2.14.1. Izbori u Srbiji	355
2.14.1.1. Lokalni izbori u južnoj Srbiji	357
2.14.2. Izbori u Crnoj Gori.....	358
2.14.2.1. Lokalni izbori u Crnoj Gori.....	359
2.14.3. Pretnje i napadi na političke protivnike.....	359
2.15. Posebna zaštita porodice i deteta.....	360
2.15.1. Nasilje u porodici i zlostavljanje dece.....	362
2.16. Pravo na državljanstvo	365
2.17. Sloboda kretanja.....	366
2.18. Ekonomska i socijalna i prava.....	366

2.18.1. Položaj lica sa invaliditetom.....	368
III LJUDSKA PRAVA U PRAVNOJ SVESTI GRAĐANA JUGOSLAVIJE	372
1. Uvodne napomene.....	372
2. Shvatanje ljudskih prava	375
3. Posebna prava.....	381
3.1. Zabrana diskriminacije.....	381
3.2. Pravo na život.....	389
3.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja	391
3.4. Zabrana ropstva i prinudnog rada.....	393
3.5. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode	393
3.6. Pravo na pravično suđenje.....	395
3.7. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske	399
3.8. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti	401
3.9. Sloboda izražavanja.....	403
3.10. Sloboda mirnog okupljanja	409
3.11. Sloboda udruživanja.....	409
3.12. Pravo na mirno uživanje imovine.....	412
3.13. Pravo pripadnika manjina.....	413
3.14. Politička prava.....	415
3.15. Posebna zaštita porodice i deteta	416
3.16. Pravo na državljanstvo	417
3.17. Sloboda kretanja.....	421
3.18. Ekonomska i socijalna prava.....	422
4. Ostvarivanja ljudskih prava.....	424
5. Zaključak	426
IV GLAVNI PROBLEMI – 2001	429
1. Kosovo i Metohija	429
1.1. Uvod.....	429
1.2. Izbori	430
1.3. Ljudska prava u pravnim propisima u 2002. godini.....	432
1.4. Ljudska prava u primeni 2002. godine.....	432
1.5. Zaključak.....	439
2. Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (Haški tribunal)	441
2.1. Uvod.....	441
2.2. Dobrovoljne predaje.....	442
2.3. Optužnice	442
2.4. Presude	444

2.5. Suđenje Slobodanu Miloševiću	446
2.6. Zaštićeni svedoci	451
2.7. Saradnja SRJ s Tribunalom	452
2.8. Reakcije građana SRJ	455
2.9. Reakcije jugoslovenskih zvaničnika	457
3. Snage bezbednosti i ljudska prava.....	459
3.1. Uvod.....	459
3.2. Ograničenja ljudskih prava i sloboda pripadnika snaga bezbednosti.....	460
3.3. Službe bezbednosti.....	461
3.3.1. Savezna služba bezbednosti	461
3.3.2. Služba bezbednosti Republike Srbije.....	463
3.3.3. Služba bezbednosti Republike Crne Gore.....	464
3.4. Policija.....	465
3.5. Vojska Jugoslavije.....	466
3.5.1. Prava i slobode	468
3.5.2. Pravo na prigovor savesti.....	469
3.5.3. Mehanizmi zaštite pripadnika VJ	470
3.5.4. Vojni sudovi	470
4. Istina i pomirenje.....	473
4.1. Opšte raspoloženje posle promene od 2000. godine	473
4.2. Komisija za istinu i pomirenje predsednika SRJ.....	473
4.2.1. Osnovni dokumenti i početak rada	473
4.2.2. Rad komisije u 2002. godini.....	478
4.3. Rad nevladinih organizacija	479
Dodatak I –Najvažniji ugovori o ljudskim pravima koji obavezuju SRJ.....	483
Dodatak II –Indeks saveznih i republičkih propisa	487
Ustavi	487
Savezni propisi.....	487
Propisi Republike Srbije.....	489
Propisi Republike Crne Gore	493

Skraćenice

- AI – Amnesty International
ANEM – Asocijacija nezavisnih elektronskih medija
BDILJP – Biro za demokratske insitucije i ljudska prava (OEBS)
CAA – Centar za antiratnu akciju
CeSID – Centar za slobodne izbore i demokratiju
CoE – Savet Evrope
CPD – Centar za prava deteta
CPC – Crnogorska pravoslavna crkva
Crna Gora – Republika Crna Gora
dok. UN – dokument Ujedinjenih nacija
DOS – Demokratska opozicija Srbije
DS – Demokratska stranka
DSS – Demokratska stranka Srbije
DPS – Demokratska partija socijalista
EKPS – Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda od 4. novembra 1950.
EU – Evropska unija
FHP – Fond za humanitarno pravo
FNRJ – Federativna Narodna Republika Jugoslavija
GSS – Građanski savez Srbije
GŠ VJ – Generalštab Vojske Jugoslavije
HO – Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
HRW – Human Rights Watch
ICG – International Crisis Group
ICTY – Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju
IWPR – Institut za izveštavanje o ratu i miru
Izveštaj 1998 – Ljudska prava u Jugoslaviji 1998, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 1999.
Izveštaj 1999 – Ljudska prava u Jugoslaviji 1999, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2000.
Izveštaj 2000 – Ljudska prava u Jugoslaviji 2000, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2001.
Izveštaj 2001 – Ljudska prava u Jugoslaviji 2000, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2002.
JUKOM – Jugoslovenski komitet pravnika za ljudska prava
JUL – Jugoslovenska levica
KEBS – Konferencija za evropsku bezbednost i saradnju
KFOR – Međunarodne vojne snage na Kosovu
KZ – Krivični zakon
MOR – Međunarodna organizacija rada

MUP – Ministarstvo unutrašnjih poslova
NATO – Severnoatlantski pakt
NS – Narodna stranka
NUNS – Nezavisno udruženje novinara Srbije
ODIHR – Biro za demokratske institucije i ljudska prava
OEBS – Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju
OSCE – Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju
„OVK“ – „Oslobodilačka vojska Kosova“
„OVPBM“ – „Oslobodilačka vojska Preševa, Bujanovca i Medveđe“
PESK – Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima od 16. decembra 1966.
PGP – Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima od 16. decembra 1966.
PZ – Porodični zakon Republike Crne Gore
RIK – Republička izborna komisija
RTS – Radio televizija Srbije
SDB – Služba državne bezbednosti
SDP – Socijaldemokratska partija
SDU – Socijaldemokratska unija
SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
Sl. glasnik – Službeni glasnik
Sl. list – Službeni list
SNP – Socijalistička narodna partija
SPC – Srpska pravoslavna crkva
SPO – Srpski pokret obnove
SPS – Socijalistička partija Srbije
Srbija – Republika Srbija
SRJ – Savezna Republika Jugoslavija
SRS – Srpska radikalna stranka
SUS – Savezni ustavni sud
SVM – Savez vojvođanskih Mađara
UN – Organizacija ujedinjenih nacija
UNESKO – Organizacija UN za obrazovanje, nauku i kulturu
UNICEF – Fond Ujedinjenih nacija za pomoć deci
Univerzalna deklaracija – Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Rezolucija Generalne skupštine UN br. 217 A(III) od 10. decembra 1948.
UNHCR – Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice
UNMIK – Misija Ujedinjenih nacija na Kosovu
Ustav Crne Gore – Ustav Republike Crne Gore od 13. oktobra 1992.
Ustav Srbije – Ustav Republike Srbije od 28. septembra 1990.
Ustav SRJ – Ustav Savezne Republike Jugoslavije od 27. aprila 1992.
VJ – Vojska Jugoslavije
ZBPO – Zakon o braku i porodičnim odnosima

ZIKS – Zakon o izvršenju krivičnih sankcija

ZINP – Zakon o izboru narodnih poslanika

ZKP – Zakonik o krivičnom postupku

ZOE – Zakon o eksproprijaciji

ZORO – Zakon o osnovama radnih odnosa SRJ

ZPP – Zakon o parničnom postupku

ZPUN – Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti

ZUP – Zakon o opštem upravnom postupku

ZVP – Zakon o vanparničnom postupku

Predgovor

Izveštaj o stanju ljudskih prava u Saveznoj Republici Jugoslaviji 2002. godine izradili su saradnici Beogradskog centra za ljudska prava u nastojanju da jugoslovenskoj i stranoj javnosti pruže najvažnija obaveštenja o tome kako se međunarodno zajemčena ljudska prava poštuju i stvarno uživaju u SRJ. Želja Centra bila je da istraži što više vidova u kojima se ljudska prava ispoljavaju, regulišu, uživaju, ograničavaju ili krše, kao i najvažnije okolnosti koje na to utiču.

Ovo je peti izveštaj te vrste koji Centar objavljuje, počev od onoga za 1998. godinu. On se može čitati s osloncem na prethodna četiri, naročito ako se želi istražiti poreklo najnovijih zbivanja i uporediti stanje s onim pre promena od 2000. godine.

Izveštaj je podeljen na četiri dela.

U prvom se opisuju i analiziraju ustavni, zakonski i podzakonski propisi koji se tiču ljudskih prava i porede se s međunarodnim standardima i obavezama koje SRJ ima po međunarodnim ugovorima. Ovaj deo počiva na obimnoj građi prikupljenoj u Centru.

Drugi deo posvećen je praksi, tj. stvarnom uživanju ljudskih prava u SRJ. Da bi se dala što tačnija slika, saradnici Centra nisu se oslonili samo na sopstvena istraživanja, već su sistematski pratili sredstva javnog informisanja u SRJ i prikupili sve dostupne izveštaje organizacija koje se bave ljudskim pravima. Obilje tako dobijenih podataka, često protivrečnih, nije uvek dozvoljavalo Centru da zauzme kategoričan stav, ali su informacije i njihovi izvori verno preneseni da bi čitalac mogao da stvori sopstvenu sliku.

Kao i u nekoliko prethodnih godina Centar je i 2002. godine sproveo istraživanje stanja pravne svesti o ljudskim pravima u SRJ na velikom uzorku ispitanika, čiji se rezultati saopštavaju u trećem delu.

Sveobuhvatan i temeljit izveštaj o stanju ljudskih prava tokom jedne kalendarske godine ne može se izraditi bez ukazivanja na šire teme, koje uslovljavaju odnos prema pitanjima ljudskih prava. Zato četvrti deo sadrži sažete prikaze onih tema koje su izgledale najvažnije u tom pogledu. Oni se bave stanjem na Kosovu i Metohiji, radom Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, reformom snaga bezbednosti i oružanih snaga i pokušajima da se utvrdi istina i ustanovi poverenje u SRJ i na prostorima bivše SFR Jugoslavije.

Rad na izveštaju počeo je 1. januara 2002. i završen je 10. januara 2003. godine. Po pravilu, detaljan pregled zbivanja završen je 20. decembra 2002.

Centar zahvaljuje svim saradnicima na izradi Izveštaja – naročito onima koji nisu iz njegovog sastava – na izuzetnom zalaganju i požrtvovanju. Među njima je i majstor fotografije Milan Aleksić, koji Centru već peti put ustupa svoj rad.

Uvod

Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) stvorena je Ustavom od 27. aprila 1992, koji će važiti sve do konačnog usvajanja Ustavne povelje o Državnoj zajednici Srbije i Crne Gore, kojom će se SRJ pretvoriti u državnu zajednicu njenih dosadašnjih federalnih jedinica, Srbije i Crne Gore, pod drukčijim nazivom. Iako je Komisija za izradu Ustavne povelje usvojila tekst Ustavne povelje 7. decembra 2002. godine, do kraja 2002. parlamenti država članica zajednice o Ustavnoj povelji nisu odlučivali.

Za stvar ljudskih prava i demokratije najvažniji događaji u Srbiji i Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata desili su se septembra i oktobra 2000. godine, posle izbora za parlament i predsednika SRJ.¹ Milošević i njegove strukture predali su vlast tek posle masovnih protesta od 5. oktobra 2000. Nakon toga otpočele su demokratske promene.

S obzirom na podelu nadležnosti između savezne države i republika, pobeda DOS i izmena celog političkog sistema nisu bile potpune bez promena u Srbiji. Izbori za Skupštinu Srbije održani su 23. decembra 2000. i doveli do visoke pobede DOS (176 mesta od mogućih 250). Januara 2001. izabrana je nova vlada Srbije, na čelu sa Zoranom Đinđićem, koja je, i pored povremenih kriza izazvanih sukobima u samoj vladajućoj koaliciji, opstala sve do kraja 2002. godine.

SRJ je još 2000. napustila neplodno insistiranje na međunarodnom kontinuitetu sa SFRJ i primljena je u članstvo Ujedinjenih nacija i nekih njihovih specijalizovanih ustanova. Ona se vratila i u Organizaciju za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS). Zahtev koji je SRJ tada podnela za učlanjenje u Savet Evrope ozbiljno se razmatra još od 2000. godine a jugoslovenski parlamentarci su ponovo postali stalni gosti Parlamentarne skupštine te organizacije. Međutim, nadležni organi Saveta Evrope odlagali su taj prijem uglavnom zbog sporog rešavanja statusa nove države Srbije i Crne Gore i teškoća koje jugoslovenske i srbijanske vlasti imaju u saradnji s Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju.²

U Srbiji je tokom 2002. tempo reformi usporen sve jačim ispoljavanjem razlika u vladajućoj koaliciji DOS. Najgrublje rečeno, u njoj su se još 2001. godine stvorila dva pola, jedan oko saveznog predsednika Vojislava Koštunice i njegove Demokratske stranke Srbije (DSS), a drugi oko Zorana Đinđića, predsednika srbijanske vlade i njegove Demokratske stranke (DS), koju uglavnom podržavaju i neke manje članice DOS. Rivalitet između ovih grupacija, od kojih nijedna ne može da ovlada srbijanskim parlamentom bez (često neprincipijelnih) ustupaka manjim strankama dovela je do ozbiljnih, ali ne i sudbonosnih, političkih kriza. Poslednja je nastala posle dva neuspela pokušaja da se izabere predsednik Republike Srbije, 29. septembra (drugi krug 13. oktobra) i 8. decembra 2002. Prema izbornim zakonima, koji potiču još iz doba Miloševića, nijedan kandidat nije mogao biti izabran ako na birališta ne izađe više od polovine upisanih birača. Jedan od kandidata u oba izborna pokušaja bio je aktuelni predsednik SRJ Vojislav Koštunica. U oktobarskim izborima jedan od protivkandidata bio mu je Miroslav Labus, aktuelni potpredsednik Savezne vlade, koji je s Koštunicom ušao u drugi krug, ali na to glasanje nije izašlo dovoljno birača. Labus se nije kandidovao na decembarskim izborima i Koštunica je bio suočen s dva kandidata krajnje desnice, Vojislavom Šešeljem, liderom Srpske radikalne stranke (SRS), i Borislavom Pelevićem, vođom Stranke srpskog jedinstva (SSJ), koju je osnovao Željko Ražnatović – Arkan, kasnije ubijeni šef paravojsne organizacije Srpska dobrovoljačka garda, protiv koga je bila podignuta optužnica pred Međunarodnim tribunalom u Hagu. Komentatori objašnjavaju neuspeh drugog kruga septembarско- oktobarskih izbora apstinencijom birača krajnje desnice u drugom krugu, a neuspeh decembarskih izbora odsustvom reformske, građanske opcije centra i levog centra, koju je u prethodnim izborima oličavao Miroslav Labus.

Nerešeni ustavni izgled SRJ i sumnje u njeno dalje postojanje ograničavale su spoljnopolitičku akciju Savezne vlade. Ovo će biti prepreke preko potrebnoj ustavnoj reformi u Srbiji, gde je objavljeno nekoliko nezvaničnih predloga, od kojih je jedan izradila nezavisna grupa eksperata pri Beogradskom

---

¹ Za ranije periode vidi uvodne delove u izveštajima o ljudskim pravima u Jugoslaviji 1998, 1999, 2000. i 2001. godine Beogradski centar za ljudska prava, 1999, 2000, 2001, 2002.

² Vidi http://assembly.coe.int/communication/TemporaryDocs/Liste%20d'engagements%20RFY_e.html

centru za ljudska prava.³ Jednostavno, nije se znalo hoće li to biti ustav federalne jedinice ili nezavisne države.

Nevladine organizacije, kojima se priznaju zasluge za demokratizaciju zemlje i za ulogu u smeni prethodnog režima u Srbiji, delovale su u uslovima koji su bili mnogo povoljniji od onih pre oktobra 2000. godine, ali je ova promena bila u oblasti prakse, a ne zakonodavstva. U Srbiji se zakon o nevladinim organizacijama pripremao cele 2001. i 2002. godine (ovoga puta u saradnji s predstavnicima zainteresovanih udruženja), ali do kraja godine nije donet.

Na osnovu rezolucije Saveta bezbednosti br. 1244, kojom je 1999. godine okončana intervencija NATO protiv Jugoslavije, Kosovo i Metohija su još uvek u sastavu Srbije i Jugoslavije, iako su oni pod međunarodnom upravom: jugoslovenski organi tamo nemaju nikakva stvarna ovlašćenja.⁴

---

³ *Ustavna rešenja za Srbiju i Jugoslaviju – Constitutional Reform in Serbia and Yugoslavia*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2001.

⁴ Vidi dole IV.1.

LJUDSKA PRAVA U PRAVNIM PROPISIMA

1. Iako bi se moglo reći da jugoslovenski propisi u mnogim oblastima zadovoljavaju međunarodne standarde ljudskih prava, strukturalni nedostaci pravnog sistema, kao i nepoštovanje međunarodnih standarda u određenim važnim oblastima, nameću zaključak da jugoslovensko pravo u celini još ne garantuje dovoljnu zaštitu ljudskih prava. Takođe, načelo vladavine prava još uvek nije ostvareno u SRJ, pre svega zbog postojanja velikog broja protivurečnih propisa, daljeg važenja i primene niza zakona kojima se suprotno Ustavu SRJ ograničavaju garantovana ljudska prava, kao i još nepostojećeg nezavisnog sudstva i nerešena ustavna situacija.

2. Garantije Ustava SRJ, kao i činjenica da međunarodni ugovori, bar normativno, u jugoslovenskom pravnom poretku stoje iznad zakona, u celini gledano pružaju dobar osnov za razvijanje sistema zaštite ljudskih prava i vladavine prava. Međutim, veliki broj saveznih i republičkih propisa nisu usaglašeni s Ustavom SRJ. Na taj način se neke od ustavnih garantija ljudskih prava uopšte ne primenjuju, a umesto njih važe neustavne, restriktivne odredbe starih propisa. Naročito je velika nesaglasnost Ustava Srbije i Ustava SRJ.

3. Marta 2002. godine na snagu je stupio novi Zakonik o krivičnom postupku. Ovaj Zakonik pruža potpunije garancije osumnjičenom, okrivljenom i optuženom u krivičnom postupku. Institut policijskog pritvora definitivno je uklonjen iz jugoslovenskog pravnog poretku. Odbrani su obezbeđena sredstva kojima može da ostvari relativno ravnopravan položaj u postupku. Okrivljeni mora imati branioca već prilikom prvog ispitivanja. Zakonik, na eksplicitan način, zabranjuje svaku upotrebu sile, iznude, iznurivanja i drugih sličnih postupaka i kazni u cilju iznuđivanja iskaza. Javnost suđenja i kontradiktornost postupka, dve važne garancije položaja okrivljenog su, takođe, preciznije uređene nego u ranije važećem zakonu.

4. Problem organizovanog kriminala potresao je jugoslovensko društvo u 2002. godini. Na legislativnom planu učinjeni su neki koraci u borbi protiv organizovanog kriminala. Srbijanska skupština usvojila je Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u borbi protiv organizovanog kriminala a u federalnom parlamentu noveliran je Zakonik o krivičnom postupku. Iako zaista postoji legitiman javni interes da se detaljno reguliše nadležnost i postupak u delima koja imaju elemente organizovanog kriminala, neke odredbe ovih propisa sporne su s aspekta zaštite ljudskih prava. Ovo se posebno odnosi na delove ZKP o prikrivenom isledniku i privremenom oduzimanju predmeta i imovinske koristi.

5. Pravni sistem još ne pruža delotvorne pravne lekove za zaštitu ljudskih prava, pre svega zato što dugo nije postojalo nezavisno sudstvo. Januara 2002. stupili su na snagu zakoni, doneti 2001, kojima se reguliše rad, ustrojstvo i položaj sudija i sudova. Načelo sudske nezavisnosti je ovim propisima znatno bolje uređeno i zaštićeno. Međutim, sredinom jula 2002. godine izvršene su izmene ovih zakona kojima je načelo podele vlasti i nezavisnosti i nepristrasnosti sudstva narušeno (Zakon o izmenama i dopunama Zakona o sudijama, *Sl. glasnik RS*, br. 42/02). Veliki broj pozitivnih promena od 2001. negiran je ovim izmenama. Promenjena je procedura izbora sudija, sastav Visokog saveta pravosuđa, narušeno načelo nepokretnosti sudija, predsednicima sudova onemogućeno da vrše sudijsku funkciju tokom trajanja mandata predsednika. Ustavni sud Srbije je svojom odlukom od 19. septembra 2002. godine obustavio izvršenje pojedinačnih akata i radnji izvršenih na osnovu ovih izmena i dopuna zakona (*Sl. glasnik RS*, br. 60/02). Ovakav položaj sudstva naročito ima uticaja na sprovođenje garantija člana 14 PGP, prema kome svako o čijoj se krivici ili pravima i obavezama odlučuje ima pravo da bude saslušan od strane „nezavisnog i nepristrasnog suda“.

6. Iako Ustav SRJ i Ustav Crne Gore predviđaju da žrtve kršenja ljudskih prava imaju pravo na poseban pravni lek – ustavnu žalbu Saveznom ustavnom sudu, odnosno Ustavnom sudu Crne Gore – u praksi je mogućnost podnošenja ustavne žalbe toliko sužena da ona predstavlja samo teoretski pravni lek. Međutim, važno je naglasiti ulogu Saveznog ustavnog suda, koji je mnoštvo neustavnih zakonskih odredbi koje su negirale ljudska prava ukinuo, naročito tokom 2001. godine.

7. Ni jugoslovenski propisi ni sudska praksa ne poznaju koncept proporcionalnosti pri ograničavanju ljudskih prava, što otvara mogućnost da se ona sužavaju u meri koja ne odgovara legitimnim interesima zbog kojih se ograničenje uvodi. U pogledu derogiranja ljudskih prava „u doba izvanredne javne opasnosti“ nije predviđeno da derogacije moraju da budu „u obimu strogo određenom zahtevima situacije“. Uz to, Ustav Srbije ne navodi koja se prava ne mogu ukinuti ni u vreme ratnog stanja, a Ustav SRJ je propustio da među pravima od kojih nema derogacije pomene pravo na život.

8. Jugoslovenski propisi ne garantuju izričito pravo roditelja da obezbede versko i moralno vaspitanje svoje dece shodno svojim ubeđenjima. U praksi je uživanje ovog prava veoma suženo jer u SRJ ne postoji mogućnost osnivanja privatnih osnovnih škola.

9. Prema Ustavu SRJ dozvoljen je „prigovor savesti“, ali je veoma restriktivno regulisan i praktično obesmišljen: regruti imaju veoma kratak rok u kome mogu da se prijave za civilno služenje vojnog roka, a država nema obavezu da ih o toj mogućnosti obavesti. Svi koji su jednom primili oružje nemaju pravo da se više pozovu na prigovor savesti, pa čak i kada su vojni rok služili u vreme kada ovo pravo nije bilo priznato u Jugoslaviji.

10. Neki od osnova za zabranu organizacija suprotni su međunarodnim standardima, kao i odredbe prema kojima lica osuđena za krivična dela ne mogu da osnivaju političke i sindikalne organizacije. To važi i za zabranu štrajka svim zaposlenim u državnim organima, profesionalnim vojnicima i policajcima.

11. U pogledu zaštite manjinskih prava, Ustav Srbije priznaje uža manjinska prava od Ustava SRJ. Na saveznom nivou 2002. donet je Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina koji predviđa dobar osnov za uživanje prava manjina u SRJ. Zakon garantuje učešće manjina u javnom životu, javnu i privatnu upotreba jezika i pisma, očuvanje i razvoj kulturnih i nacionalnih vrednosti i etničkih posebnosti. U praksi se uglavnom primenjuju garancije Ustava Srbije što znači da manjine u Srbiji uživaju niži nivo zaštite od minimuma predviđenog saveznim ustavom i zakonom. Uz to ne postoje posebni pravni lekovi za zaštitu manjinskih prava garantovanih jugoslovenskim ustavima, tako da ona u velikoj meri imaju deklaratorni karakter.

1. Ljudska prava u pravnom poretku SRJ

1.1. Uvod

Jugoslovenski propisi se u ovom izveštaju posmatraju u odnosu na građanska i politička prava zagarantovana međunarodnim ugovorima koji obavezuju SRJ. Pre svega, razmatra se saglasnost jugoslovenskih propisa s pravima u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima (PGP), koji je osnovni međunarodni instrument u ovoj oblasti. Naravno, uzeti su u obzir i standardi iz međunarodnih ugovora koji se bave pojedinim oblastima zaštite ljudskih prava (npr. UN Konvencija protiv mučenja i Konvencija o pravima deteta). Jugoslovenski propisi se porede i s odredbama Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (EKPS). Beogradski centar za ljudska prava se nada da će SRJ uskoro postati članica Saveta Evrope i ratifikovati EKPS.⁵

U izveštaju se razmatraju svi jugoslovenski (savezni i republički) propisi relevantni za određeno pravo. Naravno, analiza se ne zadržava samo na tekstu propisa, nego obuhvata i njihovo tumačenje u sudskoj praksi (ako je ima). Usklađenost jugoslovenskih propisa s međunarodnim standardima procenjuje se kroz sledeće elemente:

- da li se pravo uopšte zajemčuje;
- ako je tako, kako je formulisano u jugoslovenskim propisima i da li se, i u kojoj meri, ta formulacija razlikuje od formulacije PGP (EKPS);

---

⁵ Vlasti SRJ su početkom novembra 2000. izrazile želju da SRJ bude primljena u članstvo ove organizacije <<http://press.coe.int/press2>>. Jugoslovenski parlament je dobio status specijalnog gosta Parlamentarne skupštine Saveta Evrope početkom 2001. godine <[http://press.coe.int/cp/2001/41a\(2001\)htm](http://press.coe.int/cp/2001/41a(2001)htm)>

– da li garancije određenog prava u jugoslovenskim propisima, kao i njihovo tumačenje od strane državnih organa, obezbeđuju isti obim i isti sadržaj prava kao PGP (EKPS);

– da li su ograničenja prava koja predviđaju jugoslovenski propisi šira ili uža nego što dozvoljava PGP (EKPS);

– da li postoje delotvorni sudski pravni lekovi za zaštitu određenog prava?

Izveštaj je pisan tokom 2002. godine i odnosi se na propise koji su bili na snazi 20. decembra 2002. godine.

1.2. Ustavne odredbe o ljudskim pravima

Savezna Republika Jugoslavija je, prema Ustavu od 27. aprila 1992, savezna država zasnovana na ravnopravnosti građana i njenih republika članica – Srbije i Crne Gore (čl. 1 Ustava SRJ). Ustav proklamuje načela vladavine prava i podele vlasti (čl. 9 i 12). Ustav SRJ i ustavi republika članica posvećuju posebne odeljke ljudskim pravima i osnovnim slobodama (odelj. II Ustava SRJ; odelj. II Ustava Srbije; dio II Ustava Crne Gore). Osim građanskih i političkih prava, o kojima će ovde biti reči, zajemčuju se i ekonomska, socijalna i kulturna prava, kao što su pravo na rad, pravo na socijalno osiguranje i zdravstvenu zaštitu i pravo na obrazovanje. Po Ustavu, SRJ „priznaje i jamči slobode i prava čoveka i građanina koje priznaje međunarodno pravo“ (čl. 10). Ova odredba je nejasna jer ne upućuje jasno na izvor prava i sloboda, koji bi se jemčili ovim putem ali se može pretpostaviti da se radi o međunarodnom običajnom pravom.

Ljudska prava i slobode se neposredno ostvaruju na osnovu Ustava SRJ ali su ograničeni „jednakim slobodama i pravima drugih i kada je to ovim Ustavom utvrđeno“ (čl. 9, st. 3), kao i utvrđivanjem načina njihovog sprovođenja putem zakona (čl. 67, st. 2).

Ustavni zakon za sprovođenje Ustava SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 1/92), propisuje da se Ustav SRJ primenjuje od dana kada je proglašen, osim ako u pogledu primene pojedinih ustavnih odredbi taj zakon ne odredi drugačije (čl. 1). Prema Ustavnom zakonu „svi savezni zakoni za koje nije izričito određeno da prestaju da važe, primenivaće se do njihovog usklađivanja s Ustavom u rokovima određenim ovim zakonom“ (čl. 12). Ovi rokovi su produžavani više puta, a veliki broj zakona ni devet godina posle proglašenja Ustava još nije usklađen s novim Ustavom. U oblasti ljudskih prava ova neusklađenost može da ima teške posledice, jer se zadržavanjem zakona bivše SFRJ Ustavom zagarantovana prava posredno ograničavaju.

1.3. Međunarodna ljudska prava i SRJ

SRJ obavezuju međunarodni ugovori o ljudskim pravima koje je ratifikovala SFRJ. Preambula Ustava SRJ govori o „neprekinutom subjektivitetu Jugoslavije“. Savezne vlasti su dale izjavu da će poštovati sve međunarodne obaveze koje je prihvatila bivša SFRJ.⁶ SRJ je 8. marta 2001. godine dala izjavu da se smatra sukcesorom određenih ugovora, čija je članica bila SFRJ, uključujući i ugovore o ljudskim pravima, a 8. marta pristupila je Konvenciji o genocidu.⁷ Prema tumačenju Komiteta za ljudska prava, PGP bi u svakom slučaju obavezivao sve države nastale iz SFRJ, jer kada se PGP jednom ratifikuje, prava garantovana u njemu pripadaju ljudima koji žive na teritoriji države ugovornice, bez obzira na to da li se ona raspala na više država.⁸

---

⁶ Nota stalne misije Jugoslavije pri UN upućena generalnom sekretaru UN, dok. UN, A/46/915 (1992).

⁷ Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General of the United Nations, <<http://www.untreaty.un.org/english/bible/englishinternetbible/historicalinfo.asp>>

⁸ „The rights enshrined in the Covenant belong to the people living in the territory of the State party. Once the people are accorded the protection of the rights under the Covenant, such protection devolves with territory and continues to belong to them, notwithstanding change in government of the State party, including dismemberment in more than one State“ (kurziv naš). Vidi st. 4 Opšteg komentara br. 26(61) o pitanjima vezanim za kontinuitet obaveza prema Paktu o građanskim i političkim pravima, Komitet za ljudska prava, dok. UN, CCPR/C/21/Rev.1/Add.8, 8. decembar 1997.

Prema Ustavu SRJ, ratifikovani međunarodni ugovori predstavljaju sastavni deo unutrašnjeg pravnog poretka i kao takvi deo su saveznog prava. Položaj međunarodnih ugovora je u hijerarhiji pravnih akata viši i od saveznih i od republičkih zakona. Ustav SRJ predviđa da Savezni ustavni sud odlučuje „o saglasnosti zakona, drugih propisa i opštih akata s Ustavom ... i s potvrđenim i objavljenim međunarodnim ugovorima“ (kurziv naš, čl. 124, st. 1, tač. 2). Iz ovoga jasno proizilazi da svi zakoni, pa i savezni, moraju da budu u saglasnosti s međunarodnim ugovorima.⁹

Dakle, jedino odredbe Ustava SRJ imaju veću pravnu snagu od ratifikovanih međunarodnih ugovora. Uz to, nisu samo međunarodni ugovori koje je SRJ ratifikovala sastavni deo jugoslovenskog prava, nego je to i međunarodno običajno pravo (čl. 16). Međutim, u praksi su državni organi i sudovi malo vodili računa o međunarodno garantovanim ljudskim pravima.

SFRJ je ratifikovala sve važnije univerzalne međunarodne ugovore o ljudskim pravima: Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Međunarodnu konvenciju o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Međunarodnu konvenciju o ukidanju diskriminacije prema ženama, Konvenciju o pravima deteta, Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, Konvenciju protiv mučenja i drugih svirepih, nečovečnih i ponižavajućih kazni ili postupaka itd. (Vidi Dodatak I).

SFRJ je priznala pravo na podnošenje individualnih predstavi Komitetu protiv mučenja na osnovu člana 22 i mogućnost međudržavne predstavke na osnovu člana 21 Konvencije protiv mučenja i drugih svirepih, nečovečnih i ponižavajućih kazni ili postupaka. SRJ je 22. juna 2001. godine ratifikovala Fakultativni protokol uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i time omogućila svojim građanima pravo na individualnu predstavku Komitetu za ljudska prava UN.¹⁰ Takođe, SRJ je 22. jula 2001. donela Zakon o potvrđivanju Drugog fakultativnog protokola uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, koji ima za cilj ukidanje smrtne kazne.¹¹ Savezna vlada je 7. juna 2001. godine na osnovu člana 14, st. 1 dala Izjavu o prihvatanju nadležnosti Komiteta za ukidanje rasne diskriminacije da prima i razmatra pojedinačne i kolektivne žalbe zbog kršenja prava garantovanih Konvencijom o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije.¹² Vlada SRJ je, takođe, na osnovu člana 14, st. 2 odredila Savezni ustavni sud kao nadležan organ koji prima i razmatra predstavke lica ili grupe lica pod jurisdikcijom SRJ, koji se žale da su žrtve kršenja prava iz ove Konvencije ukoliko su iscrpeli ostala raspoloživa pravna sredstva predviđena jugoslovenskim zakonodavstvom.

1.4. Ustavna povelja i ljudska prava

Ustavna povelja nove državne zajednice Srbije i Crne Gore usvojena je 7. decembra 2002. godine. Do kraja 2002. parlamenti država članica zajednice nisu potvrdili njen tekst.

Ustavna povelja predviđa da se dostignuti nivo ljudskih i manjinskih prava ne može smanjivati. Takođe, predviđa se da međunarodni ugovori o ljudskim i manjinskim pravima koji važe na teritoriji Srbije i Crne Gore neposredno primenjuju. Njome se predviđa i usvajanje Povelje o ljudskim i manjinskim pravima, dok su države članice te koje uređuju, obezbeđuju i štite ljudska i manjinska prava i građanske slobode na svojoj teritoriji (čl. 9).

Ratifikovani međunarodni ugovori i i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava imaju primat nad pravom Srbije i Crne Gore. Inače, Ustavna povelja Srbije i Crne Gore predviđa nadležnost Skupštine Srbije i Crne Gore za primenu međunarodnog prava, saradnju s međunarodnim organizacijama i sudovima i ratifikovanje međunarodnih sporazuma Srbije i Crne Gore (čl. 10). Pored ovoga, zajednica Srbije i Crne Gore biće nadležna za praćenje ostvarivanja ljudskih i manjinskih prava i građanskih sloboda i za obezbeđenje zaštite ovih prava u slučajevima kada ta zaštita u državama članica nije obezbeđena (čl. 9).

---

⁹ Uz to, Ustav određuje da SRJ „u dobroj veri“ izvršava međunarodne ugovore koje je ratifikovala (čl. 16, st. 1).

¹⁰ *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 4/01.

¹¹ *Id.*

¹² Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General of the United Nations, <<http://untreaty.un.org/ENGLISH/bible/englishinternetbible/partI/chapterIV/treaty2.asp>>

Ustavna povelja Srbije i Crne Gore ukida Savezni sud, Savezni ustavni sud predviđajući konstituisanje Suda Srbije i Crne Gore. Ovaj Sud će biti nadležan za žalbe građana ukoliko im neka institucija Srbije i Crne Gore ugrozi prava ili slobode garantovana Ustavnom poveljom, u situaciji kada nisu predviđena druga pravna sredstva (čl. 19). Međutim, postavlja se pitanje kako će sistem zaštite ljudskih i manjinskih prava funkcionisati u praksi.

1.5. Amnestija i pomilovanje za neka krivična dela povezana s oružanim sukobima na teritoriji bivše Jugoslavije

Federacija je donela Zakon o amnestiji za krivična dela u vezi s izbegavanjem učešća u ratovima na teritoriji bivše SFRJ (*Sl. list SRJ*, br. 9/01). Ovaj zakon se odnosi na lica koja su do 7. decembra 2000. godine, odnosno na one za koje postoji osnovana sumnja da su, učinila krivična dela odbijanja primanja i upotrebe oružja (čl. 202 Krivičnog zakona Savezne Republike Jugoslavije (KZ SRJ)¹³), neodazivanja pozivu i izbegavanja vojne službe (čl. 214), izbegavanja vojne službe onesposobljavanjem ili obmanom (čl. 215), samovoljnog udaljenja ili bekstva iz Vojske Jugoslavije (čl. 217), izbegavanja popisa i pregleda (čl. 218) i neizvršavanja materijalne obaveze (čl. 219). Takođe, ovim Zakonom se daje amnestija i licima koja su u periodu od 27. aprila 1992. godine do 7. oktobra 2000. godine učinila, odnosno za koje postoji osnovana sumnja da su učinila krivična dela: sprečavanje borbe protiv neprijatelja (čl. 118), oružana pobuna (čl. 124), pozivanje na nasilnu promenu ustavnog uređenja (čl. 133 KZ SRJ), udruživanje radi neprijateljske delatnosti (čl. 136 KZ SRJ) i povreda ugleda SRJ (čl. 157 KZ SRJ). Savezni Zakon o amnestiji izuzima lica optužena ili osuđena za krivično delo terorizma iz člana 125 KZ SRJ.

Amnestija je obuhvatila oslobođenje od krivičnog gonjenja, oslobođenje od izvršenja kazne i brisanje osude.

Jul 2002. godine donet je i Zakon o amnestiji (*Sl. list SRJ*, br. 37/02), kojim se amnestiraju jugoslovenski državljani koji su u periodu od 1. januara 1999. do 31. maja 2001. godine na teritoriji opština Preševo, Bujanovac i Medveđa počinili, odnosno postoji osnovana sumnja da su počinili, krivično delo terorizma (čl. 125 KZ SRJ) i udruživanja radi neprijateljske delatnosti (čl. 136 KZ SRJ). Amnestija obuhvata i lica koja su počinila ova krivična dela u vezi sa članom 139, st. 1 i 3 (koji inkriminiše napad na ustavno uređenje, ugrožavanje teritorijalne celine, pomaganje neprijatelju, podrivanje vojne i odbrambene moći (st. 1), kao i napad na ustavno uređenje, priznavanje kapitulacije i okupacije, ugrožavanje teritorijalne celine, ugrožavanje nezavisnosti, nasilje prema predstavniku najvišeg državnog organa, oružanu pobunu, diverziju, sabotazu i špijunažu, ugrožavanje i prebacivanje na teritoriju SRJ oružanih grupa, oružja i municije, za vreme ratnog stanja i stanje neposredne ratne opasnosti (st. 3)).

Republika Srbija je takođe donela Zakon o amnestiji 2001. (*Sl. glasnik RS*, br. 10/01) koji određuje smanjenje kazne licima pravosnažno osuđenim da su počinila krivična dela predviđena srbijanskim krivičnim zakonom. Od amnestije su izuzeta lica koja su pravosnažno osuđena za krivična dela: obljava ili protivprirodni blud nad nemoćnim licem (čl. 105 KZ Srbije)¹⁴, obljava ili protivprirodni blud nad licem koje nije navršilo 14 godina (čl. 106 KZ Srbije), kao i lica koja su više od tri puta pravosnažno osuđivana za krivična dela.

2. Pravo na delotvoran pravni lek za kršenje ljudskih prava

Član 2, stav 3 PGP:

Države članice ovog Pakta se obavezuju:

a) da garantuju da se svako lice čija su prava i slobode priznati ovim paktom povređeni, može koristiti pravom žalbe, čak i ako su ih povredila lica u vršenju svojih zvaničnih dužnosti;

¹³ *Sl. list SFRJ*, br. 44/76, 36/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90, 54/90 i *Sl. list SRJ*, br. 35/92, 16/93, 37/93, 24/94 i 61/01.

¹⁴ *Sl. glasnik SRS*, br. 26/77, 28/77, 43/77, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89, 42/89, *Sl. glasnik RS*, br. 16/90, 21/90, 26/91, 75/91, 9/92, 49/92, 51/92, 23/93, 67/93, 47/94, 17/95, 44/98, 10/02, 11/02, 80/02.

b) da garantuju da će nadležne sudske, upravne ili zakonodavne vlasti ili svaka druga nadležna vlast prema propisima države, rešavati o pravima lica koje podnosi žalbu, i da prošire mogućnosti podnošenja žalbe pred sudom;

c) da garantuju da će nadležne vlasti povoljno rešiti svaku žalbu koja bude smatrana opravdanom.

(Sl. list SFRJ, br. 7/71)

2.1. Redovni pravni lekovi

Ustav SRJ propisuje da „slobode i prava garantovana ovim Ustavom uživaju sudsku zaštitu“ (čl. 67, st. 4). Slične odredbe sadrži i Ustav Srbije (čl. 12, st. 4). Ustav Crne Gore (čl. 17) garantuje pravo na zaštitu prava „u zakonom utvrđenom postupku“, što može da znači da ne mora uvek da bude obezbeđena sudska zaštita. Međutim, u Crnoj Gori je sudska zaštita u krajnjoj instanci ipak obezbeđena ustavnom žalbom Ustavnom sudu Crne Gore, ako se ispune još neki uslovi.

U slučaju kršenja ljudskih prava zaštita se ostvaruje u građanskom ili krivičnom sudskom postupku ili u upravnom postupku i upravnom sporu. Koji će put povređeno lice izabrati, ne zavisi samo od prava koje je povređeno nego i od toga kako je povređeno i koja se vrsta zadovoljenja traži. O konkretnim pravnim lekovima govori se u odeljcima koji se bave određenim pravima.

Što se krivičnog postupka tiče, za izvesna krivična dela postupak je moguće pokrenuti po privatnoj tužbi, dok za ostala to može činiti samo javni tužilac. U drugom slučaju, tek ako javni tužilac nađe da nema osnova za krivično gonjenje, to može da učini oštećeni (čl. 61 ZKP). U praksi se ranije često dešavalo da javni tužilac jednostavno ne pokreće krivični postupak zbog kršenja ljudskih prava od strane državnih organa i na taj način sprečava da žrtve same pokrenu postupak. Ovo se naročito dešavalo u slučajevima teških kršenja ljudskih prava u vreme režima Slobodana Miloševića kao što je, na primer, mučenje ili ponižavajuće postupanje od strane policije. Javni tužioci često nisu obavestavali oštećenog da su odustali od krivičnog gonjenja, što bi morali da učine po službenoj dužnosti u roku od 8 dana (čl. 61, st. 1 ZKP). Zbog takvog propusta javnog tužioca oštećeni može da izgubi mogućnost da sam preduzme gonjenje za krivično delo, jer on postupak mora da nastavi u roku od tri meseca od dana kada je javni tužilac odbacio krivičnu prijavu, odnosno odustao od gonjenja, bez obzira da li je o tome bio obavешten ili ne (čl. 61, st. 4 ZKP).

U 2002. pokrenuto je nešto više postupaka u slučajevima kršenja ljudskih prava nego prethodnih godina. Međutim, ostaje veliki broj neotkrivenih izvršilaca krivičnih dela, a i dalje je veliki broj sudskih postupaka u kojima se odugovlači sa izvršenjem sudskih odluka.

2.2. Ustavna žalba

Ustavna žalba je specifičan pravni lek za zaštitu ljudskih prava, uveden Ustavom SRJ od 1992. godine, a postoji i u Ustavu Crne Gore. Ustavna žalba se podnosi Saveznom ustavnom sudu (Ustavnom sudu Crne Gore) zbog povrede „pojedinačnim aktom ili radnjom sloboda i prava čoveka i građanina utvrđenih ovim Ustavom“ (čl. 124, st. 1, tač. 6 Ustava SRJ; čl. 113, st. 1, tač. 4 Ustava Crne Gore). Za povrede ljudskih prava opštim aktima (zakonima, uredbama i sl.) nije moguće podneti ustavnu žalbu, čak ni ako ti akti samim svojim postojanjem neposredno krše ustavom garantovana ljudska prava. Jedina mogućnost da se oni napadnu jeste da se podnese inicijativa za pokretanje postupka za ocenu ustavnosti i zakonitosti, koju ustavni sud nije obavezan da prihvati (čl. 127 Ustava SRJ).¹⁵

Ljudska prava „utvrđena“ Ustavom SRJ koja se mogu ustavnim žalbom zaštititi nabrojana su u članovima 19–66 Ustava. U ta prava spadaju i ljudska prava iz međunarodnih ugovora koje je SRJ ratifikovala ili koja po članu 10 Ustava SRJ „priznaje i jamči“ na osnovu međunarodnog prava; ona po članu 16 predstavljaju, kao opšteprihvaćena međunarodnopravna pravila, sastavni deo unutrašnjeg pravnog poretka. Ustavna žalba Ustavnom sudu Crne Gore je dozvoljena samo kada takva zaštita nije u nadležnosti Saveznog ustavnog suda“ (čl. 113, st. 1, tač. 4 Ustava Crne Gore). Međutim, Ustavni sud Crne Gore nikad

---

¹⁵ Još u 2001. godini Savezni ustavni sud povećao je aktivnost u pogledu ocene ustavnosti zakonskih akata kao i Ustavni sud Srbije koji je 20. juna 2002. ponovo konstituisan.

u praksi nije razjasnio ovu odredbu i ona se do sada nije pokazala kao prepreka za podnošenje ustavne žalbe.

Ustavnu žalbu SUS mogu podneti samo lica čija su prava povređena, savezni državni organ nadležan za ljudska prava i prava manjina (po svojoj inicijativi ili u ime oštećenog), kao i nevladine organizacije za zaštitu ljudskih prava, u ime lica čije je pravo povređeno (čl. 37 Zakona o Saveznom ustavnom sudu, *Sl. list SRJ*, br. 36/92). Do sada nijedna ustavna žalba nije podneta od strane državnog organa nadležnog za ljudska prava. Što se tiče ovlašćenja nevladinih organizacija da podnesu ustavnu žalbu u ime pojedinca, Sud ga je tumačio restriktivno, zauzevši stav da nevladine organizacije mogu da podnesu ustavnu žalbu samo na zahtev povređenog lica (rešenja Už. br. 1/95 od 22. februara 1995. i 2/95 od 11. oktobra 1995, *Odluke i rešenja SUS*, 1995, str. 245–246 i 261–262). Ovakvo tumačenje potpuno obesmišljava ovlašćenje nevladinih organizacija da podnesu ustavnu žalbu: one (njihovi advokati) bi u svakom slučaju mogle da podnesu ustavnu žalbu kao punomoćnici lica čija su prava prekršena (čl. 20, st. 1 Zakona o Saveznom ustavnom sudu). Takođe, treba napomenuti da nije predviđeno da podnosilac ustavne žalbe može da ostane anonimna za javnost.

Najviše rasprava je izazvala odredba da se ustavna žalba može podneti samo „kada nije obezbeđena druga pravna zaštita“ (čl. 128 Ustava SRJ). Iako su neki komentatori zastupali mišljenje da ovu odredbu treba tumačiti tako da je prvo nužno iscrpiti sve redovne pravne lekove (bilo sudske ili neke druge), SUS je stao na stanovište da je ustavna žalba moguća samo onda kada ni formalno, ni teorijski u datom slučaju nije obezbeđena nikakva pravna zaštita:

protiv konačnog rešenja Republičkog zavoda za tržište rada nezadovoljna strana ima pravo da povede upravni spor pred Vrhovnim sudom Srbije. ... Sud je utvrdio da je podnosiocu ustavne žalbe obezbeđena druga pravna zaštita pred nadležnim redovnim sudom, *koju je i koristio*. ... Iz tih razloga sud je ... odlučio da ustavnu žalbu odbaci (kurziv naš; rešenje Už. br. 10/95 od 10. maja 1995, *Odluke i rešenja SUS*, 1995, str. 256. Vidi, takođe, rešenja Už. br. 19/95 i 21/95, *id.*, str. 259 i 265).

Tako je Sud praktično sveo ustavnu žalbu na u velikoj meri teoretski pravni lek, jer je u jugoslovenskom pravnom sistemu nominalno obezbeđena pravna zaštita za skoro sve slučajeve kršenja ljudskih prava.

Ipak, tokom 2001. godine, SUS doneo je odluku odlučujući po ustavnoj žalbi (*Sl. glasnik RS*, br. 39/01), tako što je usvojio i naložio nadležnim organima da sprovedu zakonom i Ustavom utvrđen postupak za razrešenje sudije. SUS je konstatovao da Vrhovni sud Srbije na osnovu Ustava i zakona ima obavezu da na opštoj sednici utvrdi razloge za prestanak sudijske funkcije, odnosno razloge za razrešenje pojedinih sudija od te dužnosti, pa je konstatovao da u konkretnom slučaju razrešenja sudije Radovana Čogurića nije bila poštovana Ustavom i zakonom utvrđena procedura. Ovo je jedan od izuzetaka gde je Ustavni sud obezbedio pravnu zaštitu u slučaju kršenja ljudskih prava pojedinaca.

Ustav Crne Gore predviđa da se ustavna žalba Ustavnom sudu Crne Gore može podneti samo „kada nije obezbeđena druga sudska zaštita“ (čl. 113, st. 1, tač. 4 Ustava Crne Gore). U praksi Ustavnog suda Crne Gore ova odredba se tumačila na isti način kao na saveznom nivou – ustavna žalba dopustiva je navodno samo kada uopšte nema sudske zaštite, a ne kada su iscrpeni sudski pravni lekovi (vidi, na primer, rešenje Ustavnog suda Crne Gore U. br. 62/94 od 15. septembra 1994).

Savezni ustavni sud i Ustavni sud Crne Gore uopšte nisu razmatrali da li je neki oblik pravne zaštite delotvoran ili ne. Važno je samo da je zakonom predviđen neki put pravne zaštite, pa makar samo na papiru. U jednom slučaju pred Saveznim ustavnim sudom, odbačena je ustavna žalba na ćutanje državnih organa u prvom stepenu i po prigovoru, u postupku izdavanja odobrenja za zaključenje ugovora o nepokretnosti (vidi I.4.12.3). Prema mišljenju suda, postojala je pravna zaštita, odnosno prigovor drugostepenom organu, iako je zbog ćutanja ovog organa ustavna žalba i podneta (vidi rešenje U.ž. br. 21/95, *Odluke i rešenja SUS*, 1995, str. 265).

2.3. Ombudsman

Tokom 2002. godine Ministarstvo pravde Srbije uputilo je Republičkoj skupštini Predlog zakona o ombudsmanu (narodnom advokatu).¹⁶ Usvajanjem Predloga zakona institucija ombudsmana bila bi po prvi put uvedena u pravni sistem Srbije, čime bismo se priključili velikoj većini zemalja u svetu u kojima ovaj institut postoji.

Predlog zakona instituciju ombudsmana definiše kao samostalan i nezavisan organ koji promoviše i štiti ljudska prava i slobode ustanovljene ustavom i zakonom u slučajevima kada su ona povređena postupanjem organa državne uprave, javnih službi čiji je osnivač Republika Srbija i drugih organizacija koje vrše upravna ovlašćenja (čl. 1). Ombudsmanu se može obratiti svako ko smatra da su aktom ili radnjom organa uprave povređeni neko njegovo ustavom i zakonom ustanovljeno ljudsko pravo ili sloboda (čl. 2).

Član 11 Predloga zakona predviđa da ombudsman pokreće postupak na sopstvenu inicijativu ili po podnetoj pritužbi. Postupak se pokreće kada su iscrpljena sva druga pravna sredstva za otklanjanje povrede na koju podnosilac ukazuje (čl. 13, st. 1). Pomenuti član ne precizira o kakvim pravnim lekovima je reč.¹⁷ S tim u vezi, nejasno je da li bi ova odredba uključivala i, na primer, ustavnu žalbu koja se u praksi pokazala kao neefikasno pravno sredstvo za zaštitu ljudskih prava. Ombudsman može da pokrene postupak i kada nisu iscrpljena sva druga pravna sredstva, ako oceni da bi za podnosioca pritužbe mogla nastupiti velika i nepopravljiva šteta u slučaju kada bi se čekalo na okončanje postupka po redovnim i vanrednim pravnim lekovima (čl. 13, st. 2). Navedeno rešenje je u skladu s međunarodnim standardima u oblasti zaštite ljudskih prava budući da bi delovanje ombudsmana samo *post festum* moglo da obesmisli njegovu ulogu.

Jedno od boljih rešenja koje usvaja Predlog zakona jeste da je ombudsman ovlašćen da pokreće postupak pred Ustavnim sudom i inicira pokretanje postupka za donošenje novih i izmenu postojećih zakona i propisa. On daje mišljenje o zakonima i drugim propisima koji se tiču zaštite ljudskih prava i sloboda, i ima pravo da prisustvuje sednicama Skupštine Srbije i podnosi amandmane na predloge zakona (čl. 7).

Ombudsmanu su dostupni svi podaci kojima raspolažu organi uprave, uključujući državnu, službenu, poslovnu i profesionalnu tajnu, kao i slobodan pristup prostorijama u kojima se obavljaju poslovi organa uprave (čl. 8, st. 1 i 2). On može bez najave da izvrši kontrolu u zavodima za izvršenje zavodskih sankcija, i da sa licima lišenim slobode razgovara nasamo (čl. 9). Rešenjem sadržanim u pomenutom članu nisu obuhvaćene policijske prostorije, psihijatrijske i vaspitno popravne ustanove, pa bi mnogo celishodnije rešenje bilo predvideti da se njegova kontrolna funkcija prostire nad svim institucijama u kojima postoji ograničenje slobode kretanja i ljudskih prava uopšte. Nejasno je, takođe, zašto odredba člana 12, st. 3, koja predviđa da lica lišena slobode imaju pravo da pritužbu ombudsmanu podnose u zapečaćenoj koverti, to pravo uskraćuje pritvorenicima.

Ombudsmana bira Narodna skupština dvotrećinskom većinom glasova, na predlog Odbora za pravosuđe i upravu (čl. 23, st. 1).

Odredbom člana 25, st. 1 koja predviđa da ombudsman ima najviše pet zamenika, nisu izričito precizirane odredbe njihovog delovanja (npr. pitanja zatvorenika, policija, itd.).

Prema Predlogu zakona ombudsman ima obavezu da jednom godišnje podnosi Narodnoj skupštini izveštaj o stanju ljudskih prava i sloboda i pravnoj sigurnosti u Srbiji (čl. 22, st. 1).

---

¹⁶ Jedna od primedbi koju je stručna javnost uputila na Predlog zakona odnosi se na usvojeno terminološko rešenje ovog instituta. Termin „narodni advokat“ zamagljuje suštinu funkcionisanja institucije ombudsmana i dovodi je u vezu sa advokatskom funkcijom, iako suštinski ova dva instituta nemaju ništa zajedničko. U daljem tekstu biće korišćen termin ombudsman.

¹⁷ Prema praksi Evropskog suda za ljudska prava za ustanovljenje nadležnosti suda potrebno je da se iscrpu „dostupni i efektivni“ domaći pravni lekovi. Pravni lekovi za koje se unapred može utvrditi da neće biti dostupni i efektivni ne moraju biti iscrpljeni. Ovo se posebno odnosi na dugotrajnu proceduru po pravnim lekovima ili na pravni lek koji se u domaćoj sudskoj praksi pokazao kao realno bez šanse da uspe (vidi presudu Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Papamichalopoulos protiv Greece*, A-260, 1993).

3. Ograničenja i derogacija ljudskih prava

Član 4 PGP:

1. U slučaju da izuzetna opšta opasnost ugrozi opstanak nacije i da je to objavljeno službenim aktom, države članice ovog pakta mogu da preduzmu, u onom strogom obimu u kojem to stanje zahteva, mere koje odstupaju od obaveza predviđenih ovim paktom, pod uslovom da te mere ne budu u nesaglasnosti s ostalim obavezama koje im nameće međunarodno pravo i da nemaju za posledicu diskriminaciju zasnovanu samo na rasi, boji, polu, jeziku, veri ili socijalnom poreklu.

2. Prethodna odredba ne dopušta nikakvo odstupanje od članova 6, 7, 8 tač. 1 i 2, 11, 15, 16 i 18 ovog pakta.

3. Države članice ovog pakta koje se koriste pravom odstupanja moraju odmah da preko generalnog sekretara Ujedinjenih nacija, saopšte ostalim državama članicama odredbe od kojih su odstupile, kao i razloge ovog odstupanja. One će istim putem ponovo obavestiti o tome kada budu prestale s ovim odstupanjima.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

3.1. Opšta i fakultativna ograničenja

3.1.1. Opšta ograničenja

Opšti osnov za ograničenje ljudskih prava prema jugoslovenskim ustavima su poštovanje sloboda i prava drugih (čl. 9, st. 4 Ustava SRJ; čl. 11 Ustava Srbije; čl. 16, st. 2 Ustava Crne Gore) i zabrana zloupotrebe prava (čl. 67, st. 3 Ustava SRJ; čl. 12, st. 3 Ustava Srbije; čl. 16, st. 3 Ustava Crne Gore). Ustavne odredbe ne razrađuju detaljnije ova dva opšta osnova za ograničenje.

Svi jugoslovenski ustavi imaju sličnu opštu odredbu koja reguliše „ostvarivanje“ ljudskih prava (Ustav SRJ čl. 67, st. 2; Ustav Srbije čl. 12, st. 1 i 2; Ustav Crne Gore čl. 12, st. 1, tač. 1). Prema članu 67, st. 2 Ustava SRJ način ostvarivanja pojedinih sloboda i prava čoveka može se zakonom propisati u dva slučaja: 1) kada je to ustavom predviđeno, i 2) kada je to neophodno za njihovo ostvarivanje.

U prvom slučaju, sam ustav određuje da se zakonom propisuje način ostvarenja pojedinih prava. Ovom odredbom se priznaje da određena prava nisu neposredno sprovodiva i da sam ustav na to može izričito da ukaže kada određuje da se način njihovog sprovođenja određuje zakonom. To ne mora nužno da znači ograničenje prava, iako činjenica da ustav ostavlja zakonu da razradi ostvarenje nekog prava stvara mogućnost izvesnog sužavanja polja primene tog prava (vidi, na primer, u „pogledu prigovora savesti“ – I.4.8).

U drugom slučaju, zakonom se može odrediti način sprovođenja ljudskih prava ako je to neophodno za njihovo ostvarivanje. Ova odredba takođe govori o ljudskim pravima koja nisu neposredno sprovodiva i ostavlja mogućnost parlamentu da zakonom odredi način njihovog ostvarivanja. Međutim, za razliku od prethodnog slučaja, ovde Ustav ne određuje koja su prava neposredno sprovodiva a koja nisu, već se ta ocena ostavlja parlamentu. Time se donekle otvara mogućnost zloupotrebe i zakonskog ograničavanja neposredno sprovodivih prava. Do sada, ni u praksi parlamenta ni u praksi sudova nije dato bliže tumačenje o tome koja su prava neposredno sprovodiva, a koja nisu. Treba dodati da ova odredba može doći u suprotnost s odredbom člana 67, st. 1 koja podvlači da se slobode i prava ostvaruju na osnovu Ustava.

3.1.2. Fakultativna ograničenja

Ustavi predviđaju i tzv. fakultativna ograničenja koja sami utvrđuju. Ustav Srbije izričito pominje da je ljudska prava moguće ograničiti i onda kada je to „ustavom utvrđeno“ (čl. 11 Ustava Srbije). Iako ustavi SRJ i Crne Gore nemaju ovakvu izričitu odredbu o mogućnosti ustavnog ograničenja ljudskih prava, oni propisuju posebna ograničenja određenih ljudskih prava onim odredbama u kojima se o tim pravima govori. Na primer, Ustav SRJ sadrži odredbu prema kojoj se sloboda mirnog okupljanja odlukom

nadležnog organa može ograničiti „radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja i morala, ili radi bezbednosti ljudi i imovine“ (čl. 40, st. 2), kao i da se sloboda kretanja može ograničiti saveznim zakonom „ako je to neophodno za vođenje krivičnog postupka, sprečavanje širenja zaraznih bolesti ili za odbranu SRJ“ (čl. 30, st. 2).

Jugoslovenski pravni sistem ne poznaje primenu principa proporcionalnosti pri ograničavanju ljudskih prava; on se ne pojavljuje ni u sudskoj praksi. Jugoslovenski pravnici nemaju običaj da kod ograničenja ljudskih prava traže ravnotežu između opšteg (javnog) interesa koji opravdava ograničenje i interesa koji stoji iza pojedinog ljudskog prava.

3.2. Odstupanja (derogacije) u vreme „izvanredne opšte javne opasnosti“

3.2.1. Opšte

Ustavi SRJ i Srbije predviđaju odstupanje od pojedinih zagarantovanih ljudskih prava u vreme ratnog stanja. Ustavi za odstupanje (suspenziju, derogaciju) donekle nespretno koriste izraz ograničenje, što može da dovede do zabune. Ustav Crne Gore ne predviđa da se njime zagarantovana ljudska prava mogu derogirati u vanrednim prilikama.

Uočljiv je i nesklad između Ustava SRJ i Ustava Srbije, u odnosu na pitanje kako se na osnovu Ustava Srbije uopšte mogu neka prava derogirati, kada je prema Ustavu SRJ proglašenje ratnog stanja u isključivoj nadležnosti Savezne skupštine ili vlade (čl. 77, st. 1, tač. 7, čl. 78 i čl. 99, st. 1, tač. 10). Uz to, pošto Ustav SRJ sadrži potpunu listu ljudskih prava, derogacija ljudskih prava iz srbijanskog ustava ne bi imala nikakvog smisla jer bi građanima ionako ta prava bila garantovana saveznim ustavom, na šta republički organi ne mogu da utiču. Međutim, treba imati u vidu da je srbijanski ustav pisan kao ustav nezavisne države i da postoje velike teškoće u primeni saveznog ustava, što uvek ostavlja mogućnost da Ustav Srbije bude upotrebljen kao pravni osnov za odstupanje od ljudskih prava u doba ratnog stanja.

3.2.2. Derogacije u vreme ratnog stanja¹⁸

Prema Ustavu SRJ, Savezna skupština proglašava ratno stanje, stanje neposredne ratne opasnosti i vanredno stanje (čl. 78, st. 3), a kada Savezna skupština nije u mogućnosti da se sastane to čini Savezna vlada uz pribavljeno mišljenje predsednika SRJ i predsednika skupštinskih veća (čl. 99, st. 1, tač. 11). Ako Savezna skupština ne može da se sastane, Savezna vlada je ovlašćena i da donosi akte o pitanjima iz nadležnosti Savezne skupštine, po postupku predviđenom članom 99, s tim što samo za vreme ratnog stanja (a ne za vreme neposredne ratne opasnosti ili vanrednog stanja) vlada može da donosi akte kojima se derogiraju pojedina ljudska prava.

Aktima donetim za vreme ratnog stanja, mogu se, dok to stanje traje, ograničiti pojedine slobode i prava čoveka i građanina, osim onih u članovima 20, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 35 i 43 ovog ustava. Savezna vlada dužna je ove akte podneti na potvrdu Saveznoj skupštini čim ona bude u mogućnosti da se sastane. (Ustav SRJ čl. 99, st. 11)

Iz ove odredbe proizilazi da je i Savezna skupština, ako je u mogućnosti da zaseda, umesto vlade, nadležna da donosi akte kojima se derogiraju pojedina ljudska prava za vreme ratnog stanja.

Ustav Srbije sadrži slična rešenja, ali prema njemu predsednik Srbije ima pravo da, kada Narodna skupština ne može da se sastane, proglasi ratno stanje uz pribavljeno mišljenje predsednika vlade (čl. 83, st. 1, tač. 6 Ustava Srbije). U ovom pogledu Ustav Srbije je u neskladu sa saveznim ustavom pošto je proglašenje ratnog stanja, neposredne ratne opasnosti i vanrednog stanja u isključivoj nadležnosti federacije. Predsednik Srbije samostalno ili na predlog vlade može za vreme ratnog stanja da donosi akte kojima se ograničavaju pojedina ljudska prava, koje podnosi Narodnoj skupštini na odobrenje onda kada ona bude u mogućnosti da se sastane (tač. 7).

---

¹⁸ U vezi s uredbama koje su ograničavale pojedina prava i slobode za vreme ratnog stanja u SRJ 1999. godine, vidi opširnije *Izveštaj 1999*, I.3.2.4.

To što oba ustava predviđaju da se akti kojima se derogiraju određena ljudska prava moraju podneti saveznoj odnosno republičkoj skupštini, čim budu u mogućnosti da se sastanu, u skladu je sa standardima OEBS u ovoj oblasti (*Dokument moskovskog sastanka KEBS o ljudskoj dimenziji*, 1991, st. 28.2).¹⁹

Odstupanje od pojedinih ljudskih prava za vreme ratnog stanja, prema saveznom i srbijanskom ustavu, u skladu je s obavezom iz člana 4 PGP da do derogacije može doći kada opstanak nacije ugrozi izvanredna javna opasnost“. Međutim odredbe ovih ustava su restriktivnije jer ograničavaju mogućnost derogacije samo na ratno stanje, za razliku od PGP koji dozvoljava derogaciju i u drugim vanrednim situacijama. Iz ustava proizilazi da ratno stanje mora biti zvanično proglašeno, što je u skladu s PGP.

Ni Ustav SRJ, ni Ustav Srbije ne predviđaju da mere odstupanja u vreme ratnog stanja moraju da budu srazmerne opasnosti koja pretili državi, odnosno da budu u obimu strogo određenom zahtevima situacije“ (čl. 4 PGP; *Dokument moskovskog sastanka KEBS o ljudskoj dimenziji*, st. 28.7). Pošto jugoslovenski pravni sistem ne prihvata princip proporcionalnosti u vezi s ograničenjem ljudskih prava, ovaj nedostatak pruža mogućnost saveznim ili republičkim vlastima da iskoriste ratno stanje za potpunu suspenziju pojedinih ljudskih prava, bez obzira da li bi to bilo opravdano i vezano za opasnost koja pretili državi.

Ustav Srbije ne sadrži odredbu koja bi određivala prava od kojih nema odstupanja u vreme ratnog stanja, što može dovesti do kršenja člana 4 st. 1 i 2 PGP. Priznaje se diskreciono pravo predsednika Republike u ovom pogledu (čl. 83, st. 1, tač. 7). Prema tome, po srbijanskom Ustavu se u doba ratnog stanja može odstupiti od svih prava.

Ustav SRJ predviđa da u doba ratnog stanja nema odstupanja od određenih prava, ali prava koja on štiti od derogacije (čl. 99) ne odgovaraju u potpunosti pravima navedenim u PGP. U skladu s PGP, savezni ustav predviđa da mere derogacije ne smeju da predstavljaju odstupanje od zabrane diskriminacije na osnovu rase, pola, jezika, veroispovesti ili društvenog porekla. Ustav SRJ predviđa zabranu diskriminacije i po dodatnim osnovima i navodi političko ili drugo uverenje, obrazovanje, imovinsko stanje i druga lična svojstva (čl. 20). Dalje, nije dozvoljeno odstupanje u odnosu na zabranu mučenja (čl. 22, st. 1 i čl. 25), princip legaliteta u krivičnom pravu (čl. 27) i slobodu savesti (čl. 35 i 43).

Međutim, najveći nedostatak Ustava SRJ je u tome što se uopšte ne govori o zabrani derogacije prava na život (čl. 6 PGP, čl. 21 Ustava SRJ), koje nije ni pomenuto među pravima od kojih nema odstupanja! Takođe, nije zabranjeno odstupanje od zabrane ropstva i držanja u ropskom položaju (čl. 8 PGP), zabrane zatvaranja zbog neizvršenja ugovorne obaveze (čl. 11 PGP), niti od prava na priznanje pravne ličnosti (čl. 16 PGP), pošto ova prava nisu izričito zajemčena Ustavom SRJ. Ali, savezni ustav prihvata, za razliku od PGP, još neka prava od kojih ne može biti odstupanja, kao što su: pravo na nepovredivost privatnosti, ličnih prava, kao i pravo na lično dostojanstvo i sigurnost (čl. 22), pravo na jednaku zaštitu prava, uključujući i pravo na žalbu (čl. 26), *ne bis in idem* (čl. 28), pravo na fer suđenje (čl. 29) i slobodu izražavanja mišljenja (čl. 35).

3.2.3. Vanredno stanje

Ustav SRJ ne predviđa da se ljudska prava mogu derogirati u vreme vanrednog stanja ili neposredne ratne opasnosti. Ustav Srbije takođe ne govori o tome da se ljudska prava mogu derogirati u bilo kojim okolnostima osim ratnog stanja. Međutim, republički Zakon o vanrednom stanju (*Sl. glasnik RS*, br. 19/91) predviđa da predsednik Srbije, koji na predlog vlade proglašava vanredno stanje, može da donosi naredbe i druge akte za otklanjanje tog stanja kojima se može: „utvrditi radna obaveza; ograničiti sloboda kretanja i nastanjivanja; ograničiti pravo na štrajk, ograničiti sloboda zborna i drugog okupljanja; ograničiti sloboda političkog, sindikalnog i drugog delovanja“ (čl. 6, st. 1 Zakona o vanrednom stanju).

Kao što je već rečeno, Ustav Srbije izričito predviđa da za vreme ratnog stanja predsednik može da donosi akte kojima se ograničavaju prava i slobode (čl. 83, tač. 7 Ustava). Nasuprot tome, za vreme vanrednog stanja on može donositi akte „za preduzimanje mera koje takve okolnosti vanredno stanje iziskuju, u skladu s Ustavom i zakonom“. Ograničenja ljudskih prava se ne pominju. Ako je za ograničenje ljudskih prava u vreme najveće opasnosti po zemlju – ratnog stanja – trebalo izričito ustavno ovlašćenje,

---

¹⁹ Vidi takođe Pariske minimalne standarde o normama ljudskih prava u vanrednom stanju, Odsek A, st. 2, ILA, *Report of the Sixty-First Conference Held at Paris*, London, 1985; 79 *AJIL* 1072 (1991).

onda se nedostatak takvog ovlašćenja u okolnostima manje opasnosti – vanrednog stanja – ne može tumačiti kao odobrenje za donošenje odluka o ograničavanju ljudskih prava. U tom smislu je odredba člana 6, st. 1 Zakona o vanrednom stanju neustavna. Zakon o vanrednom stanju je protivan Ustavu Srbije, koji je, kao što je već napomenuto, u tom delu i sam protivan Ustavu SRJ, prema kome je proglašenje vanrednog stanja u isključivoj nadležnosti federacije.

Derogacije prava prema srbijanskom Zakonu o vanrednom stanju ne podležu ratifikaciji parlamenta, što nije u skladu sa standardima OEBS (*Dokument moskovskog sastanka KEBS o ljudskoj dimenziji*, 1991, st. 28.2).

Za razliku od ograničenja ljudskih prava u doba ratnog stanja, za vreme vanrednog stanja, prema Ustavu Srbije, preduzimaju se mere „koje takve okolnosti iziskuju“ (čl. 83, st. 8 Ustava Srbije). Uz to, Zakon o vanrednom stanju uvodi neku vrstu proporcionalnosti – cilj mera usvojenih u doba vanrednog stanja je da se „u što kraćem roku i sa što manje štetnih posledica, obezbedi otklanjanje vanrednog stanja“ (kurziv naš; čl. 5, st. 2 Zakona). Lista prava koja se mogu ograničiti u doba vanrednog stanja u skladu je sa čl. 4, st. 2 PGP.

4. Posebna prava

4.1. Zabrana diskriminacije

Član 2, st. 1 PGP:

Države članice ovog pakta obavezuju se da poštuju i garantuju svim licima koja se nalaze na njihovoj teritoriji i koja potpadaju pod njihovu nadležnost, prava priznata ovim paktom bez obzira naročito na rasu, boju, pol, jezik, veru, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, imovno stanje, rođenje ili svaku drugu okolnost.

Član 26 PGP:

Sva su lica jednaka pred zakonom i imaju pravo bez ikakve diskriminacije na podjednaku zaštitu zakona. U tom smislu, zakon mora da zabranjuje svaku diskriminaciju i da obezbedi svim licima podjednaku i uspešnu zaštitu protiv svake diskriminacije, naročito u pogledu rase, boje, pola, jezika, vere, političkog ili drugog ubeđenja, nacionalnog ili socijalnog porekla, imovnog stanja, rođenja ili svakog drugog stanja.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.1.1. Opšte

U pogledu zabrane diskriminacije, SRJ obavezuju, osim odredaba PGP i Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije protiv žena, Konvencija MOR br. 11 o zapošljavanju i izboru zanimanja, kao i Konvencija UNESKO protiv diskriminacije u oblasti obrazovanja.

Ustavi SRJ (čl. 20), Srbije (čl. 13) i Crne Gore (čl. 15) sadrže odredbe o zabrani diskriminacije. Zabranu diskriminacije najpotpunije reguliše Ustav SRJ (čl. 20):

Građani su jednaki bez obzira na nacionalnu pripadnost, rasu, pol, jezik, veru, političko ili drugo uverenje, obrazovanje, socijalno poreklo, imovno stanje i drugo lično svojstvo.

Svi su pred zakonom jednaki.

Svako je dužan da poštuje slobode i prava drugih i odgovoran je za to.

Ova odredba se bitno razlikuje po svom obuhvatu od obaveze koju SRJ ima prema članu 26 PGP. S jedne strane, Ustav SRJ, na isti način kao prvi deo člana 26 PGP, garantuje da su svi jednaki „pred zakonom“ (*before the law; devant la loi*), što znači da jemči da se postojeći zakoni prema svima primenjuju na jednak način. Međutim, Ustav SRJ, kao i republički ustavi, samo građanima garantuje pravo na „podjednaku zaštitu zakona“, koje takođe proističe iz člana 26 PGP (*equal protection of the law; une égale protection de la loi*).

Pravo na podjednaku zaštitu zakona podrazumeva dve vrste obaveza: zabranu diskriminacije putem zakona i drugih propisa i obavezu da se zakonom garantuje jednaka i delotvorna zaštita protiv svake diskriminacije. Doslovno tumačenje stava 1, člana 20 Ustava SRJ dovodi do zaključka da se lica koja se kao stranci, izbeglice i apatridi nalaze na teritoriji Jugoslavije, mogu podvrgnuti diskriminaciji putem zakona. Ovde treba imati u vidu i odredbu Ustava SRJ koja govori o tome da „stranac u SRJ ima slobode, prava i dužnosti utvrđene Ustavom, saveznim zakonom i međunarodnim ugovorima“ (čl. 66, st. 1), što znači da stranci u SRJ mogu da se pozivaju na zaštitu od diskriminacije jedino na osnovu PGP i drugih međunarodnih ugovora koji obavezuju SRJ. Iako međunarodni ugovori o ljudskim pravima, prema članu 16 Ustava, imaju u SRJ veću pravnu snagu od zakona, jugoslovenski sudovi nemaju običaj da u svojim odlukama uzimaju u obzir međunarodne ugovore, posebno one o ljudskim pravima, te bi ustavna zaštita protiv diskriminacije morala da se podrobnije reguliše.

Priroda diskriminacije u članu 20 Ustava SRJ formulisana je kao u međunarodnim instrumentima. Ustav SRJ kao razlog za diskriminaciju navodi i „drugo lično svojstvo“, i na taj način, kao i PGP i EKPS, ostavlja mogućnost zabrane diskriminacije i po osnovima koji nisu izričito navedeni. Standard „lično svojstvo“ predstavlja u stvari zamenu za izraz „status“ korišćen u PGP i EKPS.

Ustav Crne Gore u pogledu definisanja zabrane diskriminacije sadrži jedno originalno rešenje (čl. 15) i, za razliku od drugih međunarodnih ili domaćih akata, ne navodi izričito posebne oblike diskriminacije:

Građani su slobodni i jednaki, bez obzira na bilo kakvu posebnost ili lično svojstvo.

Svi su pred zakonom jednaki.

Činjenica da Ustav Crne Gore ne navodi uobičajene osnove diskriminacije, već zabranjuje pravljenje razlike prema bilo kakvoj „posebnosti ili ličnom svojstvu“ može otvoriti put za šire tumačenje diskriminacije, koje bi uz tradicionalne, uključilo i neku mogućnost pojave novih oblika diskriminacije. Ustavni sud Crne Gore do sada nije imao prilike da tumači ovu odredbu. Međutim, treba imati u vidu da slično u Ustavu SRJ i Ustav Crne Gore ovu zaštitu pruža samo građanima.

Ustav Srbije (čl. 13) sadrži odredbu o zabrani diskriminacije koja glasi:

Građani su jednaki u pravima i dužnostima i imaju jednaku zaštitu pred državnim i drugim organima bez obzira na rasu, pol, rođenje, jezik, nacionalnu pripadnost, veroispovest, političko ili drugo uverenje, obrazovanje, socijalno poreklo, imovno stanje ili koje lično svojstvo.

U Ustavu Srbije nema odredbe o jednakosti svih pred zakonom, što je nesumnjivo veliki propust. Takođe, u njemu se govori samo o „građanima“. Konačno, diskriminacija je zabranjena samo onda kada potiče od državnih i drugih organa. To može da znači da po Ustavu Srbije država nema ustavnu obavezu da sprečava diskriminaciju onda kada se kao njeni nosioci pojavljuju drugi društveni subjekti. Ovo može imati značajnog efekta u vezi s diskriminacijom u zapošljavanju (vidi Konvenciju MOR br. 111).

Ipak, prema jugoslovenskim krivičnim zakonima svi oblici diskriminacije prema građanima su krivično delo, a kažnjiva je i diskriminacija u upotrebi jezika i pisma (čl. 60 i 61 KZ Srbije; čl. 43 KZ Crne Gore; čl. 154 KZ SRJ). Tako, prema članu 60 KZ Srbije:

Ko na osnovu razlike u nacionalnosti, rasi, veroispovesti, političkom ili drugom ubeđenju, etničkoj pripadnosti, polu, jeziku, obrazovanju ili društvenom položaju, uskrati ili ograniči prava građana utvrđena ustavom, zakonom ili drugim propisom ili opštim aktom ili ratifikovanim međunarodnim ugovorom, ili ko na osnovu ove razlike daje građanima povlastice ili pogodnosti, kazniće se zatvorom od tri meseca do pet godina.

Proglašavanjem diskriminacije za krivično delo ispunjena je obaveza iz člana 2 st. 1(b) Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, prema kojoj sve države ugovornice treba da zabrane rasnu diskriminaciju koju sprovode lica ili organizacije. Takođe, KZ SRJ, u saglasnosti sa članom 4 Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, zabranjuje izazivanje rasne mržnje i netrpeljivosti (čl. 134 KZ SRJ; vidi I.4.9.6).

Savezna vlada je dala Izjavu o prihvatanju nadležnosti Komiteta za ukidanje rasne diskriminacije da prima i razmatra pojedinačne i kolektivne žalbe zbog kršenja prava garantovanih Konvencijom o ukidanju

svih oblika rasne diskriminacije (na osnovu čl. 14, st. 1).²⁰ Vlada SRJ je još odredila Savezni ustavni sud kao nadležan sud koji prima i razmatra predstave lica ili grupe lica pod jurisdikcijom SRJ, koji se žale da su žrtve kršenja prava iz ove Konvencije ukoliko su iscrpeli ostala raspoloživa pravna sredstva predviđena jugoslovenskim zakonodavstvom (na osnovu čl. 14, st. 2).

4.1.2. Primeri diskriminacije u jugoslovenskim zakonima

4.1.2.1. Neka krivična dela protiv dostojanstva ličnosti i morala. – Zakonom o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije od 26. februara 2002, kao i Zakonom o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Crne Gore od 19. juna 2002, po prvi put se inkriminiše silovanje žena u braku (čl. 103, KZ Srbije; čl. 86, KZ Crne Gore). Ranija diskriminatorska odredba prema kojoj je krivično delo silovanja postojalo samo onda kada je pasivni subjekt žena koja nije u braku s učiniocem krivičnog dela je ukinuta. Istovetna izmena se odnosi i na krivična dela prinude na obljudu i obljudbe nad nemoćnim licem (čl. 104, st. 1 i čl. 105, st. 1 KZ Srbije; čl. 87, st. 1 i čl. 88, st. 1 KZ Crne Gore). Time se ukidaju diskriminatorske odredbe među ženama na osnovu bračnog statusa.

Muškarci mogu biti žrtve krivičnih dela protiv dostojanstva ličnosti i morala samo ako se nad njima vrši protivprirodni blud, što implicira homoseksualni odnos. Postoji krivično delo protivprirodnog bluda, koje u stvari inkriminiše homoseksualno silovanje (čl. 110, st. 1 KZ Srbije; čl. 91 KZ Crne Gore). Međutim, krivični zakoni jednostavno ne inkriminišu situaciju u kojoj je muškarac žrtva a žena učinilac silovanja, prinude na obljudu i obljudbe nad nemoćnim licem.

Jedna takva diskriminatorska odredba ukinuta je Zakonom o izmenama i dopunama KZ Srbije marta 2002. godine. Naime, ranija odredba je predviđala da žrtva obljudbe i protivprirodnog bluda zloupotrebom službenog položaja može biti samo žensko lice (čl. 107). Sada žrtva ovog krivičnog dela može biti i muško lice.

Takođe, žrtva krivičnog dela posredovanje u vršenju prostitucije (čl. 251 KZ SRJ) može biti samo žensko lice. Ovako formulisana krivična dela predstavljaju diskriminaciju i neopravdano stavljaju muškarce u nepovoljniji položaj od žena. Takođe, ona održavaju društvene predrasude prema kojima je žena uvek objekat u seksualnom odnosu.

Jugoslovensko krivično zakonodavstvo ne inkriminiše dobrovoljni seksualni odnos između punoletnih lica istog pola. Krivičnim zakonima Srbije i Crne Gore inkriminisan je seksualni odnos s licem mlađim od 14 godina i kada postoji pristanak maloletnog lica (čl. 106 KZ Srbije; čl. 89 KZ Crne Gore). Dakle, uzrast relevantan za zakonodavca za davanje pristanka na seksualni odnos je 14 godina. Međutim, krivično delo protivprirodnog bluda inkriminiše dobrovoljni polni odnos između muškaraca kada je jedan od njih maloletno lice starije od 14 godina (čl. 110, st. 4 KZ Srbije; čl. 91, st. 4 KZ Crne Gore). Ova odredba je diskriminatorske prirode jer predviđa različit uzrast za davanje dobrovoljnog seksualnog pristanka za homoseksulce (18 godina), s jedne strane, i heteroseksualna lica i lezbijke (14 godina), s druge.

4.1.2.2. Izbeglice i državljanstvo. – Položaj i prava izbeglica u SRJ regulisani su relevantnim međunarodnim instrumentima, pre svega Konvencijom o statusu izbeglica od 1951. i Protokolom o statusu izbeglica od 1967. godine. U ovoj oblasti propise su donele i Srbija (Zakon o izbeglicama Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 18/92) i Crna Gora (Uredba o zbrinjavanju raseljenih lica, *Sl. list RCG*, br. 37/92). Ovi propisi su doživeli mnoge kritike jer neopravdano sužavaju pojam i prava izbeglica. Prema Zakonu o izbeglicama Srbije (čl. 1) izbeglice su:

Srbi i građani drugih nacionalnosti koji su usled pritiska hrvatske vlasti ili vlasti u drugim republikama, pretnje genocidom, kao i progona i diskriminacije zbog njihove verske i nacionalne pripadnosti ili političkog uverenja bili prinuđeni da napuste svoja prebivališta u tim republikama i izbegnu na teritoriju Republike Srbije.

Da je reč o diskriminatorskom zakonu potvrđuje činjenica da njegov tekst počinje rečima „Srbima i pripadnicima drugih nacionalnosti“. Time se izdvajaju pripadnici srpskog naroda od ostalih izbeglica,

---

²⁰ Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General of the United Nations, <<http://untreaty.un.org/ENGLISH/bible/englishinternetbible/partI/chapterIV/treaty2.asp>>

mada njihov pravni i socijalni status mora da bude istovetan. Osim toga, Zakon se odnosi samo na izbeglice s teritorije bivše SFRJ, koje su progonile vlasti bivših jugoslovenskih republika, te nije jasno kako bi se mogao primenjivati na izbeglice iz drugih zemalja, van teritorije bivše SFRJ.

Problem diskriminacije u vezi s izbeglicama se javlja i povodom Zakona o jugoslovenskom državljanstvu (*Sl. list SRJ*, br. 33/96; vidi opširnije I.4.16). Ovaj problem nije otklonjen ni Zakonom o izmenama i dopunama zakona o jugoslovenskom državljanstvu (*Sl. list SRJ*, br. 9/01). Prema odredbama ovog zakona, svi državljani bivše SFRJ koji su imali prijavljeno prebivalište na teritoriji SRJ na dan 27. aprila 1992. – uključujući i mnoge izbeglice koje su dobile prebivalište u SRJ do tog datuma – mogu steći jugoslovensko državljanstvo na osnovu člana 47. Međutim, lica koja su na teritoriju SRJ izbegla posle 27. aprila 1992. mogu dobiti jugoslovensko državljanstvo samo na osnovu diskrecione odluke saveznog i republičkog ministarstva unutrašnjih poslova, koje ceni „ispunjenost uslova“ i vodi računa o „interesima bezbednosti, odbrane i međunarodnog položaja Jugoslavije“ (čl. 48). Na taj način su izbeglice koje su našle utočište na teritoriji SRJ posle 27. aprila 1992. neopravdano stavljene u nepovoljniji položaj u pogledu sticanja jugoslovenskog državljanstva u odnosu na lica koja su izbegla pre tog datuma.

4.1.3. Predlog zakona protiv diskriminacije

Institut za uporedno pravo tokom 2002. godine sačinio je Predlog zakona protiv diskriminacije. Eksperti Saveta Evrope (CoE) su pozitivno ocenili Predlog i dali svoje komentare. Očekuje se da će okončan tekst Predloga biti predat Saveznoj vladi do kraja 2002.

Ovim zakonom uređuju se zabrane i zaštita od diskriminacije u svim oblastima društvenog života i utvrđuju okviri posebne zaštite od diskriminacije naročito ugroženih kategorija lica (čl. 1).

Pojam diskriminacije definisan je tako da ona označava svako neopravdano i nedozvoljeno pravljenje razlike i nejednako postupanje prema licima ili grupama, koji se zasnivaju na ličnim svojstvima (čl. 2).

Predlog zakona zabranjuje sve vidove diskriminacije, s tim što pod diskriminacijom naročito podrazumeva neposrednu i posrednu diskriminaciju, pozivanje i navođenje na diskriminaciju, pomaganje u diskriminatorskom postupanju i povreda načela jednakih prava i obaveza (čl. 5). Pri tome su posebno izdvojeni teški oblici diskriminacije, kao što su svako izazivanje, podsticanje i raspirivanje nacionalne, rasne, verske i druge neravnopravnosti, mržnje ili netrpeljivosti; svako propagiranje ili smišljeno vršenje diskriminacije od strane državnih organa, kao i svako ropstvo, trgovina ljudskim bićima, aparthejd i etničko čišćenje (čl. 8).

Takođe je, kao poseban vid, predviđena zabrana ispisivanja i isticanja diskriminatorских poruka i simbola, kojima se poziva na diskriminatorско postupanje prema drugim licima, a za čije nepoštovanje su predviđene građansko-pravne i prekršajne sankcije (čl. 9).

Posebno je propisana obaveza države i državnih organa da svim građanima, bez obzira na njihova lična svojstva, obezbede jednaka prava i slobode (čl. 10). Predlogom zakona su propisani i posebni oblici zabrane diskriminacije: u postupcima pred državnim organima (čl. 12); oblasti radnih odnosa (čl. 13); u pružanju javnih usluga (čl. 14); u oblasti verskih prava (čl. 15); diskriminacija zbog pola (čl. 16); zbog polne opredeljenosti (čl. 17); diskriminacija dece (čl. 18); diskriminacija u oblasti obrazovanja i stručnog osposobljavanja (čl. 19); zabrana diskriminacije manjina (čl. 20); zabrana diskriminacije zbog političkih ubeđenja (čl. 21), kao i diskriminacija lica sa posebnim potrebama (čl. 22).

Predlog zakona određuje i postupke koji, iako protivni načelu jednakosti, ne predstavljaju diskriminaciju. Tako propisi, odluke i posebne mere, odn. mere tzv. afirmativne akcije, doneti u cilju poboljšanja položaja etničkih, verskih, jezičkih i drugih grupa, kako bi im se pružila posebna zaštita radi njihovog opstanka i razvoja i ne smatraju se diskriminacijom (čl. 6, st. 2).

Mehanizmi zaštite, u smislu ovog zakona, predviđaju da se ona ostvaruje pred Saveznim ustavnim sudom (podnošenjem ustavne žalbe), u upravnom postupku i upravnom sporu.

Posebno je uređena i građansko-pravna zaštita od suda (postupak i odgovarajuće tužbe) i privremene mere kojima se zaštita ostvaruje, s tim što je pravo na tu zaštitu priznato svakom ko je povređen diskriminatorским postupanjem ali, u određenim slučajevima i pod određenim uslovima, i organizacijama za zaštitu diskriminatorских grupa (čl. 26–30). Takođe, predviđena je neoboriva

pretpostavka krivice ako je među strankama nesporno ili je sud utvrdio da je postojala radnja neposredne diskriminacije. Onaj ko je pretrpeo diskriminatorско postupanje ne mora da dokazuje ni deliktну radnju, ni sam čin diskriminacije, već je dovoljno da učini verovatnim da je pretrpeo diskriminatorско postupanje. Na štetniku je obaveza da dokaze da nije bilo akta diskriminacije.

Na kraju, Predlog zakona propisuje disciplinsku i kaznenu odgovornost, propisujući i odgovarajuće sankcije (čl. 31–33).

4.2. Pravo na život

Član 6 PGP:

1. Pravo na život je neodvojivo od čovekove ličnosti. Ovo pravo mora da bude zakonom zaštićeno. Niko ne može da bude proizvoljno lišen života.

2. U zemljama gde smrtna kazna nije ukinuta, smrtna presuda se može izreći samo za najteže zločine, shodno zakonodavstvu na snazi u času kada je delo počinjeno i ne može da bude u suprotnosti s odredbama ovog pakta ni s Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Ova kazna se može primeniti samo na osnovu pravnosnažne presude koju je doneo nadležni sud.

3. Kada lišenje života predstavlja zločin genocida, podrazumeva se da nijedna odredba ovog člana ne ovlašćuje državu članicu ovog pakta da odstupi na bilo koji način od bilo koje obaveze preuzete na osnovu odredaba Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.

4. Svaki osuđenik na smrt ima pravo da zatraži pomilovanje ili zamenu kazne. Amnestija, pomilovanje ili zamena smrtnе kazne mogu se odobriti u svim slučajevima.

5. Smrtna kazna se ne može izreći za zločine koje su počinila lica koja nisu navršila 18 godina i ne može se izvršiti nad bremenitim ženama.

6. Nijedna odredba ovog člana se ne može uzeti kao razlog za odlaganje ili sprečavanje ukidanja smrtnе kazne od strane države članice ovog pakta.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.2.1. Opšte

Jugoslovenski ustavi garantuju neprikosnovenost ljudskog života (čl. 21, st. 1 Ustava SRJ; čl. 14, st. 1 Ustava Srbije; čl. 21, st. 1 Ustava Crne Gore). Upotreba prideva „neprikosnoven“ služi da se istakne fundamentalna priroda prava na život.

S druge strane, dok Ustav SRJ ne predviđa smrtnu kaznu i zabranjuje propisivanje za krivična dela predviđena saveznim zakonodavstvom i određuje da se ona ne može izreći za dela propisana saveznim zakonom (čl. 21, st. 2 Ustava SRJ), ustavi Srbije i Crne Gore dozvoljavaju smrtnu kaznu: „Smrtna kazna se može izuzetno propisati i izreći samo za najteže oblike teških krivičnih dela“ (čl. 14, st. 2 Ustava Srbije; čl. 21, st. 2 Ustava Crne Gore).

To je dovelo do paradoksalne situacije da se ne može propisati smrtna kazna za neka od najtežih krivičnih dela koja su u nadležnosti federacije kao što su, na primer, ratni zločin, genocid ili međunarodni terorizam, a može za ubistva koja su u nadležnosti republika članica.

Međutim, smrtna kazna je na teritoriji SRJ 2002. godine u potpunosti ukinuta. Izmenama i dopunama krivičnih zakona Srbije i Crne Gore, dovršen je proces započet 2001. godine. Naime, SRJ je juna 2001. ratifikovala Drugi fakultativni protokol uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima kojim se ukida smrtna kazna (*Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 4/01). Novembra 2001. donet Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 61/01) kojim je ukinut stav 1 člana 34 Krivičnog zakona SRJ, koji je smrtnu kaznu predviđao kao vrstu sankcije koja se može izreći kada je propisana zakonom republike. Kako je propisivanje krivičnih sankcija u nadležnosti federacije, mogućnost propisivanja smrtnе kazne i za dela u nadležnosti republike je ukinuta. U članu 95, st. 1, tač. 1 reči „smrtna kazna ili zatvor od dvadeset godina“ zamenjuju se rečima: „zatvor od četrdeset godina“, a shodno ovim izmenama, izvršene su promene i u drugim članovima zakona koji su se odnosili na smrtnu kaznu (čl. 35, st. 1, čl. 48, st. 2 tač. 1 i čl. 97 st. 1). Republički krivični zakoni su usklađeni sa saveznim. Tokom 2002. godine, izvršene su izmene krivičnih zakona obe republike. Donošenjem Zakona o izmenama i dopunama

Krivičnog zakona Republike Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 10/02), koji je Narodna skupština usvojila 26. februara 2002. godine, republičko krivično zakonodavstvo je usklađeno s promenama Krivičnog zakona SRJ. Brisanjem člana 7 i izmenom u članu 47 stava 2, smrtna kazna je zamenjena kaznom zatvora od četrdeset godina.

Skupština Republike Crne Gore je 19. septembra 2002. godine donela Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 30/02) u kome se u članu 30, st. 2, smrtna kazna zamenjuje kaznom zatvora od četrdeset godina, u skladu s promenama saveznog Krivičnog zakona.

Dakle, smrtne kazne u presudama trebalo bi zameniti kaznom zatvora do 40 godina, a zbog poštovanja principa izvesnosti trebalo bi doneti jedan pravni akt koji će regulisati ovo pitanje. Do sada nije doneta nijedna sudska odluka po ovom pitanju, a Vrhovnom sudu Srbije nije stigao nijedan zahtev nadležnog javnog tužioca ili osuđenog lica za zamenu smrtne kazne kaznom zatvora.²¹

Ukidanje smrtne kazne u našem pravnom sistemu od značaja je i za prijem Jugoslavije u Savet Evrope.²²

Ustavi SRJ i republika članica takođe sadrže i garantije u oblasti pravičnog suđenja za krivična dela, među koja spada i načelo *nulla poena sine lege* (čl. 27 Ustava SRJ; čl. 23 Ustava Srbije; čl. 25 i 26 Ustava Crne Gore; vidi opširnije I.4.6).

Država ima posebne obaveze u pogledu lica koja su lišena slobode ili im je sloboda ograničena. Nepružanje medicinske pomoći, hrane, mučenje ili neuspeh da se spreči samoubistvo lica lišenih slobode mogu da predstavljaju povredu člana 6, st. 1 PGP. U tom smislu jugoslovenski ustavi proklamuju nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta čoveka, poštovanje ljudskog dostojanstva, kao i zabranu svakog nasilja nad licem lišenim slobode (čl. 25, st. 1 i 2 Ustav SRJ; čl. 28 Ustava Srbije; čl. 24 Ustava Crne Gore; vidi opširnije I.4.3.).

U vezi s pravom na život, države takođe imaju obavezu da preduzmu i aktivne mere za sprečavanje nehranjenosti, poboljšanja zdravstvene zaštite i druge mere socijalne politike usmerene na smanjenje smrtnosti i produženje životnog veka (vidi Opšti komentar Komiteta za ljudska prava br. 6/16 od 27. jula 1982). Tako jugoslovenski ustavi proklamuju pravo na zaštitu zdravlja s tim što „deca, trudnice i stara lica imaju pravo na zdravstvenu zaštitu iz javnih izvora ako to pravo ne ostvaruju po nekom drugom osnovu, a druga lica po uslovima utvrđenim zakonom“ (čl. 60 Ustava SRJ; čl. 30 Ustava Srbije; čl. 57 Ustava Crne Gore).

Kada se država bavi opasnim aktivnostima koje bi mogle imati skrivene negativne posledice po zdravlje onih koji u njima učestvuju, poštovanje ličnog i porodičnog života nalaže državama da upozori ljude na rizike po zdravlje i uspostavljanje delotvorne i jednostavne procedure koja omogućava takvim licima da potraže sve relevantne informacije (vidi odluku Evropskog suda za ljudska prava *Mc Ginley i Egan protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, ECHR, App. Nos. 21825/93, 23414/94 (1998)).

Prema jugoslovenskom Zakonu o osnovama zaštite životne sredine, član. 13, (*Sl. list SRJ*, br. 24/98), nadležni državni organi treba blagovremeno i objektivno da obaveste javnost o stanju životne sredine i o zagađenjima koja mogu predstavljati opasnost za život i zdravlje ljudi i za životnu sredinu. Slične odredbe sadrže i član 8 Zakona o zaštiti životne sredine Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 66/91) i član 7 st. 12 Zakona o životnoj sredini Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 12/96).

---

²¹ Razgovor sa sudijom Vidom Petrović-Škero, arhiva Beogradskog centra za ljudska prava, decembar 2002.

²² Na listi obaveza koje Jugoslavija treba da ispuni povodom članstva u Savetu Evrope, nalaze se i obaveza da, u vreme prijema, ratifikuje Evropsku konvenciju i sve protokole uz nju u periodu od godinu dana od prijemu u CoE. Među njima su Protokol br. 6 koji obavezuje države da ukinu smrtnu kaznu, osim za „dela izvršena u doba rata ili neposredne ratne opasnosti“, ali i Protokol br. 13, koji je Parlamentarna skupština usvojila februara 2002, koji podrazumeva ukidanje smrtne kazne bez izuzetaka. Na listi se takođe nalazi obaveza ukidanja smrtne kazne u Crnoj Gori u roku od šest meseci od prijema, a do tada je obaveza da uvede moratorijum na izvršenje. Više o listi obaveza koju je predstavnicima vlasti SRJ uručio predsednik Parlamentarne skupštine Peter Schieder prilikom posete Beogradu avgust 2002. godine vidi na <http://assembly.coe.int/communication/Temporar.../Liste%20d'engagements%20RFY_e.ht>

Ustav SRJ ne zabranjuje derogaciju od prava na život u slučaju ratne opasnosti, što je u suprotnosti s PGP. Ustav Srbije takođe dopušta derogaciju ljudskih prava u doba ratnog stanja, i pritom uopšte ne pominje da postoje prava koja se ne mogu ograničiti (vidi više I.3.2.2.).

4.2.2. Krivično zakonodavstvo

Krivični zakoni republika članica i federacije sadrže krivična dela kojima se štiti pravo na život, a nadležni javni tužilac ima obavezu da ih goni po službenoj dužnosti. Krivični zakon SRJ i republički krivični zakoni se razlikuju prema oblastima krivičnog zakonodavstva koje regulišu. Tako KZ SRJ propisuje krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava, kao što su genocid (čl. 141), ratni zločini (čl. 142–144), protivpravno ubijanje i ranjavanje neprijatelja (čl. 146) i podsticanje na agresivni rat (čl. 152). Inkriminisanje ovih krivičnih dela je u skladu i s obavezama SRJ prema drugim međunarodnim ugovorima, kao što su Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (*Sl. vesnik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ*, br. 2/50) i Ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata od 1949. i dodatni protokoli o međunarodnim i nemeđunarodnim oružanim sukobima od 1977. godine.

Republički krivični zakoni na gotovo identičan način propisuju krivična dela koja su uperena protiv života (čl. 47 KZ Srbije; čl. 30 KZ Crne Gore). Propisana kazna je najmanje pet godina za ubistvo i najmanje deset godina a najviše četrdeset godina zatvora za njegove kvalifikovane oblike.

Krivični zakon Srbije u članu 51, st. 1 i član 34, st. 1 Krivičnog zakona Crne Gore sankcionišu krivično delo navođenja na samoubistvo i pomaganja u samoubistvu. Iz ovoga proizilazi da jugoslovensko zakonodavstvo ne priznaje ubistvo iz milosrđa (eutanziju), čak ni kao olakšavajuću okolnost kod pomaganja u samoubistvu.²³

4.2.3. Pobačaj

Ni u Paktu ni u Konvenciji se ne definiše početak života koji se štiti, ali se tumačenjem došlo do zaključka da se odredbe koje se odnose na pravo na život ne odnose na fetus.

Pobačaj je regulisan republičkim zakonima, Zakonom o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 16/95) i Zakonom o uslovima i postupku prekida trudnoće Crne Gore (*Sl. list SRCG*, br. 29/79). Prema ovim zakonima prekid trudnoće se može izvršiti samo na zahtev bremenite žene, a Zakon o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi Srbije traži i izričitu pismenu saglasnost. Zahtev bremenite žene da prekine trudnoću dovoljan je uslov do desete nedelje gestacije (čl. 6 srbijanskog, čl. 2 crnogorskog zakona), a izuzetno i posle 20 nedelje.

Posle desete nedelje gestacije svaki prekid trudnoće se smatra „izuzetnim prekidom trudnoće“ i može se izvršiti samo u sledećim slučajevima:

- 1) radi spasavanja života žene ili otklanjanja teškog narušavanja njenog zdravlja (zdravstveni razlozi);
- 2) kada postoji mogućnost da se dete rodi s teškim telesnim ili duševnim nedostacima (eugenički razlozi);
- 3) kada je do začeća došlo izvršenjem krivičnog dela, na primer, silovanjem (socijalni razlozi).

U prvih deset nedelja trudnoće o pobačaju odlučuje lekar, a posle toga, do navršene dvadesete nedelje trudnoće, konzilijum lekara. Posle dvadesete nedelje o prekidu trudnoće odlučuje etički odbor zdravstvene ustanove.

4.2.4. Upotreba prinude od strane državnih organa

Zakoni o izvršenju krivičnih sankcija Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 16/97) i Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 25/94) propisuju uslove za primenu prinude nad osuđenima. U srbijanskom zakonu stoji da se prinuda prema osuđenome primenjuje samo ako je neophodno da se spreče: „1) bekstvo; 2) fizički napad na drugo

---

²³ Zanimljivo je da je u Kraljevini Jugoslaviji, pre Drugog svetskog rata, postojao privilegovani oblik ubistva – ubistvo iz milosrđa, što znači da je eutanazija bila priznata kao olakšavajuća okolnost.

lice; 3) samopovređivanje; 4) prouzrokovanje materijalne štete; 5) aktivan i pasivan otpor pri izvršenju zakonitog naređenja službenog lica.“ (čl. 136). Ista odredba postoji i u crnogorskom zakonu (čl. 61).

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Srbije prilično detaljno propisuje kada je dozvoljena upotreba vatrenog oružja (čl. 138). Njegove odredbe se uglavnom oslanjaju na slične odredbe u Zakonu o unutrašnjim poslovima Srbije. Međutim, i ovde treba uzeti u obzir i podzakonske akte koji regulišu upotrebu sile, kao što je Pravilnik o načinu i uslovima upotrebe sredstava prinude u ustanovama za izdržavanje kazne zatvora (*Sl. glasnik SRS*, br. 30/78). Ovaj Pravilnik dozvoljava upotrebu vatrenog oružja, s mogućim smrtonosnim posledicama, prilikom bekstva osuđenika iz ustanove zatvorenog tipa, bez obzira na visinu izrečene kazne (čl. 4, st. 1, tač. 1). To znači da obezbeđenje može upotrebiti silu koja može za posledicu da ima smrt osuđenika bez obzira da li je on višestruki ubica ili sitni lopov. Ipak, izvesnu kontrolu nad upotrebom sile u ovakvim slučajevima omogućavaju odredbe Pravilnika. One propisuju da se mora upotrebiti ono sredstvo prinude koje će u datoj situaciji po posledicama biti najlakše za lice prema kome se primenjuje; da se pre upotrebe vatrenog oružja lice u bekstvu mora upozoriti (prvo povikom a zatim pucanjem u vazduh); da je zabranjena upotreba oružja kada se lice u bekstvu krije u grupi ljudi, pa postoji opasnost da bi se mogli ugroziti njihovi životi.

Zakoni o unutrašnjim poslovima Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 44/91) i Crne Gore (*Sl. list. RCG*, br. 24/94) propisuju ovlašćenja pripadnika policija da upotrebe silu. Ova ovlašćenja su takođe razrađena u podzakonskim aktima, na veoma detaljan način. Zakon Srbije propisuje da se vatreno oružje može koristiti samo ako upotrebom drugih sredstava prinude ne mogu da se postignu postavljeni ciljevi zaštite različitih dobara (čl. 23, st. 1, tač. 1–6). Između ostalog, vatreno oružje se može upotrebiti da se „odbije napad na objekat“ (tač. 6). U ovom slučaju oduzimanje života ne bi potpalo ni pod jedan od 3 izuzetka koje EKPS dozvoljava u član 2, st. 2 EKPS, a ne bi ni zadovoljilo test „striktno proporcionalnosti“ (vidi *Stewart protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, No. 10044/82, 39 DR 162, 1982, str. 171; *McCann i drugi protiv UK*, ECHR, App. No. 18984/91 (1995); *Kelly i drugi protiv UK*, ECHR, App. No. 30054/ 96, (2001); *Gul protiv Turske*, ECHR, App. No. 22676/93 (2000)). Slične odredbe se mogu naći i u Zakonu o unutrašnjim poslovima Crne Gore (čl. 17 i 18), uz dodatnu ogradu da je pripadnik policije dužan da upozori lice pre nego što upotrebi vatreno oružje (čl. 19, st. 2).

Uopšte, u pomenutim zakonima i podzakonskim aktima, slučajevi kada se može primeniti sila, mnogo su širi nego u stavu 2 člana 2 EKPS, posebno kada se ona koristi kako bi se zaštitila materijalna dobra. Drugi problem je što se u pravnim aktima ne insistira na „apsolutnoj nužnosti“, odnosno zahtevu proporcionalnosti, već se obično koristi termin „samo ako nije moguće na drugi način“.

4.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja

Član 7 PGP:

Niko ne može biti podvrgnut mučenju ili svirepim, nehumanim ili unižavajućim kaznama ili postupcima. Posebno je zabranjeno da se neko lice podvrgne medicinskom ili naučnom eksperimentu bez njegovog slobodnog pristanka.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.3.1. Opšte

Pored obaveze o zabrani mučenja koju ima prema članu 7 PGP, Jugoslaviju obavezuje i Konvencija UN protiv mučenja i drugih surovih, neljudskih i ponižavajućih kazni ili postupaka (u daljem tekstu: Konvencija protiv mučenja; *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 9/91), koju je ratifikovala SFRJ. Prilikom ratifikacije priznata je i nadležnost Komiteta protiv mučenja u odnosu na prijem međudržavnih (čl. 21, st. 1) ili individualnih predstavki (čl. 22, st. 1).²⁴

---

²⁴ Maja 2001. Komitet protiv mučenja doneo je prvu odluku povodom predstavke koju je pojedinac podneo protiv SRJ u slučaju *Ristić protiv Jugoslavije* kojom je utvrđeno da je SRJ prekršila obaveze na osnovu Konvencije protiv torture. *Radivoje Ristić protiv Jugoslavije Com. No. 113/1998*

Zabrana mučenja se nalazi i u jugoslovenskim ustavima. Analiza odredbi Ustava SRJ (čl. 22 i 25) u potpunosti se može primeniti i na ustave Srbije i Crne Gore (čl. 26 Ustava Srbije; čl. 24 Ustava Crne Gore). Prema Ustavu SRJ:

Jamči se nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta čoveka, njegove privatnosti i ličnih prava.

Jamči se lično dostojanstvo i sigurnost čoveka (čl. 22).

Jamči se poštovanje ljudske ličnosti i dostojanstva u krivičnom i svakom drugom postupku, u slučaju lišenja, odnosno ograničenja slobode, kao i za vreme izvršavanja kazne.

Zabranjeno je i kažnjivo svako nasilje nad licem koje je lišeno slobode, odnosno kojem je sloboda ograničena, kao i svako iznuđivanje priznanja i izjava.

Niko ne sme biti podvrgnut mučenju, ponižavajućem kažnjavanju i postupanju.

Zabranjeno je vršiti na čoveku, bez njegove dozvole, medicinske i druge ogleda (čl. 25).

Može se postaviti pitanje o potrebi prihvatanja dve posebne odredbe radi obezbeđenja poštovanja ljudske ličnosti. Mogući odgovor je da član 22 utvrđuje opštu zabranu mučenja i sličnih postupaka, tj. obavezu poštovanja nepovredivosti fizičkog i psihičkog integriteta. Tako ovaj član pokriva i delovanje privatnih subjekata, a ne samo državnih organa. Sledstveno tome, član 25 bi trebalo samo da razrađuje opštu obavezu iz člana 22, i to u odnosu na državu i njene službenike kojima je zabranjeno mučenje i slično postupanje „u krivičnom i svakom drugom postupku“. Na taj način naglašena je odgovornost državnih organa, a posebno policije, koja ima veliki udeo u sprovođenju krivičnog postupka.

Stavovi 3 i 4 člana 25 preuzimaju formulaciju člana 7 Pakta, ali ne u celini, jer je izostavljena zabrana svirepih ili nehumanih postupaka i kazni. Sličan propust napravljen je i u formulaciji poslednjeg stava člana 25, kojim je zabranjeno vršenje medicinskih i drugih eksperimenata bez pristanka pojedinca. Međutim, nigde se izričito ne kaže da taj pristanak mora da bude „slobodan“. Po shvatanju većine komentatora, upravo ta reč je ključna u čitavoj formulaciji zabrane vršenja eksperimenata u članu 7 PGP.

Savezni ustav garantuje i pravo na naknadu štete pričinjene zbog „nezakonitog ili nepravilnog rada“ službenog lica ili državnog organa, što bi trebalo da podrazumeva i naknadu štete u slučajevima mučenja i sličnog postupanja (čl. 123). Naknada štete može se ostvariti u građanskom postupku, ali i u samom krivičnom postupku protiv izvršilaca krivičnih dela, koja sankcionišu mučenje i slične postupke (čl. 103 ZKP SRJ).

Prema Ustavu SRJ, zabrana mučenja se ne može suspendovati ni u vreme ratnog stanja. Međutim, prema Ustavu Srbije, u doba ratnog stanja moguće su derogacije bez ograničenja (vidi I.3.2.2). Takođe i Ustav Crne Gore se nije odredio po ovom pitanju.

4.3.2. Krivično zakonodavstvo

Konvencija protiv mučenja predviđa da svi akti mučenja i sličnog postupanja moraju da budu zabranjeni krivičnim zakonom, kao i da se prilikom propisivanja kazni za ova dela mora voditi računa o njihovoj „ozbiljnoj prirodi“ (čl. 4). Inkriminacija zabrane mučenja se nalazi u više krivičnih dela protiv službene dužnosti. Ova krivična dela se u saveznom zakonu odnose samo na službena lica koja rade za saveznu državu (Glava XIX KZ SRJ). Najvažnije krivično delo inkriminisano ovim zakonom je zlostavljanje u vršenju službe (čl. 191, KZ SRJ):

Službeno lice koje u vršenju službe drugog zlostavlja, nanosi mu teže fizičke ili duševne patnje, zastrašuje ga, vređa ili uopšte prema njemu postupa na način kojim se povređuje njegovo ljudsko dostojanstvo, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine.

Iako se izraz „mučenje“ izričito ne spominje, izvršenje ovog krivičnog dela obuhvata, između ostalog, i nanošenje težih fizičkih i duševnih patnji, koje odgovora pojmu mučenja.²⁵ Uz to, ovo krivično

---

<[http://www.unhchr.ch/TBS/doc.nsf/385c2add1632f4a8c12565a9004dc311/bee2d63824cbaa59c1256a\\$FILE/G0143626.pdf](http://www.unhchr.ch/TBS/doc.nsf/385c2add1632f4a8c12565a9004dc311/bee2d63824cbaa59c1256a$FILE/G0143626.pdf)>. O pojedinostima slučaja vidi više u delu II.2.3.

²⁵ Evropski sud za ljudska prava je u više svojih presuda naglasio razliku između mučenja i nečovečnog i ponizavajućeg postupanja, vidi *Irska protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, ECHR, App. No. 5310/71 (1978) i *Tyrrer protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, ECHR, App. No. 5856/72 (1978).

delo je sveobuhvatne prirode i odnosi se i na izvršenje kazni. Značajan element bića ovog dela je da ostavlja po strani *nameru*, za razliku od definicije mučenja iz Konvencije protiv mučenja (čl. 1). Ovim krivičnim delom je obuhvaćeno i zastrašivanje, čak i onda kada nema za posledicu nanošenje težih fizičkih i duševnih patnji. Zabranjeni su i zlostavljanje, vređanje i povreda ljudskog dostojanstva, čime su obuhvaćene i radnje koje bi se mogle svrstati u nehumano ili ponižavajuće ponašanje, zavisno od okolnosti.

Savezni krivični zakon inkriminiše takođe iznuđivanje iskaza (čl. 190 KZ SRJ). Kazna zatvora od tri meseca do pet godina predviđena je za službeno lice koje u vršenju službe „upotrebi silu, pretnju, ili drugo nedopušteno sredstvo ili nedopušten način u nameri da iznudi iskaz ili neku drugu izjavu od okrivljenog, svedoka, veštaka ili drugog lica“. Kazna zatvora od najmanje godinu dana zaprećena je ako je iznuđivanje iskaza ili izjave bilo „praćeno teškim nasiljem“ ili ako su usled iznuđenog iskaza nastupile osobito teške posledice za okrivljenog u krivičnom postupku.

Komiteta protiv mučenja je još 1998. godine kritikovao SRJ zbog toga što jugoslovenski krivični zakoni ne sadrže odredbu kojom bi mučenje samo po sebi bilo krivično delo, u skladu sa članom 1 Konvencije protiv mučenja. Komitet je preporučio da SRJ uvede ovo krivično delo i da pri tom u celini preuzme definiciju mučenja iz Konvencije.²⁶ Akt mučenja još uvek nije inkriminisan kao posebno krivično delo.²⁷

Iako KZ SRJ ne sadrži odredbu kojom se izričito inkriminiše iznuđivanje iskaza upotrebom eksperimenata i drugih medicinskih intervencija, član 190 zabranjuje iznuđivanje iskaza „drugim nedopuštenim sredstvom“. Moglo bi se tumačiti da pod ovu formulaciju potpadaju eksperimenti i medicinske intervencije, kao očigledno nedopuštena sredstva.

Konvencija protiv mučenja zabranjuje ne samo mučenje koje vrši službeno lice ili lice koje nastupa u tom svojstvu, već i kada se žestok bol ili patnje nanose na njegov podsticaj, uz njegovu saglasnost ili pristanak. KZ SRJ inkriminiše podstrekavanje na zlostavljanje u vršenju službe, iznuđivanje iskaza ili povredu ravnopravnosti građana, ali se postavlja pitanje da li se može naći osnov za odgovornost službenog lica koje se s mučenjem saglasi ili na njega pristane. U tom slučaju bi se, zavisno od okolnosti, mogle primeniti i odredbe sledećih članova KZ SRJ: član 174 (zloupotreba službenog položaja), 182 (nesavestan rad u službi), 199 (neprijavlivanje krivičnog dela – ako se za takvo delo može izreći kazna zatvora od pet godina ili teža).

S obzirom na ozbiljnost zločina mučenja, čini se da zaprećena kazna za delo zlostavljanja u vršenju službe (čl. 191 KZ SRJ) – od tri meseca do tri godine zatvora – nije dovoljno visoka. S druge strane, pokušaj izvršenja ovog krivičnog dela nije inkriminisan, pošto je zaprećena kazna ispod minimuma neophodnog da bi se i kaznio pokušaj.

Način na koji KZ Srbije i KZ Crne Gore regulišu zabranu mučenja nalikuje rešenju iz saveznog Krivičnog zakona. KZ Srbije predviđa krivična dela iznuđivanja iskaza (čl. 65 KZ Srbije; čl. 47 KZ Crne Gore) i zlostavljanje u službi (čl. 66 KZ Srbije; čl. 48 KZ Crne Gore). Analiza odgovarajućih odredbi KZ SRJ u potpunosti je primenljiva i na republičke krivične zakone. Ipak postoje razlike:

Službeno lice koje u vršenju službe drugog zlostavi, uvredi i uopšte prema njemu postupi na način kojim se vređa ljudsko dostojanstvo kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine (čl. 66 KZ Srbije; slična odredba i u KZ Crne Gore čl. 48).

Treba primetiti da je formulacija krivičnog dela zlostavljanja u službi nepotpuna, jer nedostaje zabrana nanošenja „težih fizičkih ili duševnih patnji“ i „zastrašivanja“ predviđena KZ SRJ (čl. 191), kao i Konvencijom protiv mučenja (čl. 1). Republički zakon inkriminiše prinudu (čl. 62, st. 1 KZ Srbije), ali to ne može da ispravi propust zabrane izazivanja patnji: prvo, primena sile ne mora uvek da podrazumeva bol, i drugo, gonjenje se za prinudu preduzima po privatnoj tužbi, osim ako je ona učinjena pretnjom ubistvom ili teškom telesnom povredom.

---

²⁶ Vidi primedbe i komentare Komiteta protiv mučenja povodom izveštaja SRJ, dok. UN, CAT/C/YUGO od 16. novembra 1998, st. 10 i 17.

²⁷ Do sada su nove vlasti u SRJ, izvršile izmene KZ SRJ samo u delu koji se odnosi na visinu kazni i ove izmene nisu obuhvatile krivična dela koja se odnose na zabranu mučenja.

Pored ovih krivičnih dela koja u svom biću sadrže elemente mučenja, savezno krivično zakonodavstvo se torturom bavi u još nekim odredbama. Naime, u delu KZ SRJ koji tretira krivična dela protiv međunarodnog prava postoje dela u čiji način izvršenja ulazi mučenje. To su dela: ratni zločin protiv civilnog stanovništva (čl. 142), ratni zločin protiv ranjenika i bolesnika (čl. 143) i ratni zločin protiv ratnih zarobljenika (čl. 144).

4.3.3. Krivični postupak i izvršenje kazni

Prema starom Zakonu o krivičnom postupku SRJ sve do pred kraj 2000. godine pritvor je, osim istražnog sudije, mogla da odredi i policija (čl. 196 ZKP, vidi I.4.5.1.1). Privedeno lice moglo je biti držano u tzv. „policijskom pritvoru“ čak 72 časa. Praksa je pokazala da je upravo u tih 72 časa policijskog pritvora dolazilo do najtežih povreda zabrane mučenja i sličnih postupaka. Savezni ustavni sud proglasio je član 196 neustavnim, te je tako institut policijskog pritvora ukinut (*Sl. list SRJ*, br. 71/00). Ove odredbe jugoslovenskog zakonodavstva je kritikovao i Komitet protiv mučenja, prema čijem mišljenju dužinu policijskog pritvora treba ograničiti na najviše 48 sati, a uhapšenom licu omogućiti neograničen pristup braniocu neposredno po hapšenju.²⁸ Novi Zakonik o krivičnom postupku predviđa da pritvor može odrediti samo nadležni sud.²⁹ Pri tom lice lišeno slobode bez odluke suda mora biti odmah izvedeno pred istražnog sudiju (čl. 5). Ako je zbog neotklonjivih smetnji sprovođenje lica lišenog slobode trajalo duže od osam sati, organ unutrašnjih poslova će o tome posebno obavestiti istražnog sudiju (čl. 227, st. 3).

Zakonik krivičnom postupku iz 2001. godine sadrži posebne odredbe o poštovanju ličnosti osumnjičenog i okrivljenog u postupku. Tako „prema okrivljenom ne smeju se upotrebiti sila, pretnja, obmana, obećanje, iznuda, iznurivanje ili druga slična sredstva da bi se došlo do njegove izjave ili priznanja ili nekog činjenja koje bi se protiv njega moglo upotrebiti kao dokaz“ (čl. 89, st. 8). Na ovako pribavljenom dokazu ne može se zasnivati sudska odluka. Takođe, zabranjeno je i kažnjivo svako nasilje nad licem lišenim slobode i licem kojem je sloboda ograničena, kao i svako iznuđivanje priznanja ili kakve druge izjave od okrivljenog ili drugog lica koje učestvuje u postupku (čl. 12). Osim što propisuje ovu zabranu, zakonodavac takođe utvrđuje da se sudske odluke ne mogu zasnivati na dokazima koji su sami po sebi ili prema načinu pribavljanja u suprotnosti sa odredbama ovog zakonika, drugog zakona, ustava ili međunarodnog prava (čl. 18, st. 2; kurziv naš).

Prema ZKP SRJ, ne sme se „vređati ... ličnost i dostojanstvo“ pritvorenika (čl. 148). Takođe, nije dozvoljeno iznuđivanje priznanja ili izjava od „okrivljenog ili drugog lica u postupku“. Takođe, ako pritvorenik to zahteva, može ga posetiti lekar, pod nadzorom istražnog sudije (čl. 150). Što se ispitivanja tiče, ono se mora vršiti na taj način da se „u punoj meri poštuje ličnost okrivljenog“ (čl. 89, st. 8).

Položaj osuđenih lica koja se nalaze na izdržavanju kazne definisan je i detaljnije opisan u Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija Srbije (ZIKS) (*Sl. glasnik RS*, br. 16/97). Ovaj zakon reguliše položaj i prava osuđenika, među kojima se na prvom mestu nalazi pravo na čovečno postupanje. Članom 56 obavezuju se sva lica da poštuju dostojanstvo osuđenog i zabranjuje ugrožavanje njegovog telesnog i duševnog zdravlja. Članovima od 57 do 103 uređuje se odnos prema osuđeniku.

Ovaj zakon sadrži i odredbu o položaju lica prema kome se sankcija izvršava (čl. 5). Iako ova odredba ne predviđa apsolutnu zabranu mučenja i sličnih postupaka, ona uopšteno predviđa da se osuđeniku ograničavaju prava „samo u granicama nužnim za izvršenje sankcije, a u skladu sa zakonom“.

4.3.4. Upotreba prinude od strane policije

Prema Zakonu o unutrašnjim poslovima Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 44/91), policija ima obavezu da prinudu primenjuje tako da se proizvede „najmanje štetnih posledica“ (čl. 3). Upotreba prinude od strane

---

²⁸ Vidi primedbe i komentare Komiteta protiv mučenja povodom izveštaja SRJ, dok. UN, CAT/C/YUGO od 16. novembra 1998, st. 12 i 17.

²⁹ Novi Zakonik o krivičnom postupku definitivno uspostavlja pravilo da jedino nadležni sud može odrediti pritvor i to samo u ovim zakonom određenim slučajevima i pod rezervom opšte odredbe da se to može učiniti „samo ako se ista svrha ne može ostvariti drugom merom“ (čl. 141 i 142).

policije je bliže regulisana Pravilnikom o uslovima i načinu upotrebe sredstava prinude (*Sl. glasnik RS*, br. 40/95). Prema članu 2 Pravilnika ovlašćeno službeno lice:

upotrebljava sredstva prinude tako da službeni zadatak obavi sa najmanje štetnih posledica po lice protiv koga sredstvo prinude upotrebi i samo za vreme dok postoje razlozi ... zbog kojih je sredstvo prinude upotrebljeno.

Pri upotrebi sredstava prinude ovlašćeno službeno lice je dužno da čuva život čoveka i ljudsko dostojanstvo (čl. 3). Sredstva prinude predviđena ovim pravilnikom su: fizička snaga, službena palica, sredstva za vezivanje, specijalna vozila, posebno dresirani psi, konjica, hemijska sredstva i vatreno oružje. Kontrolu upotrebe sredstava prinude vrši neposredno nadređeni starešina, u roku od 24 časa od momenta upotrebe (čl. 31, st. 1). Opravdanost i pravilnost upotrebe sredstava prinude ocenjuje starešina koga je za to ovlastilo ministarstvo unutrašnjih poslova. Ako su sredstva prinude upotrebljena na neopravdan ili na nepravilan način, ovaj starešina predlaže ministru policije da preduzme određene mere (čl. 31, st. 4).

4.4. Zabrana ropstva i prinudnog rada

Član 8 PGP:

1. Niko se ne može držati u ropstvu; ropstvo i trgovina robljem zabranjeni su u svim svojim oblicima.

2. Niko se neće držati u zavisnom položaju.

3. (a) Niko se ne može primorati na obavljanje prinudnog ili obaveznog rada.

(b) Tačka (a) ovog stava ne može se tumačiti kao da zabranjuje izvršenje kazne prinudnog rada, izrečene od strane nadležnog suda, u zemljama gde se za neki zločin može izreći kazna lišenja slobode s prinudnim radom.

(c) Ne smatra se kao „prinudan ili obavezan rad“ u smislu ovog stava:

(i) svaki rad ili služba, na koji se odnosi tačka (b), a koji se normalno traže od lica lišenog slobode na osnovu redovne sudske odluke ili koje se na osnovu takve odluke nalazi na uslovnom otpustu,

(ii) svaka služba vojne prirode, u zemljama gde je dozvoljen prigovor savesti, svaka nacionalna služba koja se traži na osnovu zakona od takvih prigovarača,

(iii) svaka služba koja se traži u slučaju više sile ili nesreće koje ugrožavaju život ili blagostanje zajednice,

(iv) svaki rad ili služba koje čine deo normalnih građanskih obaveza.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.4.1. Opšte

U pogledu zabrane ropstva i prinudnog rada Saveznu Republiku Jugoslaviju obavezuju, osim odredaba PGP i Konvencija o ropstvu (*Sl. novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 234/1929), Konvencija MOR br. 29 o prinudnom radu (*Sl. novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 297/32), Konvencija o suzbijanju trgovine odraslim ženama (*Sl. list FNRJ*, br. 41/50), Konvencija o suzbijanju i ukidanju trgovine licima i eksploataciji drugih (*Sl. list FNRJ*, br. 2/51), Dopunska Konvencija o ukidanju ropstva, trgovine robljem i ustanova i prakse sličnih ropstvu (*Sl. list FNRJ*, (*Dodatak*), br. 7/58), Međunarodni pakt o ekonomskim i socijalnim pravima (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71), Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (*Sl. list SFRJ* (*Međunarodni ugovori*), br. 11/81), Konvencija o pravu mora (*Sl. list SFRJ* (*Dodatak*), br. 1/86), Konvencija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i dopunski protokoli (*Sl. list SRJ* (*Međunarodni ugovori*), br. 6/01), Konvencija o pranju, traženju, zapleni i konfiskaciji prihoda stečenih kriminalom (*Sl. list SRJ* (*Međunarodni ugovori*), br. 7/02) kao i Fakultativni protokol o prodaji dece, dečjoj prostituciji i dečjoj pornografiji, uz Konvenciju o pravima deteta (*Sl. list SRJ* (*Međunarodni ugovori*), br. 7/02). Ratifikacijom ovih konvencija, SRJ je preuzela obavezu zaštite određenih prava, uz obavezu suzbijanja i kažnjavanja svih oblika ropstva, položaja sličnih ropstvu, prevoza lica u ropskom položaju, trgovine ljudskim bićima i prisilnog rada.

4.4.2. Trgovina ljudskim bićima i krijumčarenje ljudi

Zabrana ropstva spada u kategoriju apsolutnih prava. U članu 4 st. 2, PGP zabranjuje derogaciju prava nabrojanih u članu 8 st. 1 i 2, jer se ona odnose na ukupan položaj čoveka, dok se druga prava navedena u ovom članu odnose na rad koji nije dobrovoljan, ali nije ni trajan ni stalan. Držanje u ropском položaju je dugo smatrano nečim što je deo daleke prošlosti. Međutim, danas ponovo postaje predmet interesovanja jer se masovno javlja u vidu trgovine ljudskim bićima (engl. *trafficking in human beings*).

U članu 3, stav 1 Prvog protokola za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom, uz Konvenciju protiv transnacionalnog organizovanog kriminala (u daljem tekstu Prvi protokol), definisana je trgovina ljudskim bićima kao:

vrbovanje, prevoženje, skrivanje i primanje lica, putem pretnje silom ili upotrebe sile ili drugih oblika prisile, otmice, prevare, obmane, zloupotrebe ovlašćenja ili teškog položaja ili davanja ili primanja novca ili koristi da bi se dobio pristanak lica koje ima kontrolu nad drugim licem, u cilju eksploatacije. Eksploatacija obuhvata, kao minimum, eksploataciju prostitucije drugih lica ili druge oblike seksualne eksploatacije, prinudni rad ili službu, ropstvo ili oblik sličan ropstvu, servitut ili uklanjanje organa.

Član 3, stav 1 Drugog protokola protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom, koji predstavlja dopunu Konvencije protiv transnacionalnog organizovanog kriminala (u daljem tekstu Drugi protokol), definiše krijumčarenje ljudi kao:

obezbeđivanje nelegalnog ulaska u državu potpisnicu lica koje nije njen državljanin ili lica sa stalnim boravkom, a u cilju sticanja, na neposredan ili posredan način finansijske ili druge materijalne koristi.

Važno je razlučiti ova dva pojma, u svrhu preciznijeg definisanja problema s aspekta zabrane ropstva. Oba termina mogu podrazumevati krijumčarenje ljudi, s tim da kod trgovine ljudskim bićima ne postoji volja lica koje emigrira.³⁰ Eksploatacija nije presudna kada je u pitanju krijumčarenje ljudi, ali je od ključnog značaja kada je u pitanju trgovina ljudskim bićima. Uz to, kod krijumčarenja ljudi, akcenat je na povredi propisa o prelasku državne granice, dok je kod trgovine ljudskim bićima na kršenju ljudskih prava.³¹ Mada navedene razlike trgovinu ljudskim bićima svrstavaju u teži i drugačiji oblik krivičnog dela, pitanje odgovarajućeg tretmana žrtava se može postaviti i u jednom i u drugom slučaju. U pravnoj praksi SRJ, ovi delikti se mehanički podvode pod slučajeve ilegalne migracije, bavljenja prostitucijom, podvođenja u svrhu prostitucije, dok se ljudska dimenzija problema stavlja u drugi plan.³² Činjenica je da se u ovim slučajevima radi o kršenju zabrane ropstva i prinudnog rada, zabrane diskriminacije, zabrane mučenja, nečovečnog i ponižavajućeg postupanja, kao i prava na slobodu, dostojanstvo i sigurnost ličnosti tj. o teškim povredama osnovnih zajamčenih ljudskih prava, koje zahtevaju odgovarajući pravni lek.

4.4.3. Nedostaci u domaćem zakonodavstvu

U vezi sa krijumčarenjem ljudi, član 249, st. 2 KZ SRJ inkriminiše nedozvoljeno prebacivanje drugih lica preko granice SRJ i omogućavanje iz koristoljublja drugom da nedozvoljeno pređe granicu, propisujući kaznu zatvora od 6 meseci do 5 godina. Međutim, u propisanom krivičnom delu je propuštena obaveza zaštite prava krijumčarenih lica. Ugrožavanje života ili bezbednosti migranata, nehumani ili degradirajući tretman, uključujući tu i eksploataciju migranata, nisu predviđeni kao kvalifikovani oblik

---

³⁰ Član 3, st. 2 Prvog protokola usvojio je stanovište da krivično delo postoji i ako žrtva trgovine ljudskim bićima pristane na nameravanu eksploataciju, ukoliko je korišćena bilo koja od mera navedenih u članu 3, st. 1.

³¹ Uslov za postojanje krivičnog dela krijumčarenja ljudi je izvršen prelazak međudržavne granice, dok se trgovina ljudskim bićima može izvršiti prekogranično ali i interno tj. unutar granica jedne države.

³² Stručna javnost i aktivisti nevladinih organizacija ukazuju da je upravo to prepreka za uspešnu borbu protiv trgovine ljudima. Naime, kada se okrivljenom sudi npr. za „navođenje na prostituciju“, ne samo da se žrtva stavlja u nepovoljniji položaj, nego je obično već i deportovana u zemlju porekla, pa se usled nedostatka njenog svedočenja mnogi osumnjičeni za trgovinu ljudima puštaju na slobodu usled nedostatka dokaza.

ovog krivičnog dela, što predstavlja odstupanje od standarda postavljenog u Drugom protokolu (čl. 6, st. 3).

Takođe, ropstvo, kao ni njegovi savremeni oblici, nije izričito zabranjeno u najvišim saveznim i republičkim pravnim aktima. Ustav SRJ i Ustav Crne Gore štite pravo na slobodu propisujući da „svako ima pravo na ličnu slobodu“ (Ustav SRJ čl. 23, st. 1; Ustav Crne Gore čl. 22, st. 1). Ustavom SRJ i Ustavom Srbije propisano je da „niko ne sme biti lišen slobode osim u slučajevima i po postupku koji su utvrđeni saveznim zakonom“ (Ustav SRJ čl. 23, st. 2; Ustav Srbije čl. 15, st. 2). Odredba da je „nezakonito lišavanje slobode kažnjivo“ nalazi se u Ustavu SRJ (čl. 23, st. 6) i u Ustavu Crne Gore (čl. 22, st. 6). Eksplicitnu odredbu o zasnivanju ropškog odnosa i prevozu lica u ropškom odnosu sadrži jedino KZ SRJ (čl. 155, st. 1) u okviru poglavlja o krivičnim delima protiv čovečnosti i međunarodnog prava:

Ko, kršeći pravila međunarodnog prava, stavi drugog u ropški ili njemu sličan odnos ili ga drži u takvom odnosu, kupi, proda, preda drugom licu ili posreduje u kupovini, prodaji ili predaji ovakvog lica ili podstiče drugoga da proda svoju slobodu ili slobodu lica koje izdržava ili se o njemu stara, kazniće se zatvorom od 1 do 10 godina.

U stavu 2, člana 155, inkriminiše se prevoz lica u ropškom ili njemu sličnom odnosu iz jedne zemlje u drugu, za šta je propisana kazna zatvora od 6 meseci do 5 godina, dok stav 3 ovog člana, propisuje kaznu zatvora od najmanje 5 godina za kvalifikovani oblik krivičnog dela, kada su u pitanju maloletnici.³³ Odredba je neutralna po pitanju pola, što znači da žrtve mogu podjednako biti i žene i muškarci. Međutim, u stavu 1, član 155 se ne pominje eksploatacija kao svrha stavljanja u ropški položaj. Takođe, iz stava 2 proizilazi da transport lica u ropškom položaju u okviru državne granice nije kažnjiv. Uz to, kazna nije propisana za organizatora dela, već za prevoznika tj. neposrednog izvršioca.³⁴ U principu, suština ove odredbe jeste usklađena sa zahtevom određenim u stavu 1, člana 8 PGP, ali evidentna je njena nepotpunost i zastarelost u odnosu na standard postavljen u Prvom protokolu (čl. 5, st. 1).³⁵

Savezni krivični zakon propisuje i neka druga krivična dela na osnovu kojih se mogu goniti počinioci trgovine ljudskim bićima, kao što su krivična odgovornost organizatora zločinačkih udruženja (čl. 26), protivpravno lišenje slobode (čl. 189) i posredovanje u vršenju prostitucije (čl. 251). Predviđena kazna zatvora za onog „ko vrbuje, podstiče ili namamljuje ... na prostituciju ili ko na bilo koji način učestvuje u predaji ženskog lica drugome radi vršenja prostitucije“ iznosi 3 meseca do 5 godina, dok je kazna od 1 do 10 godina predviđena za kvalifikovani oblik, učinjen prema maloletnom ženskom licu. Da bi postojalo, krivično delo mora da bude izvršeno u svrhu vršenja prostitucije i prema licu ženskog pola, što isključuje sve ostale vidove eksploatacije čiji predmet žrtva trgovine ljudskim bićima može postati. Nije predviđeno da osobe muškog pola podjednako mogu postati objekat inkriminisane radnje. U nedostatku sveobuhvatnih odredbi, dosad su slučajevi u SRJ protiv trgovaca ljudskim bićima započinjani upravo podnošenjem krivičnih prijava na osnovu člana 251 KZ SRJ. Međutim ova, kao ni druge dve navedene odredbe KZ SRJ, ne zadovoljava kriterijume postavljene u Prvom protokolu i nije dovoljna kada je u pitanju krivično delo ovog obima. Slična situacija je i u krivičnom zakonodavstvu federalnih jedinica, koje inkriminiše otmicu (čl. 64 KZ Srbije; čl. 46 KZ Crne Gore), prinudu (čl. 62 KZ Srbije; čl. 44 KZ Crne Gore), podvođenje ili omogućavanje vršenja bluda (čl. 111 KZ Srbije; čl. 93 KZ Crne Gore), oduzimanje maloletnog lica (čl. 116 KZ Srbije; čl. 98 KZ Crne Gore) i zločinačko udruživanje (čl. 227 KZ Srbije, čl.

³³ Komisija Evropske unije u Predlogu okvirne odluke o borbi protiv trgovine ljudskim bićima (2001) sugeriše da kazna lišavanja slobode za počinioce ne bi trebalo da bude manja od 6, odnosno 10 godina zatvora ako je krivično delo učinjeno pod otežavajućim okolnostima. Vidi na <http://europa.eu.int/eur-lex/en/com/pdf/2000/en_500PC0854_01.pdf>.

³⁴ U Preporuci o aktivnostima protiv trgovine ljudskim bićima u svrhu seksualne eksploatacije (2000), Komitet ministara Saveta Evrope sugeriše zemljama članicama da predvide građansku i krivičnu odgovornost i ustanove odgovarajuće sankcije za ona pravna lica za koje se utvrdi da služe kao paravan za trgovinu ljudskim bićima. Suština ove preporuke je u utvrđivanju odgovornosti samog organizatora krivičnog dela tj. onog koji zaista ubire profit od ovakvih aktivnosti. Vidi na <<http://cm.coe.int/ta/rec/2000/2000r11.html>>.

³⁵ „Svaka država potpisnica će usvojiti takve zakonske i druge mere koje mogu biti potrebne da se ustanovi kao krivično delo ponašanje predviđeno u članu 3 ovog Protokola, kada je učinjeno sa namerom.“ (Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori), br. 6/01, str. 31).

202 KZ Crne Gore). Mada su tokom godine predviđene kazne uvećane, ove odredbe se ipak ne mogu iskoristiti za više nego samo kao supsidijarno sredstvo u krivičnom gonjenju i kažnjavanju počinitelja trgovine ljudskim bićima. Iako donesen ove godine, Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije, nije predvideo trgovinu ljudskim bićima kao posebno krivično delo.

Savezni Zakon o kretanju i boravku stranaca (čl. 34, st. 4) propisuje da se privremeni boravak u SRJ neće odobriti strancu koji je na nedozvoljen način došao u SRJ a nije mu priznat status izbeglice, odnosno nije mu priznato pravo azila. Kao zaštitna mera u ovom slučaju je predviđeno udaljenje stranca sa teritorije SRJ (čl. 35). U pogledu ovih odredbi, SRJ je obavezna da, u skladu sa članom 7, stav 1 Prvog protokola, razmotri usvajanje zakonskih ili drugih odgovarajućih mera koje žrtvama ilegalne trgovine ljudima dozvoljavaju da na njenoj teritoriji ostanu privremeno ili, u određenim slučajevima, trajno i time ih izuzme iz kategorije ilegalnih migranata.

Evropski sud za ljudska prava zauzeo je stav da svim licima mora da bude obezbeđen normalan pristup postojećim, domaćim, pravnim lekovima čiji obim mora da bude adekvatan za pružanje naknade za navodne povrede.³⁶ Tokom godine, glavni razlog za nedostatak odgovarajućih pravnih lekova, a time i za teškoće u gonjenju počinitelja i nedovoljnu sigurnost žrtava ovih krivičnih dela, predstavljalo je odugovlačenje sa procedurom donošenja zakona usklađenih sa međunarodnim standardima.³⁷

4.4.4. Izmene u domaćem zakonodavstvu

Preduzeti su i prvi, značajni koraci da se kaznena politika u pogledu najtežih krivičnih dela izmeni i to kako na saveznom tako i na republičkom nivou.

Radna grupa za izmenu zakona Nacionalnog tima za borbu protiv trgovine ljudima³⁸ predložila je inkriminaciju trgovine ljudima, što je Savezna vlada uvrstila u Predlog zakona o izmenama i dopunama KZ SRJ, koji je upućen u skupštinsku proceduru u aprilu, ali do kraja godine nije usvojen. Takođe, preduzete su mere usklađivanja domaćeg zakonodavstva sa Konvencijom o pranju, traženju, zapleni i konfiskaciji prihoda stečenih kriminalom i Konvencijom o transnacionalnom organizovanom kriminalu. Na saveznom nivou usvojen je Zakon o izmenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku, kojim se uređuju posebna pravila za krivično gonjenje počinitelja krivičnih dela organizovanog kriminala, za postupak oduzimanja predmeta i imovinske koristi i postupak međunarodne saradnje u otkrivanju i krivičnom gonjenju počinitelja krivičnog dela organizovanog kriminala. Izmenama se uvodi niz novih krivičnoprocesnih instituta. Posebno je značajno ovlašćenje dato državnom tužiocu, koji može da odredi da se određenom svedoku, svedoku saradniku i članovima njihove uže porodice obezbedi posebna zaštita. U pogledu trgovine ljudskim bićima, kao jednog od oblika organizovanog kriminala, ova odredba je veoma važna jer se žrtvama garantuje posebno zaštita ukoliko pristanu da svedoče, što stavlja u izgled potencijalno smanjenje broja postupaka protiv počinitelja ovog krivičnog dela koji se obustavljaju zbog nedostatka dokaza. U Srbiji je jula 2002. donet Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala (*Sl. glasnik RS*, br. 42/02), kojim se predviđa osnivanje specijalnih institucija (specijalno tužilaštvo kojim rukovodi specijalni tužilac, služba za suzbijanje organizovanog kriminala, posebna odeljenja nadležnih sudova, posebna pritvorska jedinica). Propisano je da će se u nadležnosti navedenih državnih organa Srbije, između ostalog, nalaziti i krivično delo trgovine ljudima.

Predlažući izmene i dopune Zakona o kretanju i boravku stranaca, Viktimološko društvo Srbije je sugerisalo uvođenje mere o privremenom boravku, ne kraćem od 45 dana, za žrtve trgovine ljudima.

---

³⁶ Vidi presudu u slučaju *Aksoy protiv Turske*, 18. decembar 1996. Reports of Judgements and Decisions 1996 – VI, str. 2275–76, st. 51 i 52.

³⁷ Mada član 10 Ustava SRJ „priznaje i jamči slobode i prava čoveka ... koje priznaje međunarodno pravo“ uz član 16 koji propisuje da su „međunarodni ugovori koji su potvrđeni i objavljeni u skladu sa ustavom ... sastavni deo unutrašnjeg pravnog poretka“, domaći sudovi nemaju običaj da zasnivaju svoje presude direktno na odredbama međunarodnih ugovora.

³⁸ Više o Nacionalnom timu za borbu protiv trgovine ljudima *Izveštaj 2001*, I.4.4.3.

U junu, Zakonom o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Crne Gore, uvedena je trgovina ljudima kao posebno krivično delo u KZ Crne Gore.³⁹ Ova odredba ima smisla jer su u praksi česti slučajevi interne trgovine ljudima (trgovina ljudskim bićima u okviru granica SRJ). Kazna zatvora za osnovni oblik krivičnog dela je od 1 do 8 godina, a od 1 do 10 ako se delo izvrši prema licu koje nije navršilo 14 godina ili maloletnom licu (čl. 201 KZ Crne Gore, st. 1 i 3). Organizator dela će se kazniti zatvorom najmanje 5 godina.

Na Kosovu je od januara 2001. godine na snazi uredba kojom se inkriminiše trgovina ljudima i propisuju izuzetno visoke kazne za počinioce. Određena je kazna od 2 do 12 godina zatvora za lica koja se bave trgovinom ljudima, dok pod otežavajućim okolnostima, npr. kada je žrtva maloletnik, kazna je od 2 do 15 godina, ili od 5 do 20 godina ukoliko je u pitanju organizovanje zločinačkog udruženja sa ciljem da se bavi trgovinom ljudima.⁴⁰

U februaru, izmenama Krivičnog zakona Srbije pooštrene su kazne za krivično delo otmice (čl. 64 KZ Srbije), uvedena krivična dela korupcije (čl. 255a-z KZ Srbije), a kao otežavajuća okolnost inkriminisano je odvođenje maloletnog lica u inostranstvo u okviru krivičnog dela oduzimanja maloletnog lica (čl. 116 KZ Srbije). Kada su u pitanju odredbe o ovim krivičnim delima, koje su dopunski pravni lek u borbi protiv trgovine ljudskim bićima i u KZ Crne Gore su unete slične izmene. Krivičnom delu otmice dodati su kvalifikovani oblici koji predviđaju kaznu zatvora od od najmanje 5 godina ako je oteto lice zadržano duže od 10 dana ili je lice maloletno ili ima manje od 14 godina, kao i kaznu od najmanje 10 godina ako je usled otmice nastupila smrt otetog lica. (čl. 46 KZ Crne Gore) Uz to, unete su i adekvatne odredbe o kažnjavanju korupcije (čl. 229b-j KZ Crne Gore).

U svom Opštem komentaru br. 28, st. 12 i 30, Komitet za ljudska prava sugeriše državama ugovornicama da preduzmu mere, na nacionalnom i međunarodnom nivou da bi zaštitili žene i decu, uključujući i žene i decu strane državljanke, od kršenja njihovih prava, koja podrazumevaju prekograničnu trgovinu ovim licima, njihovu prisilnu prostituciju kao i oblike prinudnog rada prikrivenih u formi raznih vrsta ličnih usluga. Ratifikujući Konvenciju o borbi protiv transnacionalnog i organizovanog kriminala i dopunskih protokola i Konvenciju o zapleni prihoda od organizovanog kriminala, SRJ se obavezala da žrtvama trgovine ljudskim bićima u potpunosti zagarantuje zaštitu njihovih prava – pružanje azila,⁴¹ izdavanje dozvole o privremenom/trajnom boravku, pristup skloništu, fizičku zaštitu, pravnu, socijalnu, medicinsku pomoć – i to bez obzira na poreklo, versku pripadnost i zanimanje žrtve – kao i zaštitu ukoliko pristane da svedoči u postupku protiv izvršioca krivičnog dela. Kada je u pitanju posebna zaštita maloletnika, Fakultativnim protokolom uz Konvenciju o pravima deteta,⁴² SRJ se obavezala ne samo na obezbeđivanje održivosti postojećih napora, već i na još značajniji trud koji treba da uloži u suzbijanje prodaje dece, dečje prostitucije, dečje pornografije i jačanje zaštite žrtava.⁴³ Iako je u svakom smislu na dobrom putu, zaključujemo da SRJ, u svrhu garancija zaštite ljudskih prava od savremenih oblika ropstva, očekuje još dosta zahvata da bi svoje zakonodavstvo potpuno uskladila s međunarodnim standardima.

---

³⁹ Prema tvrdnjama medija, policija je nastavila da slučajeve trgovine ljudima definiše kao „navođenje na prostituciju“ (*Monitor*, 3. maj i 12. jun, str. 17 i 25).

⁴⁰ Regulation No. 2001/4 on the Prohibition of Trafficking in Persons in Kosovo (UNMIK/REG/2001/4) <http://www.unicri.it/TraCCC%20docs/UNMIK_Reg.2001-04.doc>

⁴¹ U ovom slučaju, nadležni organi vlasti bi trebalo da posmatraju žrtvu trgovine ljudskim bićima kao „člana određene socijalne grupe“ u skladu sa odredbama ženevske Konvencije o izbeglicama (Vidi A. Kartusch, *Reference Guide for Anti-Trafficking Legislative Review with Particular Emphasis on South Eastern Europe*, Warsaw, 2001, str. 68).

⁴² Fakultativni protokol o prodaji dece, dečjoj prostituciji i dečjoj pornografiji (*Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 7/02), koji dopunjuje Konvenciju UN o pravima deteta (*Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 15/90).

⁴³ Vidi I.4.15.3.

4.4.5. Prinudni rad

Ropstvo i položaj sličan ropskom treba razlikovati od prinudnog ili obaveznog rada. Ropstvo i njemu slični oblici se prvenstveno odnose na položaj i uslove života ljudskog bića, dok je prinudni ili obavezan rad mnogo širi koncept koji podrazumeva svaki rad izvršen pod pretnjom ili kaznom.⁴⁴ Član 6, stav 1 PESK (*Sl. list SFRJ*, br. 7/71) propisuje da:

Države ugovornice ovog Pakta priznaju pravo na rad, koje podrazumeva pravo svakog lica da dobije mogućnost da obezbedi sebi sredstva za život slobodno izabranim ili prihvaćenim radom, te će preduzeti odgovarajuće mere za zaštitu ovog prava.

U tom smislu, licima koja ne rade mogu se uskratiti materijalne naknade koje potiču iz rada, ali se oni ne smeju nagoniti na rad tj. postoji pravo, ali ne i dužnost da se radi.

4.4.6. Domaće zakonodavstvo

Ustav SRJ (čl. 54, st. 3), kao i Ustav Crne Gore (čl. 52, st. 2) i Ustav Srbije (čl. 35, st. 4) izričito zabranjuju prinudni rad. Međutim, ni u jednom od ovih akata nije pojašnjeno koja vrsta rada se neće smatrati prinudnim radom. Pretpostavlja se da je u tom smislu ovu zabranu moguće interpretirati kao apsolutnu.⁴⁵ U nekim situacijama, ipak, domaće zakonodavstvo predviđa obavljanje obavezne službe ili rada. Te situacije se poklapaju sa onim predviđenim u članu 8, st. 3, tačka (c) PGP.

Član 8, st. 1 srbijanskog Zakona o radu (ZOR, *Sl. glasnik RS*, br. 70/01), propisuje da se ništavim smatraju odredbe ugovora o radu kojima su utvrđeni nepovoljniji uslovi rada od uslova utvrđenih zakonom i opštim aktom, odnosno koje se zasnivaju na netačnom obaveštenju od strane poslodavca o pojedinim pravima, obavezama i odgovornosti zaposlenog. Zaposleni ima pravo da poslodavcu otkáže ugovor o radu (čl. 63, Zakon o osnovama radnih odnosa, ZORO, *Sl. list SRJ*, br. 29/96, 51/99; čl. 100 ZOR). S obzirom da je raskidanje radnog odnosa, u navedenom slučaju, dozvoljeno zaposlenom tj. za takvo postupanje nije propisana sankcija, onda u tom smislu postoji saglasnost sa standardom navedenim u članu 8, stav 3, tačka (a) PGP.

Član 8, st. 3, tač. (b) PGP propisuje da se zabrana prinudnog ili obaveznog rada ne može tumačiti kao zabrana izvršenja kazne prinudnog rada koju je izrekao nadležni sud. S tim u skladu, domaće zakonodavstvo reguliše radnu obavezu i pritvorenih i osuđenih lica. Član 149, st. 5 Zakonika o krivičnom postupku propisuje da pritvorenik može da radi u krugu zatvora na određenim poslovima, ali samo na njegov zahtev i za taj rad mu pripada naknada koju propisuje upravnik zatvora. Kada je u pitanju rad osuđenih lica, Evropski sud za ljudska prava je u slučaju *De Wilde, Ooms, Versyp protiv Belgije* (ECHR, App. No. 2832/66 (1971)) zauzeo stav da zatvorenički rad koji u sebi ne sadrži elemente rehabilitacije nije u skladu sa članom 4, stava 2 EKPS. U odredbama o radnoj obavezi osuđenika, Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 25/94, 29/94, čl. 37–41) i Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 16/97, 34/01, čl. 76–89) ističu rehabilitacioni element rada osuđenih lica. Relevantne odredbe domaćeg zakonodavstva su u tom smislu usklađene s međunarodnim standardima.

Ustav SRJ propisuje opštu vojnu obavezu (čl. 137, st. 1) uz mogućnost pozivanja na prigovor savesti tj. pružanje mogućnosti da se vojna obaveza u Vojsci Jugoslavije ispuni bez oružja ili u civilnoj službi (čl. 137, st. 2).⁴⁶ Obaveze propisane u članu 137 Ustava SRJ se ne mogu smatrati prinudnim radom, ali samo pod uslovom da su „čisto vojničkog karaktera“ (čl. 2, st. 2, tač. (a) Konvencije MOR br. 29 o prinudnom radu).

Zakon o odbrani SRJ (*Sl. list SRJ* br. 44/99, 3/02) propisuje radnu obavezu građana u vreme ratnog stanja, neposredne ratne opasnosti ili vanrednog stanja⁴⁷ (čl. 24, st. 1). Predviđeno je da se radna obaveza

---

⁴⁴ Član 2, st. 2 Konvencije br. 29 MOR, definisao je prinudni rad kao „svaki rad ili usluga koji se zahtevaju od jednog lica pod pretnjom ma koje kazne i za koje se to lice nije dobrovoljno prijavilo“.

⁴⁵ Vidi *Compatibility of Yugoslav Law and Practice with the Requirements of the ECHR*, CoE, oktobar 2002, str. 70.

⁴⁶ O prigovoru savesti vidi više I.4.8.

⁴⁷ Vidi I.3.

ne može nametnuti bez prethodne saglasnosti, licima koja su u zakonu taksativno nabrojana kao posebno osjetljiva kategorija npr. roditelju deteta do 15 godina starosti čiji je bračni drug na izvršavanju vojne obaveze, ženi za vreme trudnoće, porođaja i materinstva, licu nesposobnom za rad (čl. 24, st. 3). Međutim, Zakon o odbrani SRJ ne predviđa dužinu trajanja radne obaveze pojedinca. Uz to, u skladu sa članom 99, st. 11 Ustava SRJ, u vreme ratnog stanja, član 54 Ustava SRJ, kojim se izričito zabranjuje prinudni rad, podleže derogaciji.⁴⁸ Član 4, st. 2 PGP predvideo je apsolutnu zabranu derogacije stavova 1 i 2, člana 8 PGP, ali ne i odredbi iz stava 3, člana 8 PGP, s obzirom da su po prirodi stvari u pitanju situacije koje nisu stalnog ni trajnog karaktera. Čini se, ipak, da je propuštanjem da se odredi dužina trajanja obaveze prinudnog rada, u domaćem zakonodavstvu stvoren prostor za eventualnu zloupotrebu derogacije prinudnog rada.⁴⁹ Takođe, ovim zakonom je propisana radna obaveza za sve radno sposobne građane koji su navršili 15 godina. Ova odredba nije u skladu s propisanim u članu 11, st. 2 Konvencije MOR br. 29 o prinudnom radu gde je predviđeno da se obaveznom radu mogu podvrgnuti samo stariji od 18 i mlađi od 45 godina.⁵⁰

Po pitanju normalnih građanskih obaveza, u domaćem zakonodavstvu je propisano pružanje besplatne pravne pomoći (čl. 17, st. 2 saveznog Zakona o advokaturi, čl. 71 Zakonika o krivičnom postupku), što je u skladu sa standardom postavljenim u članu 8, st. 3, tačka (c) (iv).⁵¹

4.5. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode

Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti je jedno od prava čije su zakonska zaštita i na nju oslonjena praksa bili jedan od najspornijih delova jugoslovenskog pravnog poretka do 2001. godine. Gotovo svi pravni propisi koji se odnose na ovu oblast zahtevali su temeljne promene ili čak usvajanja potpuno novih zakonskih i podzakonskih tekstova. Ovo se posebno odnosi na Zakon o krivičnom postupku SRJ i na republičke zakone o unutrašnjim poslovima. Doduše, krajem 2000. i u toku 2001. godine Savezni ustavni sud je svojim odlukama uklonio iz pravnog poretka neke od odredbi ovih zakona koje su bile u neskladu s Ustavom SRJ. Ipak, to nije bilo dovoljno za uspostavljanje poretka koji bi garantovao istovremeno efikasnu zaštitu od kriminala i snažne proceduralne garancije za zaštitu ljudskih prava. Novi Zakonik o krivičnom postupku usvojen je 26. decembra 2001. godine. Pošto je reč o sistemskom zakonu ovaj Zakonik je stupio na snagu tek krajem marta 2002. godine.

4.5.1. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti

Član 9 PGP:

1. Svaki pojedinac ima pravo na slobodu i na bezbednost svoje ličnosti. Niko ne može biti proizvoljno uhapšen ili pritvoren. Niko ne može biti lišen slobode osim iz razloga i shodno postupku koji je predviđen zakonom.

---

⁴⁸ Ustav SRJ ne pominje nikakav oblik zabrane odstupanja od zabrane ropstva i držanja u ropskom položaju, jer ova zabrana nije ni predviđena najvišim pravnim aktom. Vidi *Izveštaj 2001*, deo I.3.2.2.

⁴⁹ Konvencija MOR br. 29 o prinudnom radu u članu 12, st. 2 propisuje maksimalan period od 60 dana u periodu od 12 meseci za vreme kojega lice može biti primorano na prinudan ili obavezan rad. Stav 2 istog člana indirektno ukazuje da rad iz stava 1 spada u predviđene izuzetke od zabrane prinudnog rada, jer propisuje da bi svaki takav radnik moralo da dobije uverenje u kome se naznačava period prinudnog rada koji je obavio.

⁵⁰ Komitet Ministara CoE preporučuje zemljama članicama, po pitanju zaštite dece od seksualne eksploatacije, da ratifikuju i primene sve međunarodne instrumente relevantne za tu oblast, ističući Konvenciju br. 182 MOR o zabrani i hitnoj akciji za suzbijanje najtežih oblika dečijeg rada. (Recommendation (2001) 16 of the CoE Committee of Ministers to member states on the protection of children against sexual exploitation <<http://www.cm.coe.int/>>). SRJ do kraja ove godine nije preduzela korake po pitanju pristupanja ovoj Konvenciji.

⁵¹ Vidi i presudu *Van der Musselle protiv Belgije* (ECHR, App. No. 8919/80 (1983)).

2. Svako uhapšeno lice obaveštava se u trenutku hapšenja o razlozima hapšenja kao što se u najkraćem roku obaveštava pismenim putem o svakoj optužbi koja je podignuta protiv njega.

3. Svako lice koje je uhapšeno ili pritvoreno zbog krivičnog dela biće u najkraćem roku predato sudiji ili nekoj drugoj vlasti zakonom ovlašćenoj da vrši sudske funkcije, i mora u razumnom roku da bude suđeno ili oslobođeno. Pritvaranje lica koja čekaju na suđenje nije obavezno, ali puštanje na slobodu može biti uslovljeno garancijama koje obezbeđuju dolazak lica u pitanju na pretres, kao i svim drugim radnjama postupka a, u datom slučaju radi izvršenja presude.

4. Svako lice koje je lišeno slobode usled hapšenja ili pritvora ima pravo da podnese žalbu sudu kako bi ovaj rešavao bez odlaganja o zakonitosti pritvora i naredio njegovo puštanje na slobodu ako pritvor nije zasnovan na zakonu.

5. Svako lice koje je žrtva nezakonitog hapšenja ili pritvora ima pravo na naknadu štete.

(Sl. list SFRJ, br. 7/71)

4.5.1.1. *Zabrana samovoljnog hapšenja i lišenja slobode.* – Osnovni smisao člana 9 PGP je obezbeđenje proceduralnih garancija koje će sprečiti samovoljno i nezakonito lišenje slobode. Država potpisnica mora da precizno definiše slučajeve u kojima je lišenje slobode opravdano, kao i da obezbedi sudsku kontrolu zakonitosti lišenja slobode. Uz to, prema tumačenju Komiteta za ljudska prava, ovaj član jamči i pravo na ličnu bezbednost, koje državama nameće obavezu da preduzmu „razumne i odgovarajuće“ mere da zaštite lični integritet svakog pojedinca od povreda koji mu drugi mogu naneti (vidi slučaj *Delgado Paéz protiv Kolumbije*, Com. No. 195/1985, st. 5.5).

Jugoslovenski ustavi garantuju pravo na ličnu slobodu (čl. 23 Ustava SRJ, čl. 22 Ustava Crne Gore, čl. 15 Ustava Srbije). Tako, prema Ustavu SRJ „svako ima pravo na ličnu slobodu“ (čl. 23). Uz to, Ustav SRJ (čl. 22, st. 1) i Ustav Crne Gore (čl. 20, st. 2) garantuju i pravo na „sigurnost čoveka“. Ustav Srbije takvu odredbu nema.

Zahtev za zakonitim lišenjem slobode i zabrana samovolje iz člana 9 st. 1 PGP ne odnose se samo na lišenje slobode u krivičnom postupku, nego na sve slučajeve lišenja slobode, npr. usled duševne bolesti, skitnje, zavisnosti od alkohola ili narkotika itd. Jugoslovenski ustavi koriste termine „lišenje slobode“ i „pritvaranje“, pri čemu se termin „pritvor“ odnosi isključivo na krivične slučajeve,⁵² dok termin „lišenje slobode“ obuhvata sve slučajeve lišenja slobode, a ne samo krivične. Ipak, ustavne odredbe ne prave preciznu razliku između ove dve kategorije, pa tako član 23 Ustava SRJ koji govori o lišenju slobode, u nekim svojim odredbama propisuje pravu lica lišenog slobode „da uzme branioca koga izabere“ (st. 5) ili da mora biti „upoznato da nije dužno ništa da izjavi“ (st. 4), što može da dovede do zaključka da se i odredbe o lišenju slobode odnose samo na krivične stvari. Identične nedostatke ima i član 22 Ustava Crne Gore, dok Ustav Srbije ovakve garantije ni ne sadrži.

Ustav SRJ propisuje da je lišenje slobode dopušteno samo „u slučajevima i po postupku koji su utvrđeni saveznim zakonom“ (čl. 23, st. 2). To znači da bi u republičkim zakonima o unutrašnjim poslovima, kao i drugim republičkim zakonima koji sadrže odredbe o lišenju slobode (npr. zakoni o prekršajima, zakoni o vanparničnom postupku), bilo moguće samo ponoviti odredbe saveznih zakona, a nikako predvideti druge osnove ili drugačiju proceduru lišenja slobode.

U pogledu pretpostavki za određivanje pritvora postoji nesaglasnost Ustava Srbije s Ustavom SRJ, koji u članu 24 propisuje da neko lice može biti pritvoreno samo ako „postoji osnovana sumnja da je izvršilo krivično delo“ i „ako je to neophodno radi vođenja krivičnog postupka“. Nasuprot tome, član 16 Ustava Srbije, predviđa mogućnost određivanja pritvora i kada je to „neophodno radi ... bezbednosti ljudi“. Sličnu odredbu sadržao je i raniji ZKP (čl. 191), ali je ta norma i pre donošenja novog Zakonika stavljena van snage odlukom Saveznog ustavnog suda (Sl. list SRJ, br. 71/00). Zakonik o krivičnom postupku u čl. 142 navodi razloge za određivanje pritvora:

(1) Pritvor će se odrediti:

---

⁵² Tako prema čl. 24 Ustava SRJ, čl. 16 Ustava Srbije i čl. 23 Ustava Crne Gore „lice za koje postoji osnovana sumnja da je izvršilo krivično delo može ... biti pritvoreno i zadržano u pritvoru“.

1) protiv lica za koje postoji osnovana sumnja da je izvršilo krivično delo za koje je po zakonu propisana kazna zatvora od dvadeset godina ili teža kazna. Ako okolnosti ukazuju da se radi o slučaju za koji zakon propisuje mogućnost izricanja blaže kazne, pritvor se ne mora odrediti.

2) Protiv optuženog kome je presudom prvostepenog suda izrečena kazna zatvora od pet godina ili teža kazna, ako se optuženi već ne nalazi u pritvoru, a to je opravdano zbog načina izvršenja ili drugih posebno teških okolnosti krivičnog dela.

(2) Ako postoji osnovana sumnja da je određeno lice učinilo krivično delo, a ne postoje uslovi za pritvor iz stava 1 ovog člana, u cilju nesmetanog vođenja krivičnog postupka, pritvor se protiv tog lica može odrediti:

1) ako se krije ili ako se ne može utvrditi njegova istovetnost, ili ako postoje druge okolnosti koje ukazuju na opasnost od bekstva;

2) ako postoje okolnosti koje ukazuju da će uništiti, sakriti, izmeniti ili falsifikovati dokaze ili tragove krivičnog dela ili ako osobite okolnosti ukazuju da će ometati postupak uticanjem na svedoke, saučesnike ili prikrivače;

3) ako osobite okolnosti ukazuju da će ponoviti krivično delo, ili dovršiti pokušano krivično delo, ili da će učiniti krivično delo kojim preti;

4) ako uredno pozvani optuženi očigledno odbija da dođe na glavni pretres.

Ustav SRJ predviđa da se pritvor može odrediti samo odlukom nadležnog suda (čl. 24, st. 1), a ne i „odlukom drugog nadležnog organa“ kako je to dopuštao prethodni Ustav iz 1974. godine. Zakon koji je važio do 2002. godine je davao mogućnost određivanja pritvora od strane policije (čl. 196). Međutim, krajem 2000. godine ovu odredbu ZKP Savezni ustavni sud je proglasio neustavnom (*Sl. list SRJ*, br. 71/00).

Do početka 2001. godine pitanja određivanja pritvora bilo je (delimično) regulisano i članom 11 Zakona o unutrašnjim poslovima Srbije. Ovaj član je dozvoljavao da se radi obezbeđivanja javnog reda i mira, sprečavanja ugrožavanja bezbednosti drugih građana ili bezbednosti i odbrane Republike (čl. 11, st. 1) i radi utvrđivanja identiteta lica čiji se identitet ne može utvrditi legitimisanjem ili na drugi način (čl. 11, st. 2) određeno lice može zadržati odlukom Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije. Odlukom Saveznog ustavnog suda od 17. januara 2001. ocenjeno je da „osporene odredbe navedenog Zakona o unutrašnjim poslovima nisu saglasne sa Ustavom SRJ“ (*Sl. list SRJ*, br. 5/01) Savezni ustavni sud je konstatovao da je Republika Srbija prekršila odredbu saveznog Ustava po kojoj se dotično pitanje može regulisati samo saveznim zakonom. Zakonik o krivičnom postupku definitivno uspostavlja pravilo da jedino nadležni sud može odrediti pritvor i to samo u ovim zakonom određenim slučajevima i pod rezervom opšte odredbe da se to može učiniti „samo ako se ista svrha ne može ostvariti drugom merom“ (čl. 141 i 142). Rešenje o određivanju pritvora predaje se licu na koje se odnosi u času lišenja slobode, a najdocnije u roku od 24 sata od časa lišenja slobode, odnosno privođenja istražnom sudiji. Protiv ovog rešenja pritvoreni može izjaviti žalbu veću. Žalba ne zadržava izvršenje (čl. 143, st. 3 i 4). O žalbi se odlučuje hitno – u roku od 48 sati. Trajanje pritvora mora biti svedeno na najkraće potrebno vreme (čl. 16, st. 3). Problem u vezi ovog člana ZKP nastaje u vezi s pravom lica lišenog slobode da bez odlaganja bude obavešteno o razlozima lišenja i osnovima optužbe (čl. 5, st. 2 EKPS). Naime, u članu 143, st. 3 kaže se da se „rešenje o pritvoru predaje licu na koje se odnosi u času lišenja slobode, a najdocnije u roku od 24 sata od časa lišenja slobode, odnosno privođenja istražnom sudiji.“ Da li je rok od 24 časa u skladu sa zahtevom „bez odlaganja“ (*promptly*) zavisi pre svega od toga da li su obaveštenja data licu lišenom slobode u momentu lišenja dovoljna da ono shvati razloge zbog kojih je slobode lišeno.⁵³

Zakonikom o krivičnom postupku uveden je institut zadržavanja osumnjičenog od strane organa unutrašnjih poslova. Sam ZKP navodi da je reč o meri koja se primenjuje izuzetno (čl. 229). Uz to, osumnjičeni prema kojem se određuje ova mera uživa sva prava koja pripadaju osumnjičenom, a posebno pravo na branioca. Trajanje zadržavanja limitirano je na *najviše* 48 časova. Istražni sudija o ovome mora biti odmah obavešten uz mogućnost da zahteva da mu se lice bez odlaganja sprovede (čl. 229, st. 4). Zadržano lice može izjaviti žalbu na rešenje o zadržavanju. Istražni sudija po ovoj žalbi mora da odluči u

⁵³ Vidi *Compatibility of Yugoslav Law and Practice with the Requirements of the ECHR, CoE*, oktobar 2002, str. 107.

roku od 6 sati. Ipak, najvažnija garancija položaja osumnjičenog u ovoj situaciji je nemogućnost da on bude saslušan bez prisustva branioca. Naime, saslušanje osumnjičenog odložiće se do dolaska branioca, a najduže osam sati. Ako ni tada prisustvo branioca nije obezbeđeno, policija će lice odmah osloboditi ili ga sprovesti nadležnom istražnom sudiji (čl. 229, st. 6).

4.5.1.2. *Pravo na obaveštenje o razlozima hapšenja i o optužbi.* – Drugi stav člana 9 PGP garantuje pravo svakog uhapšenog lica da bude obavešteno o razlozima lišenja slobode „u trenutku hapšenja“ i pravo na obaveštenje o ma kakvoj optužbi protiv njega, i to bez odlaganja, odnosno „u najkraćem roku“ (*promptly*). Ustav SRJ i Ustav Crne Gore sadrže odredbu o pravu lica lišenog slobode da „odmah na svom, ili jeziku koji razume, bude obavešten o razlozima lišenja slobode“ (čl. 23, st. 3 Ustava SRJ; čl. 22, st. 2 Ustava Crne Gore). Ove odredbe su u skladu i s nešto preciznijom garancijom EKPS, jer govore da se lice lišeno slobode mora obavestiti o razlozima hapšenja i o optužbi „na jeziku koji razume“ (čl. 5, st. 2 EKPS). Međutim, Ustav Srbije ne pruža ove garancije licima lišenim slobode. Na sličan način, u vezi s pritvorom, savezni i crnogorski ustav sadrže odredbu o pravu pritvorenog lica da mu se uruči „obrazloženo rešenje u času pritvaranja ili najdocije u roku od 24 časa od pritvaranja“ (čl. 24, st. 2 Ustava SRJ; čl. 23, st. 2 Ustava Crne Gore), dok Ustav Srbije takvu odredbu nema.

Ranije važeći ZKP nije propisivao striktnu obavezu policije da saopšti razloge lišenja slobode licu prema kojem postupaju na taj način. Doduše, oba republička zakona o unutrašnjim poslovima propisuju da je, u slučajevima lišenja slobode predviđenim njima,⁵⁴ „ovlašćeno službeno lice Ministarstva obavezno ... odmah upoznati lice lišeno slobode o razlozima lišenja slobode“ (čl. 15, st. 4 Zakona o unutrašnjim poslovima Crne Gore, čl. 11, st. 4 Zakona o unutrašnjim poslovima Srbije). Međutim, odlukom Saveznog ustavnog suda ukinut je ovaj član Zakona o unutrašnjim poslovima Srbije, jer se ovo pitanje može regulisati samo saveznim zakonom (*Sl. list SRJ*, br. 5/01).

Što se tiče obaveze saopštavanja optužbe u najkraćem roku, čini se da su odredbe ZKP u skladu s međunarodnim standardima, pošto okrivljeni već na prvom ispitivanju „mora biti obavešten o delu za koje se tereti i o dokazima optužbe“ (čl. 4, st. 1), odnosno istražni sudija je dužan da pre saslušanja okrivljenom saopšti „zašto se okrivljuje, osnovi sumnje koji stoje protiv njega, da nije dužan da iznese svoju odbranu, niti da odgovara na postavljena pitanja, pa će se pozvati da, ako to želi, iznese svoju odbranu“ (čl. 89, st. 2). Ako okrivljeni to zatraži, biće mu omogućeno da pre prvog saslušanja pročita krivičnu prijavu i zahtev za sprovođenje istrage (čl. 89, st. 3).

4.5.1.3. *Izvođenje pred sudiju u najkraćem roku i pravo na suđenje ili oslobađanje u razumnom roku.* – Ovo pravo se primenjuje samo na krivične slučajeve i njime se garantuje izvođenje, u najkraćem roku, pred „sudiju ili nekog drugog službenika zakonom ovlašćenog da vrši pravosudne funkcije“, a potom i suđenje u razumnom roku ili oslobađanje. Šta znači termin „u najkraćem roku“ teško je odrediti, ali se čini da taj rok ni i u izuzetnim slučajevima ne može biti duži od četiri dana, a u normalnim okolnostima on mora biti mnogo kraći (vidi odluku Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Brogan protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, A 145, 1978, st. 33). Termin „neko drugo lice zakonom ovlašćeno da vrši pravosudne funkcije“ znači da to mora biti neki nezavisan i nepristrasan organ, nezavisan pre svega od izvršne vlasti i tužioca, i koji ima ovlašćenje da uhapšeno lice oslobodi ili uputi u pritvor (vidi odluku Evropskog suda u slučaju *Schiesser protiv Švajcarske*, A 34, 1991, st. 31).

U jugoslovenskom pravu, po pravilu, pritvor određuje ili istražni sudija ili veće, po službenoj dužnosti ili na predlog javnog tužioca. Ako odlučuje istražni sudija može se smatrati da odlučuje sudija „ili neki drugi službenik zakonom ovlašćen da vrši pravosudne funkcije“ (vidi *mutatis mutandis* odluku Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Bezicheri protiv Italije*, A 164, 1989, st. 20).

Sistematika novog ZKP je jasna: najpre se licu kojem se u postupku ograničavaju inače garantovana prava i slobode daje generalno jemstvo da će do toga doći samo u opravdanim slučajevima, a zatim se, na odgovarajućim mestima te garancije detaljnije razrađuju. U slučaju izvođenja pred sud u najkraćem roku i trajanja postupka, najpre se u članu 16 kaže da okrivljeni ima pravo da u najkraćem roku bude izveden

---

⁵⁴ Član 11 Zakona o unutrašnjim poslovima Srbije predviđa „zadržavanje lica“, ako „se uspostavljanje javnog reda i mira i sprečavanje ugrožavanja bezbednosti ili odbrane zemlje ne može postići na drugi način“ (st. 1), kao i kada se „identitet (lica) ne može utvrditi legitimisanjem ili na drugi način“ (st. 2). Zakon o unutrašnjim poslovima Crne Gore ne koristi termin „zadržavanje“, već lišenje slobode, a kao razlog se pored potrebe uspostavljanja javnog reda i mira navodi „bezbednost saobraćaja“ (čl. 15, st. 1).

pred sud i da mu bude suđeno bez odlaganja. Sud je *dužan* da postupak sprovede bez odugovlačenja i da onemoguću svaku zloupotrebu prava.

Tokom prekrivičnog postupka ovlašćena lica organa unutrašnjih poslova mogu da liše slobode lice ako postoje razlozi za određivanje pritvora iz čl. 142, ali su dužna da takvo lice bez odlaganja sprovedu nadležnom istražnom sudiji. Ako je zbog neotklonjivih smetnji sprovođenje lica trajalo duže od osam sati, istražnom sudiji ovo zakašnjenje mora biti obrazloženo. Istražni sudija će o ovome sačiniti belešku odn. zapisnik. U zapisnik će biti uneta izjava lica lišenog slobode o vremenu i mestu lišenja (čl. 227, st. 1–3).

U skladu s međunarodnim standardima, a sledeći ustavne odredbe koje zahtevaju da trajanje pritvora bude svedeno na „najkraće vreme“ (čl. 24, st. 3 Ustava SRJ i čl. 23, st. 3 Ustava Crne Gore; „najkraće nužno vreme“, čl. 16, st. 2 Ustava Srbije), Zakonik o krivičnom postupku uvodi navedene rokove.

Sva tri ustava propisuju da pritvor može da traje najduže tri meseca po odluci prvostepenog suda i da se može produžiti odlukom višeg suda još za tri meseca. Rok trajanja pritvora počinje da teče od dana pritvaranja, a „ako se do isteka tih rokova (3 + 3 meseca) ne podigne optužnica, okrivljeni se pušta na slobodu“ (čl. 24, st. 4 Ustava SRJ; čl. 16, st. 3 Ustava Srbije; čl. 23, st. 4 Ustava Crne Gore). ZKP samo detaljnije, ali u osnovi na isti način, reguliše pitanje trajanja pritvora u redovnom postupku (čl. 197), dok u skraćenom postupku trajanje pritvora do podnošenja optužnog predloga ograničava na osam dana bez mogućnosti produženja (čl. 436, st. 2), a posle podnošenja optužnog predloga važe opšta pravila (čl. 146). U postupku prema maloletnicima pritvor je izuzetna mera i ograničen je na tri meseca tokom pripremnog postupka, a posle toga na još najviše godinu dana (čl. 486, st. 2 i 3).

Lice kome je određen pritvor ima pravo da mu se sudi u razumnom roku ili da bude oslobođeno. U jugoslovenskom pravu trajanje pritvora vremenski je ograničeno na sledeći način: na osnovu rešenja istražnog sudije pritvor može trajati najviše mesec dana, a odlukom veća o produženju pritvora on može biti produžen za najviše dva meseca. Rešenjem veća vrhovnog suda (u slučajevima krivičnih dela kod kojih je predviđena kazna zatvora preko pet godina ili teža kazna), dopušteno je produženje za još najviše tri meseca. Ako do isteka ovih rokova nije podignuta optužnica, pritvorenik se pušta na slobodu (čl. 144). Poboljšanje položaja okrivljenog ZKP donosi rešenjem da od podizanja optužnice pritvor može trajati najduže dve godine. U slučaju da ovaj rok istekne, a prvostepene presude nema, okrivljeni će biti pušten na slobodu (čl. 146, st. 3). Posle izricanja prvostepene presude pritvor može trajati još najduže godinu dana. Ako u tom roku sud izrekne drugostepenu odluku kojom se prvostepena ukida, pritvor se može nastaviti za još novih godinu dana (čl. 146, st. 4).

4.5.1.4. Pravo na žalbu sudu zbog lišenja slobode. – Pravo na žalbu sudu zbog lišenja slobode se odnosi na one slučajeve u kojima je do lišenja slobode došlo odlukom nekog drugog organa, a ne suda (vidi odluku Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *De Wilde, Ooms i Versyp protiv Belgije*, A 12, 1971, st. 76). Prema Ustavu SRJ, samo sud može odrediti pritvor licu za koje postoji osnovana sumnja da je izvršilo krivično delo (čl. 24). Međutim, u drugim slučajevima lišenja slobode Ustav SRJ ne predviđa pravo na sudsko preispitivanje osnovanosti (zakonitosti) lišenja slobode. Doduše, Ustav svakome „jamči pravo na ... pravno sredstvo protiv odluke kojom se rešava o njegovom pravu ili na zakonu zasnovanom interesu“ (čl. 26, st. 2), ali pravo na sudsku procenu opravdanosti lišenja slobode garantovano članom 9, st. 4 PGP se ne može poistovetiti s pravom na žalbu u slučaju povrede nekog prava. Istovetna situacija je i u ustavima Srbije i Crne Gore (čl. 15, 12, st. 2 i 22, st. 2 Ustava Srbije; čl. 22 i 17, st. 2 Ustava Crne Gore). Republički zakoni o unutrašnjim poslovima predviđaju da lice lišeno slobode u skladu s odredbama ovih zakona može da se žali ministru (čl. 16 Crnogorskog zakona; čl. 12 srbijanskog zakona), ali se ne pominje pravo na žalbu sudu, što nije u skladu s međunarodnim standardima.

Republički zakoni o vanparničnom postupku (ZVP) (Zakon o vanparničnom postupku Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 25/82 i 48/88; Zakon o vanparničnom postupku Crne Gore, *Sl. list SRCG*, br. 34/86 i 5/87) predviđaju ustanovu zadržavanja u neuropsihijatrijskoj ustanovi. Ona se primenjuje na lica kod kojih je zbog prirode bolesti neophodno da budu ograničeni u slobodi kretanja i opštenja sa spoljnim svetom (čl. 45, st. 1 ZVP Srbije; čl. 48, st. 1 ZVP Crne Gore). Ovakva mogućnost propisana republičkim zakonima je neustavna jer Ustav SRJ predviđa dopuštenost lišenja slobode samo u slučajevima predviđenim saveznim

zakonom (čl. 23, st. 2 Ustava SRJ). Sam postupak koji je ovim zakonima predviđen kao i proceduralna jemstva za licu u pitanju, načelno je usklađen s međunarodnim standardima.⁵⁵

4.5.1.5. *Pravo na naknadu štete zbog nezakonitog lišenja slobode.* – Ustav SRJ propisuje da „lice koje ... je bez osnova bilo lišeno slobode, ima pravo na rehabilitaciju, na naknadu štete od države, kao i druga prava utvrđena saveznim zakonom“ (čl. 27, st. 4). Identično rešenje imaju i Ustav Crne Gore (čl. 25, st. 4) i Ustav Srbije (čl. 23, st. 4). Uz to, Ustav SRJ i Ustav Srbije sadrže generalnu odredbu o pravu na naknadu štete u svim slučajevima u kojima je licu pričinjena šteta „nezakonitim ili nepravilnim radom ... službenog lica ili državnog organa, ili organizacije“ (čl. 123, st. 1 Ustava SRJ; čl. 25, st. 1 Ustava Srbije). Ustav Crne Gore takvu odredbu nema.

Lice koje je bez osnova lišeno slobode ima pravo na rehabilitaciju, pravo na naknadu štete od države kao i druga prava utvrđena zakonom (čl. 14 ZKP). Pravo na naknadu štete imaju lica koja su neosnovano osuđena pod uslovima iz člana 556 ZKP, zatim lice koje je bilo u pritvoru a nije došlo do pokretanja krivičnog postupka ili je postupak obustavljen pravnosnažnim rešenjem ili je pravnosnažnom presudom oslobođeno ili je optužba odbijena, kada je u pritvoru provelo više vremena nego što traje kazna na koju je osuđeno.

Postupak u vezi s naknadom štete ima dve faze: upravnu i sudsku (parnični postupak). Lice lišeno slobode treba da podnese zahtev organu uprave „radi postizanja sporazuma o postojanju štete i vrsti i visini naknade“ (čl. 557, st. 2). Ako zahtev ne bude usvojen ili ako državni organ ne donese odluku u roku od tri meseca od dana podnošenja, oštećeni može podneti sudu tužbu za naknadu štete. Takođe, ako je postignut sporazum samo u pogledu dela zahteva, oštećeni može tužbu podneti u pogledu ostatka zahteva (čl. 558, st. 1).

4.5.2. Postupanje s licima lišenim slobode

Član 10 PGP:

1. Sa svakim licem koje je lišeno slobode postupa se humano i sa poštovanjem dostojanstva neodvojivog od čovečije ličnosti.

2. a) Okrivljena lica su, osim u izuzetnim slučajevima, odvojena od osuđenih lica i podvrgnuta posebnom režimu koji odgovara njihovom statusu neosuđivanih lica;

b) mladi okrivljeni su odvojeni od odraslih i o njihovim slučajevima se rešava što je moguće pre.

3. Kazneni režim obuhvata postupak s osuđenicima čiji je glavni cilj njihovo popravlanje i socijalna rehabilitacija. Mladi prestupnici su odvojeni od odraslih i podvrgnuti režimu koji odgovara njihovim godinama i njihovom zakonskom statusu.

(Sl. list SFRJ, br. 7/71)

4.5.2.1. *Obaveza čovečnog postupanja i poštovanja dostojanstva.* – Sva ograničenja koja nisu inherentna samoj prirodi lišenja slobode, odnosno životu u zatvorenom okruženju, zabranjena su. Član 10 u stvari dopunjava član 7 PGP, koji sadrži opštu zabranu mučenja, surovog, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (vidi I.4.3).

Sva tri jugoslovenska ustava, na isti način „jamče ... poštovanje ljudske ličnosti i dostojanstva u krivičnom i svakom drugom postupku, u slučaju lišenja, odnosno ograničenja slobode, kao i za vreme izvršavanja kazne“ (čl. 25, st. 1 Ustava SRJ; čl. 24, st. 1 Ustava Crne Gore, čl. 26, st. 1 Ustava Srbije).

Savezni krivični zakon određuje da se učinioju krivičnog dela određena prava mogu oduzeti ili ograničiti pri izvršenju krivične sankcije „samo u meri koja odgovara prirodi i sadržini te sankcije“ i „samo na način kojim se obezbeđuje poštovanje ličnosti učinioca i njegovog ljudskog dostojanstva“ (čl. 6 KZ SRJ; vidi *mutatis mutandis* čl. 6, st. 2 KZ Srbije). Takođe, u krivičnom postupku je zabranjeno „svako nasilje nad licem lišenim slobode i licem kojem je sloboda ograničena, kao i svako iznuđivanje priznanja ili kakve druge izjave od okrivljenog ili drugog lica koje učestvuje u postupku“ (čl. 16 ZKP). Dalje, okrivljeni

---

⁵⁵ Vidi *Compatibility of Yugoslav Law and Practice with the Requirements of the ECHR*, CoE, oktobar 2002, str. 95.

se saslušava sa pristojnošću i uz puno poštovanje njegove ličnosti (čl. 89, st. 7)⁵⁶ a ne smeju se prema njemu upotrebljavati sila, pretnja, obmana, iznuda, iznurivanje, ili druga slična sredstva (čl. 89, st. 8). Tokom trajanja pritvora ne sme se vredati ličnost i dostojanstvo pritvorenika. U garancije poštovanja dostojanstva može se uvrstiti i odredba čl. 79 da samo žensko lice može pretresati drugo žensko lice, a da svedoci (bolje bi bilo: svedokinje) mogu biti, takođe, samo ženskog pola.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Crne Gore (ZIKS Crne Gore, *Sl. list. RCG*, br. 25/94) propisuje da se prema osuđenom licu „postupa čovječno i na način kojim se obezbeđuje poštovanje njegove ličnosti, dostojanstva i održavanje njegovog tjelesnog i duševnog zdravlja“ (čl. 15, st. 1). Slična odredba postoji i u vezi s maloletnicima koji izdržavaju vaspitne mere, s tim što se tu još i naglašava da s njima treba postupati „na način koji odgovara njihovom psiho-fizičkom razvoju“ (čl. 107, st. 2).

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Srbije (ZIKS Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 16/97) propisuje da „svako mora poštovati dostojanstvo osuđenog“, kao i da niko ne sme ugroziti njegovo telesno i duševno zdravlje (čl. 56). Maloletnici kojima je izrečena zavodska vaspitna mera ili maloletnički zatvor imaju ista prava kao i punoletni zatvorenici, s tim što se ona mogu i proširiti (čl. 218, st. 1). Na žalost, ZIKS Srbije nije posebno zaštitio prava maloletnika kojima je izrečena neka od disciplinskih mera ili mera pojačanog nadzora, kao što je to učinio crnogorski zakon (ZIKS Crne Gore, čl. 107, st. 2). Konačno, prema srbijanskom zakonu, lice na obaveznom psihijatrijskom lečenju i čuvanju „ima ista prava i obaveze kao i lice koje izdržava kaznu zatvora, ako potrebe lečenja drukčije ne zahtevaju“ (ZIKS Srbije, čl. 191).

Neke od ovih odredbi dopunjene su podzakonskim aktima. Tako, na primer, pretres osuđene žene može vršiti samo lice istog pola (Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnog zavoda za žene, *Sl. glasnik RS*, br. 24/00).

Prema ZIKS Srbije, zatvorske vlasti su dužne da osuđene upoznaju s njihovim pravima i obavezama, a „tekst ... zakona i akt o kućnom redu dostupni su osuđenom za sve vreme izdržavanja kazne“ (čl. 51, st. 2 i 3). Ovo pravilo se shodno primenjuje i na pritvorenike, maloletne osuđenike, kao i lica koja se nalaze na obaveznom psihijatrijskom lečenju i čuvanju u zdravstvenoj ustanovi (čl. 314, 218, st. 1 i čl. 191). ZIKS Crne Gore nema odredbu o pristupu informacijama o garantovanim pravima. Jugoslovenski propisi ne zahtevaju izričito da obuka zatvorskog osoblja mora da obuhvati i upoznavanje s odredbama o zaštiti prava osuđenika.

Prema odredbama ZIKS Srbije, nadzor nad osuđenim licima lišenim slobode vrši uprava za izvršenje zavodskih sankcija (čl. 9, st. 1 i 346, st. 1 ZIKS Srbije). Stručnost rada „zatvorske bolnice, psihijatrijskog zavoda i zdravstvenih službi u zavodima nadzire Ministarstvo za zdravlje“ (čl. 353). Uz to, zakonitost izvršenja mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi nadzire sud koji je meru izrekao u prvom stepenu (čl. 195, st. 1). Primenu mere pritvora nadzire „predsednik suda koji je za to ovlašćen“. Nadležni sudija obilazi pritvorenike najmanje jedanput nedeljno uz mogućnost da sa njima o uslovima života i ophođenju zavodskih službi razgovaraju bez prisustva stražara (čl. 152, st. 2 ZKP). Prema ZIKS Srbije, osuđenici imaju pravo „da se bez prisustva zaposlenih i postavljenih lica u zavodu prituže ovlašćenom licu koje nadzire rad zavoda“ (čl. 103, st. 4). U Crnoj Gori kontrolu zakonitosti izvršenja kazne zatvora, maloletničkog zatvora i mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja vrši Ministarstvo pravde (čl. 21, 69, 82 ZIKS Crne Gore). Nadzor nad izvršavanjem vaspitne mere vrši organ starateljstva, dok sud koji ju je izrekao kontroliše zakonitost izvršenja (čl. 113).

Pravo žalbe osuđenih lica na uslove pod kojima izdržavaju kaznu je veoma ograničeno i nedovoljno precizno regulisano. Prema ZIKS Srbije, osuđeni ima pravo pritužbe upravniku „zbog povrede prava ili drugih nepravilnosti“ (čl. 103, st. 1), a ako ne dobije odgovor ili nije njime zadovoljan, može podneti pismenu predstavku direktoru Uprave“ (st. 3). Na žalost, srbijanski zakon ne propisuje rok u kome direktor uprave mora ispitati pritužbu. ZIKS Crne Gore sadrži još nepovoljnije rešenje, prema kome osuđeni ima samo „pravo pritužbe starješini organizacije“ (čl. 34, st. 2), bez naznačenja roka za odgovor i bez daljeg prava žalbe. Prema ZIKS Srbije sve pomenuto važi i za pritvorenike (čl. 314), maloletne osuđenike koji se nalaze u zavodu ili maloletničkom zatvoru (čl. 218, st. 1), kao i za lica na obaveznom psihijatrijskom lečenju (čl. 191). Nasuprot tome, ZIKS Crne Gore ne govori o pravu pritužbe ovih lica.

---

⁵⁶ Interesantno je primetiti da je sličnu odredbu poznavao Zakonik o krivičnom sudskom postupku Kraljevine Jugoslavije iz 1929. koji kaže da se ispitivanju pristupa „sa pristojnošću i blagošću“.

4.5.2.2. *Razdvajanje okrivljenih i optuženih, maloletnika i odraslih.* – Prema PGP (čl. 10, st. 2) optužena i osuđena lica se moraju razdvojiti „osim u izuzetnim okolnostima“, dok se optužena maloletna lica moraju, bez izuzetka, odvojiti od punoletnih, uz zahtev da se o „njihovom slučaju odluči što je moguće pre“.

ZKP propisuje da se „po pravilu, u istu prostoriju ne mogu ... smeštati lica koja su na izdržavanju kazne s licima u pritvoru“, dok ZIKS Crne Gore (čl. 16, st. 4) i ZIKS Srbije (čl. 312, st. 1) predviđaju, bez izuzetka, odvajanje pritvorenika od osuđenika, što je u potpunosti u skladu s međunarodnim standardima. Međutim, ZIKS Srbije sadrži i opšte pravilo da „pritvorenik boravi u zavodu pod istim uslovima kao i osuđeno lice, ako Zakonom o krivičnom postupku nije drukčije određeno“ (čl. 314), koje dovodi u pitanje zahtev PGP (čl. 10, st. 2a *in fine*) da se optužena lica u načelu podvrgavaju „posebnom postupku koji odgovara njihovom položaju neosuđenih lica“.

Što se pritvora tiče, ZKP dopušta izuzetke od bezuslovnog pravila da maloletnici moraju biti odvojeni od punoletnih lica, ali ih ograničava na slučajeve kada sudija za maloletnike oceni da bi „usamljenje maloletnika duže trajalo, a postoji mogućnost da se maloletnik stavi u prostoriju s punoletnim licem koje na njega ne bi štetno uticalo“ (čl. 487). Ipak, izgleda da je reč o nedopuštenom odstupanju od standarda postavljenog članom 10, st. 2b PGP. ZIKS Crne Gore propisuje da „punoljetna i maloljetna lica izdržavaju kaznu zatvora i maloljetničkog zatvora, po pravilu, odvojeno“ (čl. 16, st. 3), ali ne precizira u kojim slučajevima su odstupanja dopuštena. Jedino ZIKS Srbije ne dopušta izuzetke u ovom pogledu, pa čak predviđa da se punoletna lica kojima je izrečena kazna maloletničkog zatvora, kao i maloletnici koji za vreme izvršenja ove kazne postanu punoletni, smeštaju „u posebno odeljenje zavoda“ (čl. 282).

4.5.2.3. *Kazneno-popravni režim.* – Prema PGP, osnovni cilj postupanja s osuđenima treba da budu njihovo prevaspitanje i društvena reintegracija. Prema KZ SRJ, svrha kažnjavanja je „sprečavanje učinioca da čini krivična dela i njegovo prevaspitanje ... vaspitni uticaj na druge da ne čine krivična dela ... jačanje morala i uticaj na razvijanje društvene odgovornosti i discipline građana“. ZIKS Crne Gore (čl. 14) govori da je svrha zatvorske kazne „resocijalizacija osuđenog lica“, dok ZIKS Srbije ne govori posebno o svrsi kažnjavanja.

4.6. Pravo na pravično suđenje

Član 14 PGP:

1. Svi su jednaki pred sudovima i sudovima pravde. Svako lice ima pravo da njegov slučaj bude raspravlján pravično i javno pred nadležnim, nezavisnim i nepristrasnim sudom, ustanovljenim na osnovu zakona koji odlučuje o osnovanosti svake optužbe podignute protiv njega u krivičnim stvarima ili o osporavanju njegovih građanskih prava i obaveza. Može se narediti isključivanje javnosti za vreme trajanja cele rasprave ili jednog dela u interesu morala, javnog reda ili nacionalne bezbednosti u demokratskom društvu, ili ako to interes ličnog života stranaka zahteva, ili još ako to sud smatra apsolutno potrebnim iz razloga posebnih okolnosti slučaja kada bi javnost štetila interesima pravde, ipak, svaka presuda doneta u krivičnim ili građanskim stvarima biće javna, osim ako interes maloletnika zahteva da se postupa drukčije ili ako se rasprava odnosi na bračne sporove ili na starateljstvo dece.

2. Za svako lice koje je optuženo za krivično delo pretpostavlja se da je nevino dok njegova krivica ne bude zakonski ustanovljena.

3. Svako lice koje je optuženo za krivično delo ima, uz potpunu ravnopravnost, prava bar na sledeće garancije:

a) da bude obavešteno u najkraćem roku, na jeziku koji razume i u pojedinostima, o prirodi i razlozima optužbe koja je podignuta protiv njega;

b) da raspolaže potrebnim vremenom i olakšicama u vezi s pripremanjem svoje odbrane i da opšti s braniocem koga ono bude izabralo;

c) da mu bude suđeno bez velikog zakašnjenja;

d) da prisustvuje raspravi i da se samo brani ili da ima branioca koga je izabralo; ako nema branioca, da bude obavešteno o svom pravu da ga ima i, svaki put kad to zahtevaju interesi pravde, da mu se dodeli branilac po službenoj dužnosti besplatno, ako nema mogućnosti da ga nagradi;

e) da sasluša ili da predloži da drugi saslušaju svedoke koji terete optuženog i da izdejtstvuju dolazak i saslušanje svedoka odbrane pod istim uslovima kao i svedoka optužbe;

f) da dobije besplatno pomoć tumača ako ne razume ili ne govori jezik na kojem se vodi rasprava;

g) da ne bude prinuđeno da svedoči protiv samoga sebe ili da prizna krivicu.

4. Postupak koji se primenjuje na mladiće koji nisu punoletni prema krivičnom zakonu vodiće računa o njihovim godinama i o interesu njihovog prevaspitavanja.

5. Svako lice oglaseno krivim za počinjeno krivično delo ima pravo da zatraži da, shodno zakonu, viši sud ispita odluku o krivici i presudi.

6. Ako konačno izrečena krivična presuda bude docnije poništena ili ako je dato pomilovanje zbog toga što nova ili naknadno otkrivena činjenica dokazuje da se radilo o sudskoj grešci, lice koje je izdržalo kaznu na osnovu ove osude biće oštećeno shodno zakonu, ukoliko se ne dokaže da je ono u potpunosti ili delimično krivo za neblagovremeno otkrivanje nepoznate činjenice.

7. Niko ne može biti gonjen ili kažnjen zbog krivičnog dela u vezi kojeg je već bio oslobođen krivice ili osuđen pravosnažnom presudom prema zakonu i krivičnom postupku svake zemlje.

(Sl. list SFRJ, br. 7/71)

4.6.1 Nezavisnost i nepristrasnost sudova

Proklamaciju da su sudovi samostalni i nezavisni i vezani samo ustavom, zakonom i drugim opštim aktima sadrže Ustav Srbije (čl. 96, st. 1) i Ustav Crne Gore (čl. 100), ali ne i Ustav SRJ. Sva tri ustava proglašavaju načelo podele vlasti (čl. 12 Ustava SRJ; čl. 9 Ustava Srbije; čl. 5 Ustava Crne Gore). Međutim, nezavisnost sudova ne zavisi toliko od ustavnih odredbi, koliko od same prakse. Upravo na terenu prakse najbolje se ceni da li je pravosuđe nezavisno i nepristrasno, kakav je i koliki uticaj izvršne vlasti i koliko je obezbeđeno pravo građana na pravično suđenje.

Tokom 2001. godine izvršene su značajne izmene u zakonskim tekstovima kojima je regulisan rad, ustrojstvo i položaj sudija i sudova. Narodna skupština Republike Srbije usvojila je pet temeljnih zakona iz oblasti pravosuđa: Zakon o uređenju sudova, Zakon o sudijama, Zakon o Visokom savetu pravosuđa, Zakon o javnom tužilaštvu i Zakon o sedištim i područjima sudova i javnih tužilaštava (Sl. glasnik RS, br. 63/01). Svi zakoni, osim Zakona o Visokom savetu pravosuđa, stupili su na snagu 1. januara 2002. godine.

Sredinom jula 2002. godine, međutim, izvršene su nove promene zakona kojima se neka od rešenja pomenutih zakona iznenada ukidaju (Zakon o izmenama i dopunama Zakona o sudijama, Sl. glasnik RS, br. 42/02). Zahtevi stručne javnosti su još od novembra 2001. godine bili usmereni na potrebu dorade pomenutih zakona. Međutim, izmenama i dopunama, suštinski je narušeno načelo podele vlasti i nezavisnosti i nepristrasnosti sudstva. Ono što još više zabrinjava je postupak i atmosfera u kojima su promene izvršene. Najvažnije izmene izvršene su na osnovu amandmana poslanika a uz protivljenje resornog odbora Narodne skupštine Srbije. Gotovo sve ono što je promenama iz 2001. postignuto, devalvirano je ovom iznenadnom intervencijom zakonodavca tokom 2002. godine. Tako je promenjena procedura izbora sudija, sastav Visokog saveta pravosuđa, narušeno načelo nepokretnosti sudija, predsednicima sudova onemogućeno da vrše sudijsku funkciju tokom trajanja mandata predsednika. Ustavni sud Srbije je svojom odlukom od 19. septembra 2002. godine obustavio izvršenje pojedinačnih akata i radnji izvršenih na osnovu ovih izmena i dopuna zakona (Sl. glasnik RS, br. 60/02)⁵⁷. Sud je ocenio da bi „primena osporenih članova Zakona odvojila predsednike sudova od vršenja sudijskih funkcija, koja je osnov za njihov izbor, onemogućila sudove, naročito one sa manjim brojem sudija da obrazuju

---

⁵⁷ Postupak za ocenu ustavnosti pokrenuo je Vrhovni sud Srbije a inicijativu za ispitivanje ustavnosti pomenutih odredbi pokrenulo je nekoliko okružnih i trgovinskih sudova (Valjevo, Užice, Šabac, Novi Sad). Više nevladinih organizacija (Beogradski centar za ljudska prava, Fond za otvoreno društvo, Fond za humanitarno pravo, Komitet pravnika za ljudska prava i Liga eksperata – LEX) uputilo je zajedničku predstavku Ustavnom sudu Srbije tražeći, između ostalog, „neodložno ukidanje ovih zakona i hitno pristupanje korenitoj reformi pravosuđa, a radi ostvarivanja osnovnih vrednosti demokratskog društva“.

vanraspravna veća koja bi odlučivala po hitnom postupku. Time bi ujedno bilo osporeno ostvarivanje Ustavom utvrđene funkcije suđenja u oblasti ostvarivanja sloboda i prava građana.“

Sudijska funkcija je stalna (čl. 101, st. 1 i 126, st. 2 Ustava Srbije i čl. 2, st. 1 Zakona o sudijama Srbije; čl. 103, st. 1 Ustava Crne Gore), a ograničeni mandat imaju sudije Saveznog suda i Saveznog ustavnog suda (devet godina – čl. 109, st. 2 i 125, st. 2 Ustava SRJ), kao i Ustavnog suda Crne Gore (devet godina – čl. 111, st. 2 Ustava Crne Gore). Takođe, garantuje se tzv. princip nepokretnosti sudije – zabrana premeštanja bez njegove saglasnosti – osim kod vojnih sudova (čl. 101, st. 5 Ustava Srbije i čl. 2, st. 2 i čl. 16 Zakona o sudijama Srbije; čl. 103, st. 4 Ustava Crne Gore i čl. 27 Zakona o sudovima Crne Gore). Zakon o izmenama i dopunama o sudijama uvodi nove razloge za razrešenje sudije. Tačnije, smatraće se da je sudija nesavesno vršio svoju dužnost ako je, vršeći vlast ili obavljajući poslove na osnovu te vlasti, učestvovao u prekrajanju izborne volje građana, političkim i montiranim suđenjima, ili ako je iz nečasnih pobuda grubo kršio ljudska prava zajemčena ustavom, zakonom i međunarodnim ugovorom. U pitanju je tzv. lustracijska odredba. Novi Zakon o sudijama Srbije zadržava mogućnost premeštaja i upućivanja u drugi sud ali poboljšava položaj sudije u takvoj situaciji. Rešenje o upućivanju donosi predsednik Vrhovnog suda Srbije (čl. 18 Zakona o sudijama Srbije) a rešenje o premeštaju Visoki savet pravosuđa (čl. 17, st. 3). Poboljšanje je i u tome što je donošenje rešenja moguće samo nakon što se sudija prethodno pismeno saglasi (čl. 16, st. 2 i 3). Sudijama se takođe zabranjuje obavljanje drugih javnih i profesionalnih delatnosti, a ograničava im se i mogućnost političkog organizovanja (čl. 42, st. 4, 109, st. 6 i 125, st. 4 Ustava SRJ; čl. 100 i 126, st. 4 Ustava Srbije, čl. 5, st. 2 Zakona o sudovima Srbije; čl. 106 i 111, st. 5 Ustava Crne Gore, čl. 28, st. 1, tač. d Zakona o sudovima Crne Gore).

Po noveli iz 2002. godine predsednik suda ne može da obavlja sudijsku dužnost za vreme trajanja mandata (čl. 66, st. 4 Zakona o sudijama Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 42/02).

Novina po zakonodavstvu iz 2001. kada je u pitanju uspostavljanje mehanizma za zaštitu položaja sudija je osnivanje Velikog personalnog veća (čl. 36 Zakona o sudijama Srbije). Ovo veće čini devet sudija Vrhovnog suda Srbije uz ogradu da predsednik najvišeg suda u republici ne može biti član veća (čl. 39, st. 1). Međutim, vrednost ovog instituta umnogome je umanjena izmenama i dopunama zakona. Naime, sada Veliko personalno veće čini devet sudija Vrhovnog suda koje na predlog Visokog saveta pravosuđa imenuje Narodna skupština. Time je praktično Veće postalo organ Narodne skupštine čime se narušava načelo podele vlasti.⁵⁸ Zakon o sudijama uvodi i institut *pritužbe* koju sudija može da podnese ako smatra da je neko njegovo pravo povređeno a nije obezbeđena druga zaštita. Pritužba se podnosi Velikom personalnom veću, koje je dužno da donese odluku u roku od osam dana i da s njom upozna predsednika suda, predsednika neposredno višeg suda i predsednika Vrhovnog suda Srbije (čl. 26 Zakona o sudijama Srbije).

Pomenutim izmenama i dopunama promenjen je i postupak izbora sudija u 2002. godini. Tako sada, u fazi predlaganja, Visoki savet pravosuđa predlaže Narodnoj skupštini sudije, tužioce i zamenike javnih tužilaca dok predsednike sudova predlaže nadležni odbor Narodne skupštine (čl. 66, st. 2). Pre toga resorni ministar pribavlja podatke i mišljenja za sve prijavljene kandidate za predsednike sudova i dostavlja ih zajedno sa svojim mišljenjem odboru (čl. 65a).

Visoki savet pravosuđa sada ima pet stalnih članova i pozivne članove sudije i javne tužioce. Među pozivnim sudijama šest su iz reda sudija a četiri iz javnotužilačkog poziva. Stalne članove, prema funkciji koju obavljaju, čine predsednik Vrhovnog suda Srbije, republički javni tužilac, ministar pravde i lokalne samouprave, dok jednog bira Advokatska komora Srbije iz reda advokata i drugog Narodna skupština Srbije između tri kandidata koja predloži Vrhovni sud Srbije (čl. 3).

Pozivne članove sudije bira Vrhovni sud Srbije a članove tužioce republički javni tužilac. Dakle, u sastavu Saveta presudnu većinu imaju nosioci sudijskih i javnotužilačkih funkcija. Jedini direktni predstavnik izvršne vlasti je ministar nadležan za pravosuđe koji je po funkciji član Visokog saveta pravosuđa (čl. 3). Čitava procedura oglašavanja slobodnih sudijskih mesta, prijavljivanje i utvrđivanje predloga za izbor odvija se preko ovog Saveta. Po zakonu iz 2001. godine Narodna skupština je mogla da izabere za sudiju samo kandidata koga predloži Visoki savet pravosuđa. Ova garancija nezavisnosti sudske grane vlasti drastično je ugrožena noveliranim odredbom po kojoj nadležni odbor skupštine predlaže

---

⁵⁸ Vidi odluku Ustavnog suda Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 60/02.

drugog kandidata ako predloženi kandidat ne bude izabran. Ako ni taj kandidat ne bude izabran, Visoki savet pravosuđa će ponovo oglasiti izbor (čl. 46 Zakona o sudijama).

Nadzor nad radom sudske administracije (pravosudna uprava) i formiranje sudskog budžeta, sada su na neki način podeljeni između Ministarstva pravde i samih sudova (odn. Vrhovnog suda Srbije). Sudski poslovnik, osnovni pravni akt pravosudne uprave, sada donosi ministar ali *u saglasnosti s predsednikom Vrhovnog suda Srbije* (kurziv naš). Izričito je propisana ništavost svakog akta pravosudne uprave kojim se dira u nezavisnost ili samostalnost sudova i sudija. Ništavost utvrđuje Veliko personalno veće, na predlog predsednika nadležnog suda (čl. 67 Zakona o uređenju sudova, *Sl. glasnik RS*, br. 63/01).

I u 2002. godini nastavljena je rasprava o opravdanosti postojanja i postojećeg načina organizovanja vojnog pravosuđa. Ove rasprave podstaknute su u postupku usvajanja Ustavne povelje ali i povodom nekih konkretnih postupaka koji su u praksi izazvali sumnje u fer postupak pred ovim organima.⁵⁹ Odredbe o nezavisnosti vojnih sudova su u mnogo čemu problematične. Iako se proglašava nezavisnost i samostalnost vojnih sudova (čl. 138, st. 2 Ustava SRJ i čl. 2 Zakona o vojnim sudovima, *Sl. list SRJ*, br. 11/95), sudije i sudije-porotnici vojnih sudova postavljaju se, a ne biraju (čl. 26, st. 1 Zakona o vojnim sudovima), a za predsednike i sudije vojnih sudova važe isti propisi „kojima su uređeni odnosi u službi i prava, dužnosti i odgovornosti vojnih lica“ (čl. 41 i 42). Takođe, sudija vojnog suda „može biti razrešen dužnosti ako je aktom nadležnog organa smanjen broj sudija u vojnom sudu“ (čl. 37, st. 1), što dovodi u pitanje princip stalnosti sudijske funkcije koji je proklamovan i u Zakonu o vojnim sudovima (čl. 28, st. 1–3). Takođe, odlukom nadležnog organa Saveznog ministarstva odbrane određuje se tzv. formacijska raspodela u vojnim sudovima. Ovo praktično znači da se propisuje koliko će oficira određenog čina raditi u vojnim sudovima. To dalje znači da ukoliko oficir-sudija želi da napreduje u činu a po propisanoj „formaciji“ upražnjenih mesta u višem činu nema, biće prinuđen da napusti sud i ode u neku drugu vojnu ustanovu. Osim toga, kod privremenog upućivanja na rad u drugi vojni sud ne traži se pristanak, odnosno saglasnost sudije (čl. 40), kao što je to predviđeno u ostalim zakonima o sudovima. Ovaj Izveštaj se posebno bavi snagama bezbednosti i mogućnošću njihove demokratske kontrole.⁶⁰

4.6.2. Pravičnost i javnost rasprave

4.6.2.1. Pravičnost rasprave. – Zahtev za pravičnošću rasprave je naročito važan u krivičnom postupku, gde omogućava proširenje prava okrivljenog izvan taksativno navedenih minimalnih prava koja mu pripadaju. Radi se o opštoj klauzuli koja na generalan način štiti položaj okrivljenog. Kada se ispituje pravičnost, postupak se ceni u celosti, tako da kumulacijom nedostataka koji sami za sebe ne bi predstavljali povredu člana 14, može doći do povrede zahteva za pravičnim suđenjem. U tom smislu, naročito se garantuje usmenost i kontradiktornost rasprave, zabranjuje se korišćenje nezakonito pribavljenih dokaza, obavezuje se tužilaštvo da odbrani otkrije sve materijalne dokaze za ili protiv okrivljenog.

Procesne radnje se, po pravilu, preduzimaju usmeno. U skladu s tim, pravilo je da se sva pismena (optužnica, nalaz veštaka i sl.) na glavnom pretresu iznose usmeno (čitaju se). Kada drugostepeni sud odluku donosi u sednici veća a ne na osnovu rasprave, doneta odluka je, po pravilu, zasnovana na spisima. Načelo neposrednosti zahteva da sudska odluka bude zasnovana na činjenicama koje je sud sam utvrdio (npr. saslušanjem svedoka a ne čitanjem zapisnika). Iz ovog načela proizilazi i obaveza suda da svoju presudu zasnuje samo na dokazima izvedenim na glavnom pretresu (čl. 352, st. 1 ZKP).

Jedan od najvažnijih elemenata koje zahteva garancija pravičnosti suđenja je kontradiktornost postupka (*audiatur et altera pars*). Na taj način se uspostavlja jednakost stranaka i doprinosi utvrđivanju istine. Prema ZKP, okrivljeni ima pravo „da se izjasni o svim činjenicama i dokazima koji ga terete i da iznese sve činjenice i dokaze koji mu idu u korist“ (čl. 4, st. 2). Ovo načelo je razrađeno u nizu odredbi – okrivljeni, odnosno njegov branilac ima pravo da razmatra spise i razgleda predmete koji služe kao dokaz (čl. 74, st. 1), njima se dostavlja rešenje istražnog sudije o pokretanju istrage (čl. 243, st. 1). Pre donošenja rešenja o pokretanju istrage istražni sudija će saslušati osumnjičenog, osim ako postoji opasnost od odlaganja (čl. 243, st. 2). Isto tako, sudija može pre odluke, pozvati državnog tužioca i osumnjičenoga da

---

⁵⁹ Predlog Ustavne povelje predviđa ukidanje vojnih sudova.

⁶⁰ Vidi više IV.3.

dođu u sud i da se izjasne o okolnostima koje su važne za odlučivanja po zahtevu za pokretanje istrage. Ovom prilikom stranke mogu stavljati usmene predloge (čl. 243, st. 3). Važna garancija načela *audiatur et altera pars* data je kroz odredbu prema kojoj istražni sudija može prihvatiti predlog državnog tužioca da se istraga ne sprovodi jer prikupljeni dokazi pružaju dovoljno osnova za optuženje, *samo* ako je prethodno saslušao osumnjičenog (čl. 244, st. 1 i 2). Ovo pravilo, međutim nije do kraja sprovedeno. Neposredno optuženje moguće je mimo uslova iz čl. 244, st. 2 ako je u pitanju krivično delo za koje je predviđena kazna do pet godina zatvora (čl. 244, st. 6).

Propisno sastavljena optužnica mora biti dostavljena okrivljenom bez odlaganja, a ako se nalazi u pritvoru „u roku od 24 sata po prijemu“ (čl. 270, st. 1). Isti smisao ima i odredba člana 373 ZKP o obaveznom dostavljanju primerka žalbe protivnoj stranci na odgovor. Nepoštovanje ovih odredbi predstavlja bitnu povredu krivičnog postupka.

Kontradiktornost se najlakše i najpotpunije ostvaruje na usmenom glavnom pretresu. Ravnopravnost strana u krivičnom postupku dovedena je u pitanje odredbom ZKP prema kojoj se o sednici veća pred drugostepenim sudom javni tužilac uvek obaveštava (čl. 374), a optuženi i njegov branilac samo ako su to zahtevali ili ako sud smatra da je to „korisno za razjašnjavanje stvari“ (čl. 375, st. 1). Neobaveštavanje branioca o održavanju sednice drugostepenog suda kada je on to zahtevao predstavlja bitnu povredu odredaba krivičnog postupka.

4.6.2.2. *Javnost rasprave i javnost presude.* – Pored opšte odredbe o javnosti rada svih državnih organa (čl. 10), Ustav Srbije sadrži i posebnu odredbu o javnosti rasprave pred sudom (čl. 97, st. 1). S druge strane, Ustav SRJ ima samo odredbu o javnosti rada svih državnih organa (čl. 122, st. 1), a Ustav Crne Gore o javnosti rasprave pred sudom (čl. 102). Zakon o Saveznom sudu (*Sl. list SRJ*, br. 27/92) propisuje da je rad suda javan i navodi na koji se način to obezbeđuje, npr. javnošću rasprave pred sudom, obaveštavanjem javnosti o radu suda (čl. 6, st. 1 i 2). Republički zakoni o sudovima nemaju posebne odredbe o javnosti rasprave, ali takve odredbe sadrže odgovarajući procesni zakoni.

U krivičnom i građanskom postupku važi opšte pravilo da su glavni pretres odnosno glavna rasprava javni i da im mogu prisustvovati punoletna lica (čl. 291 ZKP; čl. 306 Zakona o parničnom postupku (ZPP), *Sl. list SFRJ*, br. 4/77). Po Zakoniku o krivičnom postupku javnost se može isključiti s glavnog pretresa ako je to potrebno radi čuvanja tajne, javnog reda, zaštite morala, zaštite interesa maloletnika ili zaštite ličnog ili porodičnog života okrivljenog ili oštećenog (čl. 292). Ovi osnovi su opšte gledano u skladu sa standardom PGP, pogotovo iz razloga što je u novom Zakoniku izostavljen ranije sporan razlog „zaštita drugih posebnih interesa društvene zajednice“ – za koji se čini da je bio preširoko postavljen. Ima mišljenja da su u određenom smislu garancije javnosti jugoslovenskog ZKP podrobnije uređene zato što ne postoji osnov iz EKPS po kome sud može da isključi javnost „u interesu pravde“. Jedini, mada ne mali problem, predstavlja čutanje zakona o eventualnoj zaštiti svedoka i njegovog „ličnog ili porodičnog života“. Isključenje javnosti na glavnom pretresu protivno zakonu predstavlja bitnu povredu odredbi krivičnog i parničnog postupka i osnov je za ulaganje žalbe na presudu (čl. 368, st. 1, tač. 4 ZKP; čl. 354, st. 2, tač. 12 ZPP).

Prema ZKP, u postupku prema maloletnicima javnost je uvek isključena (čl. 494). Slične odredbe sadrži ZPP, koji predviđa da se u parničnom postupku javnost može isključiti „za celu glavnu raspravu ili jedan njen deo ako to zahtevaju interesi čuvanja službene, poslovne ili lične tajne, interesi javnog reda ili razlozi morala“ (čl. 307, st. 1). Javnost se može isključiti i kada se merama za održavanje reda ne bi moglo obezbediti nesmetano održavanje rasprave (čl. 307, st. 2).

U krivičnom i u parničnom postupku izreka presude se mora uvek javno pročitati, bez obzira da li je tokom postupka javnost bila isključena ili ne (čl. 357, st. 4 ZKP; čl. 336, st. 3 ZPP). Međutim, saopštavanje razloga presude zavisi od toga da li je javnost bila isključena, i ako jeste, „veće će odlučiti da li će i ukoliko isključiti javnost prilikom objavljivanja razloga presude“ (čl. 357, st. 4 ZKP; slično čl. 336, st. 3 ZPP). Shodno rešenju o isključenju javnosti u postupku prema maloletnicima, ZKP predviđa da je za objavljivanje toka postupka i donete odluke neophodna dozvola suda (čl. 473, st. 1), ali da se nikada ne sme navesti „ime maloletnika i drugi podaci na osnovu kojih bi se moglo zaključiti o kom je maloletniku reč“ (čl. 473, st. 2).

Novi ZKP poznaje još jedan izuzetak od pravila da optuženi ima pravo na javno suđenje. Naime kod nekih lakših krivičnih dela (dela kažnjiva novčanom kaznom kao osnovnom kaznom) sudija može odlučiti rešenjem bez održanog suđenja a po zahtevu državnog tužioca (čl. 449 do 454). Okrivljeni može

osporavati ovu odluku i ako po njegovom zahtevu bude pozitivno rešeno zakazaće se javno suđenje. Ova norma je u skladu s Preporukom Saveta Evrope o pojednostavljenju krivičnog prava iz 1983.⁶¹

4.6.3. Garantije optuženima za krivična dela

4.6.3.1. *Pretpostavka nevinosti.* – Prema jugoslovenskom pravu, svako ima pravo da „ne bude smatran krivim za krivično delo dok to ne bude utvrđeno pravnosnažnom odlukom suda“ (čl. 27, st. 3 Ustava SRJ; čl. 23, st. 3 Ustava Srbije; čl. 25, st. 3 Ustava Crne Gore). Iako se ova formulacija donekle razlikuje od formulacije PGP, prema kojoj „svako ima pravo da se smatra nevinim“ sve dok se njegova krivica ne dokaže, praktične razlike nema i obe formulacije imaju iste pravne posledice: oslobađaju okrivljenog tereta da dokazuje da nije kriv i obavezuju sud da ako nije s izvesnošću utvrdio krivicu postupi onako kako je povoljnije za okrivljenog – *in dubio pro reo* (u slučaju sumnje u korist okrivljenog).

ZKP na isti način kao i ustavi garantuje načelo pretpostavke nevinosti (čl. 3), a načelo *in dubio pro reo* razrađuje u odredbi prema kojoj sud ima obavezu da donese oslobađajuću presudu i kada usled nedostatka dokaza krivica okrivljenog nije dokazana, iako je sumnja ostala (čl. 355, st. 1, tač. 3). Teret dokazivanja je isključivo na tužiocu, što proizilazi pre svega iz odredbi koje ga obavezuju da u optužnom aktu uvek navede i dokaze na kojima zasniva svoju optužbu (čl. 226, čl. 266, st. 1, tač. 5 ZKP).

4.6.3.2. *Obaveštenje o optužbi, bez odlaganja i na jeziku koji optuženi razume.* – Okrivljeni mora biti obavešten o krivičnom delu koje mu se stavlja na teret i materijalnim činjenicama koje to potkrepljuju. ZKP ovo pravo svrstava u osnovna načela (čl. 4, st. 1), ali ga ponavlja i u okviru odredbi o saslušanju okrivljenog nalažući da se okrivljenom pri prvom ispitivanju saopštava „zašto se okrivljuje i osnovi sumnje koji stoje protiv njega“ (čl. 89, st. 2). Navedena odredba shodno se primenjuje i na osumnjičenog, odnosno „lice za koje postoje osnovi sumnje da je izvršilo krivično delo“ (čl. 226, st. 8 ZKP). Optužnica se „dostavlja okrivljenom koji je na slobodi bez odlaganja, a ako se nalazi u pritvoru – u roku od 24 sata po prijemu“ (čl. 270, st. 1). Već na prvom saslušanju okrivljeni mora biti obavešten o delu koje mu se stavlja na teret i o dokazima optužbe. Još važnije: lice lišeno slobode mora odmah biti obavešteno, na svom jeziku ili jeziku koji razume, o razlozima lišenja slobode i istovremeno upoznato da nije dužno ništa da izjavi, da ima pravo da uzme branioca koga sam izabere i zahtevati da se o lišenju slobode obaveste njegovi najbliži (čl. 5).

4.6.3.3. *Dovoljno vremena i mogućnosti za pripremu odbrane i pravo na kontakt s braniocem.* – Obaveza osiguranja dovoljnog vremena za spremanje odbrane okrivljenom predstavlja jedno od osnovnih načela ZKP (čl. 13, st. 5). Međutim, minimalni rokovi koje ZKP predviđa za pripremanje odbrane isuviše su kratki (u redovnom postupku osam dana – čl. 285, st. 3, u skraćenom postupku „dovoljno vremena, a najmanje osam dana“ – čl. 442, st. 3). Ukoliko tužilac podnese novu optužnicu na samom pretresu sudsko veće je u obavezi da optuženom i njegovom braniocu ostavi dovoljno vremena za pripremanje valjane odbrane (čl. 341, st. 2). S druge strane, ako je optužnica samo usmeno izmenjena, ostavljanje vremena odbrani nije obaveza suda i dozvoljava se samo na zhtev optuženog i odbrane. Takođe, treba naglasiti da se osiguranje dovoljnog vremena za spremanje odbrane ne odnosi i na ispitivanje okrivljenog u prethodnom postupku, gde se između obaveštenja o delu i osnovima optužbe i ispitivanja ne ostavlja nikakav razmak vremena. Naime, okrivljenom se prilikom prvog ispitivanja ostavlja rok od 24 sata da osigura branioca. Rešenje novog ZKP je ipak pravičnije od starog teksta zato što sada postoji obaveza da se na prvom saslušanju osumnjičeni upozna s pravima u postupku, uključujući i pravo na branioca. Dodatna garancija uspostavljena je davanjem mogućnosti okrivljenom da pročita krivičnu prijavu i kriminalističke nalaze. Pa ipak, izgleda da je ovo više vezano za pravo na obaveštavanje o optužbi i dokazima za nju nego za pravo na dovoljno vremena za pripremanje odbrane. Ovo zbog toga što, po slovu ZKP, okrivljeni ima pravo da pročita krivičnu prijavu *neposredno* pre prvog saslušanja (čl. 74, st. 1).

Kada je reč o drugostepenom postupku, iako ne postoji posebna odredba u ZKP, sudska praksa zauzela je stav da žalbeni sud „prilikom upućivanja obaveštenja o sednici veća ... mora voditi računa da se strankama ostavi dovoljno vremena da se pripreme za sednicu“ (vidi stav Saveznog suda u odluci SS Kzs.

---

⁶¹ Vidi *Compatibility of Yugoslav Law and Practice with the Requirements of the ECHR*, CoE, oktobar 2002, str. 126.

24/76). Nedostatak delimično otklanja i odredba člana 373 ZKP o obavezi dostavljanja žalbe protivnoj stranci i mogućnosti podnošenja odgovora u roku od 8 dana.

Pravo okrivljenog „da se izjasni o svim činjenicama i dokazima koji ga terete i da iznese sve činjenice i dokaze koji mu idu u korist“ (čl. 4, st. 2 ZKP), jedna je od pretpostavki bez koje okrivljeni ne bi mogao da organizuje i vrši svoju odbranu i koju je ZKP svrstao u osnovna načela postupka.

4.6.3.4. *Pravo na suđenje bez nepotrebnog odugovlačenja.* – Prema ZKP (čl. 16), sud ima obavezu „da nastoji da se postupak sprovede bez odugovlačenja i da onemogućí svaku zloupotrebu prava koja pripadaju licima koja učestvuju u postupku“. Ovo načelo je razrađeno u nizu odredbi ZKP (npr. čl. 218, 258, 283, 393). U postupku prema maloletnicima ZKP zahteva posebnu hitnost (čl. 474, 491, 496). Zakon o sudijama Srbije uvodi dužnost sudije da predsednika suda obaveštava o razvoju postupka u vremenu. On obaveštava predsednika o razlozima zbog kojih prvostepeni postupak nije okončan u roku od šest meseci od prijema predmeta i o tome ga dalje obaveštava na svakih mesec dana. Kada su u pitanju drugostepeni postupci sudija obaveštava predsednika suda zašto postupak nije okončan u roku od mesec dana od dana prijema predmeta, a nakon toga na svakih petnaest dana (čl. 25 Zakona o sudijama Srbije).

4.6.3.5. *Zabrana suđenja in absentia i pravo na odbranu.* – Ustav SRJ i Ustav Srbije sadrže zabranu suđenja u odsustvu, ako je lice „dostiž(no) sudu ili drugom organu nadležnom za vođenje postupka“, dok Ustav Crne Gore takvu odredbu nema (čl. 29. st. 2 Ustava SRJ; čl. 24, st. 2 Ustava Srbije). Prema ZKP, suđenje u odsustvu je dopušteno samo izuzetno, i to u slučajevima kada je do odsustva došlo krivicom optuženog, na primer, ako je optuženi „u bekstvu ili inače nije dostižan državnim organima, a postoje naročito važni razlozi da mu se sudi iako je odsutan“ (čl. 304, st. 2; za skraćeni postupak vidi čl. 433). Osim toga, okrivljeni kome se sudi u odsustvu mora imati branioca čim se donese rešenje o suđenju u odsustvu (čl. 71, st. 3). Maloletniku se nikada ne može suditi u odsustvu (čl. 466, st. 1). Na zahtev lica koje je osuđeno u odsustvu ili njegovog branioca, krivični postupak će se ponoviti (čl. 413, st. 1). U ovom delu propisi SRJ su u skladu s međunarodnim standardima.

Ustav SRJ garantuje pravo na odbranu, koje je bliže regulisano ZKP. Prema Ustavu SRJ (čl. 29):

Svakome se jamči pravo na odbranu i pravo da uzme branioca pred sudom ili drugim organom nadležnim za vođenje postupka.

Niko ko je dostižan sudu ili drugom organu nadležnom za vođenje postupka ne može biti kažnjen ako mu, u skladu sa saveznim zakonom, nije bilo omogućeno da bude saslušan i da se brani.

Svako ima pravo da njegovom saslušanju prisustvuje branilac koga izabere.

Saveznim zakonom se određuje u kojim slučajevima okrivljeni mora imati branioca.

Okrivljeni može sam da se brani samo onda kada zakon nije predvideo da je odbrana obavezna. U svakom slučaju, sud ima obavezu da ga obavesti da ima pravo na branioca (čl. 5, čl. 226, st. 8 i 9, čl. 229 st. 5 i 6, čl. 243, st. 4). Postavljeni branilac javlja se u dva slučaja: kada je reč o obaveznoj odbrani a okrivljeni nije uzeo branioca i kada se okrivljeni koristi siromaškim pravom. Zakon izričito nabroja slučajeve u kojima okrivljeni mora da ima branioca, i od koga momenta u postupku: ako je nem, gluv ili nesposoban da se sam uspešno brani ili se postupak vodi zbog krivičnog dela za koje se može izreći kazna zatvora preko deset godina ili teža kazna okrivljeni mora imati branioca već prilikom prvog saslušanja; ako se okrivljenom sudi u odsustvu, čim se donese rešenje o suđenju *in absentia*; Ako je okrivljenom određen pritvor okrivljeni mora imati branioca u trenutku donošenja rešenja o pritvoru (čl. 71, st. 1 do 3). Umesto branioca postavljenog po službenoj dužnosti, okrivljeni uvek može uzeti drugog branioca (čl. 73, st. 1). Osim toga, predsednik suda može razrešiti postavljenog branioca koji neuredno izvršava dužnost. O razrešenju branioca obaveštava se advokatska komora (čl. 73, st. 5). Suština Ustavom zajemčenog prava na odbranu je da se okrivljenom obezbedi mogućnost da dobija odgovarajuću pravnu pomoć tokom čitavog postupka. S tim u vezi, Savezni ustavni sud je svojom odlukom od 14. marta 2001. godine oglosio neustavnom odredbu člana 123 st. 4 ranijeg ZKP kojom se kaže da rok za izjavu pravnog leka može teći i od dana dostavljanja pismena okrivljenom (a ne i njegovom braniocu) (*Sl. list SRJ*, br. 13/01). Što se siromaškog prava tiče, ZKP predviđa da se okrivljenom koji prema svom imovnom stanju ne može snositi troškove odbrane može, postavlja branilac, kada se postupak vodi za krivično delo za koje je propisana kazna zatvora preko 3 godine ili ako to zahtevaju interesi pravičnosti (čl. 72).

ZKP proširuje pravo na angažovanje branioca i na osumnjičenog. Tako, osumnjičeni koji je pozvan od strane policije radi prikupljanja obaveštenja ili je pozvan od strane istražnog sudije (čl. 226, st. 8 i 9, čl.

243, st. 4) ima pravo da bude poučen o svojim pravima što podrazumeva i pravo na branioca. Možda je najznačajnija novina to što osumnjičeni u policiji može biti saslušan samo uz pristanak i to u prisustvu branioca. I sama izjava da pristaje na saslušanje mora biti data u braniočevom prisustvu (čl. 226). Ako osumnjičeni ne može da obezbedi branioca, ovaj će mu biti dodeljen *ex officio* sa liste advokata koju dostavlja advokatska komora.

Temeljne izmene u jugoslovenskom krivičnom postupku izvršene su, međutim, u delu koji normira kontakt osumnjičenog/okrivljenog s braniocem i pravo odbrane da razgleda predmete i razmatra spise koji se u postupku koriste. Okrivljeni prema kome je određen pritvor mora imati branioca čim sud donese rešenje o pritvoru (čl. 171, st. 2). Posle donošenja rešenja o sprovođenju istrage ili posle neposrednog podizanja optužnice, a i pre toga, ako je osumnjičeni saslušan po odredbama o saslušanju okrivljenog, branilac ima pravo da razmatra spise i da razgleda prikupljene predmete koji služe kao dokaz (čl. 74, st. 1).

Zakonikom o krivičnom postupku omogućeno je braniocu da neposredno pre prvog saslušanja osumnjičenog pročita krivičnu prijavu i zahtev za sprovođenje istrage (čl. 74, st. 2). Što se kontakta s braniocem tiče, pravila su znatno detaljnija u odnosu na stari zakon. Posebno se reguliše nadzor nad vođenjem razgovora osumnjičenog/okrivljenog i branioca. Branilac ima pravo na poverljiv razgovor sa osumnjičenim koji je lišen slobode i pre nego što je osumnjičeni saslušan, kao i sa okrivljenim koji se nalazi u pritvoru. Kontrola ovog razgovora pre prvog saslušanja i tokom istrage dopuštena je *samo posmatranjem, ali ne i slušanjem* (čl. 75, st. 1). Kada se završi istraga ili kad se optužnica podigne bez sprovođenja istrage, okrivljenom se ne može zabraniti da se slobodno i bez nadzora dopisuje i razgovora sa svojim braniocem (čl. 75, st. 5). Što se samog okrivljenog tiče njemu će se, ako to zahteva, omogućiti da neposredno pre prvog saslušanja pročita krivičnu prijavu i zahtev za sprovođenje istrage (čl. 89, st. 3).

Tekst koji se odnosi na priznanje dato u postupku, takođe je redigovan. Kad okrivljeni priznaje izvršenje krivičnog dela, organ koji vodi postupak dužan je da i dalje prikuplja dokaze o krivičnom delu *samo* ako je priznanje očigledno lažno, nepotpuno, protivrečno ili nejasno i ako nije potkrepljeno drugim dokazima (čl. 94; kurziv naš).

Pošto zadovoljavajuće reguliše pravo odbrane na pristup svim materijalnim dokazima i bezuslovnu obavezu tužioca da joj sve dokaze stavi na uvid, ove odredbe su u skladu s standardima EKPS (vidi odluku Evropskog suda u slučaju *Edwards protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, A 247 B, 1992, st. 36).

4.6.3.6. Pravo na pozivanje i ispitivanje svedoka. – Tokom čitavog postupka okrivljeni može zahtevati da se pozovu novi svedoci ili veštaci ili da se pribave drugi novi dokazi (čl. 326, st. 4, čl. 339, čl. 340, st. 1). Posledice neodazivanja pozivu suda ili odbijanja svedočenja iste su bez obzira da li je svedoka ili veštaka predložio tužilac ili okrivljeni. Lica koja prisustvuju istražnim radnjama mogu, po odobrenju istražnog sudije, neposredno postavljati pitanja svedocima i veštacima (čl. 251, st. 7). Svedočenja data van samog suđenja mogu se koristiti samo ako su lica koja u postupku učestvuju bili obavešteni o vremenu i mestu njihovog svedočenja (čl. 288, st. 3 i čl. 334, st. 3).

4.6.3.7. Pravo na prevodioca. – Ustav SRJ u članu 49 propisuje da se svakome „jamči pravo da u postupku pred sudom upotrebljava svoj jezik i da se u tom postupku upozna sa činjenicama na svom jeziku“. Ustav Srbije ima identičnu odredbu (čl. 123, st. 2). Nasuprot tome, Ustav Crne Gore predviđa da „pravo na upotrebu svog jezika u postupku pred državnim organima“ imaju samo pripadnici nacionalnih i etničkih grupa (čl. 72), ali ne predviđa pravo svakog lica na tumača.

Prema ZKP, stranke, svedoci i drugi učesnici u postupku imaju pravo da u postupku upotrebljavaju svoj jezik i u tu svrhu se obezbeđuje usmeno prevodenje (čl. 9). Ako se sam postupak ne vodi na jeziku ovih lica, sud je u obavezi da ih obavesti o pravu na prevod (čl. 9, st. 3). Kada je „optuženom, njegovom braniocu ... protivno njihovom zahtevu uskraćeno pravo da na glavnom pretresu upotrebljavaju svoj jezik i da na tom jeziku prate tok glavnog pretresa“ postoji bitna povreda krivičnog postupka (čl. 367, tač. 1 i čl. 368, st. 1, tač. 3). Problem postoji oko pitanja plaćanja troškova tumača. ZKP (čl. 193, st. 5) jedino predviđa da se troškovi prevoda na jezike nacionalnih manjina ne naplaćuje od lica od kojih se inače traži da plate troškove postupka. To dalje znači da lica koja ne govore manjinskim jezicima u SRJ takvo oslobođenje ne uživaju. Takvo rešenje nije u skladu s članom 6(3)(e) EKPS.⁶²

---

⁶² *Id.*

4.6.3.8. *Zabrana samooptuživanja*. – Okrivljenom je priznato pravo da se brani ćutanjem time što mu se još prilikom prvog ispitivanja saopštava „da nije obavezan da iznese svoju odbranu i da odgovara na bilo koja pitanja“ (ćl. 89, st. 2). Okrivljeni takođe ima pravo da se ne izjasni o optužbi i da ne iznese svoju odbranu (ćl. 320, st. 3). Ukoliko, okrivljeni nije bio propisno poućen o svojim pravima, sudska odluka se ne može zasnivati na njegovoj izjavi (ćl. 89, st. 10).

Takođe, ZKP zabranjuje korišćenje sile, pretnje, obmane, obećanja, iznude, iznurivanja i sličnih postupaka (ćl. 89, st. 8). Takođe, odluka se ne može zasnivati na iskazu okrivljenog koji je pribavljen protivno ovoj zabrani (ćl. 368, st. 1, tać. 10).

4.6.3.9. *Poseban tretman maloletnika u krivićnom postupku*. – Prema PGP (ćl. 14, st. 4), postupak koji se vodi protiv maloletnika mora da bude prilagoćen njihovom uzrastu i potrebi prevaspitanja. U SRJ krivićnopravni status maloletnika nije regulisan posebnim zakonima, već posebnim celinama u okviru zakona koji se primenjuju na punoletne učinioće krivićnih dela. Tako, ZKP u posebnoj glavi (XXIX) reguliše postupak prema maloletnim učinioćima krivićnih dela. Odredbe ove glave primenjuju se ako lica koja su izvršila krivićno delo kao maloletnici u vreme pokretanja postupka nisu navršila 21 godinu. Neke od odredbi primeniće se i na mlaća punoletna lica (ćl. 464).

Pripremi postupak sprovodi sudija za maloletnike, dok se glavni pretres vodi pred većem za maloletnike. Za sudije-porotnike zahteva se posebna specijalizacija. Postupak protiv maloletnika nije otvoren za javnost, ali ona ne mora biti potpuno isključena – dopuštena je tzv. ogranićena/stručna javnost (ćl. 494). Takođe, za maloletnike važi apsolutna zabrana suđenja u odsustvu (ćl. 454). Maloletnik se ne može odreći prava na žalbu niti odustati od već izjavljene žalbe. Konaćno, sud ima znaćajnu ulogu u nadzoru i daljem odlučivanju o izrećenoj vaspitnoj meri (ćl. 491 i 492).

4.6.3.10. *Pravo na žalbu*. – Ustav SRJ (ćl. 26, st. 2 i ćl. 119) „svakome ... jamći pravo na žalbu ili drugo pravno sredstvo protiv odluke kojom se rešava o njegovom pravu ili na zakonu zasnovanom interesu“. Istovetnu odredbu sadrže i Ustav Crne Gore (ćl. 17, st. 2) i Ustav Srbije (ćl. 22, st. 2).

Drugostепенost je pravilo bez izuzetka – žalba protiv presude prvostепенog suda nikad nije isključena, a pod odrećenim uslovima dopuštena je i trostepenost odlučivanja (ćl. 391, st. 1, tać. 3 ZKP). Problem sa sudom trećeg stepena kao „višim sudom“, nastaje kod vojnih sudova, gde u drugom i trećem stepenu uvek sudi Vrhovni vojni sud, ali u različitim većima (ćl. 20 Zakona o vojnim sudovima).

Pored žalbe na presudu, kao redovnog pravnog leka, osućenom licu je na raspolaganju i nekoliko vanrednih pravnih lekova: zahtev za ponavljanje krivićnog postupka, zahtev za vanredno ublažavanje kazne i zahtev za vanredno preispitivanje pravnosnaćne presude (glave XXIV i XXV ZKP).

4.6.3.11. *Pravo na odštetu*. – Ustav SRJ predvića da „lice koje je bez osnova osućeno za krivićno delo ... ima pravo na rehabilitaciju, na naknadu štete od države, kao i druga prava utvrćena saveznim zakonom“ (ćl. 27, st. 4). Gotovo identićnu odredbu sadrži Ustav Srbije (ćl. 23, st. 4), dok Ustav Crne Gore (ćl. 25, st. 4) predvića samo pravo na naknadu štete.

4.6.3.12. *Ne bis in idem*. – Mećunarodni standardi (ćl. 14, st. 7 PGP i Protokol 7 ćl. 4, st. 1 EKPS) predvićaju da se „nikome ... ne može ponovo suditi niti se može ponovo kazniti ... za delo za koje je već bio pravnosnaćno osloboćen ili osućen“. EKPS, za razliku od PGP, dopušta odstupanje od ovog naćela – postupak se može ponoviti „ako postoje dokazi o novim ili novo otkrivenim ćinjenicama ili ako je u ranijem postupku došlo do bitne povrede koja je mogla da utiće na njegov ishod“ (ćl. 4, st. 2 Protokola br. 7 uz EKPS).

Odredbom ćlana 28 Ustava SRJ nije na odgovarajući naćin formulisano naćelo *ne bis in idem*, pošto Ustav zabranjuje ponovnu osudu i/ili kaćnjavanje, a ne – što je sućtina ovog naćela – ponovno pokretanje krivićnog postupka za isto krivićno delo protiv lica protiv koga je takav postupak već voćen i pravnosnaćno okonćan. Mnogo je bolje rešenje Ustava Crne Gore prema kome „niko ne može dva puta odgovarati za isto kaćnjivo djelo“ (ćl. 27). Ustav Srbije uopšte ne sadrži odredbu o ovom procesnom naćelu.

Novi ZKP poznaje normu po kojoj „niko neće biti gonjen i kaćnjen za krivićno delo za koje je već bio osloboćen ili osućen konaćnom presudom, ili gde je krivićni postupak prekinut konaćnom odlukom, ili je optućba odbaćena konaćnom presudom (ćl. 6, st. 1). Pored ovoga, zabranjeno je donošenje odluke koja je nepovoljnija po osućenog u postupku po uloćenom vanrednom pravnom leku (ćl. 6, st. 2).

4.6.4. Posebne odredbe o postupku za krivična dela organizovanog kriminala

Kao deo dugo najavljivane reforme krivičnog i procesnog zakonodavstva radi borbe protiv organizovanog kriminala, 27. decembra 2002. godine, stupio je na snagu Zakon o izmenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku (*Sl. list SRJ*, br. 68/02). ZKP na taj način dobija novu glavu XXIXa koja reguliše posebna pravila postupka za krivična dela organizovanog kriminala. Za sva pitanja koja nisu izričito regulisana ovom glavom shodno će se primenjivati ostale odredbe ZKP (čl. 504a, st. 2).

Članom 504v je posebno određeno da podaci o pretkrivičnom i istražnom postupku za dela organizovanog kriminala predstavljaju službenu tajnu. Podaci o pretkrivičnom postupku mogu se objaviti samo na osnovu pismenog odobrenja nadležnog državnog tužioca, a podaci o istrazi uz odobrenje istražnog sudije uz prethodno pribavljenu saglasnost državnog tužioca (čl. 504v, st. 2 i 3).

Takođe, po prvi put se u naš pravni poredak uvodi institut svedoka saradnika. Po definiciji zakonodavca to je „pripadnik kriminalne organizacije protiv koga je podneta krivična prijava ili se vodi postupak za krivično delo organizovanog kriminala, pod uslovom da postoje olakšavajuće okolnosti na osnovu kojih se prema krivičnom zakonu može osloboditi od kazne ili mu se kazna može ublažiti i ako je značaj njegovog iskaza za otkrivanje, dokazivanje ili sprečavanje drugih krivičnih dela kriminalne organizacije pretežniji od štetnih posledica krivičnog dela koje je učinio“ (čl. 504d, st. 1). Svedok saradnik koji je u postupku saradivao u skladu s ovim zakonom ne može biti gonjen za delo za koje se vodi postupak.

Za svedoka saradnika ne važe odredbe ZKP koje se odnose na oslobađanje od dužnosti svedočenja i dužnosti odgovaranja na pojedina pitanja (oslobođenje za bračnog druga okrivljenog, srodnika do određenog stepena srodstva, mogućnost uskraćivanja odgovara na pitanja kojima bi sebe ili ova lica izložio teškoj sramoti, znatnom materijalnom gubitku ili krivičnom gonjenju).

Veće koje odlučuje o predlogu tužioca da se ovakav svedok sasluša u postupku održaće sednicu s koje je javnost isključena (čl. 504e, st. 2). S druge strane ZKP u članu 292 govori o slučajevima kada je dopušteno isključenje javnosti s glavnog pretresa. Iako se ovde radi o pretkrivičnom postupku (dakle, ne o pravilima koja važe za glavni pretres), ova odredba je značajna za načelo javnosti rasprave s aspekta položaja okrivljenog ako uzmemo u obzir odredbu 504j ZKP koja predviđa da se „iskazi i obaveštenja koje je državni tužilac prikupio u pretkrivičnom postupku mogu koristiti kao dokaz u krivičnom postupku, ali se odluka ne može zasnivati samo na njima. *Ratio legis* ove odredbe mogao bi biti u tome da se zaštititi položaj svedoka odnosno njegove lične i porodične okolnosti i, što je još važnije, njegova sigurnost. Podsećamo da smo u delu koji se odnosi na analizu člana 292 ZKP kao nedostatak naveli odsustvo posebnog osnova za isključenje javnosti koji bi se odnosio na zaštitu interesa svedoka. Potrebu ovakve zaštite posebno podcrtava već pomenuta derogacija inače opšteg prava svedoka na oslobođenje od dužnosti svedočenja i odgovaranja na pojedina pitanja (čl. 504đ). Veće može na predlog državnog tužioca i uz saglasnost svedoka da saslušanje otvori za javnost (čl. 504ž).

Odredbama ove novele ZKP, takođe je određeno da organi unutrašnjih poslova koji su u pretkrivičnom postupku preduzeli neku od radnji za dela organizovanog kriminala imaju obavezu da o tome odmah obaveste nadležnog državnog tužioca (čl. 504l).

S aspekta zaštite ljudskih prava i poštovanja ustanovljenih međunarodnih standarda posebno su važne odredbe iz članova 504lj do 504o. Vredi se zadržati na instituciji prikriivenog islednika (čl. 504lj, st. 2). Primenu ove mere određuje pismenom i obrazloženom naredbom istražni sudija a izvršavaju organi unutrašnjih poslova. Oni su dužni da podnose dnevne i završni izveštaj o preduzetim merama istražnom sudiji i državnom tužiocu (čl. 504m, st. 1 i 2). Zakonik dalje kaže da „organ unutrašnjih poslova dostavlja državnom tužiocu celokupnu dokumentaciju fotografskog, video, audio ili elektronskog zapisa i sve druge dokaze koje je primenom mere prikupio (čl. 504m, st. 3). To znači da su proširene mogućnosti za primenu mera kojima se ograničava pravo na privatnost i načela nepovredivosti stana, tajne pisama i drugih sredstava opštenja. Međutim, tako važno ograničenje Zakonik bliže određuje samo sumarnom odredbom da prikriiveni islednik može upotrebiti tehnička sredstva za snimanje razgovora i ući u tuđi stan i druge prostorije ako je to naredbom istražnog sudije predviđeno (čl. 504nj, st. 5). Predviđeno je da se svi podaci prikupljeni ovim merama moraju uništiti ako tužilac ne pokrene postupak u roku od šest meseci od dana prestanka mere, a da se o primeni mere obaveštavaju lica na koja se ti podaci odnose, ako se može utvrditi njihov identitet (čl. 504n, st. 2). Kada je u pitanju lice prema kome istražni sudija naređuje primenu neke

od tih mera, nemoguće je da se ne zna njegov identitet zato što naredba istražnog sudije mora da sadrži i podatke o licu prema kome se mera sprovodi (čl. 504lj, st. 2).

Prikriveni islednik se može u postupku saslušati kao svedok. Saslušanje će se obaviti tako da se ne otkrije identitet svedoka. Ovakva odredba je vrlo nejasna. Iz redakcije zakonskog teksta prozlaži da se ne radi o klasičnom isključenju javnosti (u smislu čl. 292 ZKP) nego o potpunoj zaštiti identiteta. To će reći da ni odbrana ni optuženi ne mogu da saznaju taj identitet (čl. 504nj, st. 4).

Kada postoji osnovana sumnja ili osnovi sumnje da je izvršeno delo organizovanog kriminala sud može, bez obzira na odredbe članova 82–88 i 513–520 (čl. 504r, st. 1), izreći meru privremenog oduzimanja predmeta i imovinske koristi.

4.7. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske

Član 17 PGP:

1. Niko ne može biti predmet samovoljnih ili nezakonitih mešanja u njegov privatni život, u njegovu porodicu, u njegov stan ili njegovu prepisku, niti nezakonitih povreda nanesenih njegovoj časti ili njegovom ugledu.

2. Svako lice ima pravo na zaštitu zakona protiv ovakvih mešanja ili povreda.

(Sl. list SFRJ, br. 7/71)

4.7.1. Privatnost

Uobičajeno je da se u pravu privatnost pojedinca tumači na dva različita načina. Prema klasičnom shvatanju, pravo na privatnost služi zaštiti od neželjenog publiciteta, kao što je neopravdano prodiranje štampe u privatni život, objavljivanje tajno snimljenih fotografija, prisluškivanje telefonskih razgovora, pretres stana, otvaranje pisama i sl. Nasuprot tome, pravo na privatnost se prema širem konceptu izjednačava sa ličnom autonomijom pojedinca, odnosno njegovom opštom slobodom da, neometan od strane države ili drugih lica, određuje način svog života. U tom smislu, o pravu na privatnost se govori u slučaju slobodnog određivanja ličnih preferenci pojedinca, kao što je njegov izgled, zatim seksualne opredeljenosti pojedinca, zasnivanja i održavanja bračnih i porodičnih odnosa, vaspitanja dece, odbijanja medicinskog tretmana, određivanja obreda sahrane i sl.

Prema opšteprihvaćenom tumačenju međunarodnih instrumenata o ljudskim pravima, privatni život obuhvata identitet, integritet, intimu, autonomiju i seksualnost jedinke, kao i komunikaciju s drugima. Prema Ustavu SRJ „jamči se nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta čoveka, njegove privatnosti i ličnih prava“ (čl. 22, st. 1 Ustava SRJ). Ustav Crne Gore sadrži istovetnu formulaciju (čl. 20, st. 1 Ustava Crne Gore), dok Ustav Srbije propisuje: „ljudsko dostojanstvo i pravo na privatni život čoveka su nepovredivi“ (čl. 18 Ustava Srbije).

U daljem tekstu privatnost će se posmatrati u smislu: pristupa ličnim podacima, seksualne autonomije, krivičnopravne zaštite privatnog života, doma, prepiske, časti i ugleda, porodičnog života i porodice, imena i promene pola transseksualaca.

4.7.1.1. Pristup ličnim podacima. – Ustav SRJ u članu 33 izričito garantuje zaštitu ličnih podataka:

Jamči se zaštita podataka o ličnosti.

Zabranjena je upotreba podataka o ličnosti van namene za koju su prikupljene.

Svako ima pravo da bude upoznat s prikupljenim podacima o ličnosti koji se na njega odnose, kao i pravo na sudsku zaštitu u slučaju njihove zloupotrebe.

Prikupljanje, obrada, korišćenje i zaštita podataka o ličnosti uređuju se saveznim zakonom.

Sličnu odredbu sadrži Ustav Crne Gore (čl. 31), dok Ustav Srbije takođe jamči zaštitu podataka o ličnosti, ali ne propisuje sudsku zaštitu u slučaju njihove zloupotrebe, kao ni pravo pojedinca da bude upoznat s podacima koji se na njega odnose (čl. 20 Ustava Srbije).

Zakon o zaštiti podataka o ličnosti (*Sl. list SRJ*, br. 24/98, 26/98) uređuje zaštitu ličnih podataka. Zakon predviđa da se lični podaci mogu prikupljati, obrađivati i koristiti samo za svrhe koje on određuje, a u druge svrhe samo na osnovu pismene saglasnosti građana (čl. 13). U izveštaju o kompatibilnosti zakona sa standardima Saveta Evrope u ovoj oblasti, stručnjaci CoE su našli da ova odredba ne zadovoljava uslov da svrha prikupljanja, obrađivanja i korišćenja ličnih podataka mora biti ne samo zakonita, već i specificirana i to pre nego što uopšte počne prikupljanje ličnih podataka.⁶³

Takođe, predviđeno je da građanin može zahtevati podatke koji se vode o njemu ili uvid u njih, kao i brisanje podataka koji nisu u skladu sa zakonom i zabranu korišćenja netačnih podataka (čl. 12). Međutim, građanin ne može da koristi ova prava ako je reč o zbirkama ličnih podataka koje se vode u skladu s propisima o kazenoj evidenciji i propisima o evidenciji u oblasti bezbednosti SRJ (čl. 13). Ovako široko određivanje osnova za nedozvoljavanje pristupa podacima praktično obesmišljava pomenuta prava građana, a državnim organima ostavlja široku diskreciju da podatke uskrate. Početkom maja 2002, Savezni ustavni sud pokrenuo je postupak za ocenu usaglašenosti člana 13 s Ustavom SRJ i PGP, po inicijativi Fonda za humanitarno pravo (FHP) iz oktobra 2001.⁶⁴ Još jedna inicijativa za ocenu ustavnosti zakonskih odredaba koje se odnose na zaštitu podataka o ličnosti podneta je aprila 2002. godine. Ovoga puta mogućnost primene neustavnih propisa pojavila se u aprilu 2002, otpočinjanjem popisa stanovništva u SRJ. Komitet pravnika za ljudska prava i Forum za etničke odnose podneli su Saveznom ustavnom sudu predlog za ocenu ustavnosti Zakona o popisu stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002. godini (*Sl. list SRJ*, br. 74/99, 21/01). Problematičnom odredbom zakona taksativno je predviđen krug lica koja su dužna da kao službenu tajnu čuvaju podatke lične, porodične i imovinske prirode do kojih su došla u postupku popisa (čl. 11). Ova obaveza se, međutim, ne odnosi na sva ostala lica (npr. pripadnike MUP, zaposlene u zavodima za urbanizam) koja bi slučajno ili namerno mogla doći u posed ovih podataka, pa se na taj način krši ustavna odredba kojom se garantuje zaštita podataka o ličnosti (čl. 33 Ustava SRJ).⁶⁵

U pogledu evidencije u oblasti bezbednosti Vlada Srbije donela je maja 2001. dve uredbe – Uredbu o skidanju oznake poverljivosti s dosijea vođenih o građanima Republike Srbije u Službi državne bezbednosti (*Sl. glasnik RS*, br. 30/01), a zatim, nakon nedelju dana Uredbu o izmenama ove uredbe (*Sl. glasnik RS*, br. 31/01). Na osnovu prve uredbe, pomenuti dosijei prestali su da budu državna tajna, a građani na koje se oni odnose imaju pravo da se upoznaju s njihovom sadržinom, kao i da drugima prenesu ono što su saznali. Drugom Uredbom, međutim, izmenjen je naziv i član 1 prethodne Uredbe, tj. tekst koji se odnosi na skidanje oznake poverljivosti je promenjen, i prema novim izmenama dozvoljeno je samo „stavljanje na uvid“ dosijea licima na koja se dokumenti odnose. Ona je ipak stupila na snagu tek nakon što su dosijei već prestali da budu poverljivi na osnovu prve uredbe, tako da za ponovno proglašavanje državnom tajnom nije bilo dovoljno menjanje teksta uredbe, već je bilo neophodno doneti novu odluku o stavljanju oznake poverljivosti.⁶⁶

Na sličan način, ali samo jednom uredbom, otvaranje tajnih dosijea regulisano je i u Crnoj Gori, čija je Vlada, septembra 2001, donela Uredbu o stavljanju na uvid dosijea vođenih o građanima Crne Gore u Službi državne bezbednosti (*Sl. list RCG*, br. 45/01). Iako je članom 1 Uredbe oznaka poverljivosti

---

⁶³ Vidi *Compatibility of Yugoslav Law and Practice with the Requirements of the ECHR*, CoE, oktobar 2002, str. 190.

⁶⁴ Saopštenje FHP, 6. maj.

⁶⁵ Saopštenje Komiteta pravnika za ljudska prava (JUKOM), 9. april. Organizacije su takođe predložile da sud naredi obustavu popisa, s obzirom na opasnost od neotklonjivih štetnih posledica koje bi njegovim daljim sprovođenjem mogle da nastanu.

⁶⁶ Zbog toga nije ispravno postupanje MUP, koje upozorava građane pre nego što pročitaju svoj dosije da nije dozvoljeno da drugima otkrivaju sadržinu dosijea, jer dosijei više nisu poverljivi i nema osnova za ograničenje cirkulacije informacija koje se u njima nalaze. Još jedan problem javio se u vezi sa otvaranjem tajnih dosijea. Naime, među ljudima koji su išli da se upoznaju sa sadržinom svojih dosijea uočeno je da se u mnogima nalazi samo materijal koji se odnosi na period do početka devedesetih. Izražena je sumnja da je praćenje ovih ljudi od strane SDB zaista prestalo u to vreme. Vrlo je moguće da su kasnija dokumenta samo klasifikovana na drugačiji način i da je pristup njima i dalje onemogućen. Ivan Janković, „Tajna večera kod Dva ribara”, *Danas*, 2. avgust 2001.

„državna tajna“ skinuta s ovih dosijea, građaninu, odnosno srođnicima iz prvog naslednog reda umrlog građanina, omogućuje se samo uvid u dosije koji se na njega odnosi (čl. 2).⁶⁷

Iako je pokušaj da se ovo pitanje reši svakako pomak ka demokratizaciji društva, treba imati u vidu da se ovi dosije i dalje nalaze pod kontrolom službi državne bezbednosti.⁶⁸ Takođe, otvaranje tajnih dosijea za javnost zadire u samu suštinu prava na privatnost, pa bi ono moralo da bude regulisano zakonom, a ne uredbama. U 2002. godini, prezentovana su dva modela zakona o otvaranju tajnih policijskih dosijea, koje su, nezavisno jedna od druge sačinile dve beogradske nevladine organizacije, Centar za unapređivanje pravnih studija (CUPS) i Centar za antiratnu akciju (CAA). CUPS je pripremio model zakona koji se odnosi na otvaranje tajnih dosijea koji se vode pri Resoru službe državne bezbednosti Srbije, dok je CAA, uz ovakav model, pripremio i tekst zakona o otvaranju tajnih dosijea svih službi bezbednosti koje su organizovane na saveznom nivou. Pisci oba modela predvideli su da svi građani, kao i stranci pod određenim uslovima, imaju pravo da budu obavešteni o tome da li je o njima vođen dosije, da ostvare uvid u svoj dosije, kao i da traže ispravke i anonimizaciju podataka koji se u njihovim dosijeima nalaze. Oba modela dozvoljavaju upotrebu dosijea u naučne i druge zakonom utvrđene svrhe, a po isteku roka za ovakvo korišćenje, koji prema predlogu CAA iznosi pet, a prema predlogu CUPS deset godina, dosije se predaju nadležnoj arhivskoj ustanovi.

Kada je u pitanju postupanje sa dosijeima, stav izražen u oba modela je da je potrebno dosije oduzeti od službi kod kojih su vođeni i predati ih na čuvanje i rukovanje nezavisnoj javnoj instituciji. Ipak, model zakona CUPS predviđa i alternativno rešenje prema kojem se tajni dosije uopšte ne otvaraju, niti se osniva posebna agencija koja bi ih preuzela i omogućila njihovo korišćenje. Prema ovom rešenju, bitno različitom od osnovnog teksta, dosije direktno preuzima Arhiv Srbije, gde podležu propisima o arhivskoj građi.

Pojedinim odredbama Zakona o službama bezbednosti SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 37/02), ovim službama dato je ovlašćenje uvida u lične podatke pojedinaca koje se nalaze u dokumentacijama raznih institucija. Naime, u okviru svoje nadležnosti, službe bezbednosti prikupljaju podatke koji su im potrebni, a to čine između ostalog, uvidom u registre i druge zbirke podataka (čl. 24). Organi državne uprave, sudovi i pravna lica koja takve registre i zbirke vode, dužna su da službama omoguće uvid u njih na osnovu pisanih zahteva rukovodilaca službe (čl. 26, st. 1).

Sa stanovišta zaštite podataka o ličnosti, autoru zakona se može uputiti još jedna zamerka. On nije predvideo zakonsko regulisanje pristupa, rukovanja i zaštite evidencija i podataka u registrima i zbirnama koje se vode u samim službama, već se ova pitanja uređuju podzakonskim propisom (čl. 35).

Ipak, Zakonom je propisano da su službe bezbednosti u obavljanju svojih poslova vezane Ustavom i zakonima, da su dužne da poštuju ljudska prava i slobode, profesionalizam i srazmernost u primeni ovlašćenja (čl. 4). Građanima se zatim, omogućuje da se obaveste o merama prikupljanja podataka koje su službe preduzele prema njima, a u slučajevima kada su službe zakonom ovlašćene da odbiju ovakav zahtev, građani imaju pravo da podnesu prigovor na *obrazloženu* odluku rukovodioca Službe (čl. 34). Takođe, u Zakonu postoji čitavo poglavlje *Demokratska civilna kontrola* (glava VII) u okviru kojeg je uređen nadzor nad radom službi bezbednosti koju vrši Savezna skupština preko stalne Komisije za kontrolu službi bezbednosti SRJ, koju sama obrazuje (čl. 47).

Nacrt novog Krivičnog zakona SRJ predviđa još jedno krivično delo koje se bavi privatnošću pojedinca. To krivično delo obuhvata nezakonito pribavljanje, saopštavanje drugom licu ili upotrebu u svrhu za koju nisu predviđeni, podataka o licu, koji su pribavljeni, obrađeni i korišćeni u skladu sa zakonom. Poseban oblik ovog dela je nezakonito prikupljanje ili korišćenje tih podataka suprotno zakonu. Nezakonit rad tajnih službi i zloupotreba ličnih podataka pribavljenih u toku njihovog rada je ovim pravilom zabranjena.

---

⁶⁷ Nejasno je zašto je u tekstu Uredbe naglašeno da građanin o kojem je dosije vođen ima pravo na uvid u njega samo u prostorijama Službe, bez prava na iznošenje i kopiranje dosijea (čl. 2, st. 1, t. 1), dok se takvo ograničenje za srođnike umrlog građanina ne pominje (čl. 2, st.1, t. 2).

⁶⁸ Pomenute uredbe dozvoljavaju otvaranje samo onih dosijea koji se odnose na „unutrašnje neprijatelje, odnosno unutrašnje ekstremiste i teroriste“, dok su ostali i dalje poverljivi.

4.7.1.2. *Seksualna autonomija.* – Pravo SRJ ne zabranjuje dobrovoljni seksualni odnos punoletnih homoseksualaca (iznad 18 godina starosti). Krivični zakoni inkriminišu dobrovoljni seksualni odnos homoseksualaca u kome je jedno lice mlađe od 18 godina, za šta je propisana kazna do jedne godine zatvora (čl. 110, st. 4 KZ Srbije; čl. 91, st. 4 KZ Crne Gore).

Pravo na izražavanje polne opredeljenosti nije izričito priznato u jugoslovenskom pravnom poretku. U Predlogu ustava Srbije koji je izrađen u Beogradskom centru za ljudska prava,⁶⁹ kao i Predlogu zakona protiv diskriminacije, izrađenom u Institutu za uporedno pravo u Beogradu, predloženo je da se nikakva diskriminacija ne može vršiti s obzirom na polnu opredeljenost nekog lica.

Pouzdana evidencija o diskriminaciji na osnovu homoseksualne polne opredeljenosti ne postoji ni u Srbiji ni u Crnoj Gori. Javno mnjenje je generalno nenaklonjeno javnom ispoljavanju homoseksualne polne opredeljenosti.⁷⁰

4.7.1.3. *Krivičnopravna zaštita privatnog života.* – Krivični zakoni, kako savezni, tako i oba republička, sankcionišu povrede prava na privatni život. Tako krivični zakonici predviđaju sankcije za neovlašćeno fotografisanje (čl. 195a KZ SRJ; čl. 71 KZ Srbije; čl. 55 KZ Crne Gore), objavljivanje tuđeg spisa, portreta, fotografije, filma ili fonograma ličnog karaktera (čl. 71a KZ Srbije; čl. 56 KZ Crne Gore), neovlašćeno prisluškivanje i tonsko snimanje (čl. 195 i 195a KZ SRJ; čl. 70 KZ Srbije; čl. 54 KZ Crne Gore), povredu tajnosti pisama ili drugih pošiljki (čl. 72 KZ Srbije; čl. 52 KZ Crne Gore) i neovlašćeno otkrivanje tajne (čl. 73 KZ Srbije; čl. 53 KZ Crne Gore).

Prisluškivanje posebnim uređajima ili snimanje tuđeg razgovora ili izjave, kažnjivo je kad se vrši neovlašćeno, tj. bez pristanka lica koje razgovara ili daje izjavu (čl. 195 i 195a KZ SRJ; čl. 70 KZ Srbije; čl. 54 KZ Crne Gore). Poseban, teži oblik postoji kada delo vrši službeno lice u vršenju službe.

Zaštitu od zadiranja u privatnost pojedinca predstavlja i krivično delo „Neovlašćeno fotografisanje“ iz člana 71 KZ Srbije. Prema ovom delu, ko neovlašćeno učini fotografski, filmski ili drugi snimak nekog lica bez njegovog pristanka, a pri tom osetno zadre u njegov lični život, ili ko takav snimak preda ili pokazuje trećem licu ili mu na drugi način omogućiti da se sa njim upozna, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do jedne godine. I kod ovog dela postoji teži oblik ako delo vrši službeno lice u vršenju službe.

Prema odredbi krivičnog dela „Neovlašćeno objavljivanje tuđeg spisa, portreta, fotografije, filma ili fonograma“ iz čl. 71a KZ Srbije, ko neovlašćeno objavi ili prikaže spis, portret, fotografiju, film ili fonogram ličnog karaktera bez pristanka lica koje je spis sastavilo ili na koga se spis odnosi, odnosno bez pristanka lica koje je prikazano na portretu, fotografiji ili filmu ili čiji je glas snimljen na fonogramu ili bez pristanka drugog lica čiji se pristanak po zakonu traži i time osetno zadre u lični život tog lica, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do jedne godine.

Domaćim zakonodavstvom nije predviđena drugačija krivičnopravna zaštita prava na privatnost javnih ličnosti. Međutim, u odlukama tela koje se bave nadzorom nad poštovanjem ljudskih prava odavno je napravljena razlika između stepena zaštite javnih ličnosti i ostalih građana. Tako se pravo na poštovanje privatnog života može ograničiti u onoj meri u kojoj lice samo dovede svoj privatni život u vezu s javnim životom ili drugim zaštićenim interesima (*Lingens protiv Austrije*, ECHR, App. No. 9815/82 (1986) i *Van Oosterwijck protiv Belgije*, ECHR, App. No. 7654/76 (1980)).

Ustavni princip o nepovredivosti tajne pisama i drugih sredstava opštenja ostvaruje se kroz zabranu da se tuđe pismo, telegram ili kakvo drugo zatvoreno pismeno ili pošiljka otvaraju ili da se na drugi način povredi njihova tajnost, ili da se oni neovlašćeno zadrže, prikriju, unište ili predaju drugom (čl. 72 KZ Srbije, čl. 52 KZ Crne Gore).

Povredu prava na privatnost građana predstavlja i neovlašćeno otkrivanje tajne (čl. 73 KZ Srbije; čl. 53 KZ Crne Gore). Naime, advokat, branilac, lekar ili drugi zdravstveni radnik ili drugo lice koje ne sme neovlašćeno da otkrije tajnu koju sazna u vršenju svog poziva, to može da učini samo u situaciji kada je otkrivanje tajne u opštem interesu ili u interesu drugog lica koji je pretežniji od interesa čuvanja tajne. Gonjenje za ovo krivično delo preduzima se po privatnoj tužbi.

---

⁶⁹ Vidi <<http://www.bgcentar.org.yu>>.

⁷⁰ Vidi više *Izveštaj 2001*, II.2.10.

4.7.2. Stan (dom)

Ustav SRJ propisuje da je stan nepovrediv i da službeno lice može da uđe u stan i vrši pretres samo na osnovu odluke suda (čl. 31, st. 1 i 2). Pretres se mora vršiti u prisustvu dva svedoka (čl. 31, st. 3).

Službeno lice sme ući u tuđi stan ili druge prostorije i bez odluke suda i vršiti pretres bez prisustva svedoka, ako je to neophodno radi neposrednog hvatanja učinioca krivičnog dela ili radi spasavanja ljudi i imovine, na način predviđen saveznim zakonom (čl. 31, st. 4).

Ustavi Srbije i Crne Gore na isti način garantuju pravo na nepovredivost doma (čl. 21 Ustava Srbije; čl. 29 Ustava Crne Gore).

S druge strane, odredbe o pretresu sadržane su i u novom Zakoniku o krivičnom postupku. Odredbe starog ZKP koje je Savezni ustavni sud ocenio neustavnim uklonjene su novim Zakonikom.⁷¹ Tako se pretresanje stana može preduzeti ako se time okrivljeni može uhvatiti ili će se pronaći tragovi krivičnog dela ili predmeti važni za krivični postupak. Veća ograničenja postoje za pretresanje advokatske kancelarije. Ove prostorije mogu se pretresati samo u pogledu određenog predmeta, spisa ili isprave (čl. 77, st 2). Pretresanje naređuje sud, pismeno obrazloženom naredbom. Ako lice na koje se odnosi naredba o pretresu zahteva prisustvo advokata, odnosno branioca, početak pretresa će se odložiti do njegovog dolaska, a najduže za tri sata. O ovom pravu na advokata, lice kod koga se pretresanje vrši mora biti posebno poučeno (čl. 78). Pretresanju se može pristupiti i bez prethodne predaje naredbe, kao i bez prethodnog poziva za predaju lica ili stvari, i pouke o pravu na branioca, odnosno advokata, ako se pretpostavlja oružani otpor, ili druga vrsta nasilja, ili ako se očigledno priprema ili je otpočelo uništavanje tragova krivičnog dela ili predmeta važnih za krivični postupak.

ZKP u tačno određenim slučajevima dozvoljava ulazak u stan i pretres bez prisustva svedoka pod taksativno određenim uslovima (čl. 81). Problematičan osnov, po važećem tekstu je onaj koji dozvoljava ulazak i pretres i bez naredbe i svedoka ako „neko zove u pomoć“ (čl. 81, st. 2). Postojanje ovog razloga je teško dokazivo, a teret dokazivanja prebačen je na lice koje se žali, dakle, na držaoca stana. Držalac stana koji je prisutan ima pravo da izjavi prigovor na postupanje organa unutrašnjih poslova (čl. 85, st. 2). O pretresanju koje je preduzeto bez naredbe suda organi unutrašnjih poslova dužni su da podnesu izveštaj istražnom sudiji (čl. 81, st. 6).

Zakon o unutrašnjim poslovima Crne Gore, u članu 13, st. 3 predviđa da „ovlašćena službena lica“ mogu ući u stan i izvršiti pretres bez odluke suda i bez prisustva svedoka, „ako je to neophodno radi neposrednog hvatanja učinioca krivičnog dela i spasavanja ljudi i imovine“. Bez obzira što ova formulacija poštuje izuzetke propisane članom 31, st. 4 Ustava SRJ, cela odredba je neustavna jer se izuzeci od garancije nepovredivosti stana mogu predvideti samo saveznim zakonom. Takođe, nije predviđena nikakva kontrola ovih postupaka, što otvara prostor za zloupotrebe.

Krivični zakoni kažnjavaju povrede prava na nepovredivost doma. Odredbe KZ SRJ se odnose na službena lica saveznih organa. Predviđena krivična dela su narušavanje nepovredivosti stana (čl. 192 KZ SRJ; čl. 68 KZ Srbije; čl. 50 KZ Crne Gore) i protivzakonito pretresanje (čl. 193 KZ SRJ; čl. 69 KZ Srbije; čl. 51 KZ Crne Gore).

U jugoslovenskoj sudskoj praksi se pojam stana široko tumači, kao svaka prostorija koja ljudima faktički služi za stanovanje, odnosno za kraći ili duži boravak. Kao stan se smatra i svaka prostorija koju određeno lice zakonski poseduje bez obzira da li zaista u njoj i boravi.

4.7.3. Prepiska

Pojam prepiske ne obuhvata samo pisma, nego i sve oblike komunikacije na daljinu (telefon, telegram, teleks, telefaks, kao i druga mehanička ili elektronska sredstva komunikacije). Ustav SRJ jamči tajnost pisama i drugih sredstava opštenja (čl. 32, st. 1). Saveznim zakonom je moguće ograničiti ovo pravo, ali su odstupanja dozvoljena samo na osnovu odluke suda, ako je to neophodno za vođenje krivičnog postupka ili za odbranu SRJ (čl. 32, st. 2). Ovakvu odredbu sadrže i oba republička ustava (čl. 30 Ustava Crne Gore; čl. 19 Ustava Srbije).

---

⁷¹ Vidi *Izveštaj 2001*, I.4.7.2.

Zakonik o krivičnom postupku bliže reguliše odstupanja od prava na tajnost pisma.

Za razliku od ranijeg važećeg ZKP, Zakonik iz 2001. godine uvodi ograničenje kod mogućnosti da istražni sudija vrši uvid u pisma, telegrame i druga sredstva komunikacije koji su upućeni okrivljenom ili koje on šalje tako što ovo dozvoljava samo ako postoje okolnosti na osnovu kojih se može očekivati da će to poslužiti kao dokaz u postupku (čl. 85, st. 1). Ako interesi postupka dozvoljavaju, sadržaj pošiljke može se saopštiti u celini ili delimično okrivljenom, odnosno licu kome je upućena, a može mu se pošiljka i predati. Ako je okrivljeni odsutan, pošiljka će se vratiti pošiljaocu ako se to ne protivi interesima postupka (čl. 85, st. 3).

Status osuđenika regulisan je Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija (*Sl. glasnik RS*, br. 16/97, 34/01). Ovim zakonom predviđeno je da osuđeni ima neograničeno pravo na dopisivanje (čl. 65 i 66).

Zakon o unutrašnjim poslovima Srbije predviđa postupak na osnovu koga policija može da kontroliše pisma i druga sredstva komunikacije (čl. 13). Na zahtev republičkog javnog tužioca ili republičkog ministra unutrašnjih poslova, Vrhovni sud Srbije može dozvoliti kontrolu pisama ili prislušivanje, ako je to neophodno za vođenje krivičnog postupka ili za bezbednost i odbranu Srbije. O predlogu odlučuje Vrhovni sud Srbije, to jest njegov predsednik ili sudija koga ovaj odredi. Na osnovu odluke suda, ministar naređuje „mere kojima se prema pojedinim licima i organizacijama odstupa od načela nepovredivosti tajne pisma“ (čl. 13, st. 3). Ovaj zakon nije u skladu ni s Ustavom Srbije ni s Ustavom SRJ, pošto kao jedan od osnova za kontrolu pisama predviđa „bezbednost“ Srbije, što nije kao osnov navedeno niti u jednom od ovih ustava. Takođe, u pitanju je republički zakon, čime se krši odredba Ustava SRJ prema kojoj je ovakva ograničenja dozvoljeno propisati samo saveznim zakonom, pa je u januaru 2001, odlukom SUS (*Sl. list SRJ*, br. 5/01) utvrđeno da ovakva odredba nije ustavna.

Prema već pomenutom Zakonu o službama bezbednosti SRJ, službe su ovlašćene i da tajno prikupljaju potrebne podatke. U slučaju da to ne može da učini na uobičajeni način (čl. 28) ili način koji ne bi zahtevao nesrazmerni rizik i ugrožavanje života ljudi, Vojna služba bezbednosti može se koristiti posebnim sredstvima i metodama kojima se privremeno ograničavaju Ustavom i zakonom utvrđena ljudska prava i slobode (čl. 30, st. 1). Posebna sredstva i metode, gde spadaju nadzor, odnosno praćenje i prismotra lica, kao i nadzor nad poštanskim pošiljkama i drugim sredstvima opštenja (čl. 30, st. 2, t. 1 i 2), mogu se primeniti samo po odobrenju nadležnog vojnog suda (čl. 31, st. 1), a predlog za njihovu primenu mora da sadrži osnove sumnje, razloge i potrebu njihove primene, kao i rok njihovog trajanja (čl. 31, st. 3). Iako je postupak potpuno u nadležnosti vojnih organa, ovako regulisan način tajnog prikupljanja podataka daje delimičnu garantiju da službama nisu potpuno određene ruke u korišćenju ovlašćenja koje zadiru u ljudska prava i slobode.

Prema Zakonu o Bezbednosno-informativnoj agenciji (*Sl. glasnik RS*, br. 42/02), direktor novoustanovljene Agencije može, ako to nalažu interesi bezbednosti Srbije, svojim rešenjem, a na osnovu prethodne odluke suda, naložiti da se prema određenim fizičkim i pravnim licima preduzmu mere kojima se odstupa od načela nepovredivosti tajne pisama i drugih sredstava opštenja (čl. 13).

Ovim zakonskim tekstom još jednom se ignorišu ustavne odredbe u oblasti privatnosti pojedinca, kako one koje propisuju isključivu nadležnost saveznog zakonodavca pri regulisanju ovih pitanja, tako i one o dozvoljenim ograničenjima ovog prava. Pritom se zanemaruje navedena odluka Ustavnog suda i kao razlog za zadiranje u privatnost navodi zaštita interesa „bezbednosti Republike Srbije“. Dakle, zakonodavcu se nije činila pravno relevantnom činjenica da se u oba ustavna teksta, kako Srbije, tako i SRJ, kao osnov za dopušteno ograničenje načela nepovredivosti tajne pisama i drugih sredstava komunikacije navode samo dva razloga, i to ako je ograničenje privatnosti neophodno radi vođenja krivičnog postupka ili za odbranu SRJ, odnosno Srbije. Nije se takođe činila relevantnom ni odluka Saveznog ustavnog suda prema kojoj nije dopušteno proširiti listu osnova navođenjem „razloga bezbednosti Republike Srbije“. Ovaj akt zakonodavca koji ignoriše ustavna rešenja i praksu ustavnog sudstva, u najmanju ruku je neuobičajen sa stanovišta pravne države.

Što se tiče samog postupka preduzimanja mera ograničenja privatnosti prema ovom zakonskom tekstu, neophodno je da predlog za preduzimanje mera direktora Agencije odobri predsednik Vrhovnog suda Srbije, odnosno drugi ovlašćeni sudija i to u roku od 72 časa od podnošenja predloga. Odobrene mere mogu da se primenjuju najduže šest meseci, a na osnovu novog predloga, mogu se produžiti najduže na još šest meseci (čl. 14).

Posebnu bojazan izaziva odredba člana 15 Zakona, prema kojoj, kada razlozi hitnosti to zahtevaju, a kao tipični slučaj te vrste navodi se unutrašnji i međunarodni akt terorizma, direktor Agencije svojim rešenjem može da naloži i bez odluke Vrhovnog suda primenu mera ograničenja privatnosti. U ovom slučaju se zahteva samo da postoji „prethodno pribavljena pismena saglasnost za početak primene odgovarajućih mera predsednika Vrhovnog suda, odnosno ovlašćenog sudije“. Direktor Agencije bi tako bio u obavezi da tek nakon 24 časa od trenutka dobijanja pismene saglasnosti, pokrene uobičajeni postupak pred Vrhovnim sudom, odnosno da ovom Sudu preda pismeni predlog za primenu mera, o kome bi onda Sud u roku od 72 časa morao da odluči. Sudska odluka bi se tada odnosila ili na odobravanje nastavka primene već preduzetih mera, ili na njihovo obustavljanje. Dakle, u ovom posebnom „hitnom slučaju“ moguće je zamisliti da direktor Agencije bez odgovarajuće odluke Vrhovnog suda samostalno ograničava privatnost pojedinaca i to u trajanju od 96 časova.

Zbog odstupanja od načela nepovredivosti tajne pisama i drugih sredstava komunikacije iz razloga koji srbijanski Ustav ne poznaje FHP je početkom decembra, podneo Ustavnom sudu Srbije inicijativu za ocenu ustavnosti pomenutih članova Zakona (čl. 13, 14 i 15). Prema stavu FHP, osporene odredbe su neprecizne, nedorečene i nejasne, pa stoga podložne proizvoljnom tumačenju i svim drugim vrstama zloupotrebe.⁷² Krivični zakoni kažnjavaju povrede prava na nepovredivost prepiske i druge komunikacije. Odredbe KZ SRJ se odnose na službena lica saveznih organa. Predviđena krivična dela su povreda tajnosti pisama ili drugih pošiljaka (čl. 194 KZ SRJ; čl. 72 KZ Srbije; čl. 52 KZ Crne Gore) i neovlašćeno prisluškivanje i tonsko snimanje (čl. 195 KZ SRJ; čl. 70 KZ Srbije; čl. 54 KZ Crne Gore).

4.7.4. Čast i ugled

U skladu s članom 17 PGP, Zakon o obligacionim odnosima predviđa odredbe o naknadi materijalne i nematerijalne štete u slučaju povrede časti i širenja neistinitih navoda. Sud takođe može narediti i objavljivanje presude, odnosno ispravke na trošak štetnika, ili narediti da štetnik povuče izjavu kojom je povreda učinjena ili nešto drugo čime se može ostvariti svrha koja se postiže naknadom (čl. 198-200). Krivični zakoni republika još uvek predviđaju krivična dela protiv časti i ugleda, kao što su kleveta, uvreda, iznošenje ličnih i porodičnih prilika (Glava XI KZ Srbije, Glava IX KZ Crne Gore).

Prema savremenim standardima zaštite ljudskih prava, državama se preporučuje odustajanje od krivične odgovornosti za povredu časti i ugleda i korišćenje drugih sredstava građanskopravne i druge zaštite kojom se postiže ista svrha. Ova krivična dela mogu imati opravdanja samo kada su oštećeni privatna lica, ali ne i javne ličnosti, nosioci javnih funkcija, posebno političari, uvređeni ili oklevetani od strane medija prilikom obaveštavanja ili komentara stvari od javnog interesa.⁷³

Van krivičnih propisa, nisu propisani drugi oblici zaštite prava na ugled. Ako se usvoji zakon o informisanju kako je predložen, jedan aspekt ovog prava, u meri u kojoj je ono ugroženo od strane medija, biće uređen na potpuniji način. Između ostalog, u Modelu zakona o javnom informisanju je predviđeno da je pravni položaj političara strožije definisan u odnosu na položaj drugih lica i to u smislu da je sfera privatnosti političara sužena i da političari u obavljanju svog posla moraju da prihvate snažnije napade na svoju ličnost, nego što je to slučaj sa drugim licima.

4.7.5. Porodični život i porodica

Jugoslovensko nacionalno pravo je uglavnom usaglašeno sa zahtevima koji proističu iz pojma zaštite porodičnog života.⁷⁴ Tako, član 61, st. 2 Ustava SRJ proklamuje ravnopravnost bračne, vanbračne i usvojene dece, a istu garantiju sadrže i ustavi Srbije i Crne Gore; normativno su uspostavljene pretpostavke za utvrđivanje prirodnog porekla deteta i pored pretpostavke da se muž majke smatra ocem deteta; i zajednica koja nije bračna proizvodi određene porodičnopravne posledice i dr.

---

⁷² Saopštenje FHP, 2. decembar.

⁷³ Vidi I.4.9.5. Interesantno je da EKPS, za razliku od PGP ne štiti pravo na čast i ugled kao posebno pravo, već ugled i prava drugih pominje samo kao legitimno ograničenje slobode izražavanja, koje kao i svako ograničenje ljudskog prava, treba usko tumačiti (vidi čl. 10, st. 2).

⁷⁴ O zaštiti porodice vidi više I.4.15.

Međutim, koncept zaštite porodice kao dela privatnosti pojedinca nije zastupljen u jugoslovenskom pravu. Ustav SRJ garantuje nepovredivost stana (čl. 31 Ustava SRJ), nepovredivost pisma i drugih sredstava opštenja (čl. 32 Ustava SRJ), i zaštitu podataka o ličnosti (čl. 33 Ustava SRJ), a Ustav Srbije pored istovetnih prava garantuje još i pravo na privatni život (čl. 18 Ustava Srbije). Međutim, potpuno je izostavljeno regulisanje porodice kao dela privatne sfere.

Ustavi savezne države i republika članica porodicu uglavnom regulišu sa aspekta društva kao celine. Tako, prema članu 61, st. 1 Ustava SRJ „porodica i majka i dete uživaju posebnu zaštitu“ a sličnu normu sadrže i republički ustavi.

Zakon o braku i porodičnim odnosima takođe zanemaruje ovaj aspekt regulisanja porodice. Iako je prvi deo Zakona posvećen porodici, nije određeno šta se pod pojmom porodice podrazumeva. Zakon, čak, uopšte ne poznaje porodični život kao pojam. Dalje, u Zakonu se čak i ne govori o porodičnim odnosima već o odnosima „roditelja i dece“, što implicira da se kvalitet porodičnog života vezuje samo za odnose između roditelja i dece i sa ovim izjednačene odnose između usvojenika i usvojioca (čl. 151 ZBPO). Regulativom o odnosima roditelja i dece štite se samo interesi dece i interesi društvene zajednice (čl. 7, st. 1 ZBPO), dok se interes roditelja u ovom odnosu uopšte i ne pominje. Neadekvatnu državnu regulativu u porodičnim odnosima pokazuje i uloga organa starateljstva, koji u postupcima u kojima se raspravlja o odnosima između roditelja i dece ima zadatak da zastupa u ime države interese deteta (čl. 11 ZBPO), a sa druge strane, nije obezbeđena nikakva posebna procesna zaštita interesa roditelja da budu sjedinjeni sa svojom decom.

Takođe, prilikom odluke o tome kome će se dete poveriti prilikom razvoda braka nije posebno naglašen interes roditelja kao jedan od činilaca koje sud mora uzeti u obzir (čl. 125, st. 2 ZBPO).

Nedostatak sagledavanja porodice kroz interes svakog pojedinca-člana, proizvodi štetne posledice na porodično-pravne odnose. Možda je najočigledniji primer za ovu konstataciju odnos između deteta i daljih srodnika, kao što su dede i babe, a naime, s obzirom da se u zakonu ovaj odnos ne spominje, može se tumačiti da on ne uživa pravnu zaštitu u slučaju ugrožavanja, što predstavlja grubo negiranje realnih odnosa između ovih lica.

4.7.6. Promena pola transseksualaca

U Jugoslaviji nikad nije postojao nijedan pravni propis kojim bi se regulisali uslovi pod kojim bi se mogli izmeniti podaci o pripadnosti polu nakon operacije. Međutim, opštinske službe zadužene za vođenje matičnih knjiga u praksi su izlazili u susret zahtevima za promenu podataka o polu. Suprotno iskustvima inostranih pravnih sistema u kojima je po pravilu bilo početnog ustezanja matičara i sudova da priznaju pravnu promenu pola, odsustvo zakonske regulative kod nas je opštinske organe uprave navelo da postupaju kao da je u pitanju ispravka pogrešnog upisa pola na rođenju, iako u slučaju transseksualizma nije bilo nikakve greške kako u trenutku kada je pol inicijalno upisan u matičnu knjigu, tako i dok tražilac nije preduzeo hiruršku intervenciju promene pola. Jedini uslov za tu ispravku je da se priloži odgovarajuća medicinska dokumentacija.

Međutim, čini se da prepuštanje ličnom afinitetu i stručnosti nadležnih lica u našim opštinama da odlučuju o tako važnom pitanju kao što je upis promene pola, znači pravnu nesigurnost, koja pre ili kasnije može da ugrozi položaj transseksualaca. Promena pola je činjenica koja može da bude utvrđena samo u nekom posebnom administrativnom ili sudskom postupku na osnovu stručnog mišljenja odgovarajućih eksperata i uz poštovanje elementarnog prava na ljudsko dostojanstvo.

4.8. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti

Član 18 PGP:

1. Svako lice ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti. Ovo pravo podrazumeva slobodu ispovedanja i primanja vere ili ubeđenja po svom nahođenju, kao i slobodu da tu veru ili ubeđenje ispoljava pojedinačno ili zajedno s drugima, kako javno tako i privatno, kroz kult, vršenje verskih i ritualnih obreda i veronauku.

2. Niko ne može biti predmet prinude kojom bi se kršila sloboda njegovog ispovedanja ili primanja vere ili ubeđenja po njegovom nahođenju.

3. Sloboda ispoljavanja vere ili ubeđenja može biti predmet samo onih ograničenja koja predviđa zakon a koja su nužna radi zaštite javne bezbednosti, reda, zdravlja ili morala, ili pak osnovnih prava i sloboda drugih lica.

4. Države članice ovog pakta obavezuju se da poštuju slobodu roditelja, a u datom slučaju zakonitih staratelja, da obezbede svojoj deci ono versko i moralno obrazovanje koje je u skladu sa njihovim sopstvenim ubeđenjima.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

Savezni i oba republička ustava garantuju slobodu misli i savesti (Ustav SRJ, čl. 35; Ustav Srbije, čl. 45; Ustav Crne Gore, čl. 34. st. 1 i 2). Uz to, Ustavi SRJ i Crne Gore izričito garantuju slobodu ubeđenja. Sloboda ubeđenja, misli i savesti, kao i sloboda veroispovesti, apsolutni su i ne mogu se ograničiti ni za vreme ratnog stanja. U okviru opšte zabrane diskriminacije (čl. 20 Ustava SRJ), kao zabranjeni osnovi diskriminacije, pominju se i vera, politička i druga uverenja.

Sloboda veroispovesti takođe je zajemčena važećim saveznim i republičkim ustavima (čl. 43 Ustava SRJ; čl. 41 Ustava Srbije; čl. 11 i 34 Ustava Crne Gore). Treba istaći da su same ustavne odredbe o slobodi veroispovesti prilično štire, tako da ne obuhvataju neke od važnih elementa koje sadrže međunarodni standardi. Prema članu 43 Ustava SRJ:

Jamči se sloboda verovanja, javnog ili privatnog ispovedanja vere i vršenja verskih obreda.

Niko nije dužan da se izjašnjava o svom verskom uverenju.

Ustavi Srbije (čl. 41) i Crne Gore (čl. 11 i 34) na gotovo istovetan način određuju sadržaj slobode veroispovesti. To su verovanje, ispovedanje vere i vršenje verskih obreda. Pored toga, ovi članovi sadrže i odredbu o odvojenosti verskih zajednica od države. Verske zajednice su slobodne u vršenju verskih poslova i obreda. One mogu osnivati verske škole i dobrotorne organizacije. Država ih može materijalno pomagati.

Najznačajnija razlika između jugoslovenskih ustavnih rešenja i međunarodnog standarda prava na slobodu veroispovesti vezana je za slobodu promene veroispovesti ili ubeđenja. Opšti komentar 22 (48) Komiteta za ljudska prava (1993) izričito kaže kako bi slobodu „da se ostane pri svojoj, ili usvoji veroispovest ili ubeđenje po izboru“ (čl. 18, st. 1 PGP) trebalo tumačiti kao „pravo da se promeni veroispovest“. Pravo na promenu veroispovesti se izričito pominje i u članu 18 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima. Međutim, ni savezni ustav, ni republički ustavi uopšte ne pominju pravo pojedinca na promenu veroispovesti ili uverenja.

Prema PGP, sadržaj prava na slobodu veroispovesti čini sloboda ispoljavanja svog verovanja veroispovedanjem, obavljanjem obreda, pohađanjem službe i nastavom. Ustav Srbije pod slobodom veroispovesti obuhvata slobodu verovanja, ispovedanja vere i vršenja verskih obreda, ali ne i versku nastavu. Ustav, doduše, ostavlja mogućnost verskim zajednicama da osnivaju verske škole, ali verska nastava nije definisana kao sastavni deo prava pojedinca na slobodu veroispovesti, već kao jedna od aktivnosti verskih zajednica.

Pored toga, prema članu 18, st. 4 PGP, države članice su se obavezale „na poštovanje slobode roditelja i, u slučaju potrebe, zakonskih staratelja da obezbede versko i moralno vaspitanje svoje dece shodno svom vlastitom ubeđenju“. Međutim, ni savezni, ni republički ustavi ne garantuju ovo pravo. Kada se ova odredba tumači zajedno s odredbama člana 13, st. 3 i 4 PESK,⁷⁵ proizilazi da roditelji imaju pravo da osnivaju privatne škole da bi svoju decu obrazovali prema svojim verskim ubeđenjima. U SRJ privatna lica ne mogu da osnivaju osnovne škole, već to može da čini samo država (čl. 9 Zakona o osnovnoj školi Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 50/92; čl. 17 Zakona o osnovnoj školi Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 34/91; 48/91;

---

⁷⁵ Po članu 13, st. 3 i 4 PESK:

3. Države članice ovog Pakta se obavezuju da poštuju slobodu roditelja... da izaberu za svoju decu i druge ustanove koje mogu da se propišu ili da se usvoje od strane države po pitanju školovanja i da obezbede versko i moralno vaspitanje svoje dece prema svojim sopstvenim ubeđenjima.
4. Nikakva se odredba iz ovog člana ne može tumačiti kao da narušava slobodu pojedinca i pravnih lica da osnivaju i upravljaju školama pod uslovom da principi izneti u tački 1 ovog člana budu poštovani i da obrazovanje koje pružaju ove škole bude u skladu sa minimalnim normama koje može da propiše država.

17/92; 56/92; 30/93; 32/93; 27/94; 2/95; 20/95), iako je ovo pravo izričito propisano PESK (čl. 13, st. 3 i 4). Prema tome, SRJ ne izvršava svoje obaveze prema članu 18, st. 4 PGP i članu 13, st. 3 i 4 PESK.

Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o osnovnoj školi (*Sl. glasnik RS*, br. 22/02) i Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o srednjoj školi (*Sl. glasnik RS*, br. 23/02) uređuje se verska nastava i nastava alternativnog predmeta u školama u Srbiji.⁷⁶

Ova dva predmeta su izborna. O pohađanju verske nastave ili nastave alternativnog predmeta u osnovnim školama odlučuje roditelj, odnosno staratelj. Ovu odluku u srednjim školama donose učenici uz obavezno upoznavanje roditelja, odnosno staratelja s odlukom. Nastava se izvodi u svih osam razreda osnovne i sva četiri srednje škole s tim što se za svaku narednu školsku godinu vrši ponovno izjašnjavanje. Roditelji, odnosno staratelji (u osnovnim), tj. učenici (u srednjim školama), moraju se opredeliti za pohađanje jednog od ponuđenih predmeta. Prethodno donetom uredbom nastava za ove predmete bila je fakultativna što znači da pohađanje ovih predmeta nije bilo obavezno. Prema sadašnjim zakonskim rešenjima verska nastava je obavezna za učenika koji se opredeli za nju, a isto pravilo važi i za nastavu drugog predmeta etičko-humanističkog sadržaja za tekuću školsku godinu. Rešenje koje je sadržala uredba omogućavalo je pohađanje i oba predmeta dok sadašnje zakonsko rešenje takvu mogućnost ne sadrži. Na ovaj način se u javnosti još više učvršćuje utisak konflikta i suprotstavljenosti religije i ljudskih prava.

I pored toga što se manje od polovine učenika prijavilo za nastavu na jednom od dva pomenuta izborna predmeta, republička Vlada se odlučila da versku nastavu u većem stepenu institucionalizuje u osnovnom i srednjem obrazovanju.

Izmene i dopune zakona o osnovnoj i srednjoj školi sadrže propis da se verska nastava organizuje za tradicionalne crkve i verske zajednice. To su: Srpska pravoslavna crkva, Islamska zajednica, Katolička crkva, Slovačka evangelistička crkva a.v., Jevrejska zajednica, Reformatska hrišćanska crkva i Evangelistička hrišćanska crkva a.v.

Savezno zakonodavstvo i zakonodavstvo republika ne pominju izričito koje bi se crkve i verske zajednice mogle smatrati tradicionalnim. Tek se ovim izmenama (i prethodno Uredbom) one taksativno nabrajaju (čl. 20 st. 3 Zakona o osnovnoj školi i čl. 24. st. 2 Zakona o srednjoj školi). Ostaje otvoreno pitanje zašto su neke od zakonima pomenutih crkava i verskih zajednica definisane kao tradicionalne, i koji je kriterijum za odabir korišćen. Spornim možemo smatrati i sam naziv tradicionalne crkve. On je nespretna i netačan, a verovatno ima za cilj da iz organizovanja i održavanja verske nastave isključujući pojedine verske zajednice koje se često pogrešno nazivaju sektama.

„Prigovor savesti“ nije direktno pomenut u međunarodnim instrumentima, ali proizlazi iz slobode misli, savesti i veroispovesti. Pravo na prigovor savesti sadržano je i priznato u preporukama i rezolucijama Parlamentarne skupštine i Komiteta ministara Saveta Evrope.⁷⁷

Ustav SRJ, u delu koji reguliše vojsku Jugoslavije (ne u delu o ljudskim pravima), predviđa i pravo na „prigovor savesti“ (čl. 137, st. 2), što je u skladu s novom tendencijom priznavanja ovog prava kao dela prava na slobodu savesti i veroispovesti.⁷⁸

Građaninu koji zbog verskih ili drugih razloga savesti ne želi da ispuni vojnu obavezu pod oružjem, omogućiće se da vojnu obavezu u Vojsci Jugoslavije ispuni bez oružja ili u civilnoj službi, u skladu sa zakonom.

---

⁷⁶ Jula 2001. Vlada Srbije je donela Uredbu o organizovanju i ostvarivanju verske nastave i nastave alternativnog predmeta u osnovnoj i srednjoj školi (*Sl. glasnik RS*, br. 46/01) kojom su uvedeni verska nastava i nastava iz alternativnog predmeta u školama.

⁷⁷ Dokumenti CoE koji se odnose na pravo na prigovor savesti su: rezolucija 337 (1967); Preporuka br. 478 (1967) o pravu na prigovor savesti; Preporuka br. 816 (1977) i Preporuka br. 1518 (2001) o pravu prigovora savesti vojnoj službi državama članicama; Preporuka br. R (87) 8 Komiteta ministara CoE državama članicama o pravu prigovora savesti obaveznoj vojnoj službi od 9. aprila 1987.

⁷⁸ Vidi Rezoluciju 1989/59 Komisije UN za ljudska prava, kao i preporuku Komiteta ministara CoE br. R (87) 8. Vidi, takođe, *obiter dicta* Komiteta za ljudska prava u slučaju *J. P. protiv Kanade*, Com. No. 446/1991, st. 4.2, u kome se po prvi put kaže da je „prigovor savesti“ ... u svakom slučaju“ zaštićen članom 18.

Početkom 2002. godine Savezna skupština je usvojila Zakon o izmenama i dopunama Zakona o Vojski Jugoslavije (*Sl. list SRJ*, br. 3/02) kojim se predviđa skraćenje vojnog roka s 12 na 9 meseci, dok civilno služenje vojnog roka iznosi 13 meseci.

Ovo je svakako bolje rešenje od prethodnog sadržanog u Zakonu o Vojski Jugoslavije (*Sl. list SRJ*, br. 43/94, 28/96, 44/99, 74/99), prema kome regruti koji se pozovu na „prigovor savesti“ služe vojni rok u dvostrukom trajanju – 24 meseca.

Zakon o Vojski Jugoslavije uređuje uslove pod kojima se pravo na prigovor savesti može koristiti (čl. 296–300). Regruti se na ovo pravo mogu pozvati samo prilikom regrutacije. Član 9, stav 1 Evropske konvencije glasi: „Svako ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti; ovo pravo uključuje slobodu promene vere ili uverenja“. Isto tako, i već pomenuti član 18 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima garantuje slobodu promene veroispovesti ili ubeđenja kao i Opšti komentar 22 (48) Komiteta za ljudska prava (1993). Zato bi se, bez obzira na vremensku neusklađenost poziva na prigovor savesti i zakonske regulative, vojnom obvezniku moralo omogućiti da se na pravo na prigovor savesti pozove za vreme regrutne obaveze, tokom služenja vojnog roka i kao pripadnik rezervnog sastava. Ovo bi bilo u skladu s međunarodnim standardom koji predviđa pravo na promenu veroispovesti i ubeđenja, a koje domaći ustavi ne predviđaju.

O mogućnosti da vojni rok služi bez oružja odlučuje regrutna komisija. Ukoliko komisija odluči negativno, regrut može podneti prigovor u roku od 15 dana drugostepenom vojnoteritorijalnom organu (čl. 300, st. 2 Zakona o Vojski Jugoslavije). Odluka ove drugostepene komisije je konačna i protiv nje ne može biti vođen upravni spor. Dakle, mogućnost sudske zaštite nije predviđena.

Prema članu 297, stav 1 Zakona o Vojski Jugoslavije, vojni rok u civilnoj službi služi se u jedinicama i ustanovama Vojske i Saveznog ministarstva za odbranu. Pod civilnim služenjem podrazumeva se mogućnost služenja vojnog roka u civilnim ustanovama (humanitarne organizacije, domovi za stare), a ne u ustanovama vojske. Zakonodavac je propustio da napravi razliku između služenja vojnog roka bez oružja (koje može biti i u ustanovama vojske) i civilnog služenja vojnog roka. Ovo je veoma neobičan propust s obzirom da je ranijim zakonskim rešenjem, civilno služenje vojnog roka na ispravan način tumačeno. Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o Vojski Jugoslavije, (*Sl. list SRJ*, br. 44/99), izmenjen je član 297 koji je do tada glasio:

Vojni rok u civilnoj službi služi se u vojnoprivrednim, zdravstvenim, opštim spasilačkim organizacijama, organizacijama za rehabilitaciju invalida i u drugim organizacijama i ustanovama koje se bave delatnošću od opšteg interesa.

Od tada je na snazi napred navedeni član po kojem se civilno služenje obavlja u vojnim ustanovama i Ministarstvu odbrane.

Može se zaključiti da u jugoslovenskom pravnom poretku postoje dva bitna principa formulisana u vidu ustavnih načela. Jedan je princip odvojenosti crkve od države, a drugi je garantovanje prava na slobodu misli, savesti i veroispovesti, s tim što je ovaj drugi princip nedovoljno preciziran u smislu mogućnosti promene veroispovesti i ubeđenja. Istovremeno ne postoji zakonska regulativa koja bi u celini regulisala oblast slobode religije, već se to čini parcijalno kroz pojedine odredbe drugih zakona (Zakon o Vojski Jugoslavije, zakoni o osnovnoj i srednjoj školi). Nove zakonske inicijative u tom pravcu najavljene su u Vladi SRJ, koja priprema Predlog zakona o verskim zajednicama i Predlog zakona o verskoj slobodi koji bi uskoro mogli ući u fazu javne rasprave.⁷⁹

4.9. Sloboda izražavanja

Član 19 PGP:

1. Niko ne može biti uznemiravan zbog svojih mišljenja.
2. Svako lice ima pravo na slobodu izražavanja; ovo pravo bez obzira na granice, podrazumeva slobodu iznalaženja, primanja i širenja informacija i ideja svih vrsta, u usmenom, pismenom, štampanom ili umetničkom obliku, ili na bilo koji drugi način po slobodnom izboru.

---

⁷⁹ Detaljnije vidi *Compatibility of Yugoslav Law and Practice with the Requirements of the ECHR*, CoE, oktobar 2002, str. 206.

3. Ostvarivanje sloboda predviđenih u tački 2 ovog člana obuhvata posebne dužnosti i odgovornosti. Sledstveno tome, ono može biti podvrgnuto izvesnim ograničenjima koja moraju, međutim, biti izričito određena zakonom, a potrebna su iz razloga:

- a) poštovanja prava ili ugleda drugih lica;
- b) zaštite državne bezbednosti, javnog reda, javnog zdravlja ili morala.

(Sl. list SFRJ, br. 7/71)

4.9.1. Opšte

Jugoslovenski ustavi jamče slobodu mišljenja, izražavanja i informisanja. Međutim, način na koji se ova sloboda garantuje formalno se razlikuje od načina usvojenog u međunarodnim ugovorima, pošto se u većem broju odredbi posebno garantuju sloboda i javno izražavanje mišljenja, a posebno sloboda štampe i drugih medija.

Svi ustavi garantuju pravo na slobodu javnog izražavanja mišljenja (čl. 35 Ustava SRJ; čl. 34, st. 2 Ustava Crne Gore; čl. 45 Ustava Srbije). Pored toga, Ustav SRJ i Ustav Crne Gore sadrže još jednu dodatnu odredbu: „Jamči se sloboda govora i javnog istupanja“ (čl. 39 Ustava SRJ i čl. 38 Ustava Crne Gore). Uz to, Ustav Crne Gore u članu 34, st. 2 predviđa da „Niko nije obavezan da se izjašnjava o svom mišljenju“.

Sloboda štampe i drugih masovnih medija regulisana je u ustavnom sistemu SRJ usvajanjem odvojenih pravila, u sva tri ustava. Tako, prema Ustavu SRJ, koji tri člana posvećuje štampi (čl. 36, 37 i 38), pored zaštite slobode štampe („Jamči se sloboda štampe i drugih vidova javnog obaveštavanja“ čl. 36, st. 1 Ustava SRJ) priznaju se i pravo građana da učestvuju u radu medija kako bi u njima objavljivali svoja mišljenja, kao i pravo na slobodno osnivanje štampe i drugih javnih medija, s izuzetkom radija i televizije, čije se osnivanje reguliše zakonom. Prava na odgovor, ispravku i naknadu štete nastale zbog objavljivanja netačnog saopštenja takođe su garantovana (čl. 37 Ustava SRJ). Iako sadrži zabranu cenzure, Ustav SRJ predviđa okolnosti pod kojima može doći do zabrane rasturanja štampe ili širenja drugih obaveštenja (čl. 38):

Zabranjena je cenzura štampe i drugih sredstava javnog obaveštavanja.

Niko ne može sprečiti rasturanje štampe i širenje drugih obaveštenja, osim ako se odlukom suda utvrdi da se njima poziva na nasilno rušenje ustavnog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti Savezne Republike Jugoslavije, kršenje zajamčenih sloboda i prava čoveka i građanina, ili izaziva nacionalna, rasna ili verska netrpeljivost i mržnja.

Gotovo istovetne odredbe o slobodi štampe sadrži i Ustav Crne Gore (čl. 35–37). Sem manjih terminoloških, suštinskih razlika između odredaba Ustava Crne Gore i Ustava SRJ nema.

Međutim, Ustav Srbije slobodi štampe posvećuje samo jedan član (čl. 46), koji ovu oblast reguliše na isti način kao navedene odredbe ustava SRJ i Crne Gore, uz sledeće, ali veoma značajne, razlike:

- ne garantuje se pravo na odgovor, već samo pravo na ispravku i naknadu štete;
- kod nabiranja ograničenja slobode informisanja dodaje se da „niko ne može sprečavati rasturanje štampe i širenje drugih obaveštenja ... osim ako se njima *izaziva i podstiče* nacionalna, rasna ili verska netrpeljivost i mržnja“ (kurziv naš, st. 6).
- prema Ustavu Srbije, postoji izričita obaveza medija koji se finansiraju iz javnih prihoda da „blagovremeno i nepristrasno obaveštavaju javnost“ (st. 7).

Dakle, ograničenje je moguće ne samo ako se preko štampe *izaziva* (kako je prema Ustavu SRJ i Ustavu Crne Gore), već i ako se *podstiče* nacionalna, rasna ili verska netrpeljivost i mržnja. „Podsticanje“ je širi pojam od „izazivanja“, što znači da Ustav Srbije pruža veće mogućnosti za ograničenje slobode štampe.

Može se reći da su, opšte uzev, jugoslovenske ustavne odredbe o slobodi izražavanja u skladu s međunarodnim standardima. Međutim, jugoslovenski ustavi ne prate međunarodne standarde, kojima se garantuju slobode „traženja“ i „primanja“ informacija bez obzira na granice i medijum njihovog

prenošenja.⁸⁰ Čak i ako bi se prihvatilo da je „primanje“ informacija uglavnom uspešno regulisano putem garantovanja slobode medija, ostaje otvoreno pitanje slobode traženja informacija od državnih organa, koja nije ni ustavno ni zakonski predviđena.

4.9.2. Ukidanje Zakona o javnom informisanju Republike Srbije iz 1998. godine i donošenje novog

Dvadesetog oktobra 1998. godine po hitnom postupku donet je Zakon o javnom informisanju Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 36/98). Ovaj zakon sadržao je niz odredbi koje se smatraju drastičnim kršenjem slobode štampe. Zakon je ostao na snazi u toku 2000. godine i posle smene vlasti, ali se otad nije praktično primenjivao.

Iako su zahtevi za ispitivanje ustavnosti ovog zakona bili podneti još krajem 1998. godine, SUS je tek početkom 2001. godine potvrdio neustavnost i suprotnost s međunarodnim standardima velikog broja odredbi Zakona o javnom informisanju. Sud je doneo odluku da članovi 17, 26 st. 1, 27, 38 st. 3, 41 st. 3, 44 st. 1, 47 st. 2, 48, 42, st. 2 i 3, 43, 44 st. 2, 45, 46, 52, 54, 61–64, 67, 68, 69, 72, 70 st. 1 t. 3, 71, st. 1, t. 1, 73, 74 i 76 Zakona o javnom informisanju nisu saglasni s Ustavom SRJ, međunarodnim pravom i saveznim zakonima (*Sl. list SRJ*, br. 1/01). Naposljetku, na zasedanju održanom 14. februara 2001, Narodna skupština Srbije stavila je van snage praktično ceo ovaj zakon, osim odredaba koje se odnose na registraciju glasila, pravo na odgovor i ispravku (*Sl. glasnik RS*, br. 11/01). To znači da su danas na snazi samo članovi 12 do 23 (osim člana 17 kojeg je van snage stavio SUS) te članovi 37 do 41 (osim člana 38, st. 3 i 4, st. 3, koji su takođe stavljeni van snage odlukom SUS).

U Srbiji, dve godine nakon demokratskih promena, još uvek traje stručna i javna debata o tome kakav zakon o javnom informisanju treba usvojiti. Do sada su javnosti poznata dve verzije predloga: Nacrt zakona o javnom informisanju, sačinjen od strane stručnjaka okupljenih oko Medija centra (u daljem tekstu: Nacrt), i Model zakona o javnom informisanju, predložen od strane radne grupe Beogradskog centra za ljudska prava (u daljem tekstu: Model).

U velikoj meri oba predloga sadrže gotovo istovetne odredbe koje definišu osnovne pojmove vezane za javno informisanje i uređuju osnovne institute neophodne za nesmetani rad medija (pojam sredstava informisanja, informisanje u javnom interesu, prava stranaca, položaj nosilaca državnih i javnih funkcija, osnivanje javnog glasila, zabranu diskriminacije, impresum, dostupnost javnih informacija, položaj i prava novinara, urednika i profesionalnih udruženja, pravo na ispravku i odgovor, kaznene odredbe). Takođe, pojedini instituti su, manje ili više, različito, odnosno detaljnije definisani (npr. mogućnosti ograničenja, odredbe proceduralne prirode, itd).

Savet Evrope je u više navrata komentarisao predloge zakona i sugerisao određene izmene u cilju usklađivanja predloga sa standardima CoE.⁸¹ Bez namere da ulazimo u detaljnu analizu svakog člana oba predloga može se reći da Nacrt ima liberalniji pristup ograničenjima slobode izražavanja, dok je Model detaljniji i razmatra veći broj situacija pod kojima se ova sloboda može ograničiti. Prvi generalni princip je više u skladu i odgovara duhu Evropske konvencije o ljudskim pravima, gde se sudovima ostavlja na razmatranje da li je u svakom konkretnom slučaju bilo razloga za ograničenje ove slobode. Takođe, postoje odredbe koje nisu sadržane niti u jednom od predloga, a prema mišljenju Saveta Evrope trebalo bi da budu sastavni deo ovog zakona (klasifikacija i režim različitih vrsta novinskih publikacija, zakonski ulog, zastupljenost javnog mišljenja u medijskim kućama, digitalni radio i TV, internet).

Uopšteno rečeno, oba predloga će svakako biti boljitak za medijsku regulativu Srbije, koja vapi za definisanjem ove oblasti društvenog života. Politička volja i stručni konsenzus neophodni su da bi u narednoj godini u Srbiji bio usvojen novi zakon o javnom informisanju.

---

⁸⁰ Vidi Opšti komentar Komiteta za ljudska prava, br. 10(19) od 27. jula 1983, st. 2.

⁸¹ Poslednja uporedna analiza sačinjena je od strane dr Jorge Pegado Liz, advokata, stručnjaka CoE i člana Visokog saveta za medije Portugalije, 30. septembar 2002. godine, Strazbur, ATCM(2002)24.

4.9.3. Osnivanje i rad elektronskih medija

U 2002. godini u Srbiji i Crnoj Gori su doneti zakoni koji regulišu osnivanje i rad elektronskih medija.

U Srbiji je 19. jula 2002. godine donet Zakon o radiodifuziji (*Sl. glasnik RS*, br. 42/02), kojim se uređuju uslovi i način obavljanja radiodifuzne delatnosti, osniva Republička radiodifuzna agencija, kao i ustanove javnog radiodifuznog servisa, utvrđuju uslovi i postupak za izdavanje dozvola za emitovanje radio i televizijskog programa i uređuju i druga pitanja od značaja za oblast radiodifuzije (čl. 1). Ovaj Zakon se ne odnosi na uslove i postupak izdavanja dozvola za radiodifuzne stanice, kao i na uslove i postupak za sticanje prava emitera na postavljanje, upotrebu i održavanje emisionih fiksnih i mobilnih uređaja. Takođe, očekuje se donošenje posebnog zakona kome ostaje da reguliše oblast telekomunikacija.

4.9.3.1 Srbijanski Zakon o radiodifuziji – Osnovno dostignuće novih zakona o radiodifuziji Srbije i Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 51/02) jeste osnivanje nezavisnih i samostalnih regulatornih tela u ovoj oblasti, koja je u proteklom periodu zbog dominantnog učešća države u izdavanju dozvola za emitovanje programa, kao i mnoštva podzakonskih propisa i pravnih praznina predstavljala sivu zonu slobode informisanja. U izradi novih propisa, zakonodavci su se rukovali međunarodnim standardima, posebno Preporukom Komiteta ministara CoE o nezavisnosti i radu regulatornih organa u oblasti radiodifuzije.⁸²

U Srbiji, Republička radiodifuzna agencija (Agencija) osniva se na osnovu Zakona kao samostalna i nezavisna organizacija koja vrši javna ovlašćenja i ima svojstvo pravnog lica. Organ koji donosi odluke je Savet, a Agenciju zastupa predsednik Saveta. Nadležnost Agencije je višestрана, od utvrđivanja strategije razvoja radiodifuzije do izdavanja dozvola za emitovanje programa, kontrole primene Zakona i odlučivanja o predstavkama emitera i drugih lica. Takođe, Agencija je nadležna i za donošenje mera u oblasti radiodifuzije koje imaju za cilj zaštitu maloletnika, primenu propisa o autorskim pravima i sprečavanje emitovanja programa kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe lica zbog njihovog pripadanja ili nepripadanja određenom polu, veri, rasi, naciji, etničkoj grupi (čl. 8, st. 2).

Izbor članova Saveta vrši Narodna skupština Srbije, na predlog osam ovlašćenih predlagača (Narodna skupština, Skupština AP Vojvodine, Vlada Srbije, Izvršno veće AP Vojvodine, rektori univerziteta u Srbiji, profesionalna udruženja, domaće nevladine organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava, crkve i verske zajednice, čl. 23) koji predlažu po dva kandidata za izbor svakog člana Saveta iz reda istaknutih stručnjaka u oblasti koje su od značaja za rad Agencije. Devetog člana, koji mora biti sa teritorije Kosova i Metohije biraju prethodno izabranih osam članova.

Uloga državnih organa u postupku izbora organa Agencije mnogo je veća nego što je to slučaj u Crnoj Gori (vidi dole I.4.9.3.2). Posebnom odredbom navodi se ko ne može biti član Saveta u skladu s načelima konflikta interesa i očuvanja nezavisnosti rada Agencije (čl. 25). Detaljno se regulišu razlozi i posebno postupak razrešenja članova Saveta, o kome se odlučuje na osnovu obrazloženog predloga i sprovedenog postupka u kome je data mogućnost dotičnom članu Saveta da se izjasni. Konačni uslov razrešenja je da o njemu glasa većina poslanika Narodne skupštine (čl. 29). Prihod Agencije čine sredstva od isplate naknade za emitovanje programa, a nedostajuća sredstva nadoknađuju se iz budžeta Republike. Posebno je navedeno da ova okolnost ne sme uticati na nezavisnost Agencije (čl. 35).

Dozvola i postupak izdavanja dozvola za emitovanje programa – uslov je prethodno dobijena dozvola za radio stanicu koju na zahtev Agencije izdaje regulatorno telo nadležno za oblast telekomunikacija, prema posebnom zakonu koji reguliše telekomunikacije, a na osnovu Plana raspodele radio frekvencija koji donosi ministarstvo nadležno za telekomunikacije. Ovo telo je dužno da izda dozvolu ako je ona u skladu sa zakonom i Planom (čl. 39).

Imalac dozvole može biti samo domaće fizičko ili pravno lice, sa sedištem, odnosno prebivalištem na teritoriji Srbije. Ako su stranci osnivači domaćeg pravnog lica, a njihov kapital potiče iz zemlje u kojoj nije dozvoljeno ili je nemoguće utvrditi poreklo osnivačkog kapitala, takvo pravno lice nema pravo da učestvuje na javnom konkursu za dodelu dozvola (čl. 41). Prisustvo stranog kapitala u osnivačkom ulogu imaooca dozvole za emitovanje ne sme biti veći od 49%, osim ako drugačije nije predviđeno međunarodnim

---

⁸² Preporuka br. 23 (2000).

ugovorom. Takođe, strani kapital ne može biti prisutan u osnivačkom kapitalu javnih radiodifuznih servisa (čl. 41).

Imaoci dozvole ne mogu biti političke partije i organizacije i pravna lica čiji su oni osnivači, kao ni preduzeća, ustanove ili druga pravna lica čiji je osnivač Republika, osim ustanova javnog radiodifuznog servisa (čl. 42).

Dozvole se izdaju putem javnog konkursa. Zakon utvrđuje razloge zbog kojih se dozvola može oduzeti i pre isteka roka na koji se izdaje.⁸³ U takvom slučaju, Agencija sprovodi postupak u kome se mora dati mogućnost dotičnom emiteru da se izjasni i prisustvuje sednici na kojoj se o oduzimanju dozvole raspravlja, i donosi odluka koja mora biti obrazložena. Protiv ove odluke postoji pravo na prigovor, a protiv odluke Agencije po prigovoru, pravo na pokretanje upravnog spora (čl. 62).

Emiteri imaju obavezu da potpuno, blagovremeno i slobodno informišu i da štite decu i omladinu od pornografije, nasilja, propagande narkomanije i sl. (čl. 68).

Nosioci javnog radiodifuznog servisa u Republici su Radiodifuzna ustanova Srbije (bivša Radiotelevizija Srbije) i pokrajinske radiodifuzne ustanove. Javni radiodifuzni servis proizvodi i emituje programe od opšteg interesa. Ovi programi su različitog sadržaja, a nosioci javnog radiodifuznog servisa imaju obavezu da obezbede ravnopravnost i izbalansiranost sadržaja „kojima se podržavaju demokratske vrednosti savremenog društva, a naročito poštovanje ljudskih prava, kulturnog, nacionalnog, etničkog i političkog pluralizma ideja i mišljenja“ (čl. 77). Zakon posebno naglašava obavezu radiodifuznih ustanova da obezbede poštovanje principa nepristrasnosti i objektivnosti kada je u pitanju informativni program (čl. 79).

Upravni odbor Radiodifuzne ustanove Srbije, koji je, uz generalnog direktora, organ upravljanja, imenuje Agencija iz reda priznatih stručnjaka u oblasti novinarstva, medija, menadžmenta, prava i drugih uglednih ličnosti (čl. 87). Upravni odbor, između ostalog, donosi Statut Radiodifuzne ustanove Srbije, usvaja planove rada, imenuje i razrešava generalnog direktora, kao i direktore i glavne i odgovorne urednike programa radija i televizije i donosi investicione planove. Programski odbor je savetodavni organ koji zastupa interese gledalaca i slušalaca i razmatra programsku koncepciju. Članove ovog odbora bira Narodna skupština, 6 iz redova narodnih poslanika, a 12 iz redova profesionalnih udruženja, naučnih ustanova, udruženja građana, religijskih zajednica, nevladinih organizacija i dr. (čl. 91).

Zakon sadrži i odredbe o sprečavanju nedozvoljene medijske koncentracije,⁸⁴ odredbe o reklamiranju i sponzorstvu koje su prilagođene nastojanju da se očuva nezavisnost, nepristrasnost i raznovrsnost medijske scene. Zabranjeno je reklamiranje političkih stranaka van predizborne kampanje i zabranjeno je sponzorstvo od strane državnih i političkih organizacija, kao i onih koje se bave

---

⁸³ Tako će se emiteru oduzeti dozvola ako u pisanoj formi obavesti Agenciju da ne namerava da emituje program, ako je prilikom podnošenja prijave na javni konkurs naveo netačne podatke, ako nije počeo emitovanje programa u propisanom roku, ako nije izvršio tehnički pregled radiodifuzne stanice u propisanom roku, ako je bez opravdanog razloga prekinuo emitovanje programa (u trajanju dužem od 30 dana neprekidno ili 60 dana s prekidima u toku kalendarske godine), ako prekrši odredbe o nedozvoljenoj medijskoj koncentraciji i ako pored izričite opomene ne izmiri obavezu plaćanja naknade za dozvolu. Takođe, ako telo nadležno za oblast telekomunikacija poništi dozvolu, ako Agencija oduzme emiteru dozvolu zbog povrede obaveza ili nepoštovanja uslova predviđenih dozvolom ili ako jedan od osnivača posle izdavanja dozvole postane strano pravno lice registrovano u zemlji u kojoj nije moguće ili nije dozvoljeno utvrditi poreklo osnivačkog kapitala, dozvola za emitovanje programa će prestati da važi pre isteka roka na koji je izdata (čl. 61).

⁸⁴ Medijska koncentracija, odnosno preovlađujući uticaj na javno mnjenje koji postoji kada emiter učešćem u osnivačkom kapitalu drugog emitera, novinsko-izdavačkog preduzeća ili preduzeća koje obavlja delatnost novinske agencije dovede do narušavanja principa pluralizma mišljenja. Nedozvoljena medijska koncentracija postoji i kada emiter na određenom području istovremeno emituje i radio i televizijski program kao jedini emiter, kao i u slučaju kada osnivač novinsko-izdavačkog preduzeća ili preduzeća koje obavlja delatnost novinske agencije učešćem u osnivačkom kapitalu emitera dovede do narušavanja principa pluralizma mišljenja u sredstvima javnog informisanja (čl. 98).

proizvodnjom ili prodajom proizvoda ili usluga čije se reklamiranje zabranjuje (duvan, alkoholna pića i dr.).

4.9.3.2. *Novi medijski zakoni Crne Gore.* – U Crnoj Gori su 23. septembra 2002. godine doneti novi Zakon o medijima, Zakon o radiodifuziji i Zakon o javnim radiodifuznim servisima Radio Crne Gore i Televizija Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 51/02).

U odnosu na Zakon o javnom informisanju iz 1998. godine, Zakon o medijima potpuniije i liberalnije uređuje ovu oblast. Po prvi put se zabranjuje osnivanje medija od strane države (čl. 7) i dozvoljava osnivanje medija bez odobrenja, po sistemu prijave, s izuzetkom elektronskih medija koji su regulisani drugim zakonom (čl. 8). Posebno su važne odredbe kojima se garantuje pravo novinara na zaštitu izvora informacija i sloboda objavljivanja informacija koje predstavljaju državnu, vojnu ili drugu tajnu ako za to postoji opravdan interes javnosti (čl. 21). Takođe, garantuje se pravo na ispravku i odgovor (čl. 26–35). Zakonom su mediji obavezani da štite integritet maloletnika (čl. 22). Posebna novina je obaveza objavljivanja informacije o pravosnažnom obustavljanju krivičnog postupka, odbijanju optužbe odnosno oslobađanju od optužbe lica za koje je medij prethodno objavio informaciju o pokretanju krivičnog postupka (čl. 25). Rad inostranih medija na teritoriji Crne Gore uređen je takođe po sistemu prijave i može biti zabranjen samo odlukom suda (čl. 36–41).

Zakonom o radiodifuziji osniva se po prvi put nezavisni regulatorni organ – Agencija za radiodifuziju, kojom upravlja Savet, čije članove iz reda uglednih stručnjaka imenuje Vlada, Univerzitet, asocijacije emitera, nevladine organizacije za ljudska prava i nevladine organizacije iz oblasti medija, dok Skupština Crne Gore samo potvrđuje ova imenovanja (čl. 12). Agencija za radiodifuziju ima finansijsku nezavisnost. Ona je nadležna, između ostalog, za donošenje strategije i plana raspodjele radiodifuznih frekvencija, izdavanje dozvola za korišćenje frekvencija, izricanje kazni i donošenje posebnih propisa. Postupak izdavanja dozvola za korišćenje frekvencija predviđa organizovanje javnog konkursa koji, između ostalog, mora sadržati nediskriminatorne, objektivne i merljive kriterijume odlučivanja (čl. 37). Podnosilac prijave na javni konkurs koji je nezadovoljan odlukom Agencije ima pravo da podnese prigovor Savetu Agencije. Protiv odluke donete po prigovoru može se pokrenuti upravni spor (čl. 40). Zakonom se uređuje i rad javnih radiodifuznih servisa, koje osniva Republika ili lokalna samouprava, a koji emituju programe od opšteg interesa namjenjene svim segmentima društva, posebno vodeći računa o deci, omladini, manjinskim etničkim grupama, hendikepiranim, socijalno i zdravstveno ugroženim, te emitujući program na jeziku nacionalnih i etničkih manjina (čl. 95). Zakonom se sprečava nedozvoljena medijska koncentracija, kao i pitanje reklamiranja i sponzorstva (čl. 105–114). Imalac dozvole za prenos i emitovanje radiodifuznih signala mogu biti i domaće i strano pravno ili fizičko lice sa sedštem, odnosno prebivalištem ili boravištem na teritoriji Crne Gore. Strana lica ne mogu učestvovati u osnovnom kapitalu javnih radiodifuznih servisa (čl. 32). Verska zajednica ili druga religijska organizacija ili pravno lice čiji je ona osnivač, mogu dobiti dozvolu za emitovanje samo radijskog programa na lokalnom nivou, dok političke stranke, organizacije ili koalicije i pravna lica čiji su oni osnivači, ne mogu steći dozvolu za emitovanje (čl. 33).

Zakon o javnim radiodifuznim servisima Radio Crne Gore i Televizija Crne Gore definiše Radio i Televiziju Crne Gore kao javne servise kojima upravlja Savjet, koji zastupa interese građana i koji je nezavisan od državnih organa i svih lica koja se bave proizvodnjom i emitovanjem radiotelevizijskih programa (čl. 14). Članove Saveta, koji ne mogu biti poslanici, državni funkcioneri i članovi organa političkih stranaka, lica osuđivana za određena krivična dela i oni kod kojih se pretpostavlja postojanje konflikta interesa, imenuju institucije civilnog društva: nevladine organizacije, profesionalna udruženja, umetničke i sportske organizacije, Univerzitet i sl, a potvrđuje Skupština Crne Gore bez prava odbijanja (čl. 16). Zakon garantuje i obezbeđuje nezavisnost u radu Saveta – članovi se ne mogu razrešiti za vreme trajanja mandata, osim u usko definisanim slučajevima (čl. 22). Posebno se garantuje uređivačka samostalnost u pogledu sadržaja, vremena i načina emitovanja programa, pri čemu programi moraju zadovoljavati interese javnosti na nacionalnom i lokalnom nivou i ravnomerno zastupati informativni, kulturni, obrazovni, sportski i zabavni program (čl. 7). Način finansiranja dodatno osigurava nezavisnost javnih radiodifuznih servisa – pored pretplate i taksi za radioprijemnike u motornim vozilima i brojnih drugih prihoda iz budžeta Republike, predviđa se i pravo proizvodnje i emitovanja reklama (čl. 9–12). Ovo rešenje može da dovede do neravnotežne konkurencije u odnosu na komercijalne medije, koji nemaju drugih zagarantovanih prihoda.

Prilikom donošenja ovih zakona usvojen je i amandman kojim se njihova primena odlaže do 1. maja 2003. godine. U međuvremenu na snazi je Zakon o javnom informisanju iz 1998. godine, izmenjen i dopunjen avgusta 2002. godine (Zakon o javnom informisanju, *Sl. list RCG*, br. 4/98, 41/02). Ove izmene i dopune usvojila je ujedinjena opozicija pred zakazane parlamentarne izbore. Suština ovih izmena je smanjivanje većine u programskim odborima javnih glasila potrebne za smenu glavnih i odgovornih urednika, koje je opozicija optuživala za naklonost vladajućim partijama.

Istom prilikom, u avgustu 2002. usvojen je i Zakon o predstavljanju podnosilaca izbornih lista putem elektronskih i štampanih, državnih i privatnih javnih glasila u vremenu od dana raspisivanja izbora do izborne šutnje (*Sl. list RCG*, br. 41/02), kojim je bilo detaljno propisano ponašanje svih medija u toku izborne kampanje s težnjom da se u javnim, ali i privatnim medijima obezbedi ravnopravna zastupljenost svih učesnika na izborima. Međutim, ovaj zakon je sadržao i odredbe koje su od strane domaće javnosti, kao i predstavnika OEBS i CoE ocenjene kao restriktivne u pogledu slobode izražavanja. Sporne odredbe odnosile su se na ograničenja slobode uređivanja informativnih emisija u toku izborne kampanje,⁸⁵ na zabranu komercijalnog političkog marketinga (čl. 12), na visoke kazne za kršenje ovog zakona, od pedeset do trista iznosa minimalne zarade u Republici za medije i političke stranke (čl. 16 i 17) i dr. Ovaj zakon nije primenjivan i ukinut je posle mesec dana – 23. septembra 2002.

4.9.4. Ostali nacrti propisa od značaja za slobodu izražavanja

Tokom 2002. godine izrađena su dva predloga zakona o slobodnom pristupu javnim informacijama. Nezavisni pravni eksperati u okviru Centra za unapređivanje pravnih studija (CUPS) izradili su Predlog zakona o slobodnom pristupu javnim informacijama. Nešto koncizniji Predlog sačinili su predstavnici Komiteta pravnika za ljudska prava, Centra za proučavanje alternativa, Foruma za etničke odnose i Evropskog pokreta u Srbiji (Predlog grupe nevladinih organizacija). Oba predloga podneta su Vladi Srbije.

U Predlogu zakona CUPS koristi se termin „informacija od javnog značaja“, pod kojom se podrazumeva informacija o svemu onome o čemu bilo ko ima opravdani interes da zna, bez obzira na svojstva informacije (izvor informacije, nosač informacije, mesto njenog pohranjivanja, na to po čijem nalogu, u čije ime, odnosno za čiji račun je informacija pohranjena, datum njenog nastanka, način saznavanja informacije ili drugo svojstvo) (čl. 3). Tako je javna informacija definisana kao informacija o ugrožavanju i zaštiti života i zdravlja stanovništva i prirodne sredine, informacija nastala u radu ili u vezi sa radom javne vlasti, informacija uskladištenih kod organa javne vlasti u ime građanina, za njegov račun ili po njegovom nalogu.

U Predlogu grupe nevladinih organizacija korišćen je termin „informacija“, pod kojim se podrazumeva sadržina dokumenta koju kontrolišu ili kojom raspolazu nosioci vlasti u Republici Srbiji, a koji tražilac informacije zahteva da od njih dobije (čl. 2, st. 2).

Predlog zakona CUPS počiva na načelima jednakosti i zabrane diskriminacije (čl. 7 i 8), uređujući pravo na pristup informacijama, odnosno pravo pojedinca da zna da li organ javne vlasti poseduje traženu informaciju, pravo na uvid u dokument koji sadrži traženu informaciju i pravo na kopiju tog dokumenta. Predlogom je predviđeno i pravo novinara da neposredno prisustvuju sednicama i sastancima javne vlasti, pravo na naknadu štete nastale diskriminatorskim postupanjem, i pravo na besplatnu kopiju dokumenta koji sadrži traženu informaciju. Predlog zakona grupe nevladinih organizacija ne sadrži odredbe koje bi na izričit način regulisale načela jednakosti i zabrane diskriminacije.

---

⁸⁵ Na primer, izveštavanje o političkim aktivnostima predsednika Republike, skupštine i vlade ograničavalo se na najduže jedan minut, dok se predviđalo da se redovne aktivnosti drugih državnih i vladinih funkcionera u toku izborne kampanje ne prate (čl. 2). Zabranjivalo se izveštavanje o aktivnostima državnih i stranačkih čelnika u vezi sa „obilaskom i otvaranjem raznih objekata, puteva, tunela, mostova, polaganja kamena temeljca, gostovanja na Univerzitetu Crne Gore, posjetama zdravstvenim ustanovama, otvaranja i posjetama raznim festivalima, izložbama, primanjem sportskih, naučnih, kulturnih i drugih javnih radnika, kao i otvaranjem i prisustvom sportskim događajima, takmičenjima i slično (čl. 3, st. 1). Javna glasila neće informisati o izjavama zahvalnosti datim u bilo kom smislu državnom organu, državnom ili stranačkom visokom funkcioneru ili stranci“ (čl. 3, st. 2).

Oba predloga predviđaju da prava sadržana u zakonu izuzetno mogu biti predmet isključenja i ograničenja, predviđajući sličnu listu izuzetaka od prava na slobodan pristup informacijama.

Takođe, oba predloga predviđaju mogućnost pokretanja postupka za uvid u dokumenta pred organom javne vlasti u kom podnosilac ne mora posebno da obrazlaže razlog za podnošenje zahteva. Slične odredbe postoje i kada je reč o zaštiti interesa, odnosno nepozivanju na odgovornost službenog lica koje van granica svojih ovlašćenja otkrije određenu informaciju koja je sadržana u određenom dokumentu (tzv. *whistle blower*).

Predlog zakona CUPS predviđa konstituisanje posebnog ombudsmana za pristup informacijama, koji bi imao ovlašćenja da postupa u postupku po pravnim lekovima (čl. 33–40). Predlog grupe nevladinih organizacija predviđa nešto drugačija rešenja kada je reč o postupku po pravnim lekovima. U pogledu redovnih pravnih lekova, tražilac informacije može, protiv rešenja kojim se njegov zahtev odbija, da izjavi žalbu nadležnom drugostepenom organu shodno odredbama Zakona o opštem upravnom postupku (čl. 10, st. 1). Protiv drugostepenog rešenja, odnosno konačnog prvostepenog rešenja nosioca obaveze kojom se zahtev odbija, tražilac informacije može tužbom da pokrene upravni spor pred nadležnim sudom shodno odredbama Zakona o upravnom sporu. Postupak po tužbi je hitan (čl. 10, st. 3). U postupku po vanrednim pravnim lekovima, tražilac informacije može podneti zahtev za vanrednu sudsku zaštitu (čl. 11, 12 i 13), ustavnu žalbu ili pokrenuti druge inicijative za zaštitu ustavnosti i zakonitosti pred nadležnim ustavnim sudom (čl. 14). Najzad, tražilac informacije može se obratiti opštem ombudsmanu ukoliko smatra da mu je aktom ili radnjom nosioca obaveze povređeno pravo na pristup informacijama, odnosno u slučaju sprečavanja ili neopravdanog prikrivanja informacije koje su sadržane u traženim dokumentima (čl. 15, st. 1 i 2).

4.9.5. Odredbe krivičnih zakona

U 2002. godini krivično zakonodavstvo i u Srbiji i Crnoj Gori pretrpelo je pozitivne izmene.⁸⁶ Za slobodu izražavanja u Srbiji posebno je značajno to što je krivično delo širenja lažnih vesti (čl. 218 KZ Srbije) preformulisano tako da se sada umesto krivične odgovornosti za „širenje lažnih vesti u nameri izazivanja neraspoloženja ili uznemirenja građana“ predviđa kažnjivost za „iznošenje i pronošnje glasina za koje se zna da su lažne, s ciljem da se izazove teže narušavanje javnog reda i mira, pa takvo narušavanje stvarno i nastupi“.⁸⁷ Ovakva formulacija u skladu je s međunarodnim standardima i praksom Evropskog suda za ljudska prava, koji opravdavaju krivično gonjenje kao vid ograničenja slobode izražavanja samo izuzetno. Tako, samo kada je to opravdano razlozima „preke društvene potrebe“, kao što je sprečavanje nasilja i kriminala i javne bezbednosti, a kada takvo izražavanje s obzirom na sve okolnosti zaista može dovesti do nasilja ili je dovelo do nasilja, sloboda izražavanja se može ograničiti, kao što to sada predviđa KZ Srbije (uporedi *Sürek protiv Turske*, ECHR, App. No. 24122/94, (1999)).

Takođe, u Srbiji više nema krivične odgovornosti za neovlašćeno posedovanje i korišćenje radio stanice, krivično delo iz čl. 219 KZ Srbije, koje je proteklih godina služilo krivičnom gonjenju nezavisnih medija,⁸⁸ posebno odredba trećeg stava koja je za „širenje lažnih vesti ili uznemiravanje građana zbog neovlašćenog posedovanja i korišćenja radio stanice“ predviđala kaznu zatvora od jedne do osam godina. Sada je emitovanje programa bez dozvole Republičke radiodifuzne agencije prekršaj za koji se odgovara u upravnom postupku i za koji nije predviđena kazna zatvora (čl. 113, t. 1 Zakona o radiodifuziji). U Krivičnom zakonu Crne Gore još uvek postoji delo neovlašćenog posedovanja ili korišćenja radio stanice, koje se kažnjava novčanom kaznom ili kaznom zatvora do godinu dana, a za širenje lažnih vesti ovim putem kaznom zatvora do tri godine (čl. 194 KZ Crne Gore). Posebne odredbe o širenju lažnih vesti ili glasina nema.

Međutim, krivični zakoni Srbije i Crne Gore još uvek sadrže nekoliko krivičnih dela iz grupe dela protiv časti i ugleda (kleveta – član 92 KZ Srbije, član 76 KZ Crne Gore; uvreda – član 93 KZ Srbije, član 77 KZ Crne Gore; iznošenje ličnih i porodičnih prilika član 94 KZ Srbije, član 78 KZ Crne Gore), koja ne

---

⁸⁶ Vidi Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 10/02 i 11/02 i Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 30/02.

⁸⁷ *Id.*

⁸⁸ Vidi *Izveštaj 2001*, str. 120–123.

odgovaraju savremenim standardima ljudskih prava. Osnovni problem je to što sva ova krivična dela predviđaju kaznu zatvora, koja se danas smatra neodgovarajućim sredstvom zaštite časti i ugleda i nesrazmernim ograničenjem slobode izražavanja, posebno kada su u pitanju mediji i njihova uloga u demokratskom društvu. U krivičnim zakonima Srbije i Crne Gore, kazna zatvora se čak predviđa kao jedina sankcija kada se ova dela učine putem medija.⁸⁹ Stav Komiteta za ljudska prava i Evropskog suda za ljudska prava je da dozvoljeno ograničenje svakog ljudskog prava znači preduzimanje samo onih mera koje su preko potrebne za ostvarenje legitimnog cilja – tako da isti cilj nije moguće ostvariti na manje restriktivan način. Smatra se da posebno zatvorska kazna, a i krivična odgovornost uopšte, nije neophodna za zaštitu ugleda i časti, već da je pored prava na ispravku i drugih vansudskih postupaka dovoljno predvideti građansku odgovornost, odnosno naknadu štete i to uravnoteženog iznosa.⁹⁰

Krivični zakoni Srbije i Crne Gore ne prave razliku između oštećenih, dok prema praksi Evropskog suda ne sme biti svejedno da li je u pitanju privatno lice, javni službenik ili političar. Političari moraju da snose mnogo veći teret kritike, pa čak i uvrede. Kao teže oblike klevete, sankcionisane dužom kaznom zatvora naši zakoni predviđaju slučajeve kada je delo učinjeno putem medija i kada je „neistinito što se iznosi ili pronosi takvog značaja da je moglo dovesti do težih posledica za oštećenog“ (čl. 92, st. 3 KZ Srbije i čl. 76, st. 3 KZ Crne Gore). Domaći sudovi su ovu odredbu tumačili u korist oštećenih na javnim funkcijama, s argumentacijom da su posledice po njihov ugled teže samim tim što za njih zna veliki broj ljudi. Nasuprot tome, Evropski sud je čvrstog stava da su političari i ostala lica na javnim funkcijama dužna da trpe mnogo jaču kritiku i uvrede nego drugi (vidi *Lingens protiv Austrije*, ECHR, App. No. 9815/82 (1986)).

Istim krivičnim delima predviđenim u čl. 98 KZ Srbije i čl. 82 KZ Crne Gore štittio se ugled republika članica SRJ i njihovih zastava, grbova, himne, predsednika, skupština, vlada, predsednika skupština i vlada u vezi sa vršenjem njihovih funkcija zaprećenom kaznom zatvora do tri godine. Ova zaštita je u Srbiji još uvek na snazi, dok se posle izmene čl. 82 KZ Crne Gore, u Crnoj Gori štiti još *samo* ugled republika članica SRJ, njihovih zastava, grbova i himni.⁹¹ Takođe, oba republička zakona još uvek predviđaju krivična dela izlaganja poruzi naroda ili pripadnika nacionalnih ili etničkih grupa u SRJ.⁹² Za navedena krivična dela u Srbiji je predviđena kazna do tri godine zatvora, a u Crnoj Gori od tri meseca do tri godine.

Komisija za ljudska prava posebno je pozvala države da ukinu krivična dela uvrede države i njenih organa, koja su često poslužila nedemokratskim režimima za progon neistomišljenika.⁹³ Države ne mogu imati pravo na zaštitu časti i ugleda, jer su prava koja po svojoj prirodi pripadaju samo ljudima.

Isključivanje odgovornosti za dela protiv časti i ugleda predviđa se u zakonima Srbije i Crne Gore, između ostalog, u slučaju ozbiljne kritike, naučnog, književnog i umetničkog dela, u vršenju novinarskog poziva i dr, *ako iz načina izražavanja proizilazi da to nije učinjeno u nameri omalovažavanja*. Nasuprot tome, praksa Evropskog suda za ljudska prava izražava jasan stav da sloboda izražavanja podrazumeva i pravo na iznošenje informacija i stavova koji *vredaju* i šokiraju, ako je u pitanju stvar od javnog interesa, kao i da novinarska sloboda podrazumeva i pravo na određeno preterivanje i provokaciju (vidi *Prager i Oberschlick protiv Austrije*, ECHR, App. No. 15974/90 (1995)).

Takođe, naši zakoni isključuju odgovornost ako *okrivljeni dokaže istinitost svojih tvrdjenja* ili postojanje osnovanih razloga da poveruje u njihovu istinitost.⁹⁴ Međutim, ovako postavljen teret

---

⁸⁹ Vidi Glava XI (čl. 92–102) KZ Srbije; Glava IX (čl. 76–85) KZ RCG.

⁹⁰ Vidi zaključke Izveštaja specijalnog izvestioca Komisije za ljudska prava UN za slobodu izražavanja, E/CN.4/2000/63, para. 205; za stav da krivična odgovornost za klevetu nije srazmerna mera zaštiti ugleda, vidi presudu Evropskog suda *Dalban protiv Rumunije*, ECHR, App. No. 28144/95 (1999); za iznos naknade štete vidi *Tolstoy Miloslavsky protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, ECHR, App. No. 18139/91 (1995).

⁹¹ Interesantno je da Crna Gora nikada nije donela zakon o himni, odnosno da nema himnu koja se navedenom odredbom štiti.

⁹² Čl. 83 KZ Crne Gore, čl. 100 KZ Srbije.

⁹³ Vidi zaključke Izveštaja specijalnog izvestioca Komisije za ljudska prava UN za slobodu izražavanja, E/CN.4/2000/63, para. 50.

dokazivanja, koji odstupa od garancije pretpostavke nevinosti nije u skladu sa međunarodnim standardima (vidi *Lingens protiv Austrije, op. cit.*).

Na kraju, u krivičnim zakonima Srbije i Crne Gore pored „iznošenja neistina“ kažnjivo je i „njihovo pronošnje“. U slučaju *Thoma protiv Luksemburga*, (App. No. 38432/97 (2001)), Evropski sud je našao da novinar ne sme odgovarati zbog toga što citira, odnosno prenosi tekst kolege novinara: „obaveza novinara da se stalno i formalno ograđuje od sadržaja citata koji bi mogao da uvredi ili povredi nečiji ugled ne može se pomiriti sa ulogom štampe u izveštavanju o tekućim događajima i idejama.”

4.9.6. Zabrana propagande rata i pozivanja na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju

Član 20 PGP:

1. Svako propagiranje rata je zakonom zabranjeno.
2. Svaki poziv na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju koji predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje, zakonom je zabranjeno.

(Sl. list SFRJ, br. 7/71)

U pravu SRJ postoje zadovoljavajuće formulacije zabrane koju nalaže ovaj član Pakta. Međutim, u praksi su veoma retki slučajevi krivičnog progona zbog izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje ili zbog ratne propagande, bez obzira što su „govor mržnje“ i propaganda rata bili veoma česti neposredno pre, a naročito posle, izbijanja rata na teritoriji bivše SFRJ 1991. godine.

Jugoslovenski ustavi ne sadrže zabranu ratne propagande, ali je ona sankcionisana Krivičnim zakonom SRJ, koji u svom članu 152 jednostavno kaže da će se zatvorom od jedne do deset godina kazniti onaj „ko poziva ili podstiče na *agresivni rat*“. Odmah pada u oči razlika s članom 20 Pakta, koji zabranjuje „svaku ratnu propagandu“ (kurziv naš).

Odredba jugoslovenskog krivičnog zakonika može se, ipak, smatrati zadovoljavajućom, s obzirom na tumačenje izraza „ratna propaganda“ koje je dao Komitet za ljudska prava. Prema njemu, zabranjena je ratna propaganda koja teži vršenju akta agresije ili narušavanja mira protivno Povelji UN, a ne zaštiti suverenog prava na samoodbranu ili prava naroda na samoopredeljenje (Opšti komentar br. 11/19 od 29. jula 1983). Otuda je najteže u primeni člana 152 KZ SRJ utvrditi cilj sporne propagande – kako bi se ustanovilo da li je reč o „agresivnom“ ratu, pravu na samoodbranu ili o ratu za samoopredeljenje naroda.

Do toga ne bi trebalo da dođe prilikom primene odgovarajućih odredbi o zabrani izazivanja i podsticanja nacionalne, rasne i verske mržnje, koju Ustav SRJ (čl. 50) proglašava protivustavnom i kažnjivom:

Protivustavno je i kažnjivo svako izazivanje i podsticanje nacionalne, rasne, verske ili druge neravnopravnosti, kao i izazivanje i raspirivanje nacionalne, rasne, verske i druge mržnje i netrpeljivosti.

Istovetnu odredbu sadrži i član 43 Ustava Crne Gore. Međutim, izričita zabrana „govora mržnje“ ne postoji u Ustavu Srbije, koji o „izazivanju i podsticanju nacionalne, rasne ili verske netrpeljivosti i mržnje“ govori tek posredno, i to u dva maha. Prvo, kao o dopuštenom razlogu za zabranu političkog, sindikalnog i drugog organizovanja i delovanja (čl. 44 Ustava Srbije). Drugo, kao jedan od osnova za sprečavanje rasturanja štampe i širenja drugih obaveštenja (čl. 46 Ustava Srbije). U istom smislu su i članovi 37 i 42 Ustava Crne Gore. Formulacija Ustava SRJ odgovara prirodi obaveze preuzete članom 20 PGP, što nije slučaj s rešenjem iz Ustava Srbije, koje i zabranu raspirivanja mržnje vezuje samo za zloupotrebu prava na slobodu udruživanja i obaveštavanja, čime izostavlja ostale oblike izražavanja i načine raspirivanja mržnje.

Odredbe jugoslovenskog i crnogorskog ustava su šire nego što to zahteva član 20 PGP i mogle bi da obuhvate podsticanje mržnje i protiv drugih društvenih grupa, na primer homoseksualaca. S druge strane, dok međunarodni standardi govore o „zagovaranju mržnje“, jugoslovenski ustav proglašava kažnjivim i „izazivanje neravnopravnosti“ i „izazivanje netrpeljivosti“. Dok je prvi pojam, po svoj prilici, obuhvaćen opštom zabranom diskriminacije, drugi je prilično neprecizan. Veća preciznost člana 20 PGP ogleda se i u

---

⁹⁴ Doduše samo za klevetu, ali se uvek može kazniti za uvredu i prebacivanje omalovažavanjem za krivično delo (vidi čl. 92, st. 4 KZ Srbije i čl. 76, st. 4 KZ Crne Gore).

uspostavljanju uzročno-posledične veze između zagovaranja (*advocate*) i podsticanja. Nije kažnjivo svako zagovaranje mržnje, već samo ono koje „predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo i nasilje“. Član 50 Ustava SRJ ne sadrži ovu korisnu dodatnu odrednicu, te zbog toga više ostavlja utisak deklarativnog političkog stava nego obavezne pravne norme.

Kritike se mogu uputiti i članu 134 KZ SRJ, koji izričito zabranjuje izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora ili netrpeljivosti:

Ko izaziva ili raspaljuje nacionalnu, rasnu ili versku mržnju, razdor ili netrpeljivost, među narodima i nacionalnim manjinama koje žive u SRJ, kazniće se zatvorom od jedne do pet godina.

Ako je delo iz stava 1 ovoga člana učinjeno prinudom, zlostavljanjem, ugrožavanjem sigurnosti, izlaganjem poruzi nacionalnih, etničkih ili verskih simbola, oštećenjem tuđih stvari, sknavljenjem spomenika, spomen-obeležja ili grobova, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do osam godina.

Ko delo iz stavova 1 i 2 ovoga člana vrši zloupotrebom položaja ili ovlašćenja ili ako je usled tih dela došlo do nereda, nasilja ili drugih teških posledica po zajednički život naroda i nacionalnih manjina koje žive u SRJ, kazniće se za delo iz stava 1 ovoga člana zatvorom od jedne do osam godina, a za delo iz stava 2 ovoga člana zatvorom od jedne do deset godina.

Prvi stav, ovoga člana ozbiljno ograničava zahteve međunarodnih standarda predviđenih PGP. Zabrana raspirivanja nacionalne mržnje ograničena je bez ikakve potrebe samo na „narode i nacionalne manjine koji žive u SRJ“. Pakt insistira na tome da se zabrani „svako“ raspirivanje nacionalne mržnje, dakle, prema bilo kojoj nacionalnoj grupi bez obzira gde ona živi.

O zabrani raspirivanja nacionalne, rasne i verske mržnje govore još dve odredbe KZ SRJ. Član 100 inkriminiše izlaganje poruzi naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa, ali opet samo onih koje žive u Jugoslaviji. Član 145 definiše krivično delo podsticanja na izvršenje zločina genocida i ostalih ratnih zločina čija se radnja obično svodi na teže oblike aktivnosti zabranjenih članom 20 PGP.

Novi Zakon o radiodifuziji Srbije stavlja u nadležnost Radiodifuzne agencije da sprečava emitovanje programa kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv određenih lica ili grupa lica zbog njihovog pripadanja ili nepripadanja određenom polu, veri, rasi, naciji i etničkoj grupi (čl. 8, st. 2), a samo javnim radiodifuznim servisima nameće se kao posebna obaveza pri proizvodnji i emitovanju informativnog programa „sprečavanje bilo kakvog oblika rasne, verske, nacionalne, etničke i druge netrpeljivosti ili mržnje, ili mržnje u pogledu seksualne opredeljenosti.“ (čl. 79).

Dok je Zakon o javnom informisanju Crne Gore iz 1998. godine (koji ostaje na snazi do 1. maja 2003) zabranjivao da „programska orijentacija javnog glasila ne smije biti usmjerena na nasilno rušenje ustavnog poretka, narušavanje teritorijalne cjelokupnosti Republike i Savezne Republike Jugoslavije, kršenje zajemčenih sloboda i prava čovjeka i građanina ili izazivanja nacionalne, rasne ili vjerske netrpeljivosti ili mržnje“ (čl. 24, st. 2), novi crnogorski Zakon o medijima, mnogo detaljnije reguliše govor mržnje. Zabranjuje se „objavljivanje informacija i mišljenja kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv osoba ili grupe osoba zbog njihovog pripadanja ili nepripadanja nekoj rasi, vjeri, naciji, etničkoj grupi, polu ili seksualnoj opredijeljenosti“ (čl. 23, st. 1). Odgovornost je isključena jedino ako su ovakve informacije „objavljene kao deo naučnog ili autorskog rada koji se bavi javnom stvari, a objavljene su kao deo objektivnog novinarskog izveštaja (1) bez namere da se podstiče na diskriminaciju, mržnju ili nasilje i; (2) s namerom da se kritički ukaže na ovakve pojave“ (čl. 23, st. 2).

4.10. Pravo na slobodu mirnog okupljanja

Član 21 PGP:

Priznaje se pravo mirnog okupljanja. Vršenje ovog prava može da bude predmet ograničenja nametnutih u skladu sa zakonom, a koja su potrebna u jednom demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, javne bezbednosti, javnog reda ili radi zaštite javnog zdravlja ili morala ili prava i sloboda drugih lica.

(Sl. list SFRJ, br. 7/71)

4.10.1. Opšte

Sloboda mirnog okupljanja garantovana je jugoslovenskim ustavima, a obe republike su zakonima podrobnije regulisale uživanje ovog prava (Zakon o okupljanju građana Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/92; Zakon o javnim skupovima Crne Gore, *Sl. list. RCG*, br. 57/92). Prema Ustava SRJ (čl. 40):

Građanima se jamči sloboda zбора i drugog mirnog okupljanja, bez odobrenja, uz prethodnu prijavu nadležnom organu.

Sloboda zбора i drugog mirnog okupljanja građana može se privremeno ograničiti odlukom nadležnog organa radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja i morala, ili radi bezbednosti ljudi i imovine.

Slične odredbe postoje i u ustavima Srbije (čl. 43) i Crne Gore (čl. 38), osim što se u njima ne govori o slobodi „mirnog“ okupljanja, već o slobodi „javnog“ okupljanja. U ovom delu odredba Ustava SRJ sledi formulaciju međunarodnih ugovora koji govore o pravu na „mirno“ okupljanje.

Ustav SRJ (čl. 40, st. 2) i Ustav Crne Gore (čl. 39, st. 2) na isti način regulišu mogućnost ograničavanja slobode okupljanja, predviđajući da se ona može „privremeno ograničiti odlukom nadležnog organa, radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja ili morala ili radi bezbednosti ljudi i imovine“. Ovi osnovi su u skladu s međunarodnim standardima. Nijedan od ustava ne propisuje uslov „neophodnosti u demokratskom društvu“ koji za ograničenje vršenja prava na mirno okupljanje predviđa PGP, ali izostavljanje principa proporcionalnosti u vezi s ograničavanjem ljudskih prava predstavlja manjkavost celokupnog jugoslovenskog pravnog sistema.

Ustav Srbije (čl. 43), pored ograničenja koja predviđaju savezni i crnogorski ustav, kao razlog za ograničenje mirnog okupljanja predviđa i „sprečavanje ometanja javnog saobraćaja“. Svako ometanje javnog saobraćaja ne mora da ima kao posledicu ometanje ili ugrožavanje javnog reda ili bezbednosti, ili ugrožavanje nekog drugog interesa na osnovu koga je ograničenje slobode okupljanja dozvoljeno međunarodnim standardima. S druge strane, ukoliko bi „ometanje javnog saobraćaja“ imalo takvu posledicu onda bi samim tim moglo biti obuhvaćeno tim osnovama što bi njegovo izdvajanje kao zasebnog razloga za ograničenje činilo potpuno izlišnim.

Osnov „ometanje javnog saobraćaja“ uključen je i u srbijanski Zakon o okupljanju građana, ali je ublažen odredbom da se skup može održati i na prostoru na kome se odvija javni saobraćaj, ako je, između ostalog, moguće privremeno izmeniti režim saobraćaja (čl. 2, st. 3).

Savezni ustavni sud je u odluci po postupku za ocenu ustavnosti pojedinih odredbi Zakona o okupljanju građana Srbije podržao ustavnost ovog rešenja, na osnovu tumačenja da bi javno okupljanje na mestu na kom se ne može izmeniti režim saobraćaja moglo dovesti do ugrožavanja bezbednosti ljudi i imovine, zdravlja i javnog morala, i da je stoga reč o osnovama prema kojima se po Ustavu SRJ sloboda zбора i mirnog okupljanja građana može privremeno ograničiti (Odluka o ocenjivanju ustavnosti odredaba čl. 2, st. 2. u delu koji glasi „ometanje javnog saobraćaja“, čl. 8, čl. 13 i čl. 15, st. 1, tač. 3 i st. 2 Zakona o okupljanju građana, *Sl. glasnik RS*, br. 29/01). Stanovište SUS polazi od pravilnog restriktivnog tumačenja po kojem ometanje javnog saobraćaja može biti razlog za ograničenje slobode okupljanja *samo* ukoliko nije moguće privremeno izmeniti režim saobraćaja.

Sva tri ustava jemče pravo na slobodu okupljanja samo „građanima“, a ne „svima“, što je suprotno međunarodnim standardima. Član 16 EKPS predviđa da nijedna odredba članova 10 (sloboda izražavanja), 11 (sloboda okupljanja i udruživanja) i 14 (zabrana diskriminacije) ne sprečava države da ograničavaju „političku delatnost stranaca.“ PGP ne sadrži sličnu odredbu. Ograničenje dozvoljeno članom 16 EKPS se odnosi samo na „političku delatnost“ i samim tim ne opravdava ograničenje prava na okupljanje stranaca ako okupljanje ima ciljeve koji nisu politički. Takođe, u skladu sa prihvaćenim tumačenjem da „ograničenje“ ne ovlašćuje na „zabranu“, odnosno na potpuno negiranje nekog prava, nije dozvoljeno da se strancima u potpunosti uskrati pravo na slobodu okupljanja.

Zakon o okupljanju građana Srbije predviđao je da stranac može da sazove javni skup, uz prethodno odobrenje policije; odobrenje policije je bilo potrebno i da bi stranac nastupao na skupu (čl. 7). Savezni ustavni sud je pomenute odredbe proglasio neustavnim smatrajući da je regulisanje prava stranaca u

nadležnosti federacije a ne republike.⁹⁵ Ovim je ostavljena pravna praznina u srbijanskom zakonu, koja bi u praksi mogla da dovede do uskraćivanja strancima prava na okupljanje na osnovu stava da način vršenje tog prava jednostavno nije regulisan. Ovakvo stanovište bi naravno bilo pogrešno, jer PGP, koji je ratifikovanjem postao deo jugoslovenskog pravnog poretka, priznaje pravo na okupljanje svima, pa i strancima. Činjenica da zakonom nije regulisan način vršenja tog prava ne negira njegovo postojanje. Primenom načela analogije, može se zaključiti da stranci moraju ispuniti sve obaveze koje leže i na građaninu prilikom organizovanja javnog skupa prema srbijanskom Zakonu o okupljanju građana.

Prema srbijanskom zakonu, javni skupovi se mogu održavati na jednom mestu ili mogu biti u pokretu (čl. 3, st. 1 Zakona o okupljanju građana Srbije).

Prema srbijanskom zakonu javno okupljanje se definiše kao „sazivanje i održavanje zbora ili drugog skupa na za to *primerenom prostoru*“ (kurziv naš; čl. 2, st. 1). Prostor „primeren“ za okupljanje definisan je samim zakonom:

Prostorom primerenim za javni skup smatra se prostor koji je pristupačan i pogodan za okupljanje lica čiji broj i identitet nisu unapred određeni i na kome okupljanje građana ne dovodi do ometanja javnog saobraćaja, ugrožavanja zdravlja, javnog morala ili bezbednosti ljudi i imovine (čl. 2, st. 2).

Zakonom je predviđeno da opština, odnosno grad, unapred donose odluke koji su prostori „primereni“ za održavanje javnih skupova. Tako je, na primer, Skupština grada Beograda svojom odlukom odredila mesta za okupljanje građana, od kojih se neka nalaze van centra grada (Rešenje o određivanju prostora za okupljanje građana u Beogradu, *Sl. glasnik grada Beograda*, br. 13/97). Kako je u većini slučajeva jedan od ciljeva okupljanja upravo privlačenje pažnje javnosti, teško da bi u tim slučajevima sazivač mogao da postigne željeni efekat.

Zakonsko rešenje po kojem opštine, odnosno gradovi, unapred određuju listu primerenih mesta za okupljanje je previše restriktivno i ostavlja prostor za zloupotrebe jer faktički omogućava zabranjivanje okupljanje na svim ostalim mestima koji nisu obuhvaćena jednom takvom listom, iako okupljanje na tim mestima ne bi dovelo do ugrožavanja nijednog ustavom predviđenog interesa.

U pogledu mesta održavanja javnog skupa, važno je da se ukaže da se po Zakonu o okupljanju građana Srbije, javni skup ne može održavati i u blizini Savezne skupštine i Narodne skupštine Srbije, neposredno pre i u vreme njihovog zasedanja (čl. 2, st. 4). Postavlja se pitanje pod koji od Ustavom predviđenih osnova za ograničenje ova zabrana potpada. Moglo bi se reći da je u pitanju bezbednost ljudi ili imovine, ali ovakva opšta zabrana se ne može ustanoviti, već je neophodno utvrditi da postoji u svakom pojedinačnom slučaju. Imajući u vidu da Zakon ostavlja nadležnim organima kojima se skup prijavljuje (policija) da diskreciono ocene šta se smatra mestom koje je u „blizini“ parlamenata i šta se smatra periodom „neposredno pre zasedanja“ i uvažavajući određenje Ustava SRJ i Ustava Srbije da je zasedanje parlamenta period u kome se održavaju sednice (dva redovna zasedanja koja traju po nekoliko meseci uz mogućnost vanrednih zasedanja), može se doći do osnovanog zaključka da se sloboda javnog okupljanja, u pojedinim slučajevima, može potpuno uskratiti.

Istovetna zamerka stoji i kod mogućnosti uskraćivanja slobode okupljanja po saveznom Zakonu o štrajku (*Sl. list SRJ*, br. 29/96). Taj Zakon zabranjuje da mesto okupljanja radnika u štrajku bude izvan prostorija njihovog preduzeća (čl. 4 i čl. 5, st. 3). Na taj način se radnicima koji štrajkuju onemogućavaju javne demonstracije. Savezni ustavni sud nije prihvatio da ispita ustavnost ovih odredbi, smatrajući da se one ne odnose na način ostvarivanja ljudskih prava garantovanih Ustavom SRJ. Prema stavu Suda:

---

⁹⁵ Sud je u citiranoj odluci utvrdio neustavnost članova 8 (pravo stranca na sazivanje, održavanje i nastupanje na javnom skupa po odobrenju nadležnih organa), 13 (da je sazivač javnog skupa dužan da nadoknadi štetu koja nastane usled održavanja javnog skupa) i 15, st. 1, tač. 3 (da će se novčanom kaznom do 1.000 novih dinara ili kaznom zatvora do 60 dana kazniti za prekršaj stranac koji saziva ili održava javni skup, odnosno istupa na javnom skupu bez odobrenja) i stav 2 (da se za prekršaj iz stava 1, tač. 3, člana 15 strancu može izreći zaštitna mera udaljenja sa teritorije SRJ). Odluka je zasnovana na članu 77 Ustava SRJ koji utvrđuje isključivu nadležnost federacije da, preko svojih organa, utvrđuje politiku i donosi i izvršava savezne zakone, druge propise i opšte akte u oblasti obligacionih odnosa i pitanja položaja stranaca.

Zakonsko vezivanje mesta okupljanja učesnika u štrajku za poslovni prostor zaposlenih ne znači ograničavanje ličnih i političkih sloboda građana koje se ispoljavaju u slobodi svih građana da se kreću, misle, govore i okupljaju (Rešenje IU br. 132/96 od 9. oktobra 1996, *Odluke i rešenja SUS*, 1996, str. 33–34).

Čini se da Sud u svojoj odluci polazi od stanovišta da radnici svoje pravo na mirno okupljanje mogu da ostvare i u drugim slučajevima, te da ograničavanje njihove slobode okupljanja ne dovodi do ograničavanja ljudskih prava i sloboda. Ovakvo rezonovanje je neprihvatljivo. Sloboda okupljanja je garantovana svim građanima i oni je mogu ispoljavati u bilo kom svom svojstvu, kao individualna lica, kao zaposleni, ili kao pripadnici bilo koje druge grupe. Osim toga, rešenje po kojem se jednoj grupi, u ovom slučaju zaposlenima, ograničava neko pravo samo na osnovu njihovog statusa, bez utvrđivanja javnog interesa koji bi u jednom demokratskom društvu opravdavao takvo razlikovanje, u suprotnosti je s međunarodnim standardima o zabrani diskriminacije.

Prema republičkim zakonima, organizatori javnog skupa su dužni da podnesu prijavu policiji, najkasnije 48 sati u Srbiji, odnosno 72 sata u Crnoj Gori, pre održavanja javnog skupa (čl. 6, st. 1 Zakona o okupljanju građana Srbije; čl. 3, st. 1 Zakona o javnim skupovima Crne Gore). Prema Zakonu o okupljanju građana Srbije, ako se javni skup održava na prostoru na kome se odvija javni saobraćaj, pa treba obezbediti izmenu režima saobraćaja, skup se mora prijaviti 5 dana pre održavanja (čl. 6, st. 2). Srbijanski zakon predviđa da će policija onemogućiti skup koji se održava bez prethodne prijave i da će „preduzeti mere za uspostavljanje javnog reda i mira“ (čl. 14).

4.10.2. Zabrana javnog skupa

Prema Zakonu o okupljanju građana Srbije policija može da zabrani održavanje javnog skupa iz ustavom određenih razloga (ugrožavanje zdravlja, javnog morala ili bezbednosti ljudi i imovine), uključujući i ometanje javnog saobraćaja (čl. 11, st. 1). O zabrani organizator mora biti obavešten najkasnije 12 sati pre početka skupa. Na rešenje o zabrani moguća je žalba (koja ne odlaže izvršenje rešenja), a protiv konačnog rešenja se može voditi upravni spor.

Policija može i *privremeno* da zabrani okupljanje, ako je skup usmeren na nasilno rušenje ustavnog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti Srbije, kršenje ljudskih prava ili izazivanje i podsticanje rasne, verske ili nacionalne netrpeljivosti i mržnje (čl. 9, st. 1). Ovi osnovi ograničenja slobode okupljanja nisu predviđeni ni saveznim ni srbijanskim ustavom, ali ovakvo ograničenje moguće je prethodno legitimno sprovesti u svetlu dozvoljenih ograničenja slobode izražavanja. Sazivač mora biti obavešten najkasnije 12 sati pre vremena početka o privremenoj zabrani (čl. 9, st. 2). Razlika između privremene i trajne zabrane koja je predviđena članom 11 je u tome što privremena zabrana može da postane trajna mera samo odlukom suda. Policija mora okružnom sudu da uputi zahtev za zabranu javnog skupa u roku od 12 sati, o kome sud odlučuje u roku od 24 sata od prijema zahteva. O odluci okružnog suda o zabrani, organizator se može žaliti veću Vrhovnog suda Srbije (u roku od 24 sata od dostavljanja rešenja), koje je dužno da odluku donese u roku od 24 sata od prijema žalbe (čl. 10).

Nejasno je zašto se u slučaju privremene zabrane iz člana 9 Zakona pruža veća pravna zaštita propisivanjem obaveznog učešća sudova i vremenskih rokova za donošenje odluke, dok se u slučaju trajne zabrane iz člana 11 sazivač upućuje na upravni spor. Bilo bi preporučljivo kada bi se u oba slučaja primenjivala jača pravna zaštita predviđena članom 9, naročito uzimajući u obzir da zakonom nije utvrđena obaveza proporcionalnosti niti bilo koje druge smernice policiji za donošenje odluke o trajnoj zabrani, čime je policiji ostavljeno široko diskreciono ovlašćenje.

Policija može da prekine skup, ukoliko tokom njegovog održavanja nastupe okolnosti iz člana 9, st. 1 i člana 11, st. 1 (čl. 12, st. 1).

U Crnoj Gori se javni skup može zabraniti ili prekinuti iz sličnih razloga koji u Srbiji važe za privremenu zabranu (na primer, nasilno rušenje ustavnog poretka; čl. 7 Zakona o javnim skupovima Crne Gore). Osim toga, skup se prekida ako dođe do nereda i nastupe okolnosti koje mogu da ugroze javni red i mir, bezbednost saobraćaja itd. (čl. 6, st. 1 u vezi sa čl. 5, st. 3). Policija može privremeno da zabrani javni skup ako je to neophodno radi bezbednosti ljudi i imovine, zaštite javnog morala ili radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja ljudi (čl. 8).

Što se tiče pravne zaštite, crnogorski zakon predviđa mogućnost žalbe višem upravnom organu, protiv čijeg konačnog rešenja je moguće voditi upravni spor. Crnogorski zakon predviđa da se javni skup može održati ako se nadležni organ ne izjasni o žalbi u roku od 24 sata od njenog prijema (čl. 10, st. 4).

4.11. Sloboda udruživanja

Član 22 PGP:

1. Svako lice ima pravo da se slobodno udruži sa drugim licima, uključujući i pravo na osnivanje sindikata i učlanjenje u iste radi zaštite svojih interesa.

2. Vršenje ovog prava može biti samo predmet ograničenja predviđenih zakonom a koja su potrebna u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, javne bezbednosti, javnog reda ili radi zaštite javnog zdravlja i morala ili prava i sloboda drugih lica. Ovaj član ne sprečava da se vršenje ovog prava od strane članova oružanih snaga i policije podvrgne zakonskim ograničenjima.

3. Nijedna odredba ovog člana ne dopušta državama članicama Konvencije od 1948. godine Međunarodne organizacije rada o sindikalnoj slobodi i zaštiti sindikalnih prava da donose zakonske mere koje bi narušavale ili da primenjuju zakon na način koji bi narušavao garancije predviđene navedenom konvencijom.

(Sl. list SFRJ, br. 7/71)

4.11.1. Opšte

Jugoslovenski ustavi, i savezni i republički, garantuju slobodu udruživanja. Ustavi SRJ i Crne Gore koriste iste reči: „Građanima se jamči sloboda političkog, sindikalnog i drugog udruživanja i delovanja, bez odobrenja, uz upis kod nadležnog organa“ (čl. 41, st. 1 Ustava SRJ; čl. 40, st. 1 Ustava Crne Gore). Slična formulacija se nalazi i u Ustavu Srbije (čl. 44, st. 1).

Ustavi Srbije i Crne Gore jamče i slobodu sindikalnog organizovanja; prema Ustavu SRJ sindikati se osnivaju „radi zaštite prava i unapređenja profesionalnih i ekonomskih interesa njihovih članova“ (čl. 41, st. 3 Ustava SRJ). Opisana funkcija sindikata odgovara članu 8, st. 1(a) PESK, ali je uža od one iz PGP i EKPS (čl. 11). Prema PGP i EKPS, sloboda sindikalnog organizovanja je pravo svakog lica da obrazuje i pristupa sindikatima radi zaštite „svojih interesa“, što je uključeno u član 22 PGP da bi se istaklo da se sindikati bore i za građanska prava svojih članova.

Ustavi i zakoni SRJ i republika članica ne pominju pravo da se ne udružuje, odnosno da se ne bude član neke organizacije. Prema praksi Evropskog suda za ljudska prava država mora svakome garantovati pravo da se ne udružuje (*Sigurour A. Sigurjonsson protiv Islanda*, A-264, 1993).

Politička i sindikalna udruženja u SRJ koja deluju na celoj njenoj teritoriji, osnivaju se i rade prema saveznom Zakonu o udruživanju građana u udruženja, društvene organizacije i političke organizacije koje se osnivaju za teritoriju SFRJ (dalje: Zakon o udruživanju građana SRJ, *Sl. list SFRJ*, br. 42/90 i *Sl. list SRJ*, br.24/94, 28/96, 73/00). Status organizacija čije se delovanje prostire na teritoriji samo jedne republike regulisan je posebnim republičkim zakonima. U Crnoj Gori donet je Zakon o nevladinim organizacijama (*Sl. list RCG*, br. 27/99, 9/02, 30/02); danom stupanja na snagu ovog zakona prestale su da važe odredbe Zakona o udruživanju građana (*Sl. list SR CG*, br. 23/90 i 13/91; *Sl. list RCG*, br. 30/92) koje se odnose na društvene organizacije i udruženja građana i Zakona o zadužbinama, fondacijama i fondovima (*Sl. list SR CG*, br. 24/85). U Srbiji postoje dva zakona: Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana (*Sl. glasnik SRS*, br. 24/82, 39/83, 17/84, 50/84, 45/85, 12/89 i *Sl. glasnik RS*, br. 53/93, 67/93, 48/94), koji reguliše osnivanje i delovanje društvenih organizacija i udruženja građana; i Zakon o političkim organizacijama (*Sl. glasnik RS*, 37/90, 30/92, 53/93, 67/93, 48/94), koji se bavi političkim organizacijama. U Srbiji postoje dva zakona zato što je Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana donet još 1982. godine, u doba jednopartijskog sistema.

Svi ovi zakoni doneti su pre stupanja na snagu važećih ustava, te nisu u potpunosti usklađeni s njima. U Srbiji se još uvek osnivanje sindikalnih organizacija i udruženja građana vrši na osnovu pomenutog Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana iz 1982. godine. Ovaj zakon je u velikoj meri opterećen socijalističkom retorikom i arhaičnim ograničenjima.

4.11.2. Registracija i prestanak rada udruženja građana

Ustavi SRJ i Srbije jamče slobodu udruživanja bez odobrenja, uz upis kod nadležnog organa (čl. 41 Ustava SRJ i čl. 44 Ustava Srbije). Sam upis jeste formalni uslov da bi udruženje počelo s radom, ali ustavi ne predviđaju nikakvo prethodno odobrenje. Isključena je mogućnost zabrane udruživanja, osim u slučajevima koje ustavi predviđaju (čl. 42 Ustava SRJ; čl. 44 Ustava Srbije). Političke organizacije registruju se kod nadležnog ministarstva pravde (čl. 11 Zakona o udruživanju građana SRJ; čl. 7 Zakona o političkim organizacijama Srbije), a sindikalne organizacije kod nadležnog ministarstva za rad (čl. 130 Zakona o radu, *Sl. glasnik RS*, br. 70/01, 73/01 i čl. 4 Pravilnika o upisu sindikalnih organizacija u registar, *Sl. glasnik RS*, br. 6/97, 33/97, 49/00, 18/01). Danom upisa organizacija stiče svojstvo pravnog lica. Postupak upisa počinje podnošenjem prijave nadležnom organu koji je dužan da u roku od 15 dana (30 dana za osnivanje političkih organizacija u Srbiji) izvrši upis organizacije u registar ako je osnovana u skladu sa zakonom (čl. 13 Zakona o udruživanju građana SRJ; čl. 10 Zakona o političkim organizacijama Srbije).

Udruženja građana se u Srbiji registruju kod MUP Srbije, prema postupku koji propisuje Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana. MUP je dužan da donese odluku o upisu u registar u roku od 30 dana od podnošenja prijave, a udruženje stiče svojstvo pravnog lica i počinje s radom danom upisa u registar (čl. 34 i 35).

Međutim, Zakon, koji je donet za vreme socijalističkog sistema, propisuje delatnosti radi kojih se može osnovati udruženje: „u cilju razvijanja ličnih sklonosti i stvaralaštva u društvenim, humanitarnim, socijalnim, privrednim, tehničkim, naučnim, kulturnim, sportskim, vaspitnim, obrazovnim i drugim aktivnostima.“ Ova odredba je u suprotnosti s ustavima SRJ i Srbije, koji ne predviđaju nikakvo ograničenje u pogledu ciljeva s kojima se udruženje osniva. Ustavima je jedino zabranjeno delovanje organizacija usmereno na nasilno rušenje ustavnog poretka, kršenje ljudskih prava drugih ili izazivanje određenih oblika mržnje i netrpeljivosti (vidi I.4.11.4.1). U praksi ova neustavna odredba Zakona o društvenim organizacijama Srbije ostavlja MUP prostor za široko diskreciono odlučivanje, koje se veoma često zloupotrebljavalo odbijanjem registracije. Tipičan primer je bilo odbijanje registracije Društvu sudija Srbije. Na žalost, ovu neustavnu praksu podržao je svojevreteno, za vreme bivšeg režima, i Vrhovni sud Srbije odlučujući povodom žalbe Društva sudija Srbije na odluku MUP da odbije zahtev za registraciju.⁹⁶ Sud je dao neubedljivo obrazloženje da je Zakon o društvenim organizacijama Srbije i udruženja građana materijalni propis na osnovu koga se odlučuje po zahtevima za upis u registar udruženja, te da ne treba usled neusklađenosti ovog propisa s Ustavom primeniti Ustav. Sud nije našao za shodno da obrazloži zašto u slučaju kolizije zakona i Ustava prednost daje zakonskim a ne ustavnim rešenjima.

S obzirom da je način ostvarivanja ustavne slobode organizovanja i delovanja uređen Zakonom o društvenim organizacijama i udruženjima građana, koji je donet još 1982. godine u skladu sa ustavnim rešenjem tadašnje Socijalističke Republike Srbije, a čije poslednje izmene i dopune datiraju iz 1989. godine (nakon čega su menjani samo novčani iznosi u kaznenim odredbama), Ministarstvo pravde i lokalne samouprave Srbije izlazilo je sa nekoliko nacrtu zakona o nevladinim organizacijama. Poslednji nacrt, u čijoj izradi su učestvovali i predstavnici nevladinih organizacija, postao je i zvanični predlog zakona, kao Predlog zakona o udruženjima. Cilj predloženog zakona je da se način ostvarivanja ustavne slobode organizovanja i delovanja građana radi ostvarivanja zajedničkih ustavom dopuštenih ciljeva uskladi sa ustavnim poretkom, a istovremeno usaglasi sa standardima utvrđenim u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima i u Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima i osnovnim slobodama.

Član 2 Predloga definiše udruženje kao „dobrovoljno i na osnovu statuta organizovano nevladino neprofitno udruženje više fizičkih ili pravnih lica“. Isti član određuje da se udruženja osnivaju „radi ostvarivanja i unapređivanja određenog zajedničkog ili javnog kulturnog, humanitarnog, informacijskog, ekološkog, strukovnog, socijalnog, naučnog i drugog cilja i interesa“ što, kao i slična formulacija iz

---

⁹⁶ Društvo sudija Srbije podnelo je zahtev za upis u registar udruženja građana 29. maja 1998. Rešenjem MUP Srbije od 7. septembra 1998. odbijen je zahtev. Protiv prvostepenog rešenja o odbijanju zahteva podneta je žalba, koja je odbijena. Protiv konačnog rešenja podneta je tužba redovnom sudu u upravnom sporu. Vrhovni sud Srbije je presudom od 17. februara 1999. odbio tužbeni zahtev.

navedenog Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana, nije u saglasnosti s ustavima SRJ i Srbije, koji ne predviđaju nikakva ograničenja u pogledu cilja osnivanja.

Predlog predviđa mogućnost da udruženje stekne status udruženja od javnog interesa i propisuje uslove i način sticanja takvog statusa (čl. 6 i 19–21), u skladu sa, u uporednom zakonodavstvu opšteprihvaćenom, podelom udruženja na ona čijim se delovanjem ostvaruju jedino interesi članova i na ona čije je delovanje od opšteg interesa.

Ovakvo razlikovanje moglo se odraziti samo na aspekt finansiranja udruženja od javnog interesa, u smislu pružanja subvencija iz budžetskih sredstava, budući da i u drugim zemljama ovakve organizacije uživaju veće finansijske pogodnosti od ostalih. Prilikom koncipiranja ovakvog rešenja radna grupa Ministarstva pravde i lokalne samouprave uzela je u obzir, pre svega, iskustvo SR Nemačke, ali i odgovarajuća zakonodavna rešenja Mađarske i Slovenije. Međutim, čini se da bi implementacija ovakvog sistema podvajanja udruženja u naše društvo koje nema demokratsku tradiciju mogla da dovede do mnogih problema i zloupotreba, s obzirom da, prema Predlogu, promena statusa zavisi od ocene nadležnog republičkog organa uprave da li su ciljevi i aktivnosti udruženja od javnog interesa ili ne. Kako bi se suprotstavili „podržavljenju“ nevladinih organizacija predstavnici pojedinih nevladinih organizacija u radnoj grupi Ministarstva predlagali su da se kao telo za davanje statusa udruženja od javnog interesa odredi jedna nezavisna komisija (savet) u čiji bi sastav ušli i predstavnici udruženja od javnog interesa. U konačnom opredeljenju ovakav predlog nije prihvaćen već je „ustupak“ napravljen predviđanjem stručnog saveta čiji bi članovi bili iz reda istaknutih stručnjaka i predstavnika udruženja od javnog interesa u odgovarajućoj oblasti. Međutim, ovakva odredba Predloga neće dovesti do rešenja problema ako se ima u vidu da je predviđeno da članove stručnog saveta imenuje nadležni ministar i da u postupku utvrđivanja statusa udruženja od javnog interesa ovaj savet samo daje neobavezujuće mišljenje.

U Crnoj Gori 1999. godine donet je Zakon o nevladinim organizacijama koji se odnosi na nevladina udruženja, nevladine fondacije i strane nevladine organizacije (*Sl. list RCG*, br. 27/99, 9/02, 30/02). Danom stupanja na snagu ovog zakona prestale su da važe odredbe Zakona o udruživanju građana iz 1990. (*Sl. list SR CG*, br. 23/90, 13/91, 30/92) koje se odnose na društvene organizacije i udruženja građana i Zakon o zadužbinama, fondacijama i fondovima (*Sl. list SR CG*, br. 24/85). Crnogorski zakon o nevladinim organizacijama je vrlo koncizan (35 članova) i liberalan, ali baš zbog toga ne reguliše sva pitanja koja su od značaja za uređenje rada nevladinih organizacija i ostavlja ogromne mogućnosti različitim tumačenjima.

U februaru mesecu 2002. godine Ustavni sud Crne Gore doneo je odluku kojom su odredbe člana 26, st. 2 i 29, st. 2 ovog zakona proglašene neustavnim, a odnosile su se na ovlašćenja Vlade da propisuje kriterijume, način i postupak pružanja materijalne pomoći nevladinim organizacijama i njena ovlašćenja da odlučuje o raspodeli imovine nevladine organizacije koja se briše iz registra. Takođe, u junu mesecu ove godine donet je Zakon o izmenama i dopunama ovog zakona koji detaljno reguliše kriterijume, način i postupak pružanja materijalne pomoći nevladinim organizacijama, predviđajući za to nadležnost Komisije za raspodelu sredstava nevladinim organizacijama koju imenuje Skupština Crne Gore.

Radi usklađivanja sa zakonom, član 33 propisuje da su organizacije i udruženja građana upisana u registar društvenih organizacija i registar udruženja građana, kao i fondacije, fondovi i zadužbine upisani u odgovarajuće registre, obavezni da se u roku od 6 meseci od dana stupanja na snagu ovog zakona preregistruju u nevladina udruženja, odnosno nevladine fondacije, u skladu sa ovim zakonom. U suprotnom, prestaju sa radom po sili zakona. Ovakva preregistracija s ograničenim, vrlo kratkim rokom za ponovnu registraciju značajno je smanjila broj nevladinih organizacija u Crnoj Gori (samo 200 nevladinih organizacija je uspelo da se registruje, što je samo 15% od prethodnog broja). Sličnu odredbu sadrži i srbijanski Predlog zakona o udruženjima (čl. 66), s tim što za usklađivanje statuta i drugih opštih akata društvenih organizacija, udruženja građana i njihovih saveza sa odredbama zakona predviđa rok od godine dana od dana stupanja zakona na snagu.

Za ostvarivanje prava na slobodno udruživanje veoma je bitno kako je uređeno pitanje prestanka aktivnosti političke i sindikalne organizacije, odnosno osnova za njihovo brisanje iz registra. Član 18 Zakona o udruživanju građana SRJ i član 65 Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije predviđaju da organizacija prestaje da postoji: a) odlukom organa utvrđenog statutom organizacije; b) ako se broj članova organizacije smanji ispod broja određenog za njeno osnivanje; c) ako je organizaciji zabranjen rad, i d) ako se utvrdi da je organizacija prestala s radom (osim za političke organizacije u Srbiji).

Predlog zakona o udruženjima Srbije (čl. 46) predviđa sedam razloga za prestanak udruženja, odnosno za brisanje iz registra. Pored smanjenja broja članova, odluke udruženja o prestanku rada i zabrane rada, u Predlogu se navode i: a) istek vremena za koje je udruženje osnovano; b) pripajanje udruženja drugom udruženju ili njegova podela; c) neobavljanje aktivnosti na ostvarivanju statutarnih ciljeva duže od dve godine neprekidno ili neorganizovanost u skladu sa statutom, i d) u slučaju stečaja. Predlog predviđa sprovođenje postupka likvidacije prilikom prestanka udruženja, osim u slučaju podele, pripajanja i stečaja. Nekoliko odredaba je gotovo istovetno rešenjima iz Zakona o preduzećima, čime se nevladine organizacije tretiraju kao društva kapitala, čime se opet pokazuje nerazumevanje za prirodu njihove delatnosti.

Prema članu 3 Predloga zakona o udruženjima ciljevi i delovanje udruženja ne mogu biti usmereni na nasilno menjanje ustavnog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti Srbije i SRJ, kršenje ustavom zajemčenih sloboda i prava čoveka i građanina, izazivanje i podsticanje nacionalne, rasne, verske i druge netrpeljivosti i mržnje. Ukoliko su ciljevi i delatnosti udruženja suprotni članu 3 ministar pravde i lokalne samouprave Srbije rešenjem može zabraniti njen rad, na predlog javnog tužioca ili registarskog organa (član 47). Protiv rešenja ministra može se pokrenuti upravni spor. Sigurno da bi trebalo zabraniti rad organizaciji čija je delatnost usmerena na npr. „kršenje ustavom zajemčenih sloboda i prava čoveka i građanina“, ali s obzirom da su razlozi za zabranu teška krivična dela ovakvo ovlašćenje bi pre trebalo da bude u rukama sudskih nego upravnih organa.

Crnogorski Zakon o nevladinim organizacijama kao način prestanka rada nevladinih organizacija, predviđa mogućnost zabrane njihovog rada. Zakon ne kaže ništa o tome ko može da zabrani rad i iz kojih razloga.

Konvencija MOR br. 87 o sindikalnim slobodama i zaštiti sindikalnih prava u članu 4 izričito predviđa da administrativne vlasti ne mogu raspuštati niti suspendovati sindikalne organizacije. Nasuprot ovome, odluku o zabrani rada sindikalnih organizacija u Srbiji, kao i političkih i sindikalnih organizacija registrovanih na nivou SRJ, donosi opštinski organ uprave nadležan za unutrašnje poslove, odnosno savezni ministar pravde (čl. 20 Zakona o udruživanju građana SRJ; čl. 67 Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije). Pri tom Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije, za razliku od Zakona o udruživanju građana SRJ, ne zahteva čak ni da rešenje kojim se izriče zabrana delovanja bude obrazloženo. Osim toga, oba zakona sadrže i veoma nepovoljnu odredbu, prema kojoj je organizacija dužna da prestane s radom danom dostavljanja rešenja, umesto danom pravosnažnosti rešenja. Prema Zakonu o udruženjima građana SRJ rešenje o zabrani rada organizacije je konačno (protiv njega nije dozvoljena žalba) ali je predviđena mogućnost pokretanja upravnog spora pred Saveznim sudom. Međutim, Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije dozvoljava žalbu protiv rešenja o zabrani rada, i izričito navodi da ona odlaže izvršenje rešenja, a ne predviđa sudsku zaštitu.

Odluku o zabrani rada političkih organizacija u Srbiji donosi Vrhovni sud, na predlog javnog tužioca (čl. 12, st. 5 Zakona o političkim organizacijama Srbije). Na odluku Vrhovnog suda može se izjaviti žalba o kojoj odlučuje veće istog suda (čl. 13, st. 4). U Crnoj Gori, o zabrani političke organizacije ili udruženja građana odlučuje Ustavni sud, na predlog javnog tužioca ili organa uprave koji vodi registar organizacija (Zakon o Ustavnom sudu Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 44/95).

4.11.3. Udruživanje stranaca

Za razliku od PGP i EKPS, koji pravo na slobodu udruživanja garantuju „svima“, savezni i crnogorski ustav jamče ovo pravo samo „građanima“. Od njih se razlikuje Ustav Srbije, koji u skladu s međunarodnim instrumentima ne pravi razliku između građana i stranaca.

Ipak, zakonima se ne negira u potpunosti sloboda udruživanja stranaca. Crnogorski Zakon o udruživanju građana i srbijanski Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana dopuštaju osnivanje udruženja stranaca, ali ne i njihovih političkih i društvenih organizacija, uključujući sindikate. Udruženja stranaca su podvrgnuta posebnom režimu, koji je detaljnije regulisan saveznim Zakonom o kretanju i boravku stranaca (*Sl. list SFRJ*, br. 56/80, 53/85, 30/89, 26/90 i 53/91, *Sl. list SRJ*, br. 24/94, 28/96). Prema članu 68, st. 1 ovog zakona, „udruženja stranaca osnivaju se na osnovu odobrenja nadležnog organa“. Dozvolu za osnivanje udruženja stranaca koja se osnivaju radi delatnosti na teritoriji SRJ, kao i

radi delatnosti na teritoriji Srbije, daje savezni odnosno republički organ unutrašnjih poslova (policija). Istu odredbu sadrži i Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije. Takođe, oba zakona preciziraju da ovo pravo uživaju samo stranci koji borave u SRJ, odnosno Srbiji, pri čemu treba imati u vidu posebne uslove koje za to zahteva Zakon o kretanju i boravku stranaca (čl. 31–60).

Prema crnogorskom Zakonu o nevladinim organizacijama, jedini uslov za aktivnost strane nevladine organizacije na teritoriji Crne Gore je upis u registar koji vodi Ministarstvo pravde, s tim što nevladina organizacija mora biti kao takva registrovana u domicilnoj zemlji (čl. 19 Zakona o nevladinim organizacijama, *Sl. list RCG*, br. 27/99, 9/02, 30/02).

Osim što podleže veoma restriktivnom sistemu dozvola, ostvarivanje slobode udruživanja stranaca otežano je nepredviđanjem sudske zaštite. Prema srbijanskom i crnogorskom zakonu, protiv rešenja o odbijanju zahteva za izdavanje odobrenja za osnivanje udruženja stranaca, odnosno rešenja kojim se zabranjuje rad udruženja stranaca, može se izjaviti žalba vladi. Protiv rešenja vlade o odbijanju žalbe ne može se voditi upravni spor (čl. 32 Zakona o udruživanju građana Crne Gore i čl. 70 Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije). Crnogorski zakon o nevladinim organizacijama u istom slučaju ne dozvoljava žalbu protiv rešenja nadležnog organa već predviđa mogućnost vođenja upravnog spora (čl. 18).

Na saveznom nivou i u Srbiji do sada nije postojao poseban pravni propis koji bi uređivao uslove delovanja inostranih nevladinih organizacija. Oktobra 2001. godine, Savezno ministarstvo pravde predstavilo je Nacrt zakona o delovanju inostranih nevladinih organizacija na teritoriji SRJ kako bi se stekao pravni osnov za delovanje ovih organizacija. Nacrt definiše inostranu nevladinu organizaciju kao pravno lice sa sedištem u drugoj državi, osnovano i registrovano po propisima te države radi ostvarivanja nekog zajedničkog ili opšteg interesa ili cilja, čije delovanje nema za cilj sticanje dobiti, a ima predstavništvo na teritoriji SRJ, odnosno u Srbiji. Ove organizacije morale bi biti upisane u registar predstavništava inostranih nevladinih organizacija. Uslovi za upis su u skladu sa evropskim standardima izraženim u Evropskoj konvenciji o priznavanju pravnog subjektiviteta međunarodnih nevladinih organizacija od 24. aprila 1986.

Međutim, još uvek ne postoji poseban propis koji bi regulisao rad stranih udruženja, koja u načelu spadaju u saveznu nadležnost. Kako na teritoriji Srbije postoji značajan broj tih udruženja čiji je rad od izuzetnog značaja za naše građane, a koja bi se zbog svog neregulisanog pravnog statusa mogla povući sa teritorije Republike, postoji neophodna potreba da se makar privremeno reguliše pravni status predstavništava i drugih organizacionih delova stranih udruženja koja imaju svoje sedišta na teritoriji Srbije. Iz tih razloga Predlog zakona o udruženjima predviđa, pod uslovima koji važe za domaća udruženja, mogućnost upisa u registar i rada „predstavništva, kancelarije i drugog organizacionog oblika stranog ili međunarodnog nevladinog neprofitnog udruženja koje ima sedišta na teritoriji Srbije, ako zakonom ili međunarodnim ugovorom nije drukčije utvrđeno“. Predlog zakona ne predviđa sistem odobrenja. Jedini uslov za obavljanje delatnosti predstavništva, kancelarije i drugog organizacionog oblika stranog ili međunarodnog udruženja je upis u Registar stranih udruženja koji vodi ministarstvo nadležno za poslove uprave. Da bi se takav upis izvršio udruženje mora biti registrovano u matičnoj državi, odnosno imati status pravnog lica prema pravu matične države i mora imati odluku o otvaranju predstavništva, kancelarije ili drugog organizacionog oblika u Srbiji.

4.11.4. Ograničenja

4.11.4.1. Zabrana organizacije. – Svi ustavi u SRJ zabranjuju političko, sindikalno i drugo organizovanje i delovanje, ako je usmereno na nasilno menjanje Ustavom utvrđenog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti i nezavisnosti, kršenje Ustavom zajamčenih sloboda i prava čoveka i građana i izazivanje i podsticanje nacionalne, rasne i verske netrpeljivosti i mržnje (Ustav SRJ čl. 42, st. 1; Ustav Srbije čl. 44, st. 2; Ustav Crne Gore čl. 42). Ovakvo delovanje je inkriminisano i u krivičnom zakonodavstvu. Pri utvrđivanju pravne osnove ograničavanja političkog i sindikalnog delovanja polazi se od zahteva PGP i EKPS. Ovim uslovima savezni i crnogorski ustav dodaju i zabranu zbog izazivanja i „druge netrpeljivosti ili mržnje“, koja se ne kvalifikuje. Ovo je formulacija pod koju se može podvesti bilo šta, uključujući i „netrpeljivost“ prema vladi, za koju bi se mogla optužiti opozicija. Jugoslovenski zakoni o slobodi udruživanja takođe predviđaju da se politička ili sindikalna organizacija može zabraniti ako deluje radi ostvarenja zakonom zabranjenih ciljeva.

Jugoslovenski pravni sistem ne prihvata načelo proporcionalnosti pri ograničavanju ljudskih prava i ne vodi računa da sva ograničenja moraju da budu „neophodna u demokratskom društvu“, kako zahtevaju PGP i EKPS u vezi sa slobodom udruživanja.

Postojeće zakonodavstvo nedozvoljeno proširuje mogućnost korišćenja zabrane rada organizacija i udruženja. Tako Zakon o udruživanju građana SRJ predviđa da se politička i sindikalna organizacija mogu zabraniti ne samo ako deluju na način koji nije u skladu sa zakonom, nego i na način koji nije u skladu sa „ciljevima radi kojih su osnovani, ili utvrđenom programskom orijentacijom, odnosno programom političke organizacije“ (čl. 20). Dakle, mogla bi da bude zabranjena, na primer, jedna politička organizacija koja se svojim programom deklarira kao rojalistička, a po oceni nadležnog organa ne postupa u skladu sa svojom monarhističkom orijentacijom. Ovakvo rešenje pruža mogućnost državnim organima da sami tumače program političke organizacije i procenjuju da li se ona ponaša u skladu s njim.

Zakon o političkim organizacijama Srbije predviđa u članu 12, st. 2 da se političkoj organizaciji može zabraniti rad ako prima u svoje članstvo maloletnike „i/ili ih zloupotrebi u političke svrhe“. Iako je cilj ovog rešenja zaštita maloletnika, formulacija „zloupotreba maloletnika u političke svrhe“ je široka i neodređena, i zahteva bližu pravnu kvalifikaciju.

4.11.4.2. Finansiranje političkih stranka. – Ustav SRJ u članu 41, stav 2 određuje da su „izvori prihoda političkih stranaka dostupni uvidu javnosti“. Finansiranje političkih stranaka regulisano je posebnim saveznim i republičkim zakonima (Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. list SRJ*, br. 73/00; Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. glasnik RCG*, br. 44/97; Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. glasnik RS*, br. 32/97). U sva tri zakona predviđeno je da se jedan deo budžeta svake godine odvađa za finansiranje rada političkih stranaka (čl. 4 i 5, st. 1 Zakona o finansiranju političkih stranaka SRJ; čl. 2, 3 i 4 Zakona o finansiranju političkih stranaka Crne Gore i čl. 2, 3 i 4 Zakona o finansiranju političkih stranaka Srbije).

Pored finansiranja iz budžeta, svi zakoni dozvoljavaju da stranke stiču sredstva i iz drugih izvora (čl. 2 i 8 Zakona o finansiranju političkih stranaka SRJ; čl. 2 i 8 Zakona o finansiranju političkih stranaka Crne Gore; čl. 2 Zakona o finansiranju političkih stranaka Srbije), ali se u saveznom i srbijanskom zakonu izričito zabranjuje sticanje sredstava od stranih država i drugih stranih lica, kao i od domaćih državnih organa i ustanova koje posluju sredstvima u državnoj imovini, od javnih preduzeća i od anonimnih priloga u iznosu većem od 5% od sredstava predviđenih saveznim budžetom za rad političkih stranaka, odnosno u Srbiji preko 3% godišnjeg neto prihoda političke organizacije u prethodnoj godini (čl. 3 Zakona o finansiranju političkih stranaka SRJ; čl. 2 i 5 Zakona o finansiranju političkih stranaka Srbije).

Cilj ovih odredbi je izbegavanje uticaja stranih država na politiku u SRJ, ali ovakva mera nije u skladu s interesom koji se štiti. Odredbe zakona su preširoke i ne može se sa sigurnošću reći šta se npr. podrazumeva pod terminom „i drugih stranih lica“. Da li bi to npr. značilo da neki raniji jugoslovenski državljanin koji se odselio i uzeo državljanstvo neke druge države, ne može pomagati političke stranke u SRJ. Posebno treba imati u vidu da je, s obzirom na situaciju u našoj zemlji, gotovo nemoguće da stranka opstane i izlazi na izbore od sredstava pribavljenim od članarina. Ovakvo preširoke i nejasne mere ne mogu se smatrati neophodnim u demokratskom društvu.

Mišljenja oko ovog rešenja su podeljena. Osnovno pitanje je da li se unapred može znati da su donacije strankama iz inostranstva uvek skopčane sa željom da se izvrši nedozvoljeni uticaj na njih. Izgleda da bi se bolji rezultati postigli konkretnom kontrolom namene tih sredstava ili zabranom finansiranja od strane inostranih vlada ili njihovih agencija.

Više o finansiranju političkih stranaka vidi u delu o političkim pravima I.4.14.3.

4.11.4.3. Ostala ograničenja. – Zakonom o udruživanju građana Crne Gore i Zakonom o političkom organizacijama Srbije predviđeno je da osnivači političkih i sindikalnih organizacija, odnosno samo političkih organizacija u Srbiji, ne mogu biti lica koja su osuđivana za određena krivična dela, i to u vremenu od pet godina po pravosnažnosti presude kojom je to lice osuđeno za neko od navedenih dela (čl. 5 Zakona o udruživanju građana i čl. 5, st. 2 Zakona o političkim organizacijama). Krivična dela koja se pominju spadaju u kategoriju krivičnih dela protiv ustavnog uređenja i bezbednosti SRJ. Uz to, prema crnogorskom zakonu to su i krivična dela protiv vojske SRJ, protiv čovečnosti i međunarodnog prava i protiv sloboda i prava čoveka i građanina, kao i izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje i netrpeljivosti.

Udruženja se zabranjuju ako je njihova delatnost usmerena na nasilno rušenje ustavnog poretka, širenje rasne ili nacionalne mržnje i slično. U tom slučaju se kažnjava posledica – zabrana organizacije je krajnja sankcija za protivzakonitu delatnost koju ona sprovodi. Ali, ako udruženje osnivaju lica koja su bila osuđena za određena krivična dela i izdržala su kaznu, to ne mora nužno da znači da će se njihovo udruženje baviti protivzakonitom delatnošću. Na ovaj način u potpunosti se ukida pravo na slobodu udruživanja ovih lica, koje podrazumeva i pravo da osnivaju politička ili sindikalna udruženja. Postoje drugi načini praćenja rada političkih i sindikalnih organizacija i sprečavanja njihove protivzakonite delatnosti ili moguće protivzakonite delatnosti ranije osuđenih lica. Zabrana udruživanja ovim licima je najoštrija mera, koja sigurno nije neophodna u demokratskom društvu.

4.11.5. Ograničenje slobode udruživanja pripadnika vojske i policije

PGP i EKPS ovlašćuju države da zakonski mogu ograničiti vršenje prava na slobodno udruživanje pripadnika oružanih snaga i policije, a prema EKPS i pripadnika državne uprave (čl. 22, st. 2 PGP i čl. 11, st. 2). Jugoslovenski ustav i zakoni ustanovljavaju apsolutnu zabranu političkog i sindikalnog udruživanja u odnosu na profesionalne pripadnike vojske i policije. Prema Ustavu SRJ, „profesionalni pripadnici Vojske i policije Savezne Republike Jugoslavije nemaju pravo na sindikalno organizovanje“ i „ne mogu biti članovi političkih stranaka“ (Ustav SRJ, čl. 42, st. 3 i 4). Ova odredba je sadržana i u Zakonu o Vojsci Jugoslavije koji u članu 36 predviđa da „profesionalni vojnici, studenti vojnih akademija i učenici srednjih vojnih škola ne mogu biti članovi političkih stranaka, nemaju prava na sindikalno organizovanje i nemaju prava na štrajk“. Za razliku od ove opšte zabrane, stavom 2 istog člana je određeno da „vojnici za vreme služenja vojnog roka i pripadnici rezervnog sastava dok se nalaze na službi u Vojsci ne mogu učestvovati u aktivnostima političkih stranaka“.

Ustav Crne Gore ne predviđa zabranu sindikalnog organizovanja pripadnika policije ali u članu 41, stav 2 predviđa da „profesionalni pripadnici policije ne mogu biti članovi političkih stranaka“. Ustav Srbije ne sadrži odredbe koje bi regulisale slobodu udruživanja pripadnika policije.

Zabrana profesionalnim pripadnicima vojske i policije da budu članovi političkih stranaka je sporna jer isključuje iz političkog života jedan značajan segment stanovništva. U tom smislu, ona predstavlja ozbiljno ograničenje slobode udruživanja i slobode izražavanja. U *Izveštaju 1998*, Beogradski centar je zauzeo stanovište da ovakva apsolutna zabrana nije u skladu s PGP i EKPS.⁹⁷ Međutim, Evropski sud za ljudska prava je u svojoj odluci *Rekvényi protiv Mađarske*, ECHR, App. No. 25390/94 (1999), stao na stanovište da zabrana pripadnicima policije da se učlanjuju u političke stranke i učestvuju u političkim aktivnostima nije protivna članovima 10 (sloboda izražavanja) i 11 (sloboda udruživanja) EKPS. Imajući u vidu ovu odluku Evropskog suda, može se reći da jugoslovenska ustavna zabrana profesionalnim pripadnicima vojske i policije da budu članovi političkih stranaka u načelu predstavlja dozvoljeno ograničenje.

U *Izveštaju 2000*, Beogradski centar za ljudska prava je izneo stav da potpuna zabrana sindikalnog udruživanja pripadnicima vojske i policije predstavlja nedozvoljeno ograničenje slobode udruživanja, kao i slobode izražavanja. Potpuna zabrana bi ovim licima onemogućila da zaštite svoje interese vezane za rad i zbog toga ju je teško smatrati „neophodnom u demokratskom društvu“. Međutim, Evropska komisija za ljudska prava je stala na stanovište da potpuna zabrana sindikalnog udruživanja pripadnicima oružanih snaga, policije i državne uprave jeste u skladu s EKPS (*Savet sindikata državnih službi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, EComHR, App. No. 11603/85, (1987)). Prema mišljenju Evropske komisije državama mora biti dato široko polje slobodne procene, kada osiguravaju zaštitu njihove nacionalne bezbednosti (vidi *Leander protiv Švedske*, A-116, 1985).

Personalna ograničenja slobode udruživanja su prema jugoslovenskim ustavima proširena i na neka druga lica, koja nisu predviđena međunarodnim instrumentima. Zbog toga ovakva ograničenja treba ceniti u svetlu opšte dozvoljenih ograničenja. Tako Ustav SRJ određuje da „sudije Saveznog ustavnog suda, sudije Saveznog suda, savezni državni tužilac ... ne mogu biti članovi političkih stranaka“ (čl. 42, st. 3

---

⁹⁷ Vidi *Izveštaj 1998*, I.4.10.5.

Ustava SRJ,⁹⁸ dok Ustav Crne Gore propisuje da „sudije, sudije Ustavnog suda i državni tužilac ne mogu biti članovi *organa* političkih stranaka“ (kurziv naš). Ustav Srbije ne predviđa ovu zabranu, ali član 47 srbijanskog Zakona o javnom tužilaštvu (*Sl. glasnik RS*, br. 63/01, 42/02) i član 27 Zakona o sudijama (*Sl. glasnik RS*, br. 63/01, 42/02) predviđaju da sudija, kao i javni tužilac i zamenik, ne mogu biti članovi političke stranke. Međutim, prvi put je sudijama, javnim tužiocima i zamenicima izričito priznato pravo da se u tom svojstvu udružuju radi zaštite svojih interesa, kao i da preduzimaju mere radi zaštite i održavanja svoje samostalnosti (javni tužioci i zamenici), odnosno svoje nezavisnosti i samostalnosti (sudije).

Zabrana političkog organizovanja sudijama, javnim tužiocima i zamenicima ima za cilj zaštitu legitimnog interesa, a to je obezbeđenje nepristrasnog i nezavisnog sudstva, i preko toga zaštita javnog poretka. U tom smislu, ovo ograničenje se može smatrati neophodnim u demokratskom društvu, na isti način kao i zabrana političkog organizovanja profesionalnim pripadnicima vojske i policije.

Zakon o radnim odnosima u državnim organima Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 48/91) proširuje ograničenje slobode političkog organizovanja i na zaposlene u državnim organima i postavljena lica. Član 4, st. 3 ovog zakona predviđa da ta lica „ne mogu biti članovi organa političkih stranaka“. Ovo ograničenje je u skladu sa EKPS, koja dozvoljava ograničavanje vršenja prava na slobodno udruživanje i u odnosu na pripadnike državne uprave. Za razliku od Evropske konvencije, PGP predviđa takvo ograničavanje samo u odnosu na pripadnike vojske i policije, a ne i pripadnike državne uprave, te bi se i u ovom slučaju to ograničenje imalo ceniti u skladu s opštim uslovima za ograničenje slobode udruživanja. U tom pogledu ova je zabrana personalno suviše široko postavljena, jer se pod zaposlenim u državnim organima smatraju i prevodioci, daktilografi, bibliotekari i drugo tehničko osoblje koje tamo radi. Ne može se reći da postoji veliki društveni interes i da je „neophodno u demokratskom društvu“ da se ovim licima ne dozvoli da budu članovi organa političkih stranaka.

Ustav Crne Gore zabranjuje „političko organizovanje u državnim organima“ (čl. 41, st. 1). Isto tako, Zakon o državnoj upravi (*Sl. glasnik RS*, br. 20/92) u članu 6 određuje da je zabranjeno „u organima državne uprave osnivati političke stranke i druge političke organizacije ili pojedine njihove organizacione oblike“. Ova zabrana je u saglasnosti s međunarodnim standardima jer ima za cilj sprečavanje poistovećivanja državnih organa s bilo kojom političkom organizacijom.

4.11.6. Pravo na štrajk

Pravo na štrajk je garantovano članom 8, st. 1(d) PESK i članom 6, tačka 4 Evropske socijalne povelje, ali ga izričito ne garantuju ni PGP, ni EKPS.⁹⁹

Jugoslovenski ustavi jamče pravo na štrajk. Prema Ustavu SRJ „zaposleni imaju pravo na štrajk radi zaštite profesionalnih i ekonomskih interesa, u skladu sa saveznim zakonom“ (čl. 57, st. 1; isto Ustav Crne Gore, čl. 54, st. 1). Ustav Srbije ne kaže šta se podrazumeva pod štrajkom, već samo da „zaposleni imaju pravo na štrajk u skladu sa zakonom“ (čl. 37 Ustava Srbije).

PESK predviđa da se pravo na štrajk „vrši saobrazno zakonima svake pojedine zemlje“, što dozvoljava uvođenje određenih ograničenja radi ublažavanja štetnog dejstva i posledica štrajka po javni poredak, ali se pri tom ne može negirati samo pravo na štrajk. U tom smislu je ograničavanje prava na štrajk u Ustavu SRJ određivanjem njegovih zakonitih ciljeva, a to su zaštita profesionalnih i ekonomskih interesa, dozvoljeno sa stanovišta međunarodnih standarda.

---

⁹⁸ Sudije najviših sudova u SRJ bile su, međutim lojalne režimu do samog njegovog kraja. Neki od njih su kao članovi izbornih komisija optuženi za falsifikovanje rezultata predsedničkih izbora od 24. septembra 2000.

⁹⁹ Za razliku od Komiteta za ljudska prava, koji je u jednoj kontroverznoj odluci zauzeo stav da pravo na štrajk nije obuhvaćeno pravom na slobodu udruživanja garantovanim PGP (*Alberta Union protiv Kanade*, Com. No. 18/1982), Evropski sud za ljudska prava priznao je značaj prava na štrajk u ostvarivanju slobode sindikalnog udruživanja, ali njegova sadržina još nije razrađena u praksi Suda (*Schmidt i Dahlstrom protiv Švedske*, A-21, 1976). Komitet MOR za slobodu udruživanja je takođe zauzeo stav da pravo na štrajk, koje se ne pominje izričito u Konvenciji MOR br. 87, predstavlja legitiman i suštinski (*essential*) način na koji sindikati ostvaruju interese zaposlenih (No. 118/1982, st. 2.3).

Prema Ustavu SRJ član 57, st. 2, „pravo na štrajk se može ograničiti saveznim zakonom kad to zahtevaju priroda delatnosti ili javni interes“. Zakonom o štrajku (*Sl. list SRJ*, br. 29/96) pravo na štrajk ograničeno je obavezom štrajkačkog odbora i zaposlenih koji u štrajku učestvuju da štrajk organizuju i vode na način kojim se ne ugrožava bezbednost lica i imovine i zdravlje ljudi, onemogućava nanošenje neposredne materijalne štete i omogućava nastavak rada po okončanju štrajka. Osim toga opšteg ograničenja ustanovljen je i poseban režim štrajka „u delatnostima od javnog interesa ili u delatnostima čiji bi prekid rada zbog prirode posla mogao da ugrozi život i zdravlje ljudi ili da nanese štetu velikih razmera“ (čl. 9, st. 1). Delatnostima od javnog interesa smatraju se delatnosti koje poslodavac obavlja u oblasti: elektroprivrede, vodoprivrede, saobraćaja, informisanja, PTT usluga, komunalnih delatnosti, proizvodnje osnovnih prehrambenih proizvoda, zdravstvene i veterinarske zaštite, prosvete, društvene brige o deci i socijalne zaštite, kao i delatnosti od opšteg interesa za odbranu i bezbednost SRJ i poslovi neophodni za izvršavanje međunarodnih obaveza SRJ. Delatnosti čiji bi prekid mogao da ugrozi život i zdravlje ljudi ili da nanese štetu velikih razmera su: hemijska industrija, industrija čelika i crna i obojena metalurgija (čl. 9, st. 2–4). U ovakvim delatnostima pravo na štrajk se može ostvariti ako se ispune posebni uslovi, a to je da se „obezbedi minimum procesa rada koji obezbeđuju sigurnost ljudi i imovine ili je nezamenjiv uslov života i rada građana ili rada drugog preduzeća, odnosno pravnog ili fizičkog lica koje obavlja privrednu ili drugu delatnost ili uslugu“ (čl. 10, st. 1). Ovaj minimum procesa rada utvrđuje direktor, a za javne službe i javna preduzeća osnivač, i to na način utvrđen opštim aktom poslodavca, u skladu s kolektivnim ugovorom, pri čemu osnivač, odnosno direktor imaju obavezu da uzmu u obzir mišljenje, primedbe i predloge sindikata (čl. 10, st. 3 i 4).

Nesumnjivo je da postoji potreba za posebnim režimom za štrajk u delatnostima od posebnog značaja za normalno funkcionisanje države, ali bi ona morala da se zadovoljava na drugačiji način. Mora se prihvatiti nužnost minimuma procesa rada u vitalnim postrojenjima i samo u nekim delatnostima. Pravila kojima se određuje taj minimum morala bi biti vrlo restiktivna, ali u odnosu na poslodavce a ne radnike. Način na koji je taj poseban režim formulisan postojećim Zakonom o štrajku definiše minimum procesa rada tako široko da je pitanje da li do štrajka uopšte može doći, odnosno da li štrajk može imati bilo kakvog dejstva. Uz to, široke formulacije kao „izvršavanje međunarodnih obaveza“ omogućavaju da se štrajk u nekim situacijama i potpuno zabrani, jer delatnost jednog preduzeća može u potpunosti biti okrenuta izvozu. Ovako ustanovljeni režim štrajka u određenom obimu negira samo pravo na štrajk.

Prema Ustavu SRJ, „zaposleni u državnim organima, profesionalni pripadnici Vojske i policije nemaju pravo na štrajk“ (čl. 57, st. 3 Ustava SRJ). Istu odredbu u odnosu na zaposlene u državnim organima i profesionalne pripadnike policije sadrži i Ustav Crne Gore (čl. 54, st. 2). Budući da Ustav Srbije ne sadrži ovakvu odredbu, jedino ispravno tumačenje bi bilo da zaposleni u državnim organima i pripadnici policije na republičkom nivou imaju pravo na štrajk. Prema članu 8, st. 2 PESK, nacionalnim zakonodavstvom se mogu ustanoviti ograničenja prava na štrajk pripadnika oružanih snaga, policije ili državne uprave. Kao i prilikom korišćenja istog ovlašćenja u odnosu na pravo na političko i sindikalno udruživanje od strane pripadnika vojske i policije, Ustav SRJ je ovim kategorijama zaposlenih umesto ograničenja uveo zabranu i u potpunosti onemogućio ostvarenje prava na štrajk. Posledica ovog represivnog rešenja je i odredba Zakona o štrajku prema kojoj zaposlenom u državnom organu, pripadniku Vojske SRJ i pripadniku policije prestaje radni odnos ako se ustanovi da je organizovao štrajk ili učestvovao u njemu (čl. 18).

4.12. Pravo na mirno uživanje imovine

Član 1 Prvog protokola uz EKPS:

Svako fizičko i pravno lice ima pravo na neometano uživanje svoje imovine. Niko ne može biti lišen svoje imovine, osim u javnom interesu i pod uslovima predviđenim zakonom i opštim načelima međunarodnog prava.

Prethodne odredbe, međutim, ni na koji način ne utiču na pravo države da primenjuje zakone koje smatra potrebnim da bi regulisala korišćenje imovine u skladu s opštim interesima ili da bi obezbedila naplatu poreza ili drugih dažbina ili kazni.

Prema praksi Evropskog suda za ljudska prava, član 1 Prvog protokola uz EKPS u suštini garantuje svakome pravo na imovinu, odnosno pravo da se poseduje i upotrebljava imovina i da se njome neometano raspolaže (*Hentrich protiv Francuske*, A-296, 1994).

Pravo na imovinu sadržano u članu 1 sadrži tri različita pravila. Prvo pravilo, izraženo u prvoj rečenici stava 1, je opšte prirode i sadrži principe mirnog uživanja imovine. Drugo pravilo, sadržano u drugoj rečenici istog stava, reguliše lišenje imovine i podvrgava ga određenim uslovima. Treće, sadržano u stavu 2, priznaje pravo stranama potpisnicama da kontrolišu korišćenje imovine shodno opštem interesu. Prema praksi Evropskog suda, drugo i treće pravilo potrebno je tumačiti u svetlu opšteg principa izraženog u prvom pravilu (*Holy Monasteries protiv Grčke*, A-301, 1994).

Prema praksi Evropskog suda za ljudska prava, kod svakog mešanja u pravo na mirno uživanje imovine neophodno je uspostaviti ravnotežu između javnog interesa, s jedne strane, i prava pojedinaca, s druge strane. Potreba utvrđivanja ravnoteže izražena u članu 1 Prvog protokola svojstvena je Konvenciji u celini. Ozbiljnost državnog mešanja (oduzimanje imovine ili ograničenje njenog uživanja) treba da odredi opravdavajuće okolnosti i neophodnu naknadu. Međutim, to ne znači da se pitanje novčane naknade postavlja samo u slučaju oduzimanja imovine, već se naknada može tražiti i kada je reč o ograničenjima manjeg intenziteta (*Sporrong i Lonnroth protiv Švedske*, A-52, 1982).

4.12.1. Opšte

Ustav SRJ jamči pravo svojine „u skladu sa ustavom i zakonom“ (čl. 51). Prema članu 69, st. 3:

Niko ne može biti lišen svojine, niti mu se ona može ograničiti, osim kada to zahteva opšti interes utvrđen u skladu sa zakonom, uz naknadu koja ne može biti niža od tržišne.

Slična garancije prava svojine postoje i u Ustavu Crne Gore (čl. 45) i Ustavu Srbije (čl. 34 i 63). Ove formulacije jugoslovenskih ustava prate međunarodne standarde. Naročito je važno da se garantuje da do lišenja svojine može doći samo radi zadovoljenja opšteg interesa, koji mora biti utvrđen na osnovu zakona, kao i da se u tom slučaju vlasniku mora isplatiti tržišna naknada.

Nadležnost u uređivanju svojinskih odnosa u SRJ podeljena je, tako da federacija preko svojih organa reguliše osnove svojinskopravnih odnosa, dok su ostala pitanja u nadležnosti republika članica (čl. 77, st. 5 Ustava SRJ). Najvažniji zakonski akt na saveznom nivou je Zakon o osnovama svojinskopravnih odnosa (*Sl. list SFRJ*, br. 6/80, 36/90, *Sl. list SRJ*, br. 29/96).

Ovde će biti uzete u obzir samo one oblasti pozitivnog zakonodavstva koje su u nesaglasnosti s međunarodnim standardima.

4.12.2. Eksproprijacija

Pred Ustavnim sudom Crne Gore pokrenuta je inicijativa za ocenu ustavnosti odredaba članova 3 i 58 stav 1 i 2 Zakona o eksproprijaciji (*Sl. list RCG*, br. 55/00). Osporenim odredbama propisano je da se danom pravosnažnosti rešenja o eksproprijaciji menja vlasnik, odnosno oblik svojine na eksproprijisanoj nepokretnosti, da se upis prava svojine i drugih prava na eksproprijisanoj nepokretnosti vrši na osnovu pravosnažnog rešenja o eksproprijaciji i da zahtev za upis može podneti svaka od stranaka. Sud je utvrdio da osporene odredbe nisu u saglasnosti sa članom 45 Ustava Crne Gore, koji propisuje da je, pored razloga za lišenje, odnosno ograničenje prava svojine, određena i najniža granica za utvrđivanje naknade za eksproprijisanu nepokretnost. Gornja granica naknade Ustavom nije utvrđena. Sud je stao na stanovište da, budući da je lišenje ili ograničenje prava svojine neodvojivo povezano sa utvrđivanjem i isplatom naknade za eksproprijisanu nepokretnost koja ne može biti niža od njene tržišne vrednosti, utvrđivanje i isplata naknade mora prethoditi prenosu prava svojine ili se mora izvršiti najkasnije istovremeno sa prenosom tog prava. Nasuprot tome, osporenim odredbama je predviđeno da, danom pravosnažnosti rešenja o eksproprijaciji, korisnik eksproprijisane nepokretnosti upiše pravo svojine na nepokretnosti i na taj način liši ranijeg vlasnika prava svojine pre isplate naknade za tu nepokretnost, pa čak i pre utvrđivanja te naknade ako se stranke nisu pre pravosnažnosti rešenja o eksproprijaciji sporazumele o oblicima i visini naknade i predaji nepokretnosti (Odluka Ustavnog suda Crne Gore, U-br. 14/2001 od 12. 2. 2002, *Sl. list RCG*, br. 12/02).

Srbijanski Zakon o eksproprijaciji (ZOE, *Sl. glasnik SRS*, br. 40/84, 53/87 i 22/89, *Sl. glasnik RS*, br. 6/90, 15/90, 53/95 i 23/01) reguliše ograničenja i oduzimanje prava svojine na nepokretnostima, koji predstavljaju najozbiljnije oblike mešanja u pravo na mirno uživanje imovine.

Postupak po predlogu za eksproprijaciju sprovodi i rešenje donosi služba opštinske uprave za imovinskopravne poslove na čijoj teritoriji se nalazi nepokretnost koja je predložena za eksproprijaciju (čl. 29, st. 1). Po žalbi protiv prvostepenog rešenja donetog po predlogu za eksproprijaciju rešava Ministarstvo finansija Srbije (čl. 29, st. 5).

ZOE predviđa mogućnost da korisnik eksproprijacije stupi u posed nepokretnosti i pre dana pravosnažnosti rešenja o naknadi, odnosno pre zaključenja sporazuma o naknadi, ako Ministarstvo finansija proceni da bi to bilo neophodno zbog hitnosti izgradnje određenog objekta ili izvođenja radova (čl. 35, st. 1). Zbog nedovoljne određenosti formulacije „hitnost izgradnje određenog objekta ili izvođenja radova“, ova odredba pruža široka ovlašćenja Ministarstvu finansija i nije dovoljno precizna da bi ispunila uslov zakonitosti u skladu s evropskim standardima. Naime, prema praksi EKPS, da bi se zadovoljio uslov zakonitosti, zakon mora, između ostalog, da pruža zaštitu od samovolje u odlučivanju državnih organa (*Kokkiniakis protiv Grčke*, A-260, 1993 i *Tolstoy Miloslavsky protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, A-316, 1995).

Član 20 ZOE ne predviđa obavezu Vlade Srbije da, kada utvrđuje postojanje opšteg interesa za eksproprijaciju, uzme u obzir i interes vlasnika nepokretnosti, niti da ispita da li njegov interes da zadrži nepokretnost i bavi se dotadašnjom delatnošću eventualno preteže nad opštim interesom. Način donošenja odluka Vlade Srbije o utvrđivanju postojanja javnog interesa u praksi pokazivao je da se pojedinačni interes zaista nije uvažavao.

Individualni interes je ugrožen i u postupku pred opštinskim organima koji donose rešenje o eksproprijaciji. U većini slučajeva u ovoj fazi vlasniku je zabranjena gradnja na nepokretnosti, a takođe mu je otežano i raspolaganje zbog toga što se zabeležba eksproprijacije unosi u katastar nepokretnosti ili druge zemljišne knjige. ZOE ne predviđa vremenski rok u kome se ova faza postupka mora okončati, niti je predviđena mogućnost davanja materijalne naknade štete vlasniku u slučaju da ona predugo traje. Dosadašnje iskustvo govori da se vlasnik u takvom nezavidnom položaju mogao naći i duže od 10 godina. Razlog je, pre svega, bio opšta preopterećenost i neefikasnost sudskog sistema, a često i interes korisnika eksproprijacije da odugovlači s postupkom dok ne pribavi sredstva za preduzimanje radova i isplatu naknade.

Slična je situacija i onda kada je doneto rešenje o eksproprijaciji, a naknada još uvek nije utvrđena. Položaj (sada već bivšeg) vlasnika ekspropriprisanе nepokretnosti je još lošiji zbog toga što je korisnik eksproprijacije stekao pravo svojine na nepokretnosti, a vlasnik ima samo njen faktički posed. Povrh toga, ako se primeni član 35, st. 1 ZOE, on gubi i ovaj vid sigurnosti, a da mu se pri tom naknada ne isplaćuje. I ova faza je mogla trajati i preko 10 godina. U praksi je način utvrđivanja iznosa naknade i sporost njene isplate dovedio do toga da vlasnik ekspropriprisanе nepokretnosti na kraju primi znatno manji iznos od tržišne vrednosti, propisane članom 44 ZOE.

ZOE u članu 36 ne predviđa rok u kome raniji sopstvenik ekspropriprisanе nepokretnosti može da podnese zahtev za poništaj pravosnažnog rešenja o eksproprijaciji, već samo rok u kome, ukoliko korisnik ekspropriprisanе nepokretnosti ne privede objekat nameni, može biti poništeno pravosnažno rešenje o eksproprijaciji. Raniji Zakon o eksproprijaciji (*Sl. glasnik RS*, br. 6/90) je u članu 39, st. 4 i 6, predviđao da se zahtev za poništaj pravosnažnog rešenja o eksproprijaciji nije mogao podneti po protoku roka od 5 godina od pravosnažnosti rešenja o eksproprijaciji, odnosno šest godina ukoliko je reč o kompleksu. Odredbe člana 39 brisane su izmenama tog zakona.

Odredbe člana 44 ZOE, kojima se propisuju način i kriterijumi za utvrđivanje naknade za ekspropriprisanu nepokretnost, prestale su da važe odlukom Saveznog ustavnog suda. Prema stavu SUS, pravičnu naknadu bi, shodno odredbama ZOE, trebalo određivati na osnovu tri elementa. Prvi element je cena izgradnje stambenog prostora koja je uslovljena tržišnim uslovima i formira se na samom tržištu. Drugi element je procenat od 1–2% od prosečne tržišne cene izgradnje stambenog prostora koji se može određivati u zavisnosti od uslova koji nepokretnostima daju specifičan karakter. Treći element je potreba da su procenti limitirani gornjim i donjim granicama, a da nadležni organ u tom rasponu odlučuje pravično, ne dovodeći u pitanje nivo tržišne cene takvog zemljišta u prometu (*Sl. list SRJ*, br. 16/01).

ZOE predviđa da će postupak po predlogu za eksproprijaciju, koji nije pravosnažno okončan do dana njegovog stupanja na snagu, biti okončan po propisima koji su važili do stupanja na snagu ovog zakona, „osim u slučajevima kada postupak eksproprijacije nije pravosnažno okončan, a u pitanju su poslovni i stambeni objekti“ (kurziv naš, čl. 71, st. 1). U vezi sa ovom formulacijom nejasno je da li se radi o eksproprijaciji poslovnih i stambenih objekata ili je reč o postupku eksproprijacije za potrebe izgradnje poslovnih i stambenih objekata. Prema stavu Vrhovnog suda Srbije za primenu citirane odredbe član 72, st. 1 ZOE relevantan kriterijum je vrsta objekta koji se ekspropriše (odluka Vrhovnog suda Srbije, U. 3294/98 od 12. jula 2000).

4.12.3. Nasleđivanje

Jugoslovenski ustavi izričito garantuju pravo na nasleđivanje (čl. 51 Ustava SRJ; čl. 34, st. 2 Ustava Srbije; čl. 46 Ustava Crne Gore). Prema Zakonu o nasleđivanju Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 46/95), vojni obveznik koji napusti zemlju u cilju izbegavanja njene odbrane, a ne vrati se u zemlju do ostaviočeve smrti, smatra se nedostojnim za nasleđivanje (čl. 4, tač. 5). Kako je SRJ od početka ratnih sukoba na teritoriji bivše SFRJ insistirala na činjenici da nije u ratu, nejasno je da li je ova odredba namenjena budućnosti ili će se odnositi na lica koja su odbila da učestvuju u ovim sukobima. Međutim, jasno je da, nezavisno od prihvaćenog tumačenja, ova odredba predstavlja drastičnu povredu kako prava vlasnika da raspolaže svojinom za slučaj smrti tako i nelegitimno ograničenje prava na nasleđivanje garantovanog ustavom, koje ni po kojoj osnovi ne može da predstavlja opasnost za „odbranu države“.¹⁰⁰

Sličnu odredbu sadrži crnogorski Zakon o nasleđivanju koji predviđa da osoba koja je počinila krivično delo upereno protiv državnog uređenja, bezbednosti i nezavisnosti zemlje ili njene odbrambene snage može biti isključena iz nasledstva (čl. 42, st. 3).

4.12.4. Promene oblika svojine u korist državne svojine

Neposredno nakon pobeđe demokratskih snaga na lokalnim izborima od 1996. godine, republička vlast, koja je trajala sve do 2000, na brzinu je usvojila propise koji su omogućili centralizovano podržavanje društvene i opštinske svojine, s ciljem da se novim lokalnim vlastima onemogući upravljanje i raspolaganje takvom imovinom.

Zakon o sredstvima u svojini Republike Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 54/96) pod sredstvima u državnoj svojini podrazumeva sva sredstva stečena od državnih organa, od organa i organizacija jedinica teritorijalne autonomije i lokalne samouprave, tj. opština, javnih službi i drugih organizacija čiji je osnivač Republika, odnosno teritorijalna jedinica, kao i sva druga sredstva odnosno prihode ostvarene na osnovu ulaganja državnog kapitala. Pored toga, Zakon je lokalne vlasti ograničavao u pravu raspolaganja imovinom, jer je za otuđenje nepokretnosti koje koriste javne službe bila potrebna saglasnost Vlade Srbije (čl. 8).

Prethodna vlast je i uredbama vršila promenu oblika svojine. Najbolji primer za to je slučaj *Borba*. Bivša Savezna vlada je uredbom promenila oblik svojine ove izdavačke kuće. Do tada je Borba bila preduzeće u društvenoj svojini, a uredbom je postala savezna javna ustanova u državnoj svojini, čime je država i faktički preuzela kontrolu nad ovom izdavačkom kućom (Uredba Savezne vlade o Saveznoj javnoj ustanovi Borba, *Sl. list SRJ*, br. 15/97).

Posle donošenja Zakona o svojinskoj transformaciji (*Sl. glasnik RS*, br. 32/97) i neadekvatnih rešenja koja je predviđao, tokom 2001. godine je donet Zakon o privatizaciji (*Sl. glasnik RS*, br. 38/01) koji uređuje osnove i postupak promene vlasništva društvenog, odnosno državnog kapitala. Danom njegovog donošenja prestao je da važi Zakon o svojinskoj transformaciji.¹⁰¹

4.12.5. Povraćaj bespravno oduzete imovine i obeštećenje ranijih vlasnika

Iako su denacionalizacija i obeštećenje ranijih vlasnika jedno od važnih pitanja tranzicije, ovo pitanje još uvek nije sveobuhvatno rešeno u SRJ. Izostanak odgovarajuće zakonske regulative u ovoj

¹⁰⁰ Tokom 2002. godine nije bilo inicijative za ocenu ustavnosti ove odredbe.

¹⁰¹ O ovom zakonu vidi više u *Izveštaj 2001*, I 4.12.5.

oblasti negativno se odražava, pre svega, na započet proces privatizacije, budući da se strani investitori ne odlučuju na značajnija ulaganja u domaću privredu usled nepostojanja pravne sigurnosti i garancija vezanih za nepovredivost imovine. Tokom 2002. godine donet je Zakon o stranim ulaganjima (*Sl. list SRJ*, br. 3/02), koji pruža dodatne garancije za zaštitu prava stranih ulagača time što pojednostavljuje proceduru za odobravanje ugovora o stranim ulaganjima i proširuje listu delatnosti u kojima stranac može imati većinsko učešće.

Tokom 2002. godine, posebna komisija formirana na inicijativu Vlade Srbije, izradila je Predlog zakona o povraćaju imovine i obeštećenju. Međutim, u Srbiji je do sada izrađeno više predloga zakona o denacionalizaciji. Centar za unapređivanje pravnih studija organizovao je u oktobru 2002. godine, zajedno s Ministarstvom finansija i ekonomije Srbije, međunarodnu konferenciju o denacionalizaciji. Na konferenciji je, između ostalog, odlučeno da će pri Ministarstvu finansija i ekonomije biti formirana radna grupa za izradu novog Predloga zakona o denacionalizaciji, kao i posebno odeljenje za poslove denacionalizacije.¹⁰²

U ovom izveštaju analiziran je samo Predlog zakona koji je do zaključenja rada na izveštaju bio dostupan javnosti. Ovaj zakon još uvek nije bio predmet rasprave u republičkoj Vladi.¹⁰³

Predlogom zakona uređuju se uslovi, način i postupak vraćanja imovine koja je na teritoriji Srbije podržavljena oduzimanjem od bivših vlasnika, fizičkih i pravnih lica, primenom propisa o oduzimanju bez tržišne naknade, donetih i primenljivanih u periodu od 1945. godine. (čl. 1, st. 1). Predmet vraćanja, odnosno obeštećenja čine: poljoprivredno i šumsko zemljište, šume, građevinsko zemljište, stambene i poslovne zgrade i njihovi idealni delovi, stanovi i poslovne prostorije, preduzeća, fondovi i udruženja, intelektualna svojina, pokretne stvari, hartije od vrednosti i novčana sredstva (čl. 12). U odeljku II Predloga zakona, koji govori o tržišnoj naknadi, predviđeno je da se vrednost podržavljene imovine određuje prema njenom stanju u trenutku podržavljenja i uz uvažavanje njene vrednosti u momentu donošenja rešenja o povraćaju imovine, odnosno obeštećenju (čl. 32, st. 1). Ukoliko se sadašnja vrednost imovine ne može utvrditi, vrednost će se utvrditi primenom člana 52, st. 1 Predloga koji predviđa da će u roku od dva meseca od dana stupanja na snagu zakona biti doneto uputstvo o merilima odnosno o metodologiji za ocenjivanje vrednosti podržavljene imovine (čl. 32, st. 6).

Predlogom je predviđeno da se imovina vraća u naturi, u vidu iste ili druge imovine, a u slučaju kada to nije moguće (na primer, kada imovina više ne postoji u fizičkom obliku), daje se tržišna naknada u vidu hartija od vrednosti ili novca, pri čemu se prioritet daje povraćaju imovine u naturi (čl. 1, st. 2 i 3). Ukoliko se imovina ne može vratiti u celini, predviđena je mogućnost delimičnog vraćanja, s tim da se za razliku u vrednosti plaća tržišna naknada (čl. 13, st. 2). Članom 16, međutim, predviđeni su brojni izuzeci od ovog pravila. Tako, na primer, ne vraća se nepokretnost ako: služi za obavljanje delatnosti iz oblasti zdravstva, kulture, vaspitanja i obrazovanja, a vraćanjem bi se bitno smanjila mogućnost za obavljanje tih delatnosti, jer se ne može zameniti drugom nepokretnosti; ako je nepokretnost neodvojivi sastavni deo mreže, objekata, uređaja i drugih sredstava javnih preduzeća iz oblasti energetike, komunalne delatnosti, saobraćaja i veza koji su po zakonu izuzeti od privatizacije; ako je nepokretnost izuzeta iz pravnog prometa, odnosno ako se na njoj ne može steći pravo svojine. U takvim slučajevima predviđeno je pravo vlasnika na tržišnu naknadu (čl. 16, st. 2). Ukoliko je vrednost nepokretnosti usled novih ulaganja bitno porasla, bivši vlasnik ima pravo da zahteva ili njeno vraćanje uz obavezu plaćanja tržišne naknade za razliku u vrednosti ili isplatu tržišne naknade za nepokretnost (čl. 20, st. 2). Ukoliko je, s druge strane, vrednost oduzete nepokretnosti bitno smanjena nakon podržavljenja, vraća se korisniku prava uz doplatu naknade do pune vrednosti u trenutku podržavljenja (čl. 20, st. 4).

Pravo na povraćaj imovine, odnosno obeštećenje, imaju bivši vlasnici oduzete imovine ili njihovi naslednici (čl. 6, st. 1). Ostvarivanje ovog prava u korist bivših vlasnika i njihovih naslednika uslovljeno je postojanjem jugoslovenskog državljanstva na dan donošenja Zakona, dok je za strane državljanke predviđeno ostvarivanje prava na povraćaj imovine shodno međudržavnim sporazumima (čl. 6, st. 2). Ukoliko je bivši vlasnik imovine umro ili je proglašen mrtvim, pravo na povraćaj prelazi na njegove naslednike, a pravo nasleđivanja utvrđuje se prema odredbama republičkog Zakona o nasleđivanju (čl. 9,

---

¹⁰² Vidi više <<http://www.cups.org.yu/projekti/html/denacionalizacija.html>>.

¹⁰³ Vidi <<http://www.srbija.sr.gov.yu>>.

st. 1 i 2). Pravo na povraćaj imovine ustanovljeno je i u korist pravnih lica, crkava i drugih verskih zajednica, zadužbina i drugih nekomercijalna pravna lica (čl. 8).

Prema Predlogu zakona obveznici vraćanja su država ili druga pravna lica koja su u momentu stupanja na snagu Zakona nosioci prava iz društvene svojine na toj nepokretnosti, zatim, preduzeća i drugi privredni subjekti u čijoj se imovini nalaze sredstva, odnosno imovina podržavljenih preduzeća, kao i Akcijski fond, koji je obveznik naknade u akcijama kojima raspolaže Srbija (čl. 10). Fizička lica samo izuzetno mogu biti obveznici vraćanja imovine i to ukoliko su je pribavili bez pravnog osnova ili je drže po osnovu najma, zakupa ili drugog sličnog odnosa (čl. 11, st. 2).

Postupak za povraćaj imovine je hitan i pokreće ga bivši vlasnik podnošenjem zahteva opštinskom organu uprave nadležnom za imovinskopravne poslove prema mestu gde se nepokretnost nalazi (čl. 37). U postupku se primenjuje Zakon o opštem upravnom postupku (čl. 4, st. 2). U toku postupka pred nadležnim organom predviđena je mogućnost postizanja poravnjanja (čl. 38, st. 1). Zahtev za povraćaj imovine mogu podneti bivši vlasnik i njegovi pravni sledbenici u roku od dve godine od dana stupanja na snagu zakona (čl. 39). Postupak je dvostepeni, pri čemu prvostepeno rešenje donosi nadležni opštinski organ za imovinskopravne poslove. Protiv odluke ovog organa je dozvoljena žalba Ministarstvu finansija i ekonomije, kao drugostepenom organu (čl. 43). Nejasno je, međutim, zašto nacrtom nije predviđena mogućnost vođenja upravnog spora protiv rešenja koje donosi Ministarstvo finansija i ekonomije.

Predlogom je predviđena odredba prema kojoj od dana stupanja na snagu Zakona nije dozvoljeno raspolaganje nepokretnostima, odnosno imovinom u pogledu koje postoji obaveza vraćanja, kao ni njihovo hipotekarno opterećenje, zakup ili zaloga (čl. 53, st. 1).

Skupština Crne Gore usvojila je tokom 2002. godine Zakon o pravednoj restituciji kojim se propisuju uslovi, način, postupak i rokovi za vraćanje svojinskih prava ranijim imaojcima tih prava na nepokretnoj i pokretnoj imovini koja im je nepravedno oduzeta propisima donetim posle 1945. godine (čl. 1, st. 1). Korisnikom prava na restituciju smatraju se fizička i pravna lica, raniji imaoци svojinskih i drugih prava na pokretnoj i nepokretnoj imovini ili stvarima, u momentu oduzimanja, kao i njihovi naslednici, bez obzira da li je nakon smrti nekog od njih vođen ostavinski postupak (čl. 10, st. 1 i 2). Korisnik prava na restituciju može biti i verska organizacija i zajednica (čl. 10, st. 7).

Zakon sadrži odredbu koja predviđa da sticanje nepokretnosti, druge imovine ili imovinskih prava, odnosno novčane naknade po ovom zakonu ne podleže plaćanju poreza, kao ni da nepokretnosti stečene po osnovu ovog zakona ne podležu oporezivanju po osnovu poreza na imovinu u roku od jedne godine od dana sticanja, odnosno stupanja u posed korisnika prava na restituciju (čl. 9). Predlog srbijanskog Zakona o denacionalizaciji ne pominje sličnu odredbu.

Zakon predviđa da će Vlada Crne Gore formirati Fond za restituciju, u roku od 60 dana od dana stupanja na snagu zakona, koji treba da obezbedi sredstva za restituciju i isplatu u novcu, odnosno da prati proces restitucije (čl. 33). Novinu predstavljaju odredbe koje predviđaju da će sredstva fonda biti formirana: prihodom od prodaje državne imovine (u iznosu od 10%), prihodom od prodatih akcija državnih fondova (10%), prihodom od privatizacije preduzeća ili njihovih delova (10%), prihodom od koncesionih naknada (15%), prihodima od taksi, kredita od međunarodnih organizacija za svrhe kompenzacije i iz drugih izvora (čl. 33, st. 2). Istim članom predviđena je obaveza crnogorske Vlade da Skupštini podnosi jednom godišnje, uz predlog budžeta, izveštaj o sprovođenju procesa restitucije.

Rok za podnošenje zahteva za restituciju po crnogorskom Zakonu o restituciji je kraći u odnosu na rok predviđen srbijanskim Predlogom i iznosi 14 meseci od stupanja na snagu zakona (čl. 35). Za razliku od srbijanskog Predloga koji predviđa da stranke u postupku povraćaja imovine ne plaćaju takse (čl. 49, st. 1), crnogorskim Zakonom je precizirano da korisnik restitucije plaća troškove postupka za restituciju u iznosu od 50 eura (čl. 35, st. 4). Kao i u slučaju srbijanskog Predloga zakona, i crnogorski Zakon o restituciji predviđa da se u postupku restitucije primenjuju odredbe Zakona o upravnom postupku uz obezbeđenu dvostepenost postupka. U prvom stepenu odlučuje Komisija za restituciju, a u drugom Republička komisija za restituciju (čl. 36). Bitna novina u odnosu na srbijanski Predlog zakona je mogućnost da u postupku o prethodnom pitanju odlučuje sud, ako to zahteva Komisija ili jedna od zainteresovanih stranaka (čl. 37). Novina je, takođe, da je Zakonom precizirano da se u sastav komisija za restituciju bira najmanje polovina predstavnika ranijih vlasnika koja predlažu njihova udruženja, a direktora komisija i drugu polovinu članova imenuje Vlada Crne Gore na predlog udruženja ranijih vlasnika (čl. 40).

U pogledu privatizacije nacionalizovane imovine, član 61, st. 2 Zakona o privatizaciji precizira da se ova imovinska masa neće posebno izdvajati u procesu privatizacije, ali predviđa da će iznos od 5% od ukupne vrednosti ostvarene prodajom kapitala, poslužiti, uz druge budžetske prihode, za isplatu naknade licima kojima je ta imovina oduzeta. Za sada je nemoguće govoriti o efikasnosti ove zakonske odredbe, s obzirom na to da donošenje zakona koji će preciznije urediti pitanje povraćaja nacionalizovane imovine i obeštećenja ranijih vlasnika tek predstoji.

Skupština SRJ donela je Zakon o ukidanju Ukaza FNRJ o oduzimanju državljanstva i imovine porodici Karadorđević (*Sl. list SRJ*, broj 9/01). Tim zakonom stavljen je van snage i deo ukaza koji je bio osnov za konfiskaciju imovine porodice Karadorđević. Član 2 istog zakona predviđa da će se uslovi za povraćaj konfiskovane imovine urediti posebnim zakonom.

Kako je prema jugoslovenskom pravu za sticanje svojine potreban pravni osnov i *modus* (način), ovim zakonskim rešenjem je taj pravni osnov u principu stvoren (ukidanjem pravnog osnova kojim je svojina konfiskovana), ali nije ustanovljen *modus*, odnosno on je ostavljen da bude utvrđen posebnim zakonom. Umesto posebnog zakona, Savezna vlada je donela odluku (E.P. br. 132 od 12. jula 2001) kojom je imovina umesto u svojini stavljena na korišćenje princu Aleksandru Karadorđeviću i ostalim članovima porodice Karadorđević. Ovim je stvorena jedna pravno nejasna situacija. Naime, nije jasno ko je sada titular prava svojine na toj imovini, jer više u principu nema pravnog osnova da ona pripada državi ali navodno nema ni *modusa* da pripada porodici Karadorđević.

Osim što je reč o jednoj nepravnoj konstrukciji čija nejasnoća ugrožava pravnu sigurnost prava na imovinu, ovo rešenje otvara i pitanje diskriminacije ostalih građana u odnosu na porodicu Karadorđević. Nejasno je, naime, koji bi bio interes koji opravdava da porodica Karadorđević ima poseban tretman u odnosu na ostale građane kojima je imovina takođe bila konfiskovana. Izgleda da se radi o rešenju motivisanom dnevnim politikom koje uspostavlja loš presedan da vlast i u buduće može pojedinačnim odlukama na diskrecioni način rešavati pitanje povraćaja konfiskovane imovine, kršeći time načelo jednakosti građana i zabrane diskriminacije i izbegavajući da donese sveobuhvatno rešenje za ovaj veoma ozbiljan i kompleksan problem.

4.12.6. Zakon o jednokratnom porezu na ekstra dohodak i ekstra imovinu

Tokom 2001. godine Skupština Srbije donela je Zakon o jednokratnom porezu na ekstra dohodak i ekstra imovinu stečenu iskorišćavanjem posebnih pogodnosti (dalje Zakon o ekstra profitu; *Sl. glasnik RS*, br. 36/01). Prema zakonu predmet oporezivanja su ekstra dohodak i ekstra imovina stečeni iskorišćavanjem posebnih pogodnosti na osnovu kojih je jednom fizičkom ili pravnom licu data mogućnost ostvarivanja dohotka, odnosno sticanja imovine pod uslovima koji nisu bili dostupni svim licima, u periodu od 1. januara 1989. godine do dana stupanja na snagu zakona (čl. 2, st. 1). Zakon predviđa obavezu poreskog obveznika da u roku od 30 dana od stupanja na snagu zakona podnese poresku prijavu nadležnom poreskom organu (čl. 11, st. 1). U slučaju kada poreski obveznik smatra da postoje okolnosti koje isključuju nastanak poreske obaveze po osnovu jednokratnog poreza, dužan je da uz poresku prijavu priloži i dokaze o okolnostima koje isključuju nastanak poreske obaveze (čl. 11, st. 4). Zakon, takođe, predviđa mogućnost pokretanja postupka utvrđivanja i naplate jednokratnog poreza po službenoj dužnosti od strane poreskog organa, a postupak se inicira dostavljanjem izveštaja Komisije Vlade Srbije za ispitivanje zloupotreba u privredi ili izveštaja organa unutrašnjih poslova, carine i drugih državnih organa, ukoliko dođu do saznanja o činjenicama koje ukazuju na postojanje predmeta oporezivanja (čl. 12).

Tokom 2002. godine pred Saveznim ustavnim sudom pokrenut je postupak za ocenjivanje ustavnosti ovog zakona (*Sl. glasnik RS*, br. 18/02). Podnosioci predloga osporili su pravni osnov donošenja Zakona smatrajući da osporeni zakon uređuje materiju koja po Ustavu SRJ spada u isključivu nadležnost savezne države. Podnosioci su, takođe, postavili pitanje retroaktivne primene Zakona, navodeći pri tom da je ceo Zakon retroaktivne prirode, a ne samo pojedine njegove odredbe kako je dopušteno Ustavom u određenim slučajevima. Po mišljenju podnosilaca predloga, retroaktivnim uvođenjem nove vrste poreza menjaju se uslovi privređivanja, odnosno odnos koji je u svoje vreme već bio uređen i sankcionisan sa aspekta oporezivanja dobiti, odnosno dohotka, i time dovodi u pitanje ravnopravnost uslova privređivanja. Takođe, navodi se da su osporenim zakonom narušene odredbe saveznog ZOO u pogledu instituta zastarelosti potraživanja. Podnosioci su dalje tvrdili da je osporenim zakonom doveden u pitanje i princip jednakosti građana pred zakonom, budući da se, prema Zakonu, vrši oprezivanje ekstra imovine i ekstra

dohotka stečenih u određenom vremenskom periodu, a ne trajno. Isti princip je, po njihovom mišljenju, povređen i zbog oporezivanja dobijenog i otkupljenog stambenog prostora određenih lica, ako njihova veličina prelazi 90 m² (čl. 3, tač. 12), kao i zbog visine poreske stope za prostor iznad tog limita (čl. 10). Osporenim zakonom je, prema mišljenju podnosioca predloga, predviđeno da žalba protiv rešenja o utvrđivanju jednokratnog poreza ne odlaže izvršenje, što je u suprotnosti sa načelom da se u sudskom postupku utvrđuje da li je jedno lice poreski obveznik. Jedan od prigovora osporenom zakonu odnosio se i na odredbe po kojima je poreski obveznik dužan da sam podnese poresku prijavu, a ne da ona bude dostavljana po službenoj dužnosti kako predviđa član 12 Zakona.

Savezni ustavni sud je utvrdio da Narodna Skupština Srbije nije povredila savezne propise o zakonodavnoj nadležnosti SRJ, jer je Srbija, u skladu sa Ustavom SRJ i saveznim Zakonom o osnovama poreskog sistema, osporenim zakonom uredila jednu vrstu poreza koja je predviđena saveznim zakonodavstvom.¹⁰⁴ U pogledu prigovora retroaktivnosti, SUS je zauzeo stav da je Ustav SRJ, u član 117, st. 2, predvideo odstupanje od opšteg pravila zabrane retroaktivnosti, imajući u vidu da pojedine odredbe nekih zakona u opštem interesu moraju imati povratno dejstvo i na pravne odnose iz prošlosti. SUS ukazuje da je Skupština Srbije, prilikom donošenja osporenog zakona, imala u vidu opšti interes zbog koga je bilo neophodno da osporene odredbe člana 2, 3 i 8 Zakona o ekstra profitu imaju povratno dejstvo, a to je „neophodnost da se putem jednokratnog poreza ublaže, odnosno otklone u najvećoj meri, velike nepravdičnosti nastale u raspodeli dohotka, sticanog iskorišćavanjem posebnih pogodnosti, koje su bile dostupne samo pojedinim fizičkim i pravnim licima“. Prema mišljenju SUS, pitanje retroaktivnosti ovog zakona se ne može postaviti, jer se ova vrsta poreza uvek odnosi na imovinu koja postoji u vreme oporezivanja, a po prirodi stvari je ranije stečena. Sud je stoga zaključio da osporenim Zakonom o ekstra profitu u celini nisu povređene odredbe člana 117 Ustava SRJ.

Osporena odredba sadržana u članu 3, st. 1, tač. 18 Zakona o ekstra profitu, kojom je propisano da se pod iskorišćavanjem posebnih pogodnosti smatraju i privilegovane isplate stare devizne štednje, ocenjena je neustavnom, budući da korisnici privilegovanih isplata stare devizne štednje ne mogu biti posebno oporezovani, jer nisu ostvarili nikakav ekstra dohodak.¹⁰⁵

Savezni ustavni sud je takođe utvrdio da je odredba člana 11 Zakona o ekstra profitu, koja uređuje podnošenje poreske prijave, u nesaglasnosti sa Ustavom SRJ, budući da je, prema poreskim propisima, uobičajeno da građani sami podnose poresku prijavu. Osporenim odredbom predviđeno je da se poreska prijava koju podnose građani, bez odlaganja dostavlja Republičkom tužilaštvu, tako da ona, po oceni Suda, predstavlja ne samo poresku prijavu, već i krivičnu prijavu, odnosno akt samoopuživanja koji je nedopušten prema odredbama domaćih i međunarodnih propisa u oblasti zaštite ljudskih prava.

Osporena odredba člana 19, st. 4, kojom je isključena žalba protiv rešenja o naplati poreza na ekstraprofit, ocenjena je suprotnom članu 26, st. 2 Ustava SRJ, kojom se svakome garantuje pravo na žalbu protiv odluke kojom se rešava o njegovom pravu, odnosno na zakonu zasnovanom interesu.

Prema oceni Suda, odredbi člana 31 osporenog zakona, kojom je propisano da se u postupku utvrđivanja i naplate jednokratnog poreza neće primenjivati odredbe ZOO koje se odnose na zastarelost potraživanja, nije mesto u republičkom zakonu. Sud je konstatovao da ZOO reguliše odnose privatnopravne prirode, što nije slučaj sa osporenim zakonom, koji uređuje javnopravne (fiskalnopravne) odnose.

Savezni ustavni sud se prilikom ocene ustavnosti Zakona o ekstra profitu nije upuštao u razmatranje brojnih drugih pitanja vezanih za primenu samog zakona, razloga za njegovo donošenje i posledica

---

¹⁰⁴ Odredbom čl. 2 saveznog Zakona o osnovama poreskog sistema propisane su vrste poreza koji se mogu uvoditi na teritoriji SRJ, među njima i porez na finansijske transakcije i vanredni porezi (tačke 6 i 9). U čl. 142e Zakona o osnovama poreskog sistema predviđeno je da se zakonom, saveznim ili republičkim, mogu uvesti vanredni porezi. Osporenim zakonom, Srbija je uvela jedan porez koji po svojim karakteristikama ima obeležja vanrednog poreza.

¹⁰⁵ Sud je zauzeo stav da transakcija kojom se sopstvenik štednog uloga poslužio da bi mu bila isplaćena devizna ušteđevina, može biti osnov za moralnu osudu, ali ne može biti osnov za posebnu poresku obavezu.

njegove primene, konstatujući da „je reč o pitanjima koja su stvar poreske politike zakonodavca i njegove odgovornosti za tu politiku“.

4.13. Prava pripadnika manjina

Član 27 PGP:

U državama gde postoje etničke, verske ili jezičke manjine, lica koja pripadaju tim manjinama ne mogu biti lišena prava da imaju, zajedno sa drugim članovima svoje grupe, svoj posebni kulturni život, da ispoljavaju i upražnjavaju svoju sopstvenu veru ili da se služe svojim jezikom.

(Sl. list SFRJ, br. 7/71)

Jugoslovenski ustavi jemče određena manjinska prava. Poređenje tih ustava međutim ukazuje da među njima postoje suštinske razlike, jer su njihove odredbe zasnovane na različitim pristupima manjinskim pravima. Vrsta manjinskih prava, titulari tih prava i stepen njihove zaštite su različito određeni. Ustav Srbije, za razliku od saveznog Ustava, ne sadrži poseban član koji na uopšten način garantuje manjinska prava i njihovu zaštitu. Ustav Crne Gore pak, u odnosu na Ustav SRJ i Ustav Srbije, preciznije i celovitije reguliše manjinska prava i njihovu zaštitu.

Velike razlike među jugoslovenskim ustavima postoje i u pogledu međunarodno garantovanih manjinskih prava. Naime, Ustav SRJ u članu 10 predviđa da se priznaju i jamče slobode i prava čoveka i građanina koje priznaje međunarodno pravo, što se može tumačiti kao izjednačavanje pravne snage manjinskih prava koja su garantovana instrumentima međunarodnog prava sa onima koja su proklamovana Ustavom SRJ. Za razliku od takvog rešenja, Ustav Srbije u članu 3 proklamuje da se nacionalna prava jamče i priznaju (samo) Ustavom. Izložena neusklađenost ustavnih odredbi ne samo da može da dovede do uživanja različitih prava, već rađa i mogućnost različitih načina i nivoa pravne zaštite manjinskih prava.

Inače, SRJ je pristupila Okvirnoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina Saveta Evrope,¹⁰⁶ a pristupanje Evropskoj povelji o regionalnim ili manjinskim jezicima je u toku. SRJ je 1. septembra 2002. u roku od godinu dana od stupanja na snagu Konvencije u odnosu na nju, na osnovu člana 25, st. 1 Okvirne konvencije, podnela generalnom sekretaru CoE Izveštaj o zakonodavnim i drugim merama preduzetim da se oživotvore načela utvrđena u Konvenciji. Prema ovom Izveštaju osnovni problemi u primeni Konvencije u SRJ, i pored veoma osmišljene nove manjinske politike i njenog doslednog primenjivanja, leže u ustavnoj rekonstrukciji zemlje, nizu neispravljenih neusklađenosti između saveznog i republičkih pravnih poredaka, slabim ekonomskim mogućnostima zemlje i uticaju koji tragični događaji koji su se tokom poslednjih deset godina odigrali na prostoru prethodne Jugoslavije imaju na međunacionalne odnose u SRJ. Fond za humanitarno pravo je tokom 2002. godine pripremao Alternativni izveštaja o primeni Okvirne konvencije u SRJ, koji će početkom 2003. godine biti predat organima CoE. Prema ovom Izveštaju iako su savezne vlasti preduzele mere za poboljšanje položaja manjina (donošenje saveznog zakona, izbor nacionalnih saveta), one su ograničenog dometa. Naime, većina oblasti društvenog života koje su od značaja za manjine (obrazovanje, upotreba jezika, kultura) je u nadležnosti republika. Takođe, mnogobrojni zakoni i podzakonski propisi sadrže odredbe indirektno diskriminacije u obrazovanju, službenoj upotrebi jezika, medijima, socijalnoj zaštiti, regulisanju ličnog statusa i odnosu prema verskim zajednicama što utiče na primenu Konvencije.

Različiti načini zaštite manjinskih prava na saveznom nivou i u Srbiji mogu proisteći i iz različitog zakonskog regulisanja te materije. Odredbe oba ustava omogućavaju da se zakonom može propisati način ostvarivanja prava i sloboda, i u skladu sa tim i manjinskih prava, koje ti ustavi garantuju. Nesumnjivo je da Ustav SRJ ima veću pravnu snagu od republičkih ustava, baš kao što i savezni zakoni imaju veću pravnu snagu od republičkih zakona, ali u materiji manjinskih prava mnoga rešenja koja su predviđena republičkim zakonima nisu u skladu sa saveznim Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina

---

¹⁰⁶ Savezna skupština zakonom je potvrdila Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina 3. decembra 1998. (Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori), br. 6/98). Međutim, neposredno nakon potvrđivanja Okvirne konvencije ratifikacioni instrumenti nisu deponovani kod Saveta Evrope. Takav postupak SRJ je pravdala stavom da nije članica CoE a od CoE nije ni bila pozvana da pristupi navedenoj Konvenciji. Posledica se sastojala u tome da SRJ nije bila obavezana Okvirnom konvencijom na međunarodnom planu. Nakon demokratskih promena SRJ je pozvana da pristupi i deponovani su ratifikacioni instrumenti.

(*Sl. list SRJ*, br. 11/02). Nesumnjivo je da je ta neusklađenost i posledica skorašnjeg usvajanja saveznog zakona koji reguliše način ostvarivanja manjinskih prava koja su predviđena Ustavom SRJ. Ipak, ukoliko neusklađenost republičkih propisa sa saveznim Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina ne bude ispravljena, odnosno ukoliko republičkim zakonima budu i dalje propisani različiti načini ostvarivanja manjinskih prava, utoliko suštinsko uživanje manjinskih prava neće biti moguće. Pri tom će postojati i nejednakost pripadnika manjina u dve jugoslovenske federalne jedinice, budući da Ustav Crne Gore i njeni zakoni preciznije i celovitije reguliše prava manjina.

Pravo na očuvanje identiteta manjina garantuje se članom 11 saveznog Ustava:

Savezna Republika Jugoslavija priznaje i jamči slobode i prava nacionalnih manjina na očuvanje, razvoj i izražavanje njihove etničke, kulturne, jezičke i druge posebnosti, kao i na upotrebu nacionalnih simbola, u skladu sa međunarodnim pravom.

Sličnu odredbu sadrži i Ustav Crne Gore koji u članu 67, st. 1 jamči pripadnicima nacionalnih i etničkih grupa zaštitu nacionalnog, etničkog, kulturnog, jezičkog i verskog identiteta. Očuvanje identiteta manjina se u Ustavu Srbije ne spominje eksplicitno, ali se obaveza zaštite manjina može posredno izvesti tumačenjem člana Ustava koji garantuje „lična, politička, *nacionalna*, ekonomska, socijalna, kulturna i druga prava čoveka i građanina“ (kurziv naš; čl. 3, st. 2). Nesumnjivo je da je izloženo rešenje iz Ustava Srbije jezički šturo i nedovoljno za ustavnopravno regulisanje manjinskih prava u višenacionalnoj državi kakva je Srbija. Poređenje izloženih odredbi saveznog i republičkih ustava može da ukaže i na razliku u pogledu određenja titulara manjinskih prava. Ustav SRJ u članu 11 donekle odstupa od stilizacije relevantnih međunarodnih dokumenata i uporednopravnih rešenja utvrđujući da SRJ priznaje i jamči prava *nacionalnih manjina (manjina kao kolektiviteta)*, za razliku od Ustava Srbije i Ustava Crne Gore koji sadrže odredbe o pravima *pripadnika* drugih naroda, nacionalnih i etničkih grupa, odnosno nacionalnih manjina.

Ustav SRJ garantuje slobodu izražavanja nacionalne pripadnosti i da niko nije dužan da se izjašnjava o svojoj nacionalnoj pripadnosti (čl. 46 Ustava SRJ). Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina u članu 5, st. 1 tome dodaje da niko ne sme da pretrpi štetu od svog opredeljenja ili izražavanja svoje nacionalne pripadnosti ili od uzdržavanja od takvog činjenja.

Osim opštih odredbi o manjinskim pravima jugoslovenski ustavi sadrže i posebne odredbe o pojedinim pravima. U mnogim slučajevima zakonska razrada tih prava nije ujednačena.

Ustav SRJ garantuje slobodu upotrebe manjinskih jezika. Savezni Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina precizira u članu 10 da je reč o pravu na slobodnu, privatnu i javnu upotrebu jezika i pisma. Izložena odredba Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina izražava nameru da se postupa u skladu sa članom 7 Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima kojoj SRJ treba da pristupi.

Svi jugoslovenski ustavi garantuju pravo na službenu upotrebu manjinskih jezika i pisama. Tako, prema Ustavu SRJ (čl. 15, st. 2):

Na područjima Savezne Republike Jugoslavije *gde žive nacionalne manjine* u službenoj upotrebi su i njihovi jezici i pisma, u skladu sa zakonom (kurziv naš).

Istovetnu odredbu sadrži i Ustav Srbije (čl. 8, st. 2), dok Ustav Crne Gore restriktivnije proklamuje pravo na službenu upotrebu jezika vezujući ga samo za opštine *u kojima većinu ili značajan deo stanovništva čine pripadnici nacionalnih i etničkih grupa*. U Srbiji je pravo na službenu upotrebu jezika i pisma bliže uređeno Zakonom o službenoj upotrebi jezika i pisma (*Sl. glasnik RS*, br. 45/91). Prema ovom Zakonu, odluku o tome da li će jezici manjina biti u službenoj upotrebi donose opštine na čijem području žive manjine. Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma Srbije nije predvideo kriterijume koje bi opštine morale da uvažavaju kada utvrđuju koji će jezik biti u službenoj upotrebi. Ovaj nedostatak je doveo do toga da u opštinama postoje različita rešenja za ovo pitanje.¹⁰⁷ Da bi se ispravilo takvo stanje, savezni Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina predviđa članom 11 da će se jezik i pismo nacionalne manjine uvesti u službenu upotrebu u jedinici lokalne samouprave u kojoj učešće pripadnika manjina u ukupnom stanovništvu na tom području, prema zvaničnim rezultatima popisa stanovništva, premašuje 15%. Međutim, ove odredbe se u praksi ne primenjuju. Vidi više II.2.13.

¹⁰⁷ Miroslav Samardžić, *Položaj manjina u Vojvodini*, Beograd, 1998.

Uz ovu, postoji obaveza održavanja postojeće službene upotrebe jezika i pisma u jedinicama lokalne samouprave u kojima je jezik nacionalne manjine bio u službenoj upotrebi u doba donošenja Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina. Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina ostavlja mogućnost da se manjinski jezici uvedu u službenu upotrebu i u jedinicama lokalne samouprave u kojima učešće pripadnika nacionalnih manjina u ukupnom stanovništvu ne premašuje 15%, ako tako odluče jedinice lokalne samouprave.

S druge strane Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma Srbije u članu 19 propisuje:

Na područjima na kojima su u službenoj upotrebi i jezici narodnosti, nazivi mesta i drugi geografski nazivi, nazivi ulica i trgova, nazivi organa i organizacija, saobraćajni znaci, obaveštenja i upozorenja za javnost i drugi javni natpisi ispisuju se i na jezicima narodnosti.

Odredbom člana 7 ovaj zakon ne dozvoljava da se geografski nazivi i lična imena sadržana u javnim natpisima, zamenjuju drugim nazivima, odnosno imenima, već određuje da se oni samo ispisuju na jezicima manjina, u skladu sa njihovim pravopisom. Tumačenje takve odredbe vodi zaključku da se zvanični geografski nazivi i lična imena sadržani u javnim natpisima na srpskom jeziku, ne smeju zameniti tradicionalnim nazivima i imenima iz manjinskog jezika, već da je samo dozvoljena upotreba ortografije manjinskih jezika. Pri takvom tumačenju, tradicionalni nazivi i imena iz manjinskog jezika ne bi smeli biti javno upotrebljeni čak i ukoliko predstavljaju prevod zvaničnih geografskih naziva i ličnih imena sadržanih u javnim natpisima na srpskom jeziku, što nije u skladu ni sa saveznim Zakonom, ni sa Okvirnom konvencijom. Ustavni sud Srbije u svojoj praksi potvrđuje ovakvo tumačenje. U tri svoje odluke od 25. januara 2001. godine Ustavni sud Srbije je stao na stanovište da:

[N]avedena odredba Zakona ne dopušta zamenjivanje geografskih naziva izvornim nazivima na jeziku narodnosti, a iz zakonske formulacije da se nazivi „ispisuju na jeziku narodnosti u skladu sa pravopisom tog jezika” proizilazi da je isključena i mogućnost prevođenja geografskih naziva. (*Sl. glasnik RS*, br. 10/01, Odluke Ustavnog suda Republike Srbije od 25. januara 2001. godine; IU-111/93; IU64/94; IU350/93).

Izloženo tumačenje Ustavnog suda Srbije suštinski obesmišljava službenu upotrebu manjinskih jezika u sferi ispisivanja geografskih naziva svodeći je samo na upotrebu ortografije manjinskih jezika. Nesumnjivo je da takvim tumačenjem Ustavni sud Srbije ne samo da produbljuje neusklađenost odredbi člana 7 i člana 19 Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisma Srbije, već stvara pravnu osnovu da se svaka upotreba manjinskog jezika pri ispisivanju naziva mesta i drugih geografskih naziva proglasi nedopuštenim zamenjivanjem, odnosno promenom naziva (npr. dopušteno je ispisivanje naziva Szenta za Sentu, ali nije dopušteno i Zenta). Pripadnici manjina su nezadovoljni takvim rešenjem tim pre što su se tradicionalni nazivi u prethodnim periodima slobodno upotrebljavali. Savezni Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina predviđa u članu 11, st. 5 da se na područjima na kojima su jezici i pisma nacionalnih manjina u službenoj upotrebi, nazivi organa koji vrše javna ovlašćenja, nazivi jedinica lokalne samouprave, naseljenih mesta, trgova i ulica i drugi toponimi ispisuju i na jezicima nacionalnih manjina koji su u službenoj upotrebi, prema njihovoj *tradiciji* i pravopisu. Izloženo rešenje saveznog zakona ima za cilj da jasnije reguliše službenu upotrebu jezika i pisma nacionalnih manjina u sferi ispisivanja geografskih naziva. Odredbe saveznog Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina kojima se reguliše službena upotreba jezika i pisma nacionalnih manjina nesumnjivo uživaju suprematiju u odnosu na odredbe Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisma Republike Srbije i preostaje ne samo da se ispravi neusklađenost republičkog propisa sa saveznim, već i da se u praksi primene odredbe saveznog zakona koji je liberalniji sa stanovišta nacionalnih manjina.

Član 9 saveznog Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina utvrđuje pravo pripadnika nacionalnih manjina „na slobodan izbor i korišćenje ličnog imena i imena svoje dece, kao i pravo na upisivanje ovih ličnih imena u sve javne isprave, službene evidencije i zbirke ličnih podataka *prema jeziku i pravopisu pripadnika nacionalne manjine*“ (kurziv naš). Međutim, zabeleženi su slučajevi odbijanja upisa imena novorođene dece prema tradiciji manjinskih naroda.¹⁰⁸

---

¹⁰⁸ Alternativni izveštaj FHP o primeni Okvirne konvencije, 2002.

Pravo na školovanje na jeziku manjina garantuju sva tri jugoslovenska ustava (čl. 46, st. 1 Ustava SRJ; čl. 32, st. 4 Ustava Srbije; čl. 68 Ustava Crne Gore). Republički zakoni donekle različito regulišu način ostvarivanja ovog prava.

Prema crnogorskom Zakonu o osnovnoj školi (*Sl. list RCG*, br. 34/91) nastava na albanskom jeziku će se održavati u školama koje se nalaze „na područjima na kojima živi *veći broj pripadnika albanske narodnosti*“ (kurziv naš).

U Srbiji je mogućnost odvijanja nastave na manjinskim jezicima preciznije postavljena: ako se prijavi više od 15 učenika, nastava se mora održavati na manjinskom jeziku (Zakon o osnovnim školama Srbije, *Sl. glasnik RS* br. 50/92). Prema odredbi člana 5 istog zakona, ukoliko se za nastavu na manjinskom jeziku prijavi manje od 15 učenika, nastava se može odvijati na manjinskom jeziku uz saglasnost ministra prosvete. Nastava može da se odvija samo na jezicima manjina ili dvojezično. Ako se nastava izvodi samo na manjinskom jeziku, onda je obavezno i pohađanje nastave srpskog jezika.

Savezni Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina predviđa da se pravo na obrazovanje na maternjem jeziku ostvaruje u javnim ustanovama predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja. Novinu u jugoslovenskom pravnom sistemu predstavlja odredba člana 13, st. 6 Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina prema kojoj predstavnicima nacionalnih manjina posredstvom svojih nacionalnih saveta učestvuju u izradi nastavnih planova za potrebe nastave predmeta koji izražavaju posebnost nacionalnih manjina na jeziku nacionalnih manjina, dvojezične nastave i učenja jezika nacionalnih manjina sa elementima nacionalne kulture. Do kraja 2002. osnovani su samo nacionalni saveti Mađara, Rumuna, Rusina i Hrvata. O ovome vidi više u II.2.13.

Ustav SRJ i Ustav Crne Gore garantuju pripadnicima manjina i pravo na informisanje, odnosno javno obaveštavanje na manjinskom jeziku (čl. 46, st. 2 Ustava SRJ i čl. 68 Ustava Crne Gore). Ustav Srbije ne garantuje ovo pravo.

Savezni Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina predviđa u članu 17 da će država u programima radija i televizije javnog servisa obezbediti informativne, kulturne i obrazovne sadržaje na jeziku nacionalne manjine. Štaviše, ostavljena je mogućnost osnivanja radio i televizijskih stanica koje bi u potpunosti svoj program emitovale na jezicima manjina. Uključivanje predstavnika manjina u rukovodstva medija koji svoj program emituju i na jezicima manjina će biti regulisano posebnim republičkim propisima jer je to materija koja po saveznom Ustavu spada u nadležnost republika članica.

Ustav SRJ garantuje pripadnicima nacionalnih manjina pravo da u skladu sa zakonom osnivaju prosvetne i kulturne organizacije ili udruženja koja se finansiraju na načelu dobrovoljnosti, *a država ih može pomagati* (kurziv naš; čl. 47 Ustava SRJ). Nešto drugačiju odredbu sadrži Ustav Crne Gore koji u članu 70 garantuje pravo pripadnicima nacionalnih i etničkih grupa da osnivaju prosvetna, kulturna i verska udruženja, *uz materijalnu pomoć države* (kurziv naš; ukazuje na obavezu Crne Gore da finansijski pomaže udruženja pripadnika manjina). Ustav Srbije ne sadrži takvu odredbu već samo uopšteno jamči građanima slobodu izražavanja nacionalne kulture.

Savezni Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina sadrži u članu 12 odredbu prema kojoj su muzeji, arhivi i institucije za zaštitu spomenika kulture čiji je osnivač država u obavezi da obezbede predstavljanje i zaštitu kulturno-istorijskog nasleđa nacionalnih manjina sa svoje teritorije, uz obavezno uključivanje predstavnika nacionalnih saveta nacionalnih manjina u odlučivanje o načinu predstavljanja kulturno-istorijskog nasleđa nacionalnih manjina.

Ustav SRJ garantuje nacionalnim manjinama pravo na upotrebu nacionalnih simbola *u skladu s međunarodnim pravom* (kurziv naš; čl. 11). Ustav Crne Gore sadrži odredbu o pravu na upotrebu i isticanje nacionalnih simbola bez uslovljavanja i upućivanja na međunarodno pravo (čl. 69). Ustav Srbije ne sadrži odredbu o pravu na upotrebu i isticanje nacionalnih simbola.

Savezni zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina predviđa da pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo upotrebe nacionalnih simbola i znamenja koji ne mogu biti identični sa simbolom i znamenjem druge države. Prema članu 16 Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, nacionalne simbole, znamenja i praznike nacionalnih manjina predlažu nacionalni saveti nacionalnih manjina, a potvrđuje savezni savet za nacionalne manjine. Zakon predviđa i pravo službene upotrebe nacionalnih simbola na zgradama i u prostorijama organa i organizacija sa javnim ovlašćenjima na područjima na

kojima je jezik nacionalne manjine u službenoj upotrebi, uz obavezno isticanje znamenja i simbola SRJ, odnosno republika članica.

Avgusta 2002. Odbor za ljudska prava iz Bujanovca podneo je Saveznom ustavnom sudu inicijativu za ocenu ustavnosti člana 16 Zakona. SUS je 25. septembra 2002. godine odbacio tu inicijativu, smatrajući da „tom odredbom nije zabranjeno upotreba nacionalnih simbola pripadnika nacionalnih manjina koje oni, preko svojih organa sami izaberu, već se zabranjuje upotreba simbola koje je određena druga država već izabrala kao svoje simbola” (*Sl. list SRJ*, br. 57/02).¹⁰⁹

Prema Ustavu SRJ i Ustavu Crne Gore, pripadnici manjina imaju pravo da održavaju nesmetane kontakte sa pripadnicima svoje nacije u drugim državama, što je korak dalje od člana 27 Pakta o građanskim i političkim pravima i u skladu je sa rešenjem usvojenim u članu 17 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina. Ustav SRJ ovome dodaje i pravo na učestvovanje u radu međunarodnih nevladinih organizacija. Oba ustava ističu da pravo na međunarodnu saradnju ne sme ići na štetu savezne države, odnosno republike članice. Ustav Srbije ne predviđa ovo pravo.

Ustav Crne Gore, za razliku od saveznog Ustava i Ustava Srbije, izričito jamči pripadnicima nacionalnih i etničkih grupa pravo na srazmernu zastupljenost u javnim službama, organima državne vlasti i lokalne samouprave. Pomanjkanje ustavnih odredbi o srazmernoj zastupljenosti pripadnika manjina u javnim službama i državnoj vlasti je u Srbiji omogućilo donošenje izbornog zakona koji je Srbiju odredio kao jednu izbornu jedinicu istovremeno propisujući izborni cenzus od 5% osvojenih glasova za osvajanje poslaničkog mandata (Zakon o izboru narodnih poslanika Republike Srbije (ZINP), *Sl. glasnik RS* br. 35/00). Takvim rešenjem su političke partije malih nacionalnih manjina praktično onemogućene da učestvuju u parlamentarnom životu, osim ako se ne udruže u koalicije. Savezni Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina posvećuje čitav deo delotvornom učešću nacionalnih manjina u odlučivanju o pitanjima posebnosti, u vlasti i u upravi. Ovaj akt predviđa da se prilikom zapošljavanja u javnim službama vodi računa o nacionalnom sastavu stanovništva i o poznavanju jezika koji se govori na području organa ili službe.

Delotvorno učešće u pojedinim sferama društvenog života od značaja za nacionalne manjine će biti omogućeno uz pomoć institucija nacionalnih saveta nacionalnih manjina koji su zamišljeni kao tela sa izvesnim javnopravnim ovlašćenjima koja im mogu biti poverena u oblasti obrazovanja, informisanja i kulture. Po izričitoj odredbi člana 19 Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, nacionalni saveti *predstavljaju* nacionalne manjine u oblasti službene upotrebe jezika i pisma, obrazovanja, informisanja i kulture. Nacionalne savete će do donošenja posebnog zakona birati skupštine elektora nacionalnih manjina. Elektori nacionalnih manjina prema članu 24 Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina mogu da budu savezni i republički poslanici i poslanici u skupštinama autonomnih pokrajna koji su na te funkcije izabrani zbog svoje pripadnosti nacionalnoj manjini, ili koji se izjašnjavaju kao pripadnici manjine i govore jezik manjine. Elektori za izbor nacionalnih saveta mogu da budu i odbornici u skupštinama jedinica lokalne samouprave koji pripadaju nacionalnoj manjini, a izabrani su u jedinicama lokalne samouprave u kojima je manjinski jezik u službenoj upotrebi. Elektori za izbor nacionalnih saveta mogu da budu i građani koji se izjašnjavaju kao pripadnici nacionalnih manjina a koje podržava najmanje sto pripadnika manjine sa biračkim pravom, ili ih kandiduje nacionalna organizacija ili udruženje nacionalne manjine. Prema članu 14 Pravilnika o načinu rada skupština elektora za izbor nacionalnih saveta nacionalnih manjina (*Sl. list SRJ*, br. 41/02), nacionalni saveti će se birati na skupštini elektora u skladu sa D'Hondtovim izbornim sistemom.

Opšti okvir koji takođe treba da pospeši delotvorno učešće manjina u društvenom životu je i predviđanje mera posebnog tretmana za koju se zalaže savezni Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina. Članom 4 Zakona predviđeno je da će organi vlasti u SRJ, u skladu sa Ustavom i zakonom, donositi propise, pojedinačne pravne akte i preduzimati mere u cilju obezbeđenja pune i efektivne ravnopravnosti između pripadnika nacionalnih manjina i pripadnika većinske nacije. Posebnom odredbom ustanovljena je obaveza da se takve mere preduzimaju u cilju popravljavanja položaja lica koja pripadaju romskoj nacionalnoj manjini. Takvim rešenjem je jugoslovenski pravni poredak usklađen sa članom 4, st. 2 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina.

---

¹⁰⁹ Izveštaj FHP, *Albanci u Srbiji – Preševo, Bujanovac i Medveđa*, 2002.

Opšta odredba koja se odnosi na zaštitu manjina od progona i mržnje predviđena je Ustavom SRJ i Ustavom Crne Gore.

Protivustavno je i kažnjivo svako izazivanje i podsticanje nacionalne, rasne, verske ili druge neravnopravnosti, kao i izazivanje i raspirivanje nacionalne, verske i druge mržnje i netrpeljivosti (čl. 50 Ustava SRJ; čl. 43 Ustava Crne Gore). Nažalost, Ustav Srbije je i u ovoj oblasti oskudniji u odnosu na ostale jugoslovenske ustave, jer ne sadrži opštu odredbu o protivustavnosti i kažnjivosti različitih pojavnih oblika progona, mržnje i netrpeljivosti koji su zasnovani na nacionalnoj pripadnosti.

Pored ove opšte zabrane, sva tri ustava predviđaju mogućnost ograničenja slobode štampe i slobode udruživanja, ako je njihovo korišćenje usmereno ka „izazivanju nacionalne, rasne ili verske mržnje i netrpeljivosti“ (vidi I.4.9.6.).

Politički mehanizam za zaštitu manjinskih prava predviđa Ustav Crne Gore i savezni Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina. Ustavom Crne Gore stvorena je posebna institucija, Savet za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa, koja ima za zadatak očuvanje i zaštitu manjinskog identiteta i prava. Savetom predsedava predsednik Crne Gore, a njegov sastav i nadležnosti utvrđuje Skupština Republike Crne Gore (čl. 76). Do danas se, međutim, ovo telo nije nijednom sastalo. Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina takođe predviđa stvaranje posebnog političkog mehanizma zaštite manjinskih prava kroz Savezni savet za nacionalne manjine. Sastav i nadležnosti Saveznog saveta za nacionalne manjine će utvrditi Savezna vlada, ali je predviđeno da će predstavnici nacionalnih saveta obavezno biti članovi Saveznog saveta.

U pravnom sistemu SRJ i republika članica ne postoje posebna pravna sredstva za zaštitu manjinskih prava garantovanih jugoslovenskim ustavima. Doduše, većina od tih prava je proklamovana Ustavom SRJ pa se mogu štititi saveznom ustavnom žalbom, kao sredstvom zaštite ustavnih prava. Zakon o Saveznom ustavnom sudu predviđa članom 37, st. 3 da ustavnu žalbu u ime lica čija su ustavna prava ili slobode povređena *može* podneti savezni organ nadležan za ljudska prava i prava manjina (*Sl. list SRJ* 36/92). Ova odredba Zakona o Saveznom ustavnom sudu sugeriše da je ulaganje ustavne žalbe od strane saveznog organa nadležnog za ljudska prava i prava manjina diskrecionog karaktera. U dosadašnjoj praksi nije bilo slučajeva da je savezni organ nadležan za ljudska prava i prava pripadnika manjina uložio ustavnu žalbu u ime nekog lica koje pripada nekoj od manjina. Da bi se takvo rešenje popravilo, Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina predviđa da će savezni organ nadležan za prava manjina uložiti ustavnu žalbu uvek kada mu se obrati neki pripadnik manjinske zajednice koji smatra da je povređen u svojim ustavnim pravima.

Ustavna povelja Srbije i Crne Gore predviđa da međunarodni ugovori o ljudskim i manjinskim pravima koji važe na teritoriji Srbije i Crne Gore neposredno primenjuju, kao i da se dostignuti nivo ljudskih i manjinskih prava ne može smanjivati. Međutim, postavlja se pitanje kako će sistem zaštite ljudskih i manjinskih prava funkcionisati u praksi. Naime, Ustavna povelja Srbije i Crne Gore ukida Savezni sud, predviđajući konstituisanje Suda Srbije i Crne Gore. Prema tekstu Ustavne povelje, ovaj Sud će biti nadležan za žalbe građana ukoliko im neka institucija Srbije i Crne Gore ugrozi prava ili slobode garantovana Ustavnom poveljom, u situaciji kada nisu predviđena druga pravna sredstva. Nejasno je šta će biti s ovlašćenjem Saveznog ministarstva nacionalnih i etničkih zajednica i nacionalnih saveta da ulože žalbu Saveznom ustavnom sudu u slučaju da procene da je došlo do povrede ustavnih prava i sloboda pripadnika nacionalne manjine (čl. 23, st. 2 Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina).

Upravo je rad na donošenju Ustavne povelje označen u Izveštaju Vlade SRJ CoE kao jedan od glavnih problema u primeni Okvirne konvencije u SRJ. Sprovođenje odredaba Okvirne konvencije, prema navedenom, i dalje će biti u nadležnosti savezne države, koja ne poseduje efikasne mehanizme za sprovođenje ovih nadležnosti, s obzirom na činjenicu da većina oblasti društvenog života koje su od značaja za manjine (obrazovanje, upotreba jezika, kultura) ostaje u nadležnosti republika. Kako još uvek nije do kraja jasno da li će se i kako primenjivati savezni propisi u novonastaloj situaciji, vrlo je teško dati realnu ocenu stepena zaštite koju će nacionalne manjine uživati po usvajanju Ustavne povelje.

4.14. Politička prava

Član 25 PGP:

Svaki građanin ima pravo i mogućnost, bez ikakve diskriminacije pomenute u članu 2 i bez neosnovanih ograničenja:

a) da učestvuje u upravljanju javnim poslovima, bilo neposredno, bilo preko slobodno izabranih predstavnika;

b) da bira i da bude biran na povremenim istinskim, opštim, jednakim i tajnim izborima, koji obezbeđuju slobodno izražavanje volje birača;

c) da bude primljen, pod opštim jednakim uslovima, u javne službe svoje zemlje.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.14.1. Opšte

Prema Ustavu SRJ, u Jugoslaviji vlast pripada građanima, koji je vrše neposredno i preko slobodno izabranih predstavnika (čl. 8). Jugoslovenski državljanin koji je navršio 18 godina života ima pravo da bira i da bude biran u državne organe (čl. 34). Ustavi Srbije i Crne Gore takođe proklamuju narodnu suverenost i opšte i jednako biračko pravo (čl. 2 i 42 Ustava Srbije; čl. 2, čl. 3 i čl. 32 Ustava Crne Gore).

4.14.2. Učešće u upravljanju javnim poslovima

Svi jugoslovenski ustavi u svojim odredbama konkretizuju načelne garantije neposredne demokratije. Svi ustavi propisuju narodnu inicijativu za donošenje zakona i narodnu inicijativu za promenu ustava. Pravo predlaganja saveznog zakona, drugog propisa ili opšteg akta ima najmanje 30.000 birača (čl. 95 Ustava SRJ). U Srbiji pravo predlaganja zakona, drugog propisa ili opšteg akta ima 15.000 birača (čl. 80 Ustava Srbije), dok u Crnoj Gori to pravo ima 6.000 birača (čl. 85 Ustava Crne Gore). Predlog za promenu Ustava SRJ može da podnese najmanje 100.000 birača (čl. 139 i 140 Ustava SRJ). Predlog za promenu Ustava Srbije može da podnese najmanje 100.000 birača (čl. 132 Ustava Srbije), dok predlog za promenu Ustava Crne Gore može da podnese najmanje 10.000 birača (čl. 117 Ustava Crne Gore). Referendum se kao ustanova neposredne demokratije ne spominje u saveznom Ustavu, niti u drugim relevantnim pravnim aktima savezne države. Nesumnjivo je da je izostanak pravnog regulisanja referenduma na saveznom nivou posledica političke osetljivosti pitanja da li se prilikom referenduskog glasanja biračka tela republika članica spajaju u jedno biračko telo, ili se biračko telo deli u dve jedinice, po republikama članicama. Izložena dilema se mogla razrešiti saveznim zakonom, ali od nastanka SRJ savezni zakon o referendumu nije donet. Ustavi republika članica propisuju referendum kao oblik neposredne demokratije. Ustav Srbije propisuje u dva slučaja raspisivanje obaveznog referenduma – kada se odlučuje o promeni granica republike (čl. 4) i kada se konačno usvaja akt o promeni Ustava, za čije je usvajanje potrebno da se za njega izjasni više od polovine od ukupnog broja birača (čl. 133, st. 2). Ustav Srbije poznaje i ustanovu fakultativnog referenduma koji je moguć u dva slučaja – kada Narodna skupština odluči da se o pojedinim pitanjima iz njene nadležnosti izjasne građani i ukoliko raspisivanje referenduma zahteva najmanje 100.000 birača. Članom 116 Ustava Srbije predviđen je i referendum u jedinicama lokalne samouprave. Ustavne odredbe o referendumu i narodnoj inicijativi su u Srbiji bliže regulisane Zakonom o referendumu i narodnoj inicijativi (*Sl. glasnik RS*, br. 48/94 i 11/98). Crna Gora je donela novi Zakon o referendumu (*Sl. list RCG*, br. 9/01), 2001. godine u doba zaoštavanja političke krize koja je između dve federalne jedinice SRJ nastala oko budućnosti zajedničke države. Prema Ustavu Crne Gore, referendum se mora raspisati u situaciji kad se donosi odluka o promeni državnog statusa, promeni oblika vladavine i promeni granica. Ustav poznaje i kategoriju fakultativnog referenduma, kao i referendum na nivou jedinica lokalne samouprave. Prema članu 8 Zakona o referendumu, pravo učešća na referendumu u Crnoj Gori imaju lica koja su upisana u birački spisak koji se koristi za izbore. To je izazvalo polemike, jer se na taj način onemogućava državljanima Crne Gore koji ne žive u Crnoj Gori da uzmu učešće na eventualnom referendumu o budućem državnom statusu Crne Gore. Međutim, Biro za demokratske institucije i ljudska prava OEBS¹¹⁰ (BDILJP) je u svom izveštaju¹¹¹ o ovom zakonu izneo ocenu da je

---

¹¹⁰ Ova institucija (ODIHR) osnovana je 1990. godine i ima sedište u Varšavi.

ovakvo rešenje prihvatljivo, i da lica koja nemaju prebivalište u Crnoj Gori ne treba da učestvuju na referendumu, jer nemaju ni inače pravo glasa na parlamentarnim izborima u Crnoj Gori. U protivnom, moglo bi doći do situacije da oni učestvuju na referendumu, a da odluku o referendumu potvrđuje parlament u kome nema njihovih predstavnika. Pored toga, crnogorski državljani koji žive u Srbiji imaju pravo glasa, kao i pravo učešća na referendumu u Srbiji, pa bi u slučaju da to pravo imaju i u Crnoj Gori, mogli da glasaju na dva mesta u istoj državi.¹¹² U svom izveštaju, BDILJP je konstatovao da su neke preporuke i komentari koje je BDILJP ranije izneo uzeti u obzir prilikom sastavljanja Zakona, ali ipak ukazuje i na nekoliko krupnih nedostataka (npr. nije predviđeno da većina koja može doneti odluku na referendumu treba da bude na neki način kvalifikovana, nije obezbeđena transparentnost prilikom brojanja glasova i objavljivanja rezultata, ovlašćenja posmatrača nisu jasno precizirana).

Predsednik Parlamenta Crne Gore uputio je molbu BDILJP da pregleda i da svoje komentare na Nacrt posebnog zakona o referendumu o državnom statusu Crne Gore. Nacrt sadrži svega 17 članova, i predstavlja, u stvari, *lex specialis* u odnosu na Zakon o referendumu koji je usvojen u februaru 2001. BDILJP je Nacrt pregledao i sastavio izveštaj u kome je izneo svoje primedbe.¹¹³ U izveštaju je sa zabrinutošću konstatovano da sugestije koje je BDILJP izneo u svom prethodnom izveštaju o Zakonu o referendumu,¹¹⁴ nisu prihvaćene prilikom sastavljanja Nacrta. Zakon o referendumu o državnom statusu Crne Gore kao poseban zakon nije donet, a rešavanje pitanja državnog statusa Crne Gore je započelo zaključivanjem Beogradskog sporazuma o redefinisaju odnosa u jugoslovenskoj federaciji.

4.14.3. Političke stranke

U SRJ se političke stranke osnivaju i deluju slobodno (vidi I.4.11). Na vlasti u Crnoj Gori i Srbiji su se nalazile, sve do 1997. godine, koalicije stranaka u kojima je dominantna uloga pripadala strankama nastalim od bivših komunističkih partija. U Crnoj Gori 1998. godine na vlast dolazi reformsko krilo DPS, na izborima koje su pozitivno ocenili domaći i strani posmatrači. Republički parlamentarni izbori u Srbiji održani decembra 2000. godine, prvi su fer i demokratski izbori na teritoriji Srbije posle Drugog svetskog rata. Do formalnog uvođenja parlamentarne demokratije 1990. godine stvarni izbori nisu bili mogući zbog ustavno proklamovanog jednopartijskog sistema, a posle toga zbog niza zakonskih i faktičkih prepreka koje je postavljao tada uspostavljen režim.¹¹⁵ Ipak, tadašnje opozicione stranke u Srbiji, smatrale su da nijedni izbori od uvođenja višepartijskog sistema (1990) nisu bili istinski slobodni i fer, uključujući predsedničke, parlamentarne i lokalne izbore održane septembra 2000, koji su omogućili njihov dolazak na vlast.¹¹⁶

---

¹¹¹ OSCE/ODIHR, *Assessment of the Referendum Law, Republic of Montenegro, FRY*, Warsaw, 6 jul 2001.

¹¹² Predlogom Stranke deviznih štediša Crne Gore – Herceg Novi pred Saveznim ustavnim sudom pokrenut je postupak za ocenu ustavnosti člana 8. Savezni ustavni sud utvrdio je da ova odredba u delu koji glasi: „u skladu sa propisima o izborima“ nije saglasna sa Ustavom SRJ, jer se „neposredno izjašnjavanje građana može ostvariti na različite načine putem plebiscita, referendumu, narodne inicijative, narodnog veta i sl. Svaki od navedenih oblika neposrednog izjašnjavanja građana podrazumeva različite načine njihovog ostvarivanja. Izjednačavanje prava odlučivanja referendumom sa izbornim pravom za izbor predstavnika u državne i lokalne organe može značiti i neosnovano proširenje i neosnovano ograničenje ovog prava zavisno od pitanja o kome se referendumom odlučuje“. *Sl. list SRJ*, br. 17/01.

¹¹³ OSCE/ODIHR, *Comments on the Draft „Referendum Law on the Status of the Republic of Montenegro“*, FRY, Warsaw, 5 novembar 2001.

¹¹⁴ OSCE/ODIHR, *Assessment of the Referendum Law of the Republic of Montenegro, (FRY)*, Warsaw, 6. jul 2001.

¹¹⁵ Vidi *Izveštaj 1998, 1999 i 2000*.

¹¹⁶ Ozbiljne zamerke na organizaciju i sprovođenje izbornog postupka u Srbiji mogu se naći i u izveštajima posmatrača OEBS. Vidi: *Parliamentary Elections September 21, 1997 and Presidential elections September 21 and October 5, 1997*, i *Assessment of Election Legislation in the Federal Republic of Yugoslavia, 2000*. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (u daljem tekstu: *Izveštaj OEBS 1997*).

Finansiranje političkih stranaka regulisano je posebnim saveznim i republičkim zakonima (Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. list SRJ*, br. 73/00; Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. glasnik RCG*, br. 44/97; Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. glasnik RS*, br. 32/97). U sva tri zakona predviđeno je da se jedan deo budžeta svake godine odvađa za finansiranje rada političkih stranaka, a predviđa se i dodatno finansiranje za troškove izborne kampanje, za godinu u kojoj se održavaju izbori (čl. 4 i 5 Zakona o finansiranju političkih stranaka SRJ; čl. 3, 4 i 6 Zakona o finansiranju političkih stranaka Crne Gore; čl. 2, 3 i 4 Zakona o finansiranju političkih stranaka Srbije). O zabrani sticanja sredstava od stranih država i drugih stranih lica, kao i pojedinih domaćih organa vidi više u delu o slobodi udruživanja I.4.11.4.2. U svim zakonima predviđena su određena ograničenja u pogledu troškova izborne kampanje, kako stranke ne bi došle u neravnopravan položaj zbog svoje finansijske situacije. Tako se u saveznom zakonu predviđa da ukupan iznos sredstava koja stranke same obezbede za izborne troškove ne može biti veći od dvostrukog iznosa koji je kao najviši iznos isplaćen iz saveznog budžeta političkoj stranci (čl. 8 saveznog Zakona o finansiranju političkih stranaka). Crnogorski zakon ovaj problem reguliše tako što predviđa da troškovi izborne propagande ne smeju preći iznos od 250 prosečnih mesečnih zarada (čl. 9 crnogorskog Zakona o finansiranju političkih stranaka), dok stranke moraju, kad se raspišu izbori, da zaključe poseban sporazum o ograničenjima troškova izborne kampanje (čl. 10 crnogorskog Zakona o finansiranju političkih stranaka). Izloženo rešenje iz crnogorskog zakona ne deluje ostvarljivo.

Saveznim Zakonom o finansiranju političkih stranaka regulisano je i korišćenje imovine kojom su raspolagali Savez komunista Jugoslavije, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije i Savez socijalističke omladine Jugoslavije. Ta imovina prelazi u svojinu SRJ, ali je predviđeno da se najmanje polovina ovako stečenih nepokretnosti mora dati na korišćenje parlamentarnim strankama (čl. 13 Zakona o finansiranju političkih stranaka).

4.14.4. Aktivno i pasivno biračko pravo

Na parlamentarnim republičkim, kao i na lokalnim izborima u obe republike, pravo glasa imaju lica koja su: 1) jugoslovenski državljani s prebivalištem u republici u kojoj se izbori održavaju, 2) navršila 18 godina života i poslovno su sposobna (čl. 10 Zakona o izboru narodnih poslanika, *Sl. glasnik RS*, br. 35/00; čl. 122 Zakona o lokalnoj samoupravi, *Sl. glasnik RS*, br. 48/99¹¹⁷; čl. 11 Zakona o izboru poslanika i odbornika, *Sl. list RCG* br. 4/98, 17/98 i 14/00¹¹⁸). Jugoslovensko izborna zakonodavstvo poznaje različita rešenja u pogledu pasivnog biračkog prava, u zavisnosti o kojim izborima je reč. Tako, za predsednika SRJ može biti predloženo lice koje je jugoslovenski državljanin i ima prebivalište na teritoriji SRJ najmanje 10 godina pre dana kandidovanja (čl. 3, st. 1 Zakona o izboru i prestanku mandata predsednika Republike, *Sl. list SRJ*, br. 32/00). Za predsednika Republike Srbije kandidat mora biti državljanin Srbije i imati prebivalište na njenoj teritoriji najmanje godinu dana pre dana održavanja izbora, dok crnogorski zakon ne zahteva od kandidata crnogorsko državljanstvo (čl. 3, st. 1 Zakona o izboru predsednika Republike, *Sl. glasnik RS*, br. 1/90, 79/92, 73/02;¹¹⁹ čl. 2 Zakona o izboru predsednika Republike, *Sl. list RCG*, br. 46/92 i 50/92). Svi navedeni propisi od kandidata očekuju da poseduju aktivno biračko pravo.

Osim odredbi kojima se reguliše aktivno i pasivno biračko pravo, jugoslovenski izborni zakoni određuju i *izborna pravo* građana. Izborna pravo je po odredbama izbornih zakona šire od aktivnog i pasivnog biračkog prava i osim tih prava obuhvata još i pravo građana da kandiduju i da budu kandidovani, da odlučuju o predloženim kandidatima i izbornim listama, da kandidatima javno postavljaju pitanja, da budu pravovremeno, istinito i objektivno informisani o programima i aktivnostima podnosilaca

---

¹¹⁷ Članom 128 novog Zakona o lokalnoj samoupravi Republike Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 9/02) predviđeno je da će danom njegovog stupanja na snagu prestati da važi Zakon o lokalnoj samoupravi Republike Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 48/99) osim odredbi članova 120–162.

¹¹⁸ U doba pisanja ovog izveštaja donet je novi Zakon o izboru odbornika i poslanika Republike Crne Gore na koji je predsednik Republike, shodno ustavnoj mogućnosti, uložio veto uz obrazloženje da se izborni zakoni ne mogu menjati u doba izbornog procesa koji je započeo raspisivanjem vanrednih parlamentarnih izbora u toj republici. OEBS je takođe imao istovetne primedbe na taj zakon.

¹¹⁹ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o izboru predsednika Republike od 5. novembra 2002. ne unosi izmene u pogledu aktivnog i pasivnog biračkog prava građana.

izbornih lista i o kandidatima sa tih lista, kao i da raspolažu drugim pravima koja su predviđena izbornim zakonima (čl. 9. Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine; čl. 9. Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine; čl. 9. Zakona o izboru narodnih poslanika Republike Srbije).

Faktička mogućnost da se glasa i bude biran zavisi od toga da li je neko lice upisano u birački spisak. Uredno ažuriranje biračkog spiska predstavlja jedan od osnovnih uslova, ne samo za ostvarenje individualnog biračkog prava, već i za održavanje regularnih izbora u celini. Praksa sa proteklih izbora pokazala je brojne nepravilnosti i dokazala neurednost biračkih spiskova. Izborni zakoni određuju biračke spiskove kao javne isprave koje se vode po službenoj dužnosti. Birači se u biračke spiskove upisuju prema svom prebivalištu. Zakon o izboru poslanika Republike Srbije predviđa i da se „lica privremeno odseljena iz stalnog mesta boravka (izbeglice) upisuju u birački spisak u mestu u kome su prijavljena s tim statusom“ (čl. 13). Nejasno je zašto se pominju izbeglice a ne privremeno raseljena lica, na koje je zakonodavac verovatno mislio i koja jedino imaju pravo glasa (za razliku od izbeglica), pošto su to državljani SRJ koji su raseljeni s Kosova i Metohije.

Savezni izborni zakoni i srbijanski izborni propisi ne predviđaju nikakve sankcije za neuredno vođenje biračkih spiskova.¹²⁰ Za razliku od crnogorskog zakona, oni ne predviđaju mogućnost da predlagači izbornih lista dobiju kopiju celog biračkog spiska i sami organizuju kontrolu njegove ispravnosti. Uvid u celokupni birački spisak je izuzetno značajan za kontrolu regularnosti izbora: birački spiskovi se vode po opštinama, pa postoji mogućnost da se isto lice nađe na spisku u više opština. Odredba srbijanskog zakona po kojoj građani mogu da izvrše uvid u birački spisak i zahtevaju izmene nije dovoljna da se spreče eventualne zloupotrebe. Iluzorno je očekivati da će građani obilaziti sve opštine i proveravati svaki opštinski spisak. Rešenje prema kome se donekle može sprečiti da jedno lice glasa na više biračkih mesta predviđeno je odredbom Zakona o izboru poslanika Republike Srbije kojom se po prvi put u Srbiji reguliše način kontrole glasanja pomoću specijalnog spreja i stavljanja potpisa u birački spisak (čl. 68, st. 3 i 4).

Zakon o biračkim spiskovima Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 4/98) detaljno razrađuje sistem kontrole ažurnosti u vođenju evidencije birača. Između ostalog, tačno je utvrđena odgovornost za vođenje i ažuriranje biračkih spiskova, a za neispunjenje obaveza predviđene su sankcije (čl. 16). Takođe, u Crnoj Gori je obezbeđena transparentnost biračkih spiskova, a političke stranke koje učestvuju na izborima imaju pravo da dobiju kopiju celokupnog biračkog spiska na disketi, u roku od 48 sati. Strankama se pruža i mogućnost ispitivanja i ulaganja žalbi i primedbi. Međutim, strankama je dozvoljeno i da ispituju i dobijaju kopije dokumenata koji se odnose na individualne birače, i čak im je dozvoljeno da deluju u ime birača, ne obaveštavajući ga o intervencijama, čime se ozbiljno narušava pravo građana na privatnost.

4.14.5. Izborni postupak

4.14.5.1. Organi za sprovođenje izbora. – Osim u zakonima o izborima, veoma važna pravila o izbornom postupku nalaze se u aktima savezne izborne komisije i republičkih izbornih komisija. Ove komisije imaju zadatak da se staraju o zakonitom sprovođenju izbora, o jedinstvenoj primeni izbornog zakona i izboru stalnog sastava izbornih komisija izbornih jedinica (u Crnoj Gori – opštinskih izbornih komisija). One donose uputstva za rad ostalih izbornih komisija (ako ih ima) i biračkih odbora, koji su takođe organi za sprovođenje izbora.¹²¹ Centralne izborne komisije odlučuju, u drugom stepenu, o izbornim prigovorima (prema čl. 95, st. 2 Zakona o izboru narodnih poslanika Srbije, Republička izborna komisija je nadležna za razmatranje prigovora u prvom stepenu). Prema odredbama izbornih zakona, organi za sprovođenje izbora su samostalni i nezavisni u svom radu. Međutim, sporne su odredbe izbornih

---

¹²⁰ Zakon Srbije predviđa krivičnu odgovornost lica koje drugog *u nameri* da mu onemogućiti glasanje za poslanika protivzakonito ne uvede u spisak ili ga izbriše iz tog spiska (čl. 105 Zakona o izboru narodnih poslanika Srbije).

¹²¹ Tako je Savezna izborna komisija neposredno pred održavanje izbora 24. septembra 2000. godine donela uputstvo, u kojem se pored ostalog nalaže da glasači moraju prilikom glasanja za predsedničke izbore pokazati članu biračkog odbora glasački listić. Ovo pravilo važilo je samo za predsedničke izbore i znatno je povredilo tajnost glasanja, a imalo je za cilj zastrašivanje građana.

zakona koje predviđaju da su organi za sprovođenje izbora odgovorni za svoj rad organu koji ih je imenovao (čl. 24, st. 2 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine; čl. 28, st. 2 Zakona o izboru narodnih poslanika Srbije i čl. 17, st. 2 Zakona o izboru odbornika i poslanika Crne Gore). Kako članove opštinskih izbornih komisija imenuje skupština opštine, to je u praksi, u nekim slučajevima, učesće političkih stranaka u opštinskim komisijama protumačeno kao članstvo na osnovu političke ravnoteže u opštinskim skupštinama, što je u izbornim komisijama dovelo do odlučivanja po političkoj liniji.¹²²

Saveznu i republičke izborne komisije imenuju savezni, odnosno republički, parlamenti (čl. 33, st. 1 Zakona o izboru saveznih poslanika; čl. 38, st. 1 Zakona o izboru narodnih poslanika Srbije; čl. 29 Zakona o izboru poslanika Crne Gore). Članove biračkih odbora koji neposredno sprovode izbore na biračkim mestima imenuju nadležne izborne komisije. Članovi izbornih komisija se imenuju na period od četiri godine, dok se članovi biračkih odbora imenuju za svake izbore. Pored izabраниh članova (tzv. stalni sastav), izborne komisije i birački odbori u svom sastavu imaju i predstavnike podnosioca izbornih lista (političkih stranaka, koalicija ili grupa građana). Stalni sastav izbornih komisija bi trebalo da bude politički neutralan, jer ga obično čine sudije, ali, imajući u vidu veliku zavisnost sudske od izvršne vlasti, u praksi može doći do toga da stalni članovi izbornih komisija u stvari zastupaju interese stranaka na vlasti, kao što je to bilo sve do republičkih izbora 2000. godine u Srbiji. Prošireni sastav izbornih komisija, koji uz predstavnike skupštinske većine uključuje i predstavnike ostalih političkih stranaka, uključuje se u rad komisija tek pošto se izborne liste proglase u izbornim jedinicama.

4.14.5.2. Kontrola broja štampanih glasačkih listića i čuvanje izbornog materijala. – Prema izbornim zakonima SRJ i obe republike, centralne izborne komisije bliže propisuju način, mesto i kontrolu štampanja glasačkih listića. Međutim, njihova uputstva nisu detaljnije regulisala ovaj proces niti su predvidela odgovarajući sistem kontrole (Izveštaj OEBS 1997, str. 11). U uputstvima centralnih izbornih komisija ne pominje se precizno obaveza i način čuvanja izbornog materijala pre njegove predaje izbornim komisijama, npr. pečaćenje prostorije itd. U cilju sprečavanja lažnih glasačkih listića za savezne izbore 2000. godine propisano je da se listići štampaju na jednom mestu na hartiji koja je zaštićena vodenim žigom (npr. čl. 63, st. 4 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine, *Sl. list SRJ*, br. 32/00).

U svom izveštaju o prevremenim izborima u Crnoj Gori, Biro za demokratske institucije i ljudska prava OEBS konstatovao je da ne postoji odredba koja reguliše situaciju kad birač ošteti birački listić.

4.14.5.3. Utvrđivanje rezultata izbora. – Rezultate izbora utvrđuje nadležna izborna komisija. Izborna komisija utvrđuje ukupan broja glasova koji je dobila svaka izborna lista (izbori na svim nivoima u SRJ se odvijaju po proporcionalnom sistemu) i srazmerno broju dobijenih glasova, na osnovu D'Hondtovog sistema, utvrđuje broj mandata koji pripada svakoj listi. U raspodeli mandata učestvuju samo izborne liste koje su dobile najmanje 5% glasova od ukupnog broja glasova birača koji su glasali u izornoj jedinici (čl. 87 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine; čl. 92 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine; član 81 Zakona o izboru poslanika Republike Srbije), odnosno 3% od ukupnog broja birača koji su glasali u izornoj jedinici (čl. 94 Zakona o izboru odbornika i poslanika Republike Crne Gore).

Izborni zakoni sadrže različita rešenja u pogledu raspodele mandata koji su pripali pojedinim izbornim listama na parlamentarnim izborima. Različita rešenja u pogledu raspodele mandata imaju za posledicu da se pasivno biračko pravo, na različitim nivoima izbora, ostvaruje na različite načine. Savezni izborni zakoni predviđaju da podnosilac izborne liste raspodeljuje jednu trećinu dobijenih mandata kandidatima na listi prema njihovom redosledu, a dve trećine mandata kandidatima sa liste prema sopstvenom izboru (čl. 90 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine, čl. 93 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine). U Srbiji, podnosioci izbornih lista mogu po sopstvenom izboru da dodeljuju dobijene poslaničke mandate kandidatima sa liste (čl. 84, st. 1 Zakona o izboru poslanika Republike Srbije). Prema crnogorskom Zakonu, jedna polovina mandata koje je lista osvojila dodeljuje se prvim kandidatima sa izborne liste, a preostali mandati se raspodeljuju u

---

¹²² OSCE/ ODIHR, *Election Observation Mission, Report on the Parliamentary Elections in The Republic of Montenegro (FRY)*, Warsaw, 22. april 2001, <http://www.osce.org/odihr/documents/reports/election_reports/you/fry_mont_fin2001pe.pdf>

skladu sa odlukom podnosioca izborne liste (čl. 96, st. 1 Zakona o izboru poslanika i odbornika Republike Crne Gore). U izveštaju OEBS o izborima u Crnoj Gori¹²³ izražena je zabrinutost kad je u pitanju raspodela mandata jer je izloženo zakonsko rešenje u suprotnosti sa prihvaćenim standardima transparentnosti, a može da deluje i zbunjujuće na birače.

Svi izborni zakoni koji u SRJ na različitim nivoima regulišu izbor narodnih poslanika, predviđaju da poslaniku mandat prestaje pre vremena, između ostalog i ukoliko mu prestane članstvo u stranci (srbijski Zakon dodaje i koaliciji – čl. 88, st. 1, tač. 1) na čijoj listi je izabran. To ima za posledicu da su poslanici pre svega odgovorni svojim strankama, a umanjuje se sloboda mandata i politička odgovornost poslanika prema biračima. Štaviše, u slučaju cepanja stranaka ili koalicija, izloženo rešenje može da dovede do žestokih političkih i ustavnih sporova koji nisu retki u ustavnoj praksi SRJ. Povodom ustavnog spora do koga je došlo usled ulaganja ustavnih žalbi 45 poslanika Demokratske stranke Srbije u Narodnoj skupštini Srbije povodom odluke Administrativnog odbora Narodne skupštine kojom su privremeno prestali njihovi mandati zbog isključenja njihove stranke iz vladajuće koalicije „DOS – dr Vojislav Koštunica“, Savezni ustavni sud je ocenio:

da bi izvršenjem osporenih radnji i akata mogle nastupiti neotklonjive štetne posledice i to: onemogućavanjem legalno izabranim poslanicima da obavljaju svoju poslaničku funkciju promenom sastava Narodne skupštine Republike Srbije u odnosu na onaj koji je proistekao iz izbora održanih 23. decembra. 2000, čime bi bila narušena slobodno izražena volja građana. Promena sastava Narodne skupštine koja bi nastupila kao posledica primene osporenih radnji i akata mogla bi da utiče na ustavnost i zakonitost akata koja donosi Narodna skupština Republike Srbije, u skladu sa svojim ustavnim ovlašćenima.

(Sl. list SRJ, br. 57/02)

4.14.5.4. Razlozi za poništavanje izbora – Republičkim izbornim zakonima predviđeni su različiti razlozi za poništavanje izbora na pojedinim biračkim mestima. Ukoliko se utvrdi postojanje jednog od razloga u prilog apsolutne ništavosti, izbori na određenom biračkom mestu moraju se ponoviti, a birački odbor raspustiti i imenovati nov. Tako je srbijskim Zakonom predviđeno da će se birački odbor obavezno raspustiti i ponoviti glasanje na biračkom mestu na kome je došlo do povrede tajnosti glasanja, povrede zakonske odredbe da se glasa lično, povrede zabrane isticanja simbola političkih stranaka ili drugog propagandnog materijala, itd (čl. 55 Zakona o izboru poslanika Republike Srbije). S druge strane, kad je reč o razlozima relativne ništavosti, izborna komisija može na osnovu prigovora da odluči da li će poništiti izbore ili ne (vidi, na primer čl. 72 Zakona o izboru poslanika Crne Gore). Savezni zakon vrlo konkretno i detaljno utvrđuje razloge apsolutne ništavosti, što dovodi do toga da se ponekad izbori moraju poništiti zbog beznačajnih propusta, koji nisu nužno morali da utiču na ishod izbora (na primer, ako članovi biračkog odbora ne objasne glasaču, na njegov zahtev, način glasanja – čl. 71 ili ako se u krugu od 50 metara od biračkog mesta ističu simboli političkih stranaka – čl. 58 Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće građana). Izbori se u postupku po različitim pravnim sredstvima mogu poništiti i u celini. Tako je odredbom člana 50 Zakona o Saveznom ustavnom sudu utvrđeno da Sud može da poništi i ceo izborni postupak ukoliko usvoji žalbu koja je podneta na rešenje Savezne izborne komisije (Sl. list SRJ br. 36/92).

4.14.5.5. Pravna zaštita. – Prema postojećim izbornim zakonima, osnovno pravno sredstvo kojim se obezbeđuje pravna zaštita u izbornom procesu je prigovor koji svaki birač ili učesnik na izborima podnosi nadležnoj izbornoj komisiji. Izborni zakoni različito određuju razloge za ulaganje prigovora što može da dovede do različitih tumačenja u pogledu karaktera i svrhe tog pravnog sredstva, odnosno predmeta pravne zaštite. Zakon o izboru odbornika i poslanika Republike Crne Gore određuje da se prigovor podnosi „zbog povrede biračkog prava u toku izbora“ (čl. 107, st. 1). Savezni izborni zakoni propisuju da se prigovor podnosi zbog „nepravilnosti u postupku kandidovanja i sprovođenja izbora“ (čl. 101, st. 1 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine, čl. 106, st. 1 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine). Poređenje izloženih zakonskih rešenja može da rodi nedoumicu da li je svrha prigovora da omogući zaštitu subjektivnih prava ili da spreči nepravilnosti, odnosno da zaštiti objektivno pravo? Čini se da je jedini ispravan odgovor do koga se nažalost ne može doći na osnovu izloženih zakonskih odredbi, da se posredstvom prigovora mogu štiti ne samo subjektivna prava, već i pravila izborne procedure. Najjasniju i najispravniju odredbu sadrži član 95 Zakona o izboru

---

¹²³ *Id.*

poslanika Republike Srbije koji predviđa da se prigovor podnosi Republičkoj izbornoj komisiji „zbog povrede izbornog prava u toku izbora ili zbog nepravilnosti u postupku predlaganja odnosno izbora“. Sva izložena rešenja pravnu zaštitu vezuju za period u kome se izbori sprovode. Na taj način, prevremeni prestanak mandata narodnih poslanika nije izričito obuhvaćen postupcima pravne zaštite koji predviđaju izborni zakoni, što znači da prigovori koji su predviđeni izbornim zakonima ne pružaju potpunu zaštitu pasivnom biračkom pravu.

Nijedan od izbornih zakona ne propisuje prema kojim pravilima postupka izborna komisija treba da odlučuje po prigovoru, što je za posledicu imalo neujednačeno postupanje u vezi s utvrđivanjem činjeničnog stanja, upotrebom dokaznih sredstava i posebno, poštovanjem načela kontradiktornosti. Jedino Zakon o izboru poslanika Crne Gore (čl. 111) predviđa supsidijarnu primenu Zakona o opštem upravnom postupku (ZUP). Ipak, sam ZUP predviđa da se njegove odredbe primenjuju u svim upravnim stvarima, a da se kod postupaka kod kojih je zbog specifičnosti neophodno odstupanje, postupak mora voditi u skladu s opštim načelima tog zakona (čl. 1 i 3 ZUP).

Crnogorski zakon predviđa da će se sve odluke po prigovorima dostavljati prema postupku predviđenom u Zakonu o upravnom postupku (*Sl. list SRJ*, br. 55/96). Drugim rečima, obezbeđeno je da sve zainteresovane strane saznaju odluku. Slična odredba ne postoji u saveznom zakonu i izbornim zakonima Srbije, zbog čega svi učesnici u izborima nisu obaveštavani o prigovorima, niti su imali pravo da učestvuju u postupku koji je po tim prigovorima vođen.

Nepostojanje obaveze upućivanja na primenu ZUP dovelo je do diskrecionog odlučivanja u izbornom postupku i pri oceni dokaza. Naime, prema ZUP, u postupku se moraju pravilno i potpuno utvrditi sve relevantne činjenice, koje se utvrđuju dokazima (čl. 8 i 149 ZUP). Međutim, u izbornim postupcima rešenja su se donosila na osnovu nedokazanih činjeničnih tvrdnji stranaka u postupku.¹²⁴

Izborni zakoni predviđaju i žalbu protiv rešenja nadležnih izbornih komisija kojima se odbacuje ili odbija prigovor: opštinskom sudu u slučaju lokalnih izbora u Srbiji (čl. 156 Zakona o lokalnoj samoupravi), Vrhovnom sudu Srbije u slučaju republičkih parlamentarnih i predsedničkih izbora (čl. 97 Zakona o izboru narodnih poslanika), Ustavnom sudu Crne Gore u slučaju izbora na svim nivoima u ovoj republici (čl. 110 Zakona o izboru odbornika i poslanika) i Saveznom ustavnom sudu u slučaju saveznih izbora (čl. 47 Zakona o Saveznom ustavnom sudu; čl. 105 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine; čl. 110 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine). Žalbe koje se upućuju najvišim sudskim instancama redovnog pravosuđa i ustvnim sudovima se podnose preko nadležnih izbornih komisija. Postupci pred sudovima su hitni – odluke se donose u roku od 48 h (čl. 97, st. 5 Zakona o izboru poslanika Republike Srbije i čl. 52, st. 2 Zakona o Saveznom ustavnom sudu). Srbijanski ZINP predviđa da Vrhovni sud Srbije odlučuje po žalbi shodnom primenom odredaba zakona kojim se uređuje postupak u upravnim sporovima (čl. 97, st. 4).

4.15. Posebna zaštita porodice i deteta

Član 23 PGP:

1. Porodica je prirodni i osnovni sastavni deo društva i ima pravo na zaštitu društva i države.
2. Pravo na sklapanje braka i osnivanja porodice priznaje se čoveku i ženi kada su dorasli za ženidbu.
3. Nijedan brak se ne može sklopiti bez slobodnog i potpunog pristanka budućih supružnika.
4. Države članice ovog pakta doneće odgovarajuće mere radi obezbeđenja jednakosti u pravima i odgovornosti supružnika u pogledu braka za vreme braka i prilikom njegovog raskida. U slučaju raskida braka, preduzimaju se mere radi obezbeđenja potrebne zaštite dece.

Član 24 PGP:

---

¹²⁴ Vidi izveštaj Komisije Udruženja pravnika Srbije za stručnu analizu postupaka vođenih povodom izbora, održanih u Srbiji u novembru 1996. godine, tač. 2, Arhiva Beogradskog centra za ljudska prava.

1. Svako dete, bez diskriminacije zasnovane na rasi, boji, polu, jeziku, veri, nacionalnom ili socijalnom poreklu, imovnom stanju ili rođenju, ima pravo da mu njegova porodica, društvo i država ukazuju zaštitu koju zahteva njegov status maloletnika.
2. Odmah posle rođenja, svako dete mora biti upisano u matičnu knjigu rođenih i nositi neko ime.
3. Svako dete ima pravo da stiče neko državljanstvo.

(Sl. list SFRJ, br. 7/71)

4.15.1. Zaštita porodice

Ustav SRJ garantuje „posebnu zaštitu porodice, majke i deteta“ (čl. 61, st. 1). Slične odredbe sadrže i ustavi Srbije i Crne Gore (čl. 28, st. 1 i čl. 29, st. 1 Ustava Srbije; čl. 59, st. 1 i čl. 60, st. 1 Ustava Crne Gore). Načelna zaštita porodice predviđena ustavima detaljnije se razrađuje republičkim zakonima – Zakonom o braku i porodičnim odnosima Srbije (Sl. glasnik RS, br. 22/80) i Porodičnim zakonom Crne Gore (PZ Crne Gore, Sl. list RCG, br. 7/89).

Tako, na primer, prema ZBPO Srbije društvo politikom razvoja, kao i posebnim merama u oblasti obrazovanja, kulture, socijalne zaštite i zdravstva obezbeđuje uslove za zasnivanje porodice i za skladan zajednički život u braku i porodici (čl. 19). Ovi se principi dalje razrađuju u nizu posebnih odredbi. Takođe, regulisani su i posebni pravni postupci u vezi s bračnim i porodičnim odnosima, kao i pravna dejstva vanbračne zajednice i imovinski odnosi u porodici.

Jugoslovenski propisi u ovoj oblasti ne definišu pravni pojam porodice. Većina odredaba porodičnog prava, međutim, odnosi se na porodicu u užem smislu (roditelje i decu), dok manji broj (npr. one koje se odnose na obavezu izdržavanja ili na srodstvo kao bračnu smetnju) uređuje odnose nešto šireg kruga srodnika.

Krivičnopravna zaštita porodice i odnosi u njoj bili su predmet izmena i dopuna krivičnih zakona republika u ovoj godini. Tako, krivični zakoni Srbije i Crne Gore sada predviđaju krivično delo nasilja u porodici, (čl. 118a KZ Srbije, čl. 100 a KZ Crne Gore) i to, na sledeći način:

Ko upotrebom sile ili ozbiljnom pretnjom da će napasti na život ili telo povređuje ili ugrožava telesni ili duševni integritet člana porodice, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do tri godine.

Kvalifikovani oblici ovog krivičnog dela postoje ako je korišćeno oružje ili opasno oruđe ili ako je nastupila teška telesna povreda ili teško narušavanje zdravlja, kao i ako je delo učinjeno prema maloletnom licu, ili ako je nastupila smrt člana porodice (st. 2, 3 i 4). Raspon kazne za kvalifikovane oblike ovog krivičnog dela je od šest meseci do deset godina zatvora, osim za slučaj smrti člana porodice kada je kazna najmanje deset godina.¹²⁵

Prema izmenjenom Krivičnom zakonu Srbije, psihičko nasilje, pretnje nasiljem, lake telesne povrede, teške telesne povrede i slična dela učinjena prema članu porodice, tretiraju se kao krivično delo nasilja u porodici koje se goni po službenoj dužnosti. Na ovaj način nasilje u porodici predstavlja kriminalitet kao i svaki drugi, i tužilaštvo je dužno da preduzme krivično gonjenje prema nasilniku u svakom konkretnom slučaju kada policija dostavi krivičnu prijavu.

Jugoslovenski propisi predviđaju obavezu izdržavanja u okviru porodice. To je dužnost i pravo člana porodice i drugih srodnika i izraz njihove porodične solidarnosti (čl. 10 ZBPO Srbije; čl. 9 PZ Crne Gore). Nedavanje izdržavanja sankcionišu krivični zakoni republika (čl. 119 KZ Srbije i čl. 102 KZ Crne

---

¹²⁵ Krivično delo nasilja u porodici je predlog zakonskog rešenja Viktimološkog društva Srbije, koji je pored inkriminacije nasilja u porodici, predviđao još jedan oblik zaštite preventivnog karaktera, a to je zabrana približavanja žrtvi nasilja, koji nije usvojen u vidu zakonskih normi. Ta mera bi se sastojala u naređenju nasilniku da prestane sa nasiljem i zabrani približavanja žrtvi nasilja. Zahtev sudu bi se sastojao u tome da se naredi nasilniku da se ne približava žrtvi u određenom vremenskom periodu i da ne boravi u istom stanu sa žrtvom, bez obzira ko je vlasnik stana. To bi bilo važno zbog zaštite žrtve nasilja, posebno zbog toga što je žena najranjivija upravo u trenutku kada zatraži pravnu zaštitu. Pored ove, eksperti Viktimološkog društva predložili su još jednu novu meru bezbednosti koja bi mogla biti izricana nasilniku uz krivičnu kaznu ili uslovnu osudu. To je obavezno savetovanje i tretman nasilnika kako bi se nasilniku pomoglo da svoje probleme rešava konstruktivno, a ne putem nasilja.

Gore). Takođe, krivični zakoni kažnjavaju i radnje kojima se narušavaju porodične obaveze – ostavljanje u teškom položaju ili napuštanje člana porodice koji nije u stanju da se sam o sebi stara (čl. 120 KZ Srbije; čl. 101 KZ Crne Gore).

4.15.2. Brak

Ustav SRJ o braku govori samo u kontekstu obezbeđivanja jednakosti bračne i vanbračne dece (čl. 62, st. 2). Prema Ustavu Srbije, brak i odnosi u braku i porodici uređuju se zakonom (čl. 29, st. 2), dok Ustav Crne Gore naglašava da se brak može zaključiti „samo uz slobodan pristanak žene i muškarca“ (čl. 59). Bliže odredbe o braku sadrže već pomenuti republički zakoni (ZBPO Srbije i PZ Crne Gore).

Prema jugoslovenskim propisima, supružnici su u braku jednaki. Brak se ne može zaključiti ako postoje bračne smetnje koje su taksativno nabrojane u zakonima. Neke od njih obezbeđuju stupanje u brak slobodnom voljom budućih supružnika (brak je nevažeći u slučaju prinude, zablude, nepostojanja poslovne sposobnosti), druge zabranjuju brak između krvnih srodnika (do 4. stepena pobočnog srodstva) ili srodnika po tazbini (do 2. stepena tazbinskog srodstva). Konačno, na ovaj način se obezbeđuje da samo muškarci i žene zreli za brak mogu da ga zaključe, što je u skladu s PGP (čl. 23, st. 2). U brak se, po pravilu, može stupiti s navršениh 18, a uz dozvolu suda i s navršениh 16 godina. Ako sud dozvoli stupanje u brak maloletnom licu starijem od 16 godina, ono tada stiče punu poslovnu sposobnost koju ne može izgubiti ni ako brak prestane.

Razvod je dozvoljen i do njega se može doći ili sporazumom supružnika (čl. 84, st. 1 ZBPO; čl. 56 PZ Crne Gore) ili na zahtev jednog od njih u slučaju da su bračni odnosi ozbiljno i trajno poremećeni ili se iz drugih razloga (nestalnost, duševna bolest i sl.) ne može ostvariti svrha braka (čl. 83 ZBPO; čl. 55 PZ Crne Gore). Međutim, za vreme trudnoće žene i dok dete ne napuni godinu dana, zakoni dozvoljavaju samo sporazumni razvod (čl. 84, st. 2 ZBPO Srbije; čl. 57 PZ Crne Gore). Sud može da odbije da razvede brak na osnovu sporazuma bračnih drugova ako to zahtevaju opravdani interesi njihove zajedničke maloletne dece (čl. 84 ZBPO Srbije i čl. 56 PZ Crne Gore).

Imovina koju su bračni drugovi stekli radom u toku bračne zajednice njihova je zajednička imovina, i njome supružnici upravljaju i raspolažu zajednički i sporazumno (čl. 324 ZBPO Srbije i čl. 284 PZ Crne Gore). Imovina koju jedan bračni drug ima u vreme zaključenja braka ostaje njegova posebna imovina (čl. 70 ZBPO Srbije; čl. 279 PZ Crne Gore).

Izmenama i dopunama krivičnih zakona republika, uvedene su novine koje se tiču zaštite žena u braku. Izmene se odnose na proširenje pojma krivičnog dela silovanja koji obuhvata i sankcioniše silovanje u braku (čl. 103, st. 1 KZ Srbije i čl. 86 KZ Crne Gore). Za kvalifikovane oblike ovog krivičnog dela (teška telesna povreda ženskog lica, izvršenje krivičnog dela od strane više lica, ili na naročito svirep ili naročito ponižavajući način, ili ako je delo učinjeno prema maloletnom licu, ili ako je usled izvršenja nastupila smrt ženskog lica) predviđene su pooštrene kazne. I za druga krivična dela iz grupe krivičnih dela protiv dostojanstva ličnosti i morala a koja štite ženu u bračnoj zajednici, predviđene su pooštrene kazne (čl. 104, 105, 106, 107, KZ Srbije i čl. 87, 89, KZ Crne Gore). Međutim, u Krivičnom zakonu Crne Gore za krivična dela silovanja, protivprirodnog bluda i prinude na obljudu, koja su učinjena prema bračnom drugu, krivično gonjenje se preduzima po privatnoj tužbi (čl. 88a, KZ Crne Gore), čime su se pravosudni organi distancirali od kažnjavanja silovanja u braku. Kancelarija Visokog komesara za ljudska prava UN u Podgorici imala je niz primedbi na kvalitet izmena i dopuna Krivičnog zakona. Kancelarija smatra da je neopravdano izostala zaštita od seksualnog uznemiravanja, da je potrebno razdvojiti nasilje u porodici koje je usmereno prema ženama od drugih oblika porodičnog nasilja i, posebno na to da se ova krivična dela nisu našla među krivičnim delima protiv života i tela čime bi se naglasila njihova društvena opasnost.¹²⁶

---

¹²⁶ Commentary on the Draft Amendments to the Criminal Code of Republic of Montenegro, kancelarija Visokog komesara UN za ljudska prava u Podgorici, 10. maj 2002.

4.15.3. Posebna zaštita deteta

4.15.3.1. *Opšte* – Jugoslavija je ratifikovala Konvenciju o pravima deteta 1990. godine (*Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 15/90, *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 4/96, 2/97).¹²⁷ SRJ je jula 2002. godine usvojila dva fakultativna protokola uz Konvenciju o pravima deteta. To su: Fakultativni protokol o prodaji dece, dečijoj prostituciji i dečijoj pornografiji i Protokol o učešću dece u oružanim sukobima (*Sl. list SRJ, (Međunarodni ugovori)*, br. 7/02).

U jugoslovenskom pravu nema posebne definicije deteta. Savezni i republički ustavi sticanje punoletstva vezuju za sticanje aktivnog i pasivnog biračkog prava. Članom 15 st. 1 ZBPO Srbije izričito je predviđeno da se punoletstvo stiće sa 18 godina života. Crnogorski Porodični zakon ne sadrži ovakvu odredbu. Prema članu 82 KZ SRJ granica krivične odgovornosti u krivičnom pravu je 14 godina. Iz ovih nekoliko primera vidi se da je pitanje starosne granice za sticanje pojedinih prava i obaveza različito rešeno.

Ratifikacija dva protokola uz Konvenciju o pravima deteta predstavlja važan korak u unapređivanju pravnog položaja dece, naročito, imajući u vidu zabrinjavajući porast kršenja prava dece u Jugoslaviji u prošloj godini (vidi *Izveštaj 2001*, II.2.15.1. i praksu kršenja prava dece u ratovima na teritoriji bivše SFRJ).

Protokol o prodaji dece, dečijoj prostituciji i dečijoj pornografiji obavezuje države potpisnice da preduzmu mere zaštite dece s obzirom na rastuću međunarodnu trgovinu dece, seksualni turizam i sve veću dostupnost dečje pornografije na Internetu.

Obaveze država predviđene Protokolom su da, između ostalog, u svojim krivičnim i kaznenim zakonima obuhvate krivična dela zabrane prodaje dece, dečju prostituciju i dečju pornografiju sa univerzalnom nadležnošću (čl. 3, st. 1, čl. 4, st. 1, 2, 3). U članu 2 su date definicije ovih krivičnih dela, a u članu 3 st. 1a, i radnje izvršenja ovih krivičnih dela. Kaznjiv je i pokušaj ovih krivičnih dela, a države potpisnice bi trebalo da na ova dela primenjuju odgovarajuće kazne koje uzimaju u obzir njihovu tešku prirodu (čl. 3 st. 3). U skladu sa posebnom zaštitom dece garantovanom Konvencijom o pravima deteta, Protokol određuje i posebne mere zaštite dece žrtava ovih krivičnih dela u svim fazama krivičnog postupka, bezbednost i diskreciju dece žrtava i obezbeđivanje postupka u najboljem interesu deteta (čl. 8).

Jugoslovensko zakonodavstvo bi tek trebalo da usaglasilo svoje kaznene odredbe u skladu sa potpisanim Protokolom. Tako, dečja prostitucija u KZ SRJ nije posebno krivično delo već predstavlja kvalifikovani oblik krivičnog dela posredovanje u vršenju prostitucije (čl. 251, st. 1). Pod nazivom prikazivanje pornografskog materijala, KZ SRJ u članu 252 inkriminiše prodaju, prikazivanje ili javno izlaganje pornografskog materijala licu mlađem od 14 godina ali ne određuje i slučaj kada je predmet krivičnog dela dečja pornografija niti posebno inkriminiše ovakvu radnju izvršenja. Što se tiče krivičnog dela prodaje dece i u ovom slučaju je domaće zakonodavstvo neusaglašeno sa Protokolom. U KZ SRJ u članu 155 se zabranjuje stavljanje lica u ropski položaj ili u ropski odnos (vidi I.4.4.), ali se ne pominju deca kao predmet posebne zaštite kad su ona objekt izvršenja ovog krivičnog dela.

Fakultativni protokol o učešću dece u oružanim sukobima garantuje zaštitu dece u međunarodnim i nemeđunarodnim oružanim sukobima, zabranjuje obaveznu regrutaciju lica koja imaju status dece, i obavezuje države potpisnice da podignu minimalnu starosnu granicu za dobrovoljnu regrutaciju lica u svoje oružane snage (čl. 1, 2, 3).¹²⁸

---

¹²⁷ Izražavajući obavezu preuzetu ratifikacijom Konvencije, vlasti u SRJ su 1994. godine podnele Komitetu za prava deteta *Izveštaj o primeni Konvencije o pravima deteta u SRJ za period 1990–1993*. Komitet za prava deteta je Saveznoj vladi postavio dodatnih 32 pitanja, na koja je Savezna vlada odgovorila pismeno odbijajući da, prema uobičajenoj proceduri, na njih i usmeno odgovori. Naredni izveštaj SRJ je bila obavezna da podnese 1998. godine, ali u vreme pisanja ovog Izveštaja još uvek nije podnet.

¹²⁸ Pošto je članom 38 Konvencije o pravima deteta minimalna starosna granica za učestvovanje u oružanim sukobima 15 godina, Protokol određuje da države potpisnice podignu starosnu granicu u odnosu na navedeni član Konvencije u vezi sa dobrovoljnom regrutacijom, prepuštajući državama da utvrde kolika će ona biti.

Dok se kod obavezne regrutacije dece i direktnog korišćenje dece u oružanim sukobima od država očekuje da preduzmu sve potrebne mere kako bi se ovakva praksa sprečila (čl. 1 i 2), dotle se za dobrovoljnu regrutaciju lica mlađih od 18 godina pravi razlika da li se radi o oružanim snagama države ili oružanim grupama koje nisu sastavni deo oružanih snaga države. U prvom slučaju, svaka država ugovornica bi trebala da deponuje obavezujuću izjavu nakon ratifikacije Protokola u kojoj bi trebalo da predvidi minimalnu granicu za dobrovoljnu mobilizaciju i garancije¹²⁹ da takva mobilizacija ne bude prinudna (čl. 3, st. 2). U drugom slučaju, kada se radi o nedržavnim oružanim grupama, od država se traži da preduzmu sve mere kako bi onemogućile regrutaciju ili iskorišćavanje dece u neprijateljstvima, pod bilo kojim okolnostima.

Zakon o Vojsci Jugoslavije je u skladu s Protokolom u delu koji se odnosi na obaveznu regrutaciju, propisujući da se lice, regrut, upućuje na služenje vojnog roka kada napuni 21 godinu života (čl. 301), ili na izričit zahtev samog regruta kada napuni 18 godina života (čl. 302).

4.15.3.2. „Mere zaštite ... koje zahteva položaj maloletnika.“ – Prema članu 24, st. 1 PGP „svako dete bez ikakvog razlikovanja ... ima pravo na mere zaštite od strane njegove porodice, društva i države koje zahteva njegov položaj maloletnika“. Iako PGP sadrži opštu zabranu diskriminacije (čl. 2 i 26, vidi I.4.1), navedena odredba posebno naglašava obavezu države da obezbedi da se u zaštiti dece ne pravi nedozvoljeno razlikovanje. U skladu s tim, Ustav SRJ (čl. 20), osim što sadrži opštu zabranu diskriminacije, izričito propisuje (čl. 61, st. 2) da vanbračna deca imaju ista prava (i dužnosti) kao deca rođena u braku. Odgovarajuće odredbe sadrže i republički ustavi (čl. 13 i 29 st. 4 Ustava Srbije, čl. 15, 17 st. 1 i 60 st. 2 Ustava Crne Gore), što je razrađeno u republičkim zakonima o porodici i braku (čl. 5 PZ Crne Gore i čl. 7 ZBPO Srbije).

Roditelji imaju pravo i dužnost da se staraju o ličnosti, pravima i interesima svoje dece. Dužni su da obezbeđuju materijalna sredstva za izdržavanje dece u skladu sa svojim materijalnim mogućnostima. Roditelji su takođe dužni da decu usmeravaju ka usvajanju porodičnih i drugih vrednosti (čl. 113–117 ZBPO Srbije i čl. 58–61 PZ Crne Gore).

Opšte je pravilo da svoja prava prema detetu roditelji vrše zajednički i sporazumno. Ipak, oni ne moraju zajednički vršiti sva roditeljska prava, već se mogu sporazumeti da određeno pravo vrši jedan od njih. Ako dođe do neslaganja roditelja u vršenju roditeljskog prava, konačnu odluku donosi organ starateljstva. U pitanjima koja su od bitnog značaja za razvoj deteta odlučuju oba roditelja i kada ne žive zajedno (čl. 123 i 124 ZBPO Srbije i čl. 66–74 PZ Crne Gore).

U bračnim sporovima sud po službenoj dužnosti odlučuje o čuvanju i vaspitanju zajedničke maloletne dece, nezavisno od sporazuma roditelja. Održavanje ličnih odnosa dece s roditeljima može se ograničiti ili privremeno zabraniti samo radi zaštite zdravlja i drugih ličnih interesa maloletne dece (vidi čl. 125–131 ZBPO Srbije i čl. 66–74 PZ Crne Gore).

Osnovni vidovi zaštite dece bez roditeljskog staranja su usvojenje i organizovan smeštaj u drugu porodicu (čl. 148 i 149 ZBPO Srbije). Usvojenje je dopušteno ako je korisno za usvojenika (čl. 152 ZBPO Srbije). Porodični smeštaj se obezbeđuje u porodici koja sa uspehom može da vrši roditeljske dužnosti (čl. 202 ZBPO Srbije, čl. 217 PZ Crne Gore).

Dete može imati svoju imovinu, koju može steći putem nasleđa, poklona ili drugog vida besteretnog sticanja. Poslovnu sposobnost dete u jugoslovenskom pravu stiće s 15 godina.

4.15.3.3. *Zaštita maloletnika u krivičnom pravu i postupku.* – Krivični zakon SRJ predviđa posebna pravila u vezi s postupkom s maloletnim učinocima krivičnih dela. Ove odredbe su izdvojene u posebnu glavu i primenjuju se na maloletnike zajedno s odgovarajućim odredbama republičkih krivičnih zakona, a ostale odredbe krivičnih zakona primenjuju se samo ako nisu u suprotnosti sa ovim posebnim pravilima (čl. 71).

---

¹²⁹ U članu 3, st. 3 Protokola su date minimalne garancije kod dobrovoljne regrutacije koje bi država trebalo da ispuni: da takva regrutacija bude stvarno dobrovoljna, da bude sprovedena uz izričiti pristanak roditelja ili zakonskih staratelja tog lica, da su ta lica u potpunosti informisana o obavezama koje proizlaze iz takve vojne službe, da ta lica obezbede puzdan dokaz o svojim godinama pre nego što budu primljena u državnu vojnu službu.

Prema detetu koje u vreme izvršenja krivičnog dela nije navršilo 14 godina ne mogu se primeniti krivične sankcije, a detetu koje je u vreme izvršenja krivičnog dela bilo starije od 14 a mlađe od 16 godina (mlađi maloletnik), mogu se izreći samo vaspitne mere. Detetu koje je u vreme izvršenja krivičnog dela navršilo 16 a nije navršilo 18 godina (stariji maloletnik), mogu se izreći vaspitne mere, a izuzetno mu se može izreći i kazna zatvora (u slučaju teških krivičnih dela). Svrha vaspitnih mera i maloletničkog zatvora je da se deci – učiniocima krivičnih dela pruži zaštita i pomoć i obezbedi njihov pravilan razvoj i vaspitanje (vidi čl. 72–75).

Vaspitne mere predviđene krivičnim zakonima republika su: pojačani nadzor roditelja ili staratelja, upućivanje maloletnika u disciplinski centar, pojačani nadzor organa starateljstva, pojačani nadzor u drugoj porodici i upućivanje u vaspitnu ustanovu.

U prva četiri slučaja dete ostaje pod kontrolom ili roditelja ili trećih lica. Naime, upućivanje u disciplinski centar podrazumeva boravak maloletnika određeni broj sati u ustanovi. Upućivanje u vaspitnu ustanovu je stavljanje pod javni nadzor. Ono može trajati najkraće 6 meseci, a najduže pet godina. Ustanova je dužna da obezbedi školovanje, kontakt sa roditeljima, povremene izlaske i pod posebnom je kontrolom suda. Videti članove 17–27 KZ Srbije i čl. 11–26 KZ Crne Gore. SRJ je u maju ove godine usvojila Evropsku konvenciju o priznanju i izvršenju odluka o staranju o deci i o ponovnom uspostavljanju odnosa staranja (*Službeni list SRJ, (Međunarodni ugovori)*, br. 1/02). Ova Konvencija Saveta Evrope obavezuje države da, između ostalog, predvide centralne organe staranja u cilju što lakšeg obraćanja građana država članica Saveta Evrope nadležnim organima staranja u svakoj državi potpisnici ove Konvencije, omogućava lakše sprovođenje odluka o staranju u drugim državama ugovornicama ako se odluka ima sprovesti ili izvršiti u njima, i omogućava izvršenje odluka o staranju o detetu (čl. 4).

Kada je reč o krivičnom postupku prema deci, na njih se primenjuju odredbe posebnog poglavlja ZKP (čl. 452–492), a ostale odredbe tog zakona – ukoliko nisu u suprotnosti s ovim odredbama. Određivanje pritvora prema maloletnicima predstavlja izuzetnu meru (čl. 486–487). Sudija za maloletnike može odrediti da se maloletnik stavi u pritvor kako bi se sprečilo njegovo bekstvo, izvršenje krivičnog dela, uništavanje dokaza ili opasnost od uticaja na svedoke ili saučesnike. Pritvor mogu odrediti kako sudija za maloletnike, tako i veće za maloletnike. U pripremnom postupku pritvor može trajati najduže mesec dana. Ali, veće za maloletnike može produžiti pritvor najduže za još dva meseca iz opravdanih razloga. Nakon završenog pripremnog postupka, pritvor može trajati najduže još do godinu dana. Svakih mesec dana veće za maloletnike dužno je da ispita razloge za pritvor. Što se tiče uslova u pritvoru, maloletnik je odvojen od punoletnih pritvorenika, ali sudija za maloletnike može odrediti da maloletnik bude u pritvoru s punoletnim pritvorenicima pod uslovom da njegovo usamljenje duže traje i da postoji mogućnost da se maloletnik stavi u prostoriju s punoletnim pritvorenikom koji ne bi na njega štetno uticao (čl. 487, st. 2). Međutim, ova odredba nije u skladu s PGP koji ne dozvoljava izuzetke u pogledu usamljenja maloletnog pritvorenika od punoletnih lica (čl. 10 PGP).

Pošto se prema Krivičnom zakonu SRJ prema detetu mlađem od 14 godina ne mogu primeniti krivične sankcije, ZKP predviđa da će se obustaviti krivični postupak protiv deteta koje u vreme izvršenja krivičnog dela nije napunilo 14 godina, i da će se o tome obavestiti organ starateljstva (čl. 453 ZKP). ZKP sadrži izričitu zabranu da se detetu sudi u odsustvu. Organi koji učestvuju u postupku, pri preduzimanju radnji kojima prisustvuje dete, a naročito pri njegovom ispitivanju, dužni su da vode računa o duševnoj razvijenosti, osetljivosti i ličnim svojstvima deteta, kako vođenje postupka ne bi uticalo na njegov razvoj (čl. 454 ZKP). Dete mora imati branioca od početka postupka, ako se vodi postupak za krivično delo za koje je propisana kazna zatvora preko 5 godina, a u drugim slučajevima ako sudija proceni da mu je potreban branilac (čl. 456 ZKP).

O svakom pokretanju postupka prema detetu javni tužilac je dužan da obavesti organ starateljstva (čl. 459 ZKP). Takođe, tok postupka ne može se objaviti bez dozvole suda, a i kada je ta dozvola data, ne smeju se navesti ime deteta ili drugi podaci koji bi ga identifikovali (čl. 461 ZKP). Javnost je uvek isključena sa suđenja detetu (čl. 482 ZKP).

Postupak prema detetu vodi sudija za maloletnike, odnosno veće za maloletnike, a može se odrediti i jedan sud koji će u prvom stepenu biti nadležan za sve krivične predmete dece sa područja više sudova. Sudije porotnici koji učestvuju u suđenju u predmetima koji se tiču dece biraju se iz redova profesora, učitelja, vaspitača i drugih lica koja imaju iskustvo u vaspitanju dece (čl. 463 ZKP).

4.15.3.4. *Rođenje i lično ime deteta.* – Da bi se obezbedilo da svako dete bude registrovano neposredno po rođenju, određeno je da se rođenje prijavljuje (usmeno ili pismeno) matičaru u matičnom području u mestu u kome se dete rodilo. Rođenje deteta se prijavljuje u roku od 15 dana od dana rođenja. Ako su roditelji deteta nepoznati, rođenje se upisuje u matičnu knjigu rođenih mesta gde je dete nađeno, na osnovu rešenja nadležnog organa starateljstva (čl. 17, 25 i 17 Zakona o matičnim knjigama Srbije, čl. 5, 7 i 9 Zakona o matičnim knjigama Crne Gore).

Lično ime (koje se sastoji od imena i prezimena) lično je pravo građana. Ono se stiče upisom u matičnu knjigu rođenih. Ime deteta određuju roditelji sporazumno u roku od dva meseca od dana rođenja. Ako se roditelji u ovom roku ne sporazumeju, lično ime određuje organ starateljstva. Dete dobija prezime jednog ili oba roditelja, s tim što se u Srbiji ne mogu zajedničkoj deci odrediti različita prezimena. Odredbe člana 398 ZBPO Srbije¹³⁰ i član 7 Zakona o ličnom imenu Republike Crne Gore (*Sl. list SR CG*, br. 20/93, 27/94) zabranjuju određivanje detetu imena koje je pogrdno, kojim se vređa moral, ili je u suprotnosti sa običajima i shvatanjima sredine. Članom 2 Zakona o ličnom imenu Crne Gore pripadnici nacionalnih i etničkih grupa, lično ime mogu upisati na svom jeziku.

4.16. Državljanstvo

Član 15 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima:¹³¹

Svako ima pravo na neko državljanstvo.

Niko ne sme biti samovoljno lišen svog državljanstva niti prava da promeni državljanstvo.

Član 24 st. 3 PGP:

Svako dete ima pravo da stiče neko državljanstvo.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.16.1. Opšte

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima predviđa pravo svakog čoveka na državljanstvo, kao i zabranu proizvoljnog oduzimanja državljanstva i uskraćivanja prava na promenu državljanstva (čl. 15). PGP ne govori posebno o pravu na državljanstvo. Ipak, član 24 PGP, koji se bavi položajem deteta (vidi I.4.15.3.), u stavu 3 garantuje pravo svakog deteta na sticanje državljanstva. To je učinjeno da bi se izbeglo povećanje broja lica bez državljanstva. Ova odredba samo obavezuje države da novorođenoj deci omoguće sticanje državljanstva, a ne nužno da svakom detetu daju svoje državljanstvo. Način i uslovi sticanja državljanstva regulisani su unutrašnjim propisima države. U svakom slučaju, ne sme se praviti diskriminacija između novorođene dece.

Prema Ustavu SRJ, sticanje i prestanak jugoslovenskog državljanstva regulišu se saveznim zakonom. Jugoslovenski državljani imaju i državljanstvo jedne od republike članica. Jugoslovenski državljanin ne može biti lišen državljanstva, proteran iz zemlje, ili izručen drugoj državi (čl. 17 Ustava SRJ). Kao i savezni ustav, ustavi Srbije (čl. 47) i Crne Gore (čl. 10) u principu sadrže istovetno bazično rešenje koje se vezuje generalno za član 15 Univerzalne deklaracije.

Ustav Srbije, za razliku od saveznog i crnogorskog ustava, sadrži odredbe prema kojima se građaninu Srbije, koji ima i drugo državljanstvo, može oduzeti srbijansko državljanstvo „samo ako odbije da ispuni ustavom određenu dužnost građanina“ (čl. 47, st. 4). S druge strane, Ustav SRJ predviđa da je svaki „jugoslovenski državljanin istovremeno ... državljanin republike članice“. Uz to, uređivanje jugoslovenskog državljanstva je u nadležnosti federacije (čl. 17, st. 2 i 5). Mogućnost oduzimanja srbijanskog državljanstva prema Ustavu Srbije može dovesti do situacije da jedno lice ima jugoslovensko, ali ne i republičko državljanstvo, što bi bilo suprotno ovoj izričitoj odredbi saveznog ustava.

---

¹³⁰ U Srbiji ne postoji poseban zakon o ličnom imenu, već su odredbe o ličnom imenu sadržane u devetom delu Zakona o braku i porodičnim odnosima Srbije.

¹³¹ Prevod iz knjige *Osnovni dokumenti o ljudskim pravima*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1998.

U toku postojanja SFRJ, čiji je raspad doveo u pitanje državljanstvo velike grupe njenih građana, doneta su četiri savezna zakona o državljanstvu. To su: Zakon o državljanstvu Demokratske Federativne Jugoslavije (1945); Zakon o državljanstvu Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1946); Zakon o jugoslovenskom državljanstvu (1964) i Zakon o državljanstvu SFRJ iz 1976. godine (*Sl. list SFRJ*, br. 58/76). Zakon iz 1976. godine bio je na snazi u momentu raspada SFRJ. Danas sve države nastale na teritoriji bivše SFRJ imaju nove zakone o državljanstvu.

U SRJ je, nakon nepunih pet godina primene Zakona o jugoslovenskom državljanstvu (*Sl. list SRJ*, br. 33/96), marta 2001. godine, stupio na snagu Zakon o izmenama i dopunama ovog zakona (*Sl. list SRJ*, br. 9/01).

Početkom marta 2001. stupio je na snagu još jedan pravni akt, važan za režim državljanstva u SRJ, ali možda još važniji za pitanja izgradnje i očuvanja pravnog sistema zasnovanog na načelima pravne sigurnosti i poštovanja ljudskih prava. Naime, Zakonom o ukidanju Ukaza o oduzimanju državljanstva i imovine porodici Karadorđević (*Sl. list SRJ*, br. 9/01) ukinut je Ukaz Predsedništva Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ (*Sl. list FNRJ*, br. 64/47), kojim je pre više od pet decenija stvoren pravni osnov da se oduzme jugoslovensko državljanstvo i konfiskuje celokupna imovina poimence navedenim članovima porodice Karadorđević. Zakonom se jugoslovensko državljanstvo automatski vraća licima kojima je ono oduzeto jednim više političkim nego pravnim aktom, dok će se uslovi za povraćaj oduzete imovine urediti posebnim zakonom (čl. 2 Zakona o ukidanju Ukaza).

4.16.2. Sticanje jugoslovenskog državljanstva

Jugoslovensko državljanstvo stiče se poreklom, rođenjem na teritoriji Jugoslavije, prijemom i po međunarodnom ugovoru (čl. 2).

Jugoslovensko državljanstvo stiču poreklom, po samom zakonu (*ex lege*), deca čiji su roditelji jugoslovenski državljani, bez obzira gde su rođena, i deca čiji je samo jedan od roditelja Jugosloven, ako su rođena u Jugoslaviji. Osim toga deca rođena u inostranstvu, čiji je jedan roditelj Jugosloven, stiču jugoslovensko državljanstvo poreklom ako im je drugi roditelj nepoznat ili bez državljanstva (čl. 7).

Uz to, deca koja su rođena u inostranstvu, čiji je jedan roditelj Jugosloven a drugi strani državljanin, steći će jugoslovensko državljanstvo ako se ispuni jedan od sledećih uslova (čl. 8):

1) ako ih do 18 godine njihov roditelj Jugosloven prijavi kao jugoslovenske državljane diplomatskom predstavništvu SRJ (ako su deca starija od 14 godina potrebna je njihova saglasnost, a između 18. i 23. godine mogu sama podneti zahtev);

2) ako bi bez dobijanja jugoslovenskog državljanstva ostali apatridi (lica bez državljanstva).

Osnovni kriterijum sticanja državljanstva – poreklo (*ius sanguinis*) korigovan je sticanjem državljanstva rođenjem (*ius soli*). Na taj način, deca rođena ili nađena na teritoriji SRJ dobijaju jugoslovensko državljanstvo ako su im roditelji nepoznati ili apatridi.

Zakonskim izmenama i dopunama, usvojenim 2001. godine, promenjen je jedan od uslova za prijem stranca u jugoslovensko državljanstvo (čl. 12). Raniji uslov – „da se iz njegovog ponašanja može zaključiti da će biti lojalan građanin Jugoslavije“, preformulisan je i sada glasi – „da se iz njegovog ponašanja može zaključiti da će poštovati pravni poredak Jugoslavije“ (čl. 12, st. 1, t. 5). Iako i dalje ostavlja na snazi diskreciona ovlašćenja organa nadležnog da odlučuje o zahtevu za prijem u jugoslovensko državljanstvo, potonje rešenje ih sužava dajući ovom organu jasnije instrukcije. Na ovaj način otklonjena je mogućnost da odluka o prijemu stranog državljanina u jugoslovensko državljanstvo bude politički motivisana tumačenjem pojma „lojalan građanin Jugoslavije“, kako je prethodno bilo predviđeno.

Jugoslovensko državljanstvo može prestati otpustom, odricanjem i po međunarodnom ugovoru (čl. 19–25).

4.16.3. Rešavanje problema državljanstva nastalih raspadom bivše SFRJ

Položaj izbeglica, pogođenih ratnim dešavanjima i ekonomskom krizom na teritoriji na koju su prebegle, tokom prethodnih nekoliko godina bio je dodatno otežan diskriminatornim normama Zakona o jugoslovenskom državljanstvu iz 1996. godine. Naime, sticanje jugoslovenskog državljanstva državljanima

republika bivše SFRJ (osim Srbije i Crne Gore) rešavano je na različite načine u zavisnosti od toga da li su prebivalište na teritoriji SRJ stekli pre, ili posle dana proglašenja Ustava SRJ, 27. aprila 1992. godine (čl. 47 i čl. 48). Pored toga, ovim odredbama su data i široka diskreciona ovlašćenja organima nadležnim da odlučuju o državljanstvu onih izbeglica koje su prebivalište na teritoriji SRJ stekle nakon 27. aprila 1992. godine.¹³²

Usvajanjem Zakona o izmenama i dopunama Zakona o jugoslovenskom državljanstvu olakšan je status izbeglih i prognanih lica, u onom delu u kojem on zavisi od pitanja njihovog državljanstva.¹³³

Prema Zakonu o jugoslovenskom državljanstvu jugoslovenskim državljaninom smatra se državljanin bivše SFRJ koji je na dan proglašenja Ustava SRJ, 27. aprila 1992, imao državljanstvo Republike Srbije ili Republike Crne Gore, kao i njegova deca rođena nakon tog datuma (čl. 46).

Sticanje jugoslovenskog državljanstva olakšano je za još dve kategorije subjekata (čl. 47, st. 1):

1. državljanke bivše SFRJ koji su imali neko drugo republičko državljanstvo, a ne srbijansko i crnogorsko, kao i državljanke druge države nastale na teritoriji SFRJ, ako su 27. aprila 1992. imali prebivalište na teritoriji današnje SRJ. Ova odredba se odnosi i na decu navedene kategorije lica, ukoliko su rođena nakon dana proglašenja Ustava SRJ;

2. državljanke bivše SFRJ koji su imali neko drugo republičko državljanstvo, a ne srbijansko ili crnogorsko, i koji su prihvatili prevođenje u profesionalnog oficira i profesionalnog podoficira, odnosno civilno lice na službi u Vojski Jugoslavije, kao i njihovi braćni drugovi i deca.

Prva kategorija navedenih subjekata je najnovijim izmenama zakona proširena. Ona sada pored državljanke drugih republika bivše SFRJ, obuhvata i državljanke drugih država nastalih na nekadašnjoj teritoriji ove zemlje. Pomenutim licima je omogućeno da postanu bipatridi, tako da zakon više, kao jedan od uslova za sticanje jugoslovenskog državljanstva, ne traži izjavu podnosioca zahteva da nema drugo državljanstvo, odnosno da ga se, ako ga ima, odriče (st. 4).

Izmenama i dopunama ukinut je i ranije predviđeni rok za podnošenje zahteva za upis u matičnu knjigu jugoslovenskih državljanke, koji je, u pravilu, iznosio godinu dana i koji se u opravdanim slučajevima mogao produžiti na rok od tri godine od dana stupanja na snagu zakona iz 1996. godine. Ovakvim zakonskim rešenjem olakšava se položaj izbeglica koje se nalaze u teškoj finansijskoj situaciji, pošto su one sada oslobođene obaveze da pitanje svog državljanstva pokrenu u određenom zakonskom roku. Naime, sticanjem jugoslovenskog državljanstva, ova lica bi automatski izgubila pravo na status izbeglice, čime bi ostala uskraćena za mnoga prava koja im omogućavaju lakše rešavanje materijalnih problema.¹³⁴

Slične izmene pretrpela je i odredba koja uređuje tzv. „prihvat u jugoslovensko državljanstvo“, uveden Zakonom iz 1996, kao jedan od načina sticanja jugoslovenskog državljanstva. Subjekt prava na podnošenje zahteva za prihvatanje u jugoslovensko državljanstvo je do donošenja Zakona o izmenama i dopunama, bio onaj „državljanin SFRJ koji zbog svoje nacionalne, verske ili političke pripadnosti ili zalaganja za poštovanje ljudskih prava i sloboda izbegne na teritoriju Jugoslavije“ (čl. 48, st. 1). Nova zakonska regulativa ovaj krug lica definiše na drugačiji način. Ustanovom prihvata u jugoslovensko državljanstvo, sada se mogu koristiti državljanke SFRJ koji su imali državljanstvo druge republike SFRJ, ili su *državljanke druge države nastale na teritoriji SFRJ* i koji kao izbegla, prognana ili raseljena lica borave na teritoriji Jugoslavije ili su izbegla u inostranstvo (čl. 48, st. 1; kurziv naš). Prihvaćen u jugoslovensko državljanstvo može biti i „državljanin SFRJ koji boravi u Jugoslaviji ili u inostranstvu, a nema državljanstvo druge države nastale na teritoriji SFRJ“ (čl. 48, st. 2), dakle apatrid ili lice koje je u međuvremenu steklo državljanstvo neke druge strane države. Pojedincima koji ispunjavaju sve navedene uslove takođe se zakonski omogućava da postanu dvojni državljanke. U tom smislu, ni izjava da podnosilac zahteva nema strano državljanstvo, odnosno da se istog odriče više nije neophodna.

---

¹³² Vidi *Izveštaj 2000*, I.4.1.2.3.

¹³³ Vidi CoE, Report on the Conformity of the Legal Order of the FRY with the CoE Standards, Strasbourg, 7. novembar 2001, <[http://press.coe.int/cp/2001/815a\(2001\).htm](http://press.coe.int/cp/2001/815a(2001).htm)>

¹³⁴ Vidi *Pravi odgovor*, br. 2, mart 2001, str. 5.

Ranije zakonsko rešenje, na osnovu kojeg se od lica koje treba da stekne ili bude prihvaćeno u jugoslovensko državljanstvo (čl. 47 i 48) zahtevao dokaz da nema drugo državljanstvo, stvaralo je dodatnu nesigurnost. Naime, ako je želeo da zahtev bude pozitivno rešen, pojedinac bi morao da se odrekne državljanstva druge države, a da pritom nije sasvim siguran da li će dobiti jugoslovensko državljanstvo ili ne. S druge strane, namera zakonodavca bila je da, omogućujući sticanje dvojnog državljanstva, ne uskrati građanima vezu s republikom porekla, kao i da doprinese lakšem rešavanju problema kretanja, nastanjanja, porodičnih i svojinskih odnosa ovih lica.¹³⁵

U skladu s drugačijim načinom definisanja kruga lica na koja se odnosi stav 1, člana 48, podnosilac se oslobađa obaveze da u okviru zahteva posebno navodi okolnosti i činjenice koje ukazuju na proganjanje iz gore navedenih razloga. Potkrepljivanje navoda o proganjanju više i objektivno nije neophodno jer se potreban status izbeglice, prognanog ili raseljenog lica već svakako dobija na osnovu Zakona o izbeglicama Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 18/92, 45/02), Uredbe o načinu zbrinjavanja prognanih lica (*Sl. glasnik RS*, br. 47/95), kao i na osnovu Uredbe o zbrinjavanju raseljenih lica¹³⁶ (*Sl. list RCG*, br. 37/92).

O ispunjenosti uslova za prihvatanje u državljanstvo, a u skladu sa svojim nadležnostima utvrđenim zakonom, odlučuje savezni i republički¹³⁷ organ nadležan za unutrašnje poslove, pri čemu vodi računa o interesima bezbednosti, odbrane i međunarodnog položaja Jugoslavije (čl. 48, st. 3). Savezni, odnosno republički organ koji postupa po podnesenom zahtevu, zakonskim izmenama gubi ranije ovlašćenje na osnovu koga je cenio i opravdanost razloga sadržanih u zahtevu (čl. 48, st. 3). Ipak, njegovo diskreciono pravo da donese odluku „vodeći računa o interesima bezbednosti, odbrane i međunarodnog položaja Jugoslavije“ ostaje nepromenjeno.

Vremenska odrednica odlučujuća za način sticanja jugoslovenskog državljanstva ipak ostaje nepromenjena. I dalje će državljani bivših republika SFRJ (osim Srbije i Crne Gore), a sada i državljani druge države nastale na teritoriji SFRJ, moći da stiču jugoslovensko državljanstvo, odnosno da budu prihvaćeni u njega, u zavisnosti od toga da li su prebivalište na teritoriji SRJ stekli pre ili posle određenog datuma. Ipak, lica koja su prebivalište na teritoriji SRJ stekla nakon 27. aprila 1992. još uvek se nalaze u nepovoljnijoj poziciji jer se o ovom njihovom pravu i dalje diskreciono odlučuje, iako su, istina, ovlašćenja nadležnog organa, u tom smislu, umnogome sužena. Dok za lica koja su na teritoriji SRJ imala prijavljeno prebivalište pre navedenog datuma važi izvestan automatizam u ostvarivanju prava, gde se radi, zapravo, o sticanju jugoslovenskog državljanstva na osnovu samog zakona uz ispunjenost propisanih uslova, druga kategorija lica biva prihvaćena u jugoslovensko državljanstvo na osnovu odluke upravnog organa (čl. 48, st. 7).

Ni Zakonu o jugoslovenskom državljanstvu iz 1996. nije bila nepoznata mogućnost uvođenja ustanove dvojnog državljanstva u pravni sistem Jugoslavije. Član 18, st. 2 predviđa da se pod uslovom uzajamnosti, međunarodnim ugovorom može ustanoviti dvojno državljanstvo. Nekim njegovim odredbama bipatridija je i konkretno omogućena. Takav je npr. slučaj kada stranac može biti primljen u jugoslovensko državljanstvo zbog naročitih zasluga za Jugoslaviju i drugih zakonom predviđenih razloga, iako nema otpust iz stranog državljanstva (čl. 14).¹³⁸

Međutim, najnovijim proširenjem kruga potencijalnih subjekata dvojnog državljanstva otvara se pitanje njihovog budućeg pravnog statusa u odnosu na države čiji su državljani. Pošto se sa sigurnošću može pretpostaviti da će se u najvećem broju slučajeva ova lica pojaviti kao državljani Hrvatske i državljani Bosne i Hercegovine, treba naglasiti da Zakon o državljanstvu BiH uvođenje dvojnog

---

¹³⁵ Vidi Intervju s Brankicom Grupković, pomoćnikom saveznog ministra unutrašnjih poslova, „Izbeglica ima pravo na državljanstvo”, *Danas*, 30. avgust 2002, str. VIII.

¹³⁶ Izbegla i prognana lica crnogorski propisi nazivaju raseljenim licima. Zakon o izmenama i dopunama Zakona o jugoslovenskom državljanstvu je, iz rečnika navedene uredbe, preuzeo taj termin. U tom smislu, pomenute zakonske izmene i dopune se ne odnose na interno raseljena lica s Kosova, koja u najvećem broju slučajeva i jesu jugoslovenski državljani.

¹³⁷ Razlog za pribavljanje mišljenja republičkih resornih ministarstava jeste činjenica da se uz državljanstvo SRJ, istovremeno dobija i jedno od republičkih državljanstava (čl. 5).

¹³⁸ Vidi Vida Čok, *Pravo na državljanstvo*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1999, str. 102.

državljanstva uslovljava prethodnim zaključenjem bilateralnog sporazuma s odnosnom državom kojim se to pitanje reguliše. Ministar unutrašnjih poslova SRJ Zoran Živković i ministar civilnih poslova Bosne i Hercegovine, Svetozar Mihajlović, potpisali su 29. oktobra 2002. Ugovor o dvojnomo državljanstvu između SRJ i Bosne i Hercegovine.¹³⁹ Tekstom ugovora predviđeni su uslovi za sticanje državljanstva druge države – da je lice navršilo 18 godina, da najmanje tri godine ima prijavljen boravak na teritoriji država čije državljanstvo stiče, a ako je u braku onda najmanje godinu dana, zatim da ima obezbeđena sredstva za izdržavanje, da nije osuđivano za krivična dela za koja je zaprečena kazna zatvora preko tri godine, kao i da se može zaključiti, na osnovu njegovog ponašanja, da će poštovati pravni poredak države čiji državljanin postaje.

Zakon o hrvatskom državljanstvu dozvoljava hrvatskom državljaninu da ima, odnosno da stekne državljanstvo druge zemlje (čl. 2), a nacrt sličnog ugovora između Hrvatske i SRJ je u pripremi.¹⁴⁰

4.17. Sloboda kretanja

Član 12 PGP:

1. Svako lice koje se legalno nalazi na teritoriji neke države ima pravo da se slobodno kreće u njoj i da slobodno izabere svoje mesto stanovanja.

2. Svako lice ima pravo da napusti bilo koju zemlju, uključujući i svoju.

3. Napred navedena prava mogu biti ograničena samo ako su ova ograničenja zakonom predviđena, ako su ona potrebna radi zaštite nacionalne bezbednosti, javnog reda, javnog zdravlja ili morala ili prava i slobode drugih lica, i ako su u skladu sa ostalim pravima koja priznaje ovaj pakt.

4. Niko ne može biti proizvoljno lišen prava da uđe u svoju zemlju.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.17.1. Opšte

Jugoslovenski ustavi, i savezni i republički, garantuju slobodu kretanja. Prema članu 30 Ustava SRJ:

Građaninu se jamči sloboda kretanja i nastanjivanja i pravo da napusti SRJ i u nju se vrati.

Sloboda kretanja i nastanjivanja i pravo da se napusti SRJ može se ograničiti saveznim zakonom, ako je to neophodno za vođenje krivičnog postupka, sprečavanje širenja zaraznih bolesti ili za odbranu SRJ.

Ustav Srbije u članu 17 na sličan način garantuje slobodu kretanja, dok je Ustav Crne Gore manje precizan: iako se u članu 28, st. 1 zajemčuje sloboda kretanja i nastanjivanja, ne govori se o slobodi neometanog napuštanja Crne Gore i slobodnog povratka u nju.

Iako PGP slobodu kretanja, nastanjivanja i napuštanja pojedine zemlje garantuje svakom licu koje se legalno nalazi na njenoj teritoriji (čl. 12, st. 1 i 2), Ustav SRJ ovo pravo jamči samo građanima, odnosno domaćim državljanima (čl. 30, st. 1). Strani državljani u našoj zemlji uživaju ova prava u skladu sa Zakonom o kretanju i boravku stranaca (*Sl. list SFRJ*, br. 56/80, 53/85, 30/89, 26/90, 53/91, *Sl. list SRJ*, br. 16/93, 31/93, 41/93, 53/93, 24/94, 28/96). Na ovaj način, slobodi kretanja strancima koji legalno borave na teritoriji SRJ nije data pravna zaštita najvišeg mogućeg ranga, već se ovaj krug lica kreće i boravi u SRJ prema odredbama pomenutog zakona. Zakon je u nekim delovima restriktivan, a poslove u vezi s kretanjem i boravkom stranaca u pojedinim slučajevima prepušta organima unutrašnjih poslova dajući im pritom preširoko postavljene smernice za donošenje odluka.

4.17.2. Ograničenja

Ograničenja prava na slobodu kretanja koja se nalaze u jugoslovenskim ustavima formulisana su u skladu s međunarodnim standardima. Propisuje se da ograničenje mora da bude zakonom uvedeno i

¹³⁹ Vesti B92, 29. oktobar, <<http://www.b92.net>>

¹⁴⁰ Vidi Intervju s Brankicom Grupković, *op. cit.*

neophodno za ostvarivanje nekog od legitimnih razloga. Razlozi za ograničenja koje navode jugoslovenski ustavi su malobrojniji i uže formulisani od onih navedenih u PGP.

Zakonom o putnim ispravama jugoslovenskih državljana (*Sl. list SRJ*, br. 33/96, 49/96, 12/98, 44/99, 15/00, 7/01, 71/01, 23/02) predviđeni su osnovi po kojima će organ unutrašnjih poslova, kao nadležan za izdavanje putne isprave ili vize (čl. 15) odbiti zahtev za izdavanje ovih dokumenata (čl. 46). Dugo su se među ovim razlozima za odbijanje zahteva nalazili i oni koji nisu bili u skladu s Ustavom dozvoljenim ograničenjima slobode kretanja (čl. 30, st. 2). Oni su odgovarajućim odlukama Saveznog ustavnog suda oglašeni neustavnim u 2000. i 2001. godini.¹⁴¹

U aprilu 2002. ovaj zakon ponovo je izmenjen (*Sl. list SRJ*, br. 23/02), a razlozi za odbijanje zahteva za izdavanje dokumenata su preformulisani. Naime, nadležni organ će odbiti zahtev, za vreme trajanja krivičnog postupka koji je pokrenut protiv tražioca, a na zahtev nadležnog suda, zatim, zahtev lica koje je osuđeno na bezuslovnu kaznu zatvora u trajanju dužem od tri meseca, dok kaznu ne izdrži, potom, lica kojem je, u skladu s važećim propisima, zabranjeno kretanje radi sprečavanja širenja zaraznih bolesti, odnosno epidemije, kao i u slučaju kada je odbijanje zahteva tražioca neophodno radi odbrane zemlje, a u slučaju da je proglašeno ratno stanje, stanje neposredne ratne opasnosti ili vanredno stanje (čl. 46, st. 1). Pomenuti razlozi za odbijanje zahteva za izdavanje putne isprave ili vize u skladu su s ustavom dozvoljenim osnovima ograničenja slobode kretanja (čl. 30, st. 2 Ustava SRJ).

Pomenutim zakonskim izmenama otklonjena je i odredba kojom je bilo predviđeno da će organ unutrašnjih poslova, na zahtev nadležnog vojnog organa, odbiti zahtev za izdavanje putne isprave ili vize ukoliko utvrdi da tražilac nastoji da odlaskom u inostranstvo izbegne obavezu služenja vojnog roka ili službu u Vojsci Jugoslavije (čl. 46, st. 1, t. 5). Ovakvom zakonskom formulacijom jednom upravnom organu je bilo dato ovlašćenje da ocenjuje da li lice koje traži izdavanje putne isprave ili vize odlaskom u inostranstvo nastoji da izbegne vojnu obavezu ili zemlju želi da napusti iz drugih, „dozvoljenih“ razloga.¹⁴² Na snazi je i dalje odredba zakona kojom je predviđena dužnost vojnog obveznika da za vreme regrutne obaveze uz zahtev za izdavanje putne isprave i vize, priloži i odobrenje za putovanje u inostranstvo (čl. 43, st. 1). Ipak, pomenutim izmenama ukinuto je široko ovlašćenje organa unutrašnjih poslova na osnovu kojeg je mogao diskreciono da odlučuje o slobodi kretanja ovih lica u onom delu koji se odnosi na napuštanje sopstvene zemlje.

4.18. Ekonomska, socijalna i kulturna prava

U saveznom i u republičkim ustavima postoje opšte odredbe o osnovnim socijalnim pravima građana i posebnom položaju pojedinih društvenih grupa (dece, žena, majki, starijih osoba). Vrste i opseg socijalnih prava detaljno su regulisani republičkim zakonima i podzakonskim aktima, a ostvaruju se posredstvom javnih službi.

Prema odredbama Zakona o javnim službama (*Sl. glasnik RS*, br. 42/91, 71/94), ove ustanove mogu osnivati i fizička lica, čime je omogućeno uvođenje privatne inicijative i rad sa sredstvima u privatnoj svojini u oblasti socijalnih i kulturnih prava. Privatnom sektoru, međutim nije omogućeno da ravnopravno konkuriše za korišćenje sredstava iz javnih fondova i budžeta (čl. 10). Ta sredstva mogu da koriste samo državne ustanove u oblasti javnih službi. Iako je od donošenja ovog zakona prošlo skoro 10 godina, privatne ustanove još nisu integrisane u podsisteme zdravstvene zaštite, socijalne zaštite, brige o deci, obrazovanja i druge sektore, ni u organizacionom ni u finansijskom smislu.

4.18.1. Pravo na rad

Pravo na rad izričito je garantovano ustavima Srbije i Crne Gore (čl. 35 Ustava Srbije i čl. 52 Ustava Crne Gore), ali ne i Ustavom SRJ (ali je zagarantovano pravo na slobodan izbor zanimanja i zaposlenja, a pravo na rad podrazumeva ovo pravo – čl. 6 PESK). Svi ustavi garantuju pravo na slobodan izbor zanimanja i zaposlenja, kao i zabranu prinudnog rada (čl. 54 Ustava SRJ). Ustav Srbije jedini

¹⁴¹ Vidi *Izveštaj 2001*, I.4.17.2.

¹⁴² *Id.*

predviđa da su svakome, pod jednakim uslovima, dostupni radno mesto i funkcija (čl. 54 st. 1 Ustava Srbije).

Ustavom SRJ i Ustavom Srbije je u izvesnoj meri garantovana i sigurnost radnog odnosa propisivanjem da radni odnos zaposlenom može prestati protiv njegove volje samo pod uslovima i na način utvrđen zakonom i kolektivnim ugovorom (čl. 54, st. 2 Ustava SRJ i čl. 35, st. 2 Ustava Srbije). Postupak i razlozi za takav prestanak radnog odnosa propisani su Zakonom o osnovama radnih odnosa ((ZORO), *Sl. list SRJ* br. 29/96, 51/99) kao i novim Zakonom o radu (*Sl. glasnik RS*, br. 70/01, 74/01), s tim što ova dva zakona po mnogim pitanjima, pa i po ovom, nisu usklađena.

Novi Zakon o radu, donet krajem 2001. godine, u članu 101, širokim i neodređenim formulisanjem razloga za otkaz daje poslodavcu veću mogućnost da otkáže ugovor o radu, navodeći da „poslodavac može zaposlenom da otkáže ugovor o radu ako za to postoje opravdani razlozi koji se odnose na radnu sposobnost zaposlenog, njegovo ponašanje i potrebe poslodavca“ (na primer, zbog neostvarivanja rezultata rada, nepoštovanja radne discipline i dr). Sa druge strane, Zakon predviđa da je postupak u slučaju otkaza hitan, da je poslodavac dužan da pre otkaza ugovora o radu zaposlenom zatraži mišljenje sindikata čiji je zaposleni član, kao i da sudsku zaštitu u slučaju nezakonitog otkaza mogu tražiti i zaposleni i sindikat koji zaposleni ovlasti.

Zakonom su uređena posebna prava zaposlenih koji spadaju u tzv. tehnološki višak. Reč je o licima kojima prestaje radni odnos zbog prestanka potrebe za njihovim radom u slučaju uvođenja tehnoloških, ekonomskih ili organizacionih promena. Po Zakonu o radu Srbije poslodavac takvom licu može otkazati ugovor o radu samo ako ne može da mu obezbedi obavljanje drugih poslova, odnosno da ga osposobi za rad na drugim poslovima (čl. 101, st. 3). U roku od 3 meseca poslodavac ne može angažovati drugo lice na istom radnom mestu, a ako se u tom periodu javi potreba za takvim radnikom prednost će imati zaposleni kome je prestao radni odnos (čl. 101, st. 5 i 6). Poslodavca koji u radnom odnosu na neodređeno vreme ima više od 50 zaposlenih, a namerava da po ovom osnovu otkáže ugovor o radu za više od 10% od ukupnog broja zaposlenih u toku kalendarske godine dužan je da donese program rešavanja viška zaposlenih (čl. 114, st. 1). Zaposleni kome radni odnos prestaje po ovom osnovu ima pravo na otpremninu čija visina zavisi od dužine radnog staža (čl. 117).

Prava i obaveze iz radnog odnosa lica zaposlenih u državnim organima regulisana su posebnim zakonima, te se na njih odredbe zakona kojima se na opšti način uređuju radni odnosi primenjuju samo u slučajevima koji nisu posebno regulisani ovim zakonima.¹⁴³

Pravo na rad uključuje i pravo na informisanje o mogućnostima i uslovima zapošljavanja, posredovanje pri zapošljavanju, profesionalnu orijentaciju, pripremu za zapošljavanje i novčanu naknadu za vreme stručnog osposobljavanja i u slučaju prestanka radnog odnosa. Navedena prava se ostvaruju posredstvom zavoda za tržište rada a ostvaruju se bez naknade.

4.18.2. Pravo na pravedne i povoljne uslove rada

Ustavom je garantovano pravo zaposlenog na odgovarajuću zaradu (čl. 55 Ustava SRJ; čl. 36 Ustava Srbije i čl. 53, st. 1 Ustava Crne Gore).

Savezni Zakon o osnovama radnih odnosa predviđa da zaposleni imaju pravo na odgovarajuću zaradu i da se ona utvrđuje u skladu sa zakonom i kolektivnim ugovorom, a srbijanski Zakon o radu propisuje da se odgovarajuća zarada utvrđuje u skladu sa zakonom, opštim aktom ili ugovorom o radu, kao i da se zaposlenom garantuje jednaka zarada za isti rad ili rad iste vrednosti.

Radi obezbeđivanja materijalne i socijalne sigurnosti zaposlenih, zakonom Srbije predviđeno je pravo zaposlenih na minimalnu zaradu (do donošenja Zakona o radu to je bilo pravo na garantovanu zaradu). Minimalnu zaradu utvrđuju sporazumno Vlada, reprezentativni sindikat i reprezentativno

---

¹⁴³ U Srbiji, na lica koja su zaposlena u državnim organima primenjuju se odredbe Zakona o radnim odnosima u državnim organima (*Sl. glasnik RS*, br. 48/91, 66/91, 44/98, 49/99, 34/01, 39/02). Početkom jula 2002. godine, dok je trajao štrajk zaposlenih u pravosuđu, po hitnom postupku usvojen je Zakon o izmenama i dopunama Zakona o radnim odnosima u državnim organima (*Sl. glasnik RS*, br. 39/02).

udruženje poslodavaca, organizovani za teritoriju Srbije, u skladu sa zakonom (čl. 84, st. 2 Zakona o radu Srbije). Ukoliko se sporazum ne postigne u roku od 10 dana od dana početka dogovora minimalnu zaradu utvrđuje Vlada Srbije (čl. 84, st. 3).

Ustavi garantuju i pravo zaposlenog na ograničeno radno vreme, kao i na plaćeni godišnji odmor i odsustva. Ustav SRJ i Ustav Srbije predviđaju i pravo na dnevni i nedeljni odmor (čl. 56, st. 1 Ustava SRJ; čl. 38, st. 1 Ustava Srbije i čl. 53, st. 2 Ustava Crne Gore). Zakonom je predviđena obaveza uvođenja skraćenog radnog vremena za lica koja rade na naročito teškim, napornim i po zdravlje štetnim poslovima, i to srazmerno štetnom uticaju na zdravlje, odnosno radnoj sposobnost zaposlenog. Radno vreme zaposlenog može trajati i duže od punog radnog vremena, ali za zaposlenog to može biti obaveza samo u slučaju više sile, iznenadnog povećanja obima posla i potrebe da se u određenom roku završi neplanirani posao.

Zaposleni po zakonu ima pravo na odmor i toku dnevnog rada i na dnevni, nedeljni i godišnji odmor, kao i na plaćeno i neplaćeno odsustvo u skladu sa zakonom. Ova prava zaposlenom ne mogu biti uskraćena. Takođe, u okviru zaštite materinstva predviđeno je pravo zaposlene žene na porodiljsko odsustvo i odsustvo sa rada radi nege deteta u trajanju od 365 dana, uz mogućnost da istovetna prava može da koristi i otac deteta, ukoliko majka napusti dete, umre ili je iz drugih opravdanih razloga sprečena da koristi ta prava, npr. zbog izdržavanja kazne zatvora, teže bolesti i sl. (čl. 69, st. 5 i 6 Zakona o radu).

Ustavima se zajemčuje i zaštita zaposlenih na radu, sa posebnom zaštitom žena, invalida i omladine (čl. 56, st. 2 i 3 Ustava SRJ; čl. 38, st. 2 i 3 Ustava Srbije i čl. 53, st. 3 i 4 Ustava Crne Gore).

Da bi bio raspoređen na radno mesto gde postoji povećana opasnost od povređivanja i profesionalnih ili drugih oboljenja zaposleni mora da ispunjava posebne uslove za rad u pogledu zdravstvenog stanja, psihofizičkih sposobnosti i životne dobi. Radi zaštite ovih lica zakonom su ustanovljeni obavezni prethodni i periodični lekarski pregledi (čl. 30–35 Zakona o zaštiti na radu, *Sl. glasnik RS*, br. 42/91, 53/93, 67/93, 48/94, 42/98). Iz istog razloga zakonom je ustanovljena obaveza skraćenja radnog vremena za ova lica.

Nepriдрžavanje mera zaštite na radu osnov je za prestanak rada preduzeća (čl. 100, st. 1, t. 1 Zakona o preduzećima), a u određenim slučajevima može predstavljati i krivično delo (čl. 90 KZ Srbije i čl. 74 KZ Crne Gore).

4.18.3. Pravo na socijalno obezbeđenje

Pravo na socijalno obezbeđenje obuhvata pravo na socijalno osiguranje i pravo na socijalnu pomoć.

U jugoslovenskim ustavima je pravo na socijalno osiguranje predviđeno u vidu obaveznog osiguranja zaposlenih lica (čl. 58 Ustava SRJ i čl. 55 Ustava Crne Gore). Po Ustavu Srbije zaposleni, u skladu sa zakonom, obaveznim osiguranjem obezbeđuju sebi pravo na zdravstvenu zaštitu i druga prava za slučaj bolesti, trudnoće, porođaja, smanjenja ili gubitka radne sposobnosti, nezaposlenosti i starosti i prava na druge oblike socijalnog osiguranja, a za članove svoje porodice pravo na zdravstvenu zaštitu, pravo na porodičnu penziju, kao i druga prava na osnovu socijalnog osiguranja (čl. 40 Ustava Srbije).

Socijalno osiguranje obuhvata penzijsko, invalidsko, zdravstveno i osiguranje za slučaj nezaposlenosti. Postoji više zakona koji regulišu oblast socijalnog osiguranja.

Tokom 2001. godine usvojen je Zakon o izmenama i dopunama Zakona o penzijskom osiguranju, na saveznom nivou (*Sl. list SRJ*, br. 70/01) i u Srbiji (*Sl. glasnik RS*, br. 29/01). Takođe je usvojen Zakon o izmenama i dopunama Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana (*Sl. glasnik RS*, br. 29/01).

Obavezno osiguranje obuhvata sve zaposlene, lica koja obavljaju samostalnu delatnost i zemljoradnike. Štaviše, po saveznom Zakonu o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja (*Sl. list SRJ*, br. 30/96, 58/98, 70/01, 3/02), prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja izričito se garantuju i zaposlenima koji predstavljaju tzv. tehnološki višak dok ostvaruju novčanu naknadu prema propisima o radnim odnosima (čl. 12).

Pored obaveznog, postoji i mogućnost dobrovoljnog osiguranja za lica koja nisu obavezno osigurana pod uslovima, u obimu i na način predviđen zakonom (čl. 16 Zakona o osnovama penzijskog i

invalidskog osiguranja). Istovremeno, dobrovoljnim osiguranjem, osiguranici mogu obezbediti sebi i članovima svoje porodice veći obim ili drugu vrstu prava, od onih koja su predviđena ovim zakonom.

Osiguranik stiče pravo na starosnu penziju ako kumulativno ispuní uslove u pogledu godina života i dužine penzijskog staža (čl. 22 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja). Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja ti uslovi su korigovani. Tako, osiguranik stiče pravo na starosnu penziju: kad navrší 63 (muškarac), odnosno 58 (žena) godina života i najmanje 20 godina penzijskog staža ili 65 (60) godina života i najmanje 15 godina staža osiguranja ili 40 (35) godina staža i najmanje 53 godine života (čl. 22).

Prava za slučaj invalidnosti su pravo na invalidsku penziju i prava po osnovu preostale radne sposobnosti. To su, takođe, pravo na prekvalifikaciju ili dokvalifikaciju, pravo na raspoređivanje odnosno zaposlenje na drugom odgovarajućem poslu s punim radnim vremenom i pravo na novčane naknade u vezi sa korišćenjem ovih prava. Uzrok nastanka invalidnosti nije od značaja za utvrđivanje samog pojma invalidnosti, ali jeste kada je reč o utvrđivanju uslova za sticanje pojedinih prava kao i obima tih prava.

Pravo na invalidsku penziju stiče osiguranik kod koga je došlo do gubitka ili smanjenja radne sposobnosti, pod uslovom da zbog navršenih godina života (53 za muškarce i 48 za žene) nema pravo na prekvalifikaciju ili dokvalifikaciju (čl. 45, st. 1 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja). Ako je invalidnost prouzrokovana povredom na radu ili profesionalnom bolešću, pravo na invalidsku penziju se stiče bez obzira na dužinu penzijskog staža i to u visini od 85% od penzijskog osnova.

Zakon sadrži i odredbe o najnižoj starosnoj odnosno invalidskoj penziji, koje imaju zaštitni karakter i čija je svrha da obezbede minimum egzistencije onima koji su imali mali broj godina penzijskog staža i/ili nisku zaradu. Osnov za ovu penziju čini prosečna mesečna neto zarada zaposlenih ostvarena na teritoriji Republike u prethodnoj godini.

U slučaju smrti osiguranika, odnosno korisnika starosne ili invalidske penzije ili korisnika prava po osnovu preostale radne sposobnosti, članovima njegove porodice pripada pravo na porodičnu penziju (čl. 64–73 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

Osiguranje za slučaj nezaposlenosti regulisano je srbijanskim Zakonom o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica i crnogorskim Zakonom o zapošljavanju. Svi jugoslovenski ustavi garantuju pravo na materijalno obezbeđenje u slučaju privremene nezaposlenosti (čl. 55, st. 2 Ustava SRJ; čl. 36, st. 2 Ustava Srbije i čl. 55, st. 2 Ustava Crne Gore).

Pravo koje se ostvaruje u slučaju prestanka radnog odnosa jeste pravo na novčanu naknadu, pod uslovom da je lice bilo osigurano najmanje devet meseci neprekidno ili 12 meseci sa prekidima u poslednjih 18 meseci (čl. 13 Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 22/92, 73/92, 82/92, 56/93, 67/93, 34/94, 52/96, 46/98, 29/01 i čl. 28 Zakona o zapošljavanju, *Sl. list SRCG*, br. 29/90, 27/91, 28/91, *Sl. list RCG* 48/91, 8/92, 17/92, 3/94, 27/94, 16/95, 22/95). Svaki prestanak radnog odnosa ne daje pravo na novčanu naknadu. U Srbiji su predviđeni slučajevi u kojima lice ima pravo na novčanu naknadu (čl. 12 Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica Srbije), dok su u Crnoj Gori predviđeni slučajevi u kojima lice neće imati to pravo (čl. 31 Zakona o zapošljavanju Crne Gore). Generalno, ukoliko je do prestanka radnog odnosa došlo krivicom ili voljom zaposlenog lica, on neće imati pravo na novčanu naknadu. Za vreme za koje primaju naknadu, nezaposlena lica imaju pravo i na zdravstveno i penzijsko-invalidsko osiguranje (čl. 27 Zakona o zapošljavanju Crne Gore i čl. 8, tač. 6 Zakona o zdravstvenom osiguranju Srbije).

Za razliku od socijalnog osiguranja, gde zaposleni izdvajaju deo svog dohotka kako bi sebi i članovima svoje porodice omogućili određena prava za slučaj starosti, bolesti, invalidnosti ili smrti, socijalna pomoć podrazumeva davanje iz javnih fondova formiranih putem javnih prihoda države. Ustav SRJ i Ustav Crne Gore predviđaju da država obezbeđuje materijalnu sigurnost građanima koji su nesposobni za rad i/ili nemaju sredstava za život, dok Ustav Srbije garantuje socijalnu sigurnost samo građanima koji su nesposobni za rad, a nemaju sredstva za izdržavanje (čl. 55 Ustava Crne Gore, čl. 58 Ustava SRJ i čl. 39, st. 2 Ustava Srbije). Socijalna zaštita je uređena Zakonom o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana u Srbiji i Zakonom o socijalnoj i dječjoj zaštiti u Crnoj Gori. U 2001. godini usvojene su izmene i dopune srbijanskog Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana (*Sl. glasnik RS*, br. 29/01).

Osnovno pravo u okviru socijalne zaštite jeste pravo na materijalno obezbeđenje. U Srbiji ovo pravo pripada pojedincu ili porodici koja ostvaruje prihode ispod nivoa socijalne sigurnosti. Nivo socijalne sigurnosti se utvrđuje zakonom u procentima, čija visina zavisi od broja članova porodice i od osnovice koju čini prosečna zarada po zaposlenom u opštini ili gradu u prethodnom kvartalu, s tim da osnovica ne može biti viša od prosečne zarade ostvarene po zaposlenom u Republici u istom periodu (čl. 11 Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana, *Sl. glasnik RS*, br. 36/91, 79/91, 33/93, 53/93, 67/93, 46/94, 48/94, 52/96, 29/01). Visina materijalnog obezbeđenja usklađuje se s kretanjem prosečnih mesečnih zarada ostvarenih po zaposlenom u opštini, odnosno gradu, u svakom kvartalu u odnosu na prethodni. Slična rešenja u pogledu materijalnog obezbeđenja sadrži i Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 45/93, 27/94, 16/95, 44/01).

Ostala prava u sistemu socijalne zaštite, koja predviđaju oba republička zakona, jesu pravo na dodatak za pomoć i negu drugog lica, pravo na pomoć za osposobljavanje za rad i pravo na smeštaj u ustanove socijalne zaštite ili drugu porodicu (čl. 22–38 Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore; čl. 23–47 Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti Srbije).

O svim ovim pravima odlučuju odgovarajuće ustanove socijalne zaštite.

4.18.4. Pravo na zaštitu porodice

Ustav SRJ predviđa da porodica, majka i dete uživaju posebnu zaštitu i da deca rođena van braka imaju jednaka prava i dužnosti kao i deca rođena u braku. Pravo na zaštitu porodice, majke i deteta garantovano je sveobuhvatnije republičkim ustavima (čl. 28 Ustava Srbije i čl. 60 Ustava Crne Gore). Oba republička ustava predviđaju pravo i obavezu roditelja da se brinu o deci, da ih vaspitavaju i školuju, kao i obavezu dece da se brinu o svojim roditeljima kojima je potrebna pomoć (čl. 61 Ustava SRJ; čl. 27 i 29 Ustava Srbije i čl. 58 i 59 Ustava Crne Gore).

Zaposlena žena uživa posebnu zaštitu po propisima o radnim odnosima, i to kako s obzirom na svoje psihofizičke karakteristike, tako i po osnovu trudnoće i materinstva. Posebnu zaštitu žena na radu, kao i zaštitu omladine i invalida, garantuju svi jugoslovenski ustavi (čl. 56, st. 3 Ustav SRJ; čl. 38, st. 3 Ustava Srbije i čl. 53, st. 4 Ustava Crne Gore). Veći deo ovih prava predviđen je saveznim Zakonom o osnovama radnih odnosa. Zakon o radu Srbije preuzima sve odredbe iz saveznog zakona uz neka dopunska pravila, za razliku od Zakona o radnim odnosima Crne Gore, koji sadrži veoma mali broj odredbi koje se odnose na posebnu zaštitu žena i omladine.

Zakon o osnovama radnih odnosa predviđa da zaposlene žene ne mogu da rade na radnim mestima na kojima se pretežno obavljaju naročito teški fizički poslovi, radovi pod zemljom ili pod vodom, niti na poslovima koji bi mogli štetno i sa povećanim rizikom da utiču na njihovo zdravlje i život (čl. 35, st. 1 ZORO). Istovetnu zabranu sadrži i Zakon o radu Srbije, s tim što predviđa mogućnost da zaposlena žena svojom pismenom saglasnošću isključi primenu pomenute odredbe (čl. 67, st. 2). Osim toga, zaposlena žena za vreme trudnoće ne može da radi na radnim mestima na kojima postoje povećani rizici za održavanje trudnoće i razvoj ploda (čl. 35, st. 2 ZORO). Ustanovljena su i izvesna ograničenja u pogledu mogućnosti prekovremenog i noćnog rada. Zakon o osnovama radnih odnosa predviđa da žena za vreme trudnoće ili sa detetom do tri godine ne može da radi duže od punog radnog vremena, odnosno noću. Izuzetno, žena sa detetom starijim od dve godine može da radi noću ali samo na osnovu svog pismenog zahteva. Takođe, samohrani roditelj sa detetom do sedam godina ili detetom koje je težak invalid može da radi duže od punog radnog vremena ili noću samo na osnovu svog pismenog zahteva (čl. 36 ZORO i čl. 68, st. 3 Zakona o radu Srbije). Pored ovoga, ženi zaposlenoj u industriji i građevinarstvu, a pod uslovom da ne radi na rukovodećim ili na poslovima zdravstvene, socijalne i druge zaštite, zabranjen je noćni rad, osim u izuzetnim okolnostima (čl. 40 ZORO).

Osnovno pravo koje pripada zaposlenoj ženi u vezi sa trudnoćom i porođajem jeste pravo na porodiljsko odsustvo. Žena može da otpočne porodiljsko odsustvo 45 dana pre porođaja, a mora to da učini 28 dana pre porođaja (čl. 37, st. 3 ZORO). Porodiljsko odsustvo traje najmanje do navršene godine dana života deteta (čl. 37, st. 2 ZORO). Prema srbijanskom Zakonu o radu žena ima pravo na porodiljsko odsustvo i odsustvo radi nege deteta u trajanju od 365 dana (čl. 69 Zakona o radu Srbije). U slučaju rođenja mrtvog deteta ili smrti deteta pre isteka porodiljskog odsustva, zaposlena žena ima pravo da produži porodiljsko odsustvo za onoliko vremena koliko joj je potrebno da se oporavi od porođaja i

gubitka deteta, a najmanje 45 dana, i za to vreme joj pripadaju sva prava po osnovu porodijskog odsustva (čl. 39 ZORO).

Za vreme trajanja porodijskog odsustva, odsustva sa rada radi nege deteta i odsustva sa rada radi posebne nege deteta, zaposlena žena ima pravo na naknadu zarade u visini zarade koju bi ostvarila na svom radnom mestu, a najviše do pet prosečnih mesečnih zarada u Republici, pod uslovom da je bila u radnom odnosu najmanje 6 meseci neprekidno i neposredno pre ostvarivanja ovog prava. U suprotnom joj pripada pravo na naknadu zarade u određenom procentu od tog osnova, a u zavisnosti od dužine trajanja radnog odnosa neposredno pre ostvarivanja ovog prava (čl. 10–12 Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom¹⁴⁴ i čl. 73 Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore). Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore, pored prava na naknadu zaposlenoj ženi, predviđa da porodilja koja nije u radnom odnosu, a vodi se na evidenciji kod zavoda za zapošljavanje ili je redovan student, ima pravo na novčanu naknadu u visini od 50% od najniže plate u Republici za mesec za koji se vrši isplata, i to za vreme od 12 meseci od dana rođenja deteta (čl. 81 i 82).

Ukoliko je detetu zbog posebnog stanja njegovog zdravlja potrebna posebna nega, odnosno ukoliko je dete teže hendikepirano, majka ima pravo na dodatna odsustva (čl. 37, st. 4 ZORO). U Srbiji jedan od roditelja ima pravo da odsustvuje sa rada, ili da radi s polovinom radnog vremena, u kom slučaju ima pravo na zaradu za vreme za koje radi, kao i pravo na naknadu zarade za drugu polovinu radnog vremena, najduže do navršenih 5 godina života deteta, osim u slučajevima predviđenim u propisima o zdravstvenom osiguranju (čl. 71 Zakona o radu Srbije). Zakon o radnim odnosima Crne Gore predviđa da zaposlena žena s detetom kod koga je prisutno znatnije oštećenje fizičkog i psihičkog zdravlja koje vodi ili je dovelo do invalidnosti, ima pravo da radi s polovinom radnog vremena, ali najduže do treće godine života deteta (čl. 40 Zakona o radnim odnosima Crne Gore). Republičkim propisima je predviđeno i pravo da jedan roditelj, odnosno samo majka u Crnoj Gori, može odsustvovati s rada dok dete ne navršiti tri godine života. Za to vreme tom licu prava i obaveze po osnovu rada miruju, s tim što u Crnoj Gori majka ima pravo na zdravstveno i penzijsko osiguranje ukoliko koristi ovo pravo (čl. 75 Zakona o radu Srbije i čl. 42 Zakona o radnim odnosima Crne Gore).

Zakonom je u izvesnoj meri garantovana sigurnost radnog odnosa žene za vreme trudnoće, porodijskog odsustva i korišćenja prava na dodatno odsustvo. U ovim slučajevima njoj ne može prestati radni odnos zbog utvrđivanja prestanka potrebe za njenim radom (čl. 38, st. 3 ZORO), ali može prestati po drugim osnovima. Srbijanski Zakon o radu uvodi širu zaštitu zaposlenih po osnovu korišćenja navedenih prava, time što obavezuje poslodavca da ne može zaposlenom otkazati ugovor o radu, osim ukoliko se ispune taksativno navedeni uslovi (čl. 76).

Sva ova prava prvenstveno se garantuju ženi, ali, u slučaju njene smrti, ili ako napusti dete ili je sprečena da koristi ta prava, može ih koristiti zaposleni otac (čl. 38, st. 1 ZORO).

Republički propisi o zaštiti dece predviđaju još neka prava, od kojih je najvažnije pravo na dodatak za decu. U Srbiji se dodatak obezbeđuje za prvih četvoro dece, a ostvarivanje prava zavisi od ukupnog mesečnog prihoda po članu porodice. Dodatak pripada deci najduže do 19. godine života ako su na redovnom školovanju, a izuzetno do navršene 26. godine ukoliko je nad njima produženo roditeljsko pravo (čl. 17, st. 6 i 8). U Crnoj Gori su predviđena slične odredbe, s tim da pravo na dodatak ne zavisi od materijalnog položaja porodice. Njegova visina se određuje u zavisnosti od uzrasta deteta, stepena obrazovanja i psihofizičkog stanja deteta (čl. 42–50 Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore).

Svi jugoslovenski ustavi jemče posebnu zaštitu dece. Ustav Crne Gore, pored garantovanja posebne zaštite, predviđa i zabranu zloupotrebe dece, kao i zapošljavanje dece i maloletnika na poslovima koji su štetni za njihovo zdravlje i razvoj (čl. 61 Ustava Crne Gore).

Ustavima je garantovana i posebna zaštita na radu omladine. Prema propisima iz radnih odnosa, donja granica za zasnivanje radnog odnosa je 15 godina (čl. 7 ZORO), a zaposlena lica mlađa od 18 godina

---

¹⁴⁴ U aprilu mesecu 2002. godine, usvojen je Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom (*Sl. glasnik RS*, br. 16/02) čijim su stupanjem na snagu 1. juna 2002. godine prestale da važe neke odredbe Zakona o društvenoj brizi o deci (*Sl. glasnik RS*, br. 49/92, 29/93, 53/93, 67/93, 28/94, 47/94, 48/94, 25/96, 29/01). Time su u ovu materiju unete izmene relevantne za vrstu, obim, karakter i uslove ostvarivanja navedenih prava.

uživaju posebnu zaštitu. U pogledu zapošljavanja na nekim radnim mestima predviđene su istovetne zabrane kao za zaposlene žene. Lice mlađe od 18 godina ne može biti raspoređeno da radi duže od punog radnog vremena, a kolektivnim ugovorom, odnosno opštim aktom poslodavca, može se utvrditi radno vreme kraće od punog radnog vremena. Za lica mlađa od 18 godina, koja su zaposlena u industriji, građevinarstvu ili saobraćaju, predviđena je zabrana noćnog rada (čl. 41 ZORO). Istovetne odredbe sadrži i Zakon o radu Srbije, s tim što dodatno predviđa da je zabranjena preraspodela radnog vremena licu koje je mlađe od 18 godina života (čl. 45).

4.18.5. Pravo na zdravlje

Jugoslovenski ustavi jemče svima pravo na zaštitu zdravlja. Pored toga, ustavima je posebno predviđeno da se deci, trudnicama i starim licima, ukoliko zdravstvenu zaštitu ne ostvaruju po nekom drugom osnovu, mora obezbediti zdravstvena zaštita iz javnih prihoda (čl. 60 Ustava SRJ; čl. 30 Ustava Srbije i čl. 57 Ustava Crne Gore). Pored ovih posebnih ustavnih odredbi posvećenih pravu na zdravlje, pravo na zdravstveno osiguranje je obuhvaćeno i pravima zaposlenih lica i članova njihovih porodica na osnovu obaveznog socijalnog osiguranja.

Pitanje zdravstvene zaštite je u nadležnosti republika. U Srbiji ga uređuju Zakon o zdravstvenom osiguranju i Zakon o zdravstvenoj zaštiti, a u Crnoj Gori je ova materija regulisana Zakonom o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju. Ne postoje suštinske razlike između republičkih propisa koji uređuju ovu oblast.

Republički zakoni uređuju obavezno osiguranje, a predviđena je i mogućnost ustanovljenja dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja za lica koja nisu obavezno osigurana ili koja žele da obezbede širi spektar zdravstvene zaštite. Zakonom su određene kategorije lica koja su obavezno osigurana i koja plaćaju doprinos za svoje zdravstveno osiguranje (osiguranici). Prava na osnovu zdravstvenog osiguranja ostvaruju i članovi njihovih porodica (osigurana lica).

Što se tiče lica koja su materijalno neobezbeđena, a nisu obavezno osigurana, sredstva za njihovu zdravstvenu zaštitu obezbeđuju se iz budžeta. Republički zakoni na nešto drugačiji način regulišu ovo pitanje. U Srbiji su Zakonom o zdravstvenoj zaštiti utvrđene kategorije lica za koja se iz budžeta obezbeđuju sredstva za zdravstvenu zaštitu, ukoliko ta lica nisu obuhvaćena obaveznim osiguranjem. Reč je o deci do 15. godine, odnosno do završetka redovnog školovanja, a najkasnije do 26. godine, ženama u vezi sa trudnoćom i materinstvom, licima starijim od 65 godina, hendikepiranim i invalidnim licima, licima koja ostvaruju određena primanja po osnovu socijalne pomoći i licima obolelim od određenih teških bolesti (čl. 7 i 8 Zakona o zdravstvenoj zaštiti, *Sl. glasnik RS*, br. 17/92, 26/92, 50/92, 52/93, 53/93, 67/93, 48/94, 25/96, 18/02). Osim ovoga, iz budžeta se određuju sredstva za sprečavanje i suzbijanje epidemija zaraznih bolesti, kao i za sprečavanje i otklanjanje zdravstvenih posledica prouzrokovanih elementarnim i drugim pojavama i nesrećama.

Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju Crne Gore predviđa, kao minimum, obavezne vidove zdravstvene zaštite koji se obezbeđuju svim građanima, a posebno određenim kategorijama lica (čl. 32 Zakona o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju, *Sl. list SRCG*, br. 39/90, 21/91, *Sl. list RCG* br. 48/91, 17/92, 30/92, 58/92, 6/94, 27/94, 30/94, 16/95, 20/95, 22/95, 23/96). Ista prava uživaju i lica koja su nesposobna za rad i privređivanje, a nemaju sredstva za izdržavanje, kada im zdravstvena zaštita nije obezbeđena po nekom drugom osnovu (čl. 22). Ovi obavezni vidovi zdravstvene zaštite obuhvataju otkrivanje, suzbijanje i lečenje određenih težih bolesti, kao i zdravstvenu zaštitu dece, žena u vezi sa trudnoćom i materinstvom i lica starijih od 65 godina.

Osnovna prava iz zdravstvenog osiguranja su pravo na zdravstvenu zaštitu, pravo na naknadu zarade za vreme privremene sprečenosti za rad, pravo na naknadu putnih troškova u vezi s korišćenjem zdravstvene zaštite i pravo na naknadu pogrebnih troškova.

Zdravstvena zaštita obuhvata preventivne i kontrolne medicinske mere, lečenje, lekove, rehabilitaciju i drugo, a bliže se uređuje aktima Zavoda za zdravstveno osiguranje. U obimu i sadržini u kom je utvrđena pomenutim aktima, njeni troškovi padaju na teret zdravstvenog osiguranja. Van tih okvira troškove snosi sam korisnik. Osim toga, zakonom je predviđena mogućnost uvođenja participacije korisnika u troškovima zdravstvenog osiguranja, što u suštini predstavlja doplaćivanje zdravstvenih usluga. U Crnoj Gori je predviđeno da se participacija ne može uvesti za obavezne vidove zdravstvene zaštite (čl.

34 st. 1 Zakona o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju Crne Gore), a u Srbiji je ograničenje uvođenja participacije postavljeno određenjem da ovo učešće ne sme da odvrća građane od korišćenja zdravstvene zaštite (čl. 28 Zakona o zdravstvenom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 18/92, 26/93, 53/93, 67/93, 48/94, 25/96, 46/98, 54/99, 29/01, 18/02).

U pogledu mogućnosti upućivanja na lečenje u inostranstvo, to pravo je u potpunosti ograničeno. U Srbiji je ovo pravo garantovano samo licu mlađem od 15 godina, ako je u pitanju oboljenje ili stanje koje se ne može lečiti u Jugoslaviji, a u zemlji u koju se osiguranik upućuje postoji mogućnost uspešnog lečenja. U Crnoj Gori nije predviđena starosna granica (čl. 31 Zakona o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju Crne Gore i čl. 27 Zakona o zdravstvenom osiguranju).

Pravo na naknadu zarade imaju samo oni osiguranici koji plaćaju doprinos za osiguranje, ali ne i članovi njihovih porodica. To pravo im pripada ukoliko su usled bolesti ili povrede privremeno nesposobni za rad, ako su određeni za negu užeg člana porodice ili za pratioca bolesnika upućenog na lečenje ili lekarski pregled u drugo mesto, ukoliko su sprečeni da rade zbog održavanja trudnoće, kao i u drugim slučajevima. Naknada zarade pripada samo za dane za koje bi pripadala zarada ili naknada zarade po propisima o radnim odnosima.

Obaveznim zdravstvenim osiguranjem pokriveni su i troškovi prevoza radi lečenja ili pregleda u drugom mestu, kao i pogrebni troškovi.

O pravima iz zdravstvenog osiguranja po pravilu odlučuju Zavod za zdravstveno osiguranje i njegove filijale, a u postupku je obezbeđena dvostepenost. Drugostepeno rešenje je konačno i protiv njega se ne može voditi upravni spor, ali se može tražiti zaštita prava pred nadležnim sudom, u roku od 30 dana od dana dostavljanja odluke (čl. 68 Zakona o zdravstvenom osiguranju Srbije).

Postoje i oblici dobrovoljnog osiguranja (čl. 3) koje može uvesti Republički zavod za zdravstveno osiguranje za građane koji nisu obavezno osigurani po ovom zakonu, ili za obavezno osigurane građane koji žele da obezbede veći obim ili drugu vrstu prava od onih koja su za pojedine kategorije osiguranika propisane srbijanskim Zakonom o zdravstvenom osiguranju.

Unazad nekoliko godina uvedeno je i alternativno zdravstveno osiguranje u nekoliko privatnih firmi (beogradska klinika *Anlave*, na primer), ali nije poznato koliko je građana osigurano u tom sistemu, ko su stvarni vlasnici ovog sistema i kakve su garancije njegovog funkcionisanja i pouzdanosti.

Do sada nije uveden sistem vaučera za plaćanje usluga u privatnom sektoru za građane koji su u sistemu obaveznog zdravstvenog osiguranja. Obavezno osigurani građani pravo na lečenje mogu ostvarivati samo u zdravstvenim ustanovama u javnom sektoru, dok za lečenje u privatnim zdravstvenim ustanovama plaćaju punu cenu.

U Uredbi o planu mreže zdravstvenih ustanova (*Sl. glasnik RS*, br. 13/97, 58/97, 31/98, 1/99, 37/99) utvrđuju se vrsta, broj, struktura i raspored zdravstvenih ustanova u državnoj svojini i bolničkih postelja. Kriterijum za organizovanje tipa ustanove (dom zdravlja, ambulanta, apoteka, stacionar i sl.) je broj stanovnika. Zakon ne predviđa obavezu formiranja mobilnih medicinskih ekipa i mobilnih ambulanti, kojima bi se povećala dostupnost zdravstvenih usluga za građane u udaljenim naseljima i slabo naseljenim područjima. Koncept je izrazito urbocentričan i prilagođen područjima sa većom gustinom naseljenosti.

4.18.6. Stanovanje

Pravo na stanovanje ne pominje se ni u saveznom ni u republičkim ustavima.

Razumevanje stambene situacije građana u Srbiji i Crnoj Gori podrazumeva nekoliko napomena. U periodu od 1991. do 1993. godine u Srbiji i Crnoj Gori dato je pravo korisnicima društvenih stanova da ih otkupe po izuzetno niskim cenama. Prosečna cena kvadratnog metra stana iznosila je manje od pedeset eura, a zbog inflacije tokom 1992. i 1993. godine, otkupna cena znatnog broja stanova bila je ispod pedeset eura za ceo stan. Pre otkupa, stanovi u društvenom/državnom vlasništvu činili su oko 24% ukupnog stambenog fonda u Srbiji i Crnoj Gori, i većinom su bili građeni u većim gradovima (u Beogradu, na primer, više od polovine stambenog fonda grada bili su stanovi u društvenoj, odnosno državnoj svojini). Ostali stanovi i stambene zgrade bili su u privatnoj svojini. Danas je blizu 99% stanova u privatnom vlasništvu. Stanovi u društvenoj, odnosno državnoj svojini u SFRJ nisu bili isto što i socijalni stanovi u evropskim zemljama, odnosno stanovi koji su bili građeni uz odgovarajuće subvencije za manje imućne

društvene grupe (*public housing*, HLM, stambene zadruge, itd). Korisnici društvenih, odnosno državnih stanova u SFRJ bili su iz različitih društvenih slojeva, a pripadnici viših slojeva, naročito oni iz državnih službi, partijske nomenklature, privredni i vojni rukovodioci i stručnjaci, imali su veće izgleda da dobiju ove stanove na korišćenje, kao i mogućnost izbora boljeg stana, naročito u pogledu lokacije, tipa i kvaliteta gradnje, površine i broja soba. Niske otkupne cene ovih stanova učinile su da ih njihovi korisnici dobiju gotovo na poklon. Takvom politikom otkupa stanova suspendovan je najznačajniji izvor formiranja javnih fondova za finansiranje i podsticanje nove stambene izgradnje (subvencionirani krediti, hipotekarni krediti i sl), iako je takva mogućnost finansiranja predviđena u Zakonu o stanovanju iz 1992. godine.

Zakon o stanovanju (*Sl. glasnik RS*, br. 50/92, 76/92, 84/82, 33/93, 53/83, 67/93, 46/94, 47/94, 48/94, 44/95, 49/95, 16/97, 46/98, 26/01), reguliše: (1) otkup preostalih stanova u društvenom vlasništvu, (2) zakup stanova u društvenoj svojini i (3) status zaštićenih stanara koji imaju stanarsko pravo na stanovima u privatnoj svojini. U svemu ostalom, stanovanje je u Srbiji i Crnoj Gori praktično prevedeno na tržišnu regulaciju, a stan i zadovoljenje stambene potrebe dobili su status robe. Samo u članu 2 Zakona, kaže se da „država preduzima mere za stvaranje povoljnih uslova za stambenu izgradnju i obezbeđuje uslove za *rešavanje stambenih potreba socijalno ugroženih lica* u skladu sa zakonom“. Svi ostali elementi stambene politike koja štiti osetljive i ugrožene društvene grupe, i koji u različitim oblicima postoje u svim evropskim zemljama, nisu bili više predmet interesovanja državnih službi u Srbiji i Crnoj Gori. Kada se ovome doda da se u socijalno ugrožena lica svrstavaju samo lica koja ostvaruju pravo na socijalnu pomoć (dohodak domaćinstva znatno ispod apsolutne granice siromaštva od jednog američkog dolara po glavi stanovnika), onda je krug građana koja mogu očekivati čak i hipotetičku pomoć u zadovoljavanju stambenih potreba sasvim neznatan.

Država je, doduše, zadržala neka prava iz ranijeg zakona o stanovanju i neke elemente stambene politike prethodne Jugoslavije (davanje novog stanarskog prava, odnosno davanje stana na korišćenje, koji je odmah otkupljiv pod povoljnim uslovima, selektivno korišćenje povoljnih bankarskih kredita za pripadnike nomenklature, itd.), koji nisu sadržani u važećem Zakonu o stanovanju, što je bila samo potvrda rasprostranjenih privilegija vladajuće nomenklature i nepoštovanja pravnih normi i zakonskih propisa.¹⁴⁵

Jedan od akutnih problema u oblasti stanovanja je održavanje stanova i stambenih zgrada. Ova materija je precizno definisana u Zakonu o stanovanju. U Zakonu o održavanju stambenih zgrada (*Sl. glasnik RS*, br. 44/95, 46/98, 1/01) detaljno su navedeni svi radovi neophodni za investiciono i tekuće održavanje stambenih zgrada i stanova, kao i obaveze vlasnika stanova da te radove finansiraju srazmerno površini svog stana. Nepoštovanje propisa i nepostojanje obaveze vlasnika stana da štetu prouzrokovanu neblagovremenom popravkom ili lošim održavanjem svog stana nadoknadi susedima doprinose lošem održavanju i propadanju stambenog fonda, snižavaju kvalitet stanovanja i umanjuju vrednost nekretnina.

U Srbiji i Crnoj Gori nisu utvrđeni minimalni standardi stanovanja. Tako se pojam stana rasteže od objekta sažidanog od priručnog materijala, bez vode, klozeta, neretko i struje, do raskošnih vila s bazenima i teniskim igralištima. Neodgovarajuća definicija stana stvara nepremostive teškoće u nastojanju da se statistički utvrdi broj loših stanova s nestandardnim uslovima stanovanja.¹⁴⁶

Penzioneri su jedina ugrožena društvena grupa za koju je donet poseban pravilnik o rešavanju stambenih potreba (*Sl. glasnik RS*, br. 38/97, 46/97). Ovim pitanjima se bavi Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje.

---

¹⁴⁵ Nakon političkih promena u oktobru 2000. godine, postala su dostupna mnoga dokumenta iz kojih se vidi neslućeni obim kršenja Zakona o stanovanju, na primer, od strane državnih službi i vladajućih partijskih koalicija. Iako je Zakon od 1992. godine ukinuo mogućnost davanja stana na korišćenje dobijanjem stanarskog prava, izuzev za pomenute stanove solidarnosti/socijalne stanove, visoki državni, partijski i privredni činovnici dobijali su stanarska prava na velike, luksuzne i skupe stanove, koje su odmah potom otkupljivali po netržišnim, srazmerno niskim cenama i sticali pravo vlasništva.

¹⁴⁶ U Zakonu o stanovanju stan je definisan na sledeći način: „Stanom, u smislu ovog zakona, smatra se jedna ili više prostorija *namenjenih i podobnih za stanovanje*, koje, po pravilu, čine jednu građevinsku celinu i imaju zaseban ulaz“ (čl. 3). U službenoj statistici, definicija stana glasi: „Stan se kao građevinski povezana celina sastoji od jedne ili više soba sa odgovarajućim pomoćnim prostorijama (kuhinja, ostava, predsoblje, kupatilo, nužnik i sl.) *ili bez pomoćnih prostorija* i može imati jedan ili više ulaza“ (kuziv naš).

Na opštinskom nivou postoje oskudni fondovi namenjeni izgradnji stanova solidarnosti, iz kojih bi trebalo da se daju stanovi na korišćenje siromašnim porodicama. Ne postoji sistematski niti objedinjen uvid u broj tih stanova, njihov kvalitet, kriterijume dodele i režim korišćenja. Ustavni sud reagovao je donošenjem odluke kojom je naznačio da je Skupština grada ovlašćena da uredi jedinstvene kriterijume za dodelu stanova, a da preduzeća svojim opštim aktom utvrđuju kriterijume i merila za davanje stanova solidarnosti u zakup (*Sl. glasnik RS*, br. 1/01).

4.18.7. Lica s umanjenim telesnim i mentalnim sposobnostima

Ustav Srbije građanima delimično sposobnim za rad jemči osposobljavanje za odgovarajući posao i obezbeđivanje uslova za zapošljavanje, u skladu sa zakonom. Građanima koji su nesposobni za rad, a nemaju sredstva za izdržavanje, država obezbeđuje socijalnu sigurnost (čl. 40).

Više o socijalnom obezbeđenju invalida videti I.4.18.3.

4.18.8. Ishrana

U Ustavu SRJ i ustavima republika članica ne pominje se pravo građana na kvalitetnu i dovoljnu ishranu. Takva odredba ne postoji ni u zakonskim, ni podzakonskim aktima. Posledica toga je da ne postoje posebne subvencije za poboljšanje kvaliteta ishrane najsiromašnijih i osetljivih društvenih grupa. Postoje tzv. zaštitne cene nekih prehrambenih proizvoda, da bi se održala njihova relativno niska cena. Dosadašnja pomoć u vidu hrane ugroženim građanima (izbeglice, siromašni, osetljive grupe, nezaposleni i dr) dolazila je uglavnom od humanitarnih organizacija (inostranih i domaćih) i distribuirala se preko Crvenog krsta, crkava i drugih humanitarnih organizacija.

4.18.9. Siromaštvo

Juna 2002. godine, Vlada Srbije usvojila je Polazne okvire strategije za smanjenje siromaštva u kojoj se određuju oblici siromaštva, saopštavaju podaci o broju siromašnih građana i porodica i navode posebno ugrožene kategorije stanovništva. Istovremeno, ovim dokumentom se utvrđuje i granica siromaštva u užem smislu, koja podrazumeva nedovoljnost prihoda za zadovoljenje osnovnih životnih potreba. Prema podacima objavljenim u *Polaznim okvirima*, skoro jedna trećina građana Srbije živi u uslovima siromaštva sa prosečnim prihodima manjim od USD 30 po osobi mesečno, dok 18% živi ispod linije apsolutnog siromaštva sa prihodima nižim od USD 20.¹⁴⁷ Imajući u vidu multidimenzionalni karakter fenomena siromaštva, tokom procesa izrade i primene *Strategije za smanjenje siromaštva* koristiće se njegova šira definicija koja, pored definicije u užem smislu, uključuje mogućnost zadovoljenja i drugih životnih potreba (dostupnost javnih i komunalnih usluga).¹⁴⁸

4.18.10. Obrazovanje

Ustav SRJ i Ustav Crne Gore propisuju da je osnovno obrazovanje besplatno i obavezno (Ustav SRJ čl. 62; Ustav Crne Gore čl. 62). U članu 32 Ustava Srbije navodi se da „za redovno školovanje koje se finansira iz javnih prihoda, građani ne plaćaju školarinu“. Iz ove odredbe proizlazi da se besplatnost školovanja odnosi kako na osnovno tako i na redovno srednjoškolsko i visokoškolsko školovanje, što znači da se na ovaj način ustavna odredba srbijanskog Ustava približava zahtevu iz člana 13, st. 2 PESK, koji propisuje da su države dužne da postepeno obezbede besplatnost i viših stepena obrazovanja od osnovnog. Obavezno obrazovanje traje osam godina i organizuje se u osnovnoj školi.

Pravo na obrazovanje, postojećim ustavnim rešenjima nazvano – pravo na školovanje – zajemčeno je svakome pod jednakim uslovima.

U SRJ ne postoji mogućnost roditelja da za školovanje svoje dece izaberu i neku drugu prosvetnu ustanovu osim one koju je osnovala javna vlast, iako je ovo pravo izričito propisano PESK (čl. 13, st. 3 i 4). Naime, privatna lica ne mogu da osnivaju osnovne škole, već to može da čini samo država (čl. 9

---

¹⁴⁷ *Polazni okviri strategije za smanjenje siromaštva*, Vlada Srbije, jun 2002, str. 2.

¹⁴⁸ *Id*, str. 1.

Zakona o osnovnoj školi Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 50/92; 53/93; 67/93; 48/94; 66/94; 22/02, čl. 17, Zakona o osnovnoj školi Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 34/91; 48/91; 17/92; 56/92; 30/93; 32/93; 27/94; 2/95; 20/95).

Aprila 2002. godine donet je Zakon o izmenama i dopunama Zakona o osnovnoj školi (*Sl. glasnik RS*, br. 22/02) a maja 2002. Zakon o izmenama i dopunama Zakona o srednjoj školi (*Sl. glasnik RS*, br. 23/02).

Zakonodavac se opredelio za sprovođenje postupnih reformi u obrazovanju i ova dva akta predstavljaju samo prvi korak u tom pravcu. Njima se ne menja koncepcija obrazovanja i usvojene promene tek su korak ka decentralizaciji obrazovnog sistema, depolitizaciji škole i demokratizaciji nastave.

Izmene i dopune mahom se odnose na status, organizaciju, plan i program verske nastave i nastave drugog izbornog predmeta koji određuje ministar prosvete, preciziranje stručnog, upravnog i inspeksijskog nadzora, te delokrug rada školskih odbora i saveta roditelja.

Jedna od bitnih novina odnosi se na decentralizaciju u upravljanju školom, prenošenjem ovih ovlašćenja s republičkog nivoa na organe lokalne samouprave. Školski odbori, kao organi upravljanja školom, po ovim izmenama imaju tripartitni sastav, koji čine predstavnici škole, roditelja i lokalne samouprave (čl. 118, st. 2 Zakona o osnovnoj školi i čl. 89, st. 2 Zakona o srednjoj školi, *Sl. glasnik* br. 50/92; 53/93; 67/93; 48/94; 24/96; 23/02). Namera zakonodavca je stvaranje partnerskog odnosa i usaglašavanja mišljenja onih grupa koje, po prirodi stvari, imaju interesa za participacijom u obrazovanju. Ipak, ostaje pitanje u kojoj meri je i lokalna vlast oslobođena političkog rezonovanja prilikom odlučivanja o licima koja imenuje za članove školskog odbora i drugo, u kojoj meri su ovi predstavnici spremni da data im ovlašćenja (ali i odgovornosti koje to sa sobom povlači) istinski iskoriste u najboljem interesu škole kao obrazovne institucije. Jedno od ovlašćenja koje pripada školskom odboru je imenovanje direktora škola po prethodno pribavljenom mišljenju nastavničkog veća. Dosadašnja praksa prilikom izbora direktora škola (nakon stupanja na snagu izmena zakona) pokazuje da je u nemalom broju slučajeva mišljenje nastavničkog veća ignorisano.¹⁴⁹

Druga bitna novina odnosi se na uvođenje odredbe kojom se obezbeđuje zaštita grupa i pojedinaca od diskriminacije i zaštita od fizičkog kažnjavanja i vređanja ličnosti učenika. Član 7 Zakona o osnovnoj školi i član 8 Zakona o srednjoj školi predviđaju:

U školi su zabranjene aktivnosti kojima se ugrožavaju ili omalovažavaju grupe i pojedinci po osnovu rasne, nacionalne, jezičke, verske ili polne pripadnosti, odnosno političkog opredeljenja, kao i podsticanje takvih aktivnosti.

U školi je zabranjeno fizičko kažnjavanje i vređanje ličnosti učenika.

Na ovaj način se na nivou republičkih zakona podcrtavaju odredbe Konvencije o pravima deteta koje se odnose na nediskriminaciju, zaštitu od zlostavljanja i školsku disciplinu u smislu načina na koji se može sprovesti (čl. 2, 19, st. 1 i čl. 28, st. 2, Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta; za zabranu telesnog kažnjavanja vidi *Campbell i Consans protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, ECHR, App. No. 7511/76; 7743/76 (1982)¹⁵⁰. Ove zabrane potkrepljene su i odgovarajućim mehanizmom zaštite i njihova povreda predstavlja osnov za udaljavanje nastavnika, odnosno saradnika iz nastave (čl. 73, st. 1 Zakona o osnovnoj školi i čl. 80, st. 1. Zakona o srednjoj školi). Ovo je takođe osnov za razrešenje direktora koji ne preuzima mere u slučaju nedoličnog ponašanja nastavnika (čl. 88, st. 3 Zakona o srednjoj školi), a propisana je i

---

¹⁴⁹ Kada se govori o pravu na obrazovanje najčešće se govori o deci kao korisnicima obrazovanja ili o roditeljima koji imaju pravo da svoju decu vaspitavaju u skladu sa svojim verskim i filozofskim uverenjima (Protokol 1, čl. 2 EKPS). Najčešće se i nalakše zaboravljaju učitelji i nastavnici. Iako oni svakako nisu jedini kojih se život i organizacija škole tiče, pitanje izbora direktora je ponajviše stvar njihove brige i interesa. Ovo naročito s obzirom na to da je za pitanja koja se tiču života škole, Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o srednjoj školi (čl. 90a) predviđeno postojanje Saveta roditelja. Izbor direktora više se tiče života škole kao kolektiva, pa bi ovo ovlašćenje trebalo u potpunosti preneti nastavničkom veću. Ovakvim rešenjem škola bi postala istinski demokratizovana i depolitizovana ustanova.

¹⁵⁰ O slučaju telesnog kažnjavanja maloletnika vidi i slučaj *Tyrer protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, ECHR, App. No. 5856/72 (1978).

sankcija za školu koja je dužna da plati novčanu kaznu za prekršaj ukoliko na ovakva ponašanja ne reaguje (čl. 109, st. 11 i 12 Zakona o osnovnoj školi i čl. 140, st. 1 i 2 Zakona o srednjoj školi).

Vlada Srbije utvrđuje broj i prostorni raspored škola u Republici, a Ministarstvo prosvete, na predlog opštine, utvrđuje područje iz kojeg se deca upisuju u određenu osnovnu školu. Novina u zakonima odnosi se i na odvajanje upravnog od stručno-pedagoškog nadzora u školama. Uvođenjem institucije prosvetnog savetnika može se učiniti korak ka unapređivanju obrazovno vaspitnog rada u celini čime se utiče na kvalitet obrazovanja. Finansiranje zarada, naknada i drugih primanja prosvetnih radnika, kao i sredstva zajedničke potrošnje, je centralizovano i vrši se preko Ministarstva prosvete. Takođe, izmenama i dopunama zakona eksplicitno je navedeno da škola može ostvarivati i sopstvene prihode po osnovu donacija, sponzorstva, ugovora i drugih pravnih poslova. Opština, odnosno grad, obezbeđuje sredstva za stručno usavršavanje nastavnika i saradnika, investiciono i tekuće održavanje, opremanje, materijalne troškove i amortizaciju u skladu sa zakonom, prevoz učenika koji su nastanjeni na udaljenosti većoj od 4 km od sedišta škole, ako na toj udaljenosti nema škole. Za učenike ometene u razvoju obezbeđuje se prevoz bez obzira na udaljenost stana od škole. Izmenama i dopunama Zakona o osnovnoj školi uvedena je i odredba po kojoj „(o)pština odnosno grad na čijoj teritoriji roditelj učenika ima prebivalište vodi evidenciju o deci koja su razvrstana i upisana u odgovarajuću školu i snosi troškove prevoza, ishrane i smeštaja učenika, ako na području te opštine nema odgovarajuće škole“ (čl. 85, st. 9). Ostaje otvoren problem, kako će tu obavezu ostvariti siromašne opštine, koje iz svog budžeta ne mogu da izdvoje za to potrebna sredstva. Dosadašnja obaveza opština, iako zakonom regulisana, nije bila ostvarivana u siromašnim opštinama (po pravilu u seoskim područjima), gde je problem velikih distanci između škole i stanovanja i najizraženiji. Zakon ne predviđa organizovanje specijalizovanog đачkog prevoza, čak ni u opštinama s niskom gustom naseljenosti i disperzovanim naseljima. Za ta naselja, kao i za naselja gde je mali broj dece stasale za osnovnu školu, zakonodavac predviđa formiranje tzv. područnih škola, s kombinovanim odeljenjima. Zakon sadrži kategoriju „kombinovano odeljenje“ za niže razrede osnovne škole (I–IV razred), u kome su spojena dva razreda (u tom slučaju odeljenje broji do 20 učenika) ili tri i četiri razreda (do 15 učenika). Kvalitet rada u kombinovanim odeljenjima, koja se nalaze u starim i slabo opremljenim zgradama (često bez klozeta i tekuće vode u zgradi, biblioteke, kuhinje, kabineta i sličnih prostorija), veoma je nizak i demotivajući za učenike.

Stručno usavršavanje, sticanje zvanja i napredovanje u struci nastavnika, stručnih saradnika i vaspitača detaljnije su uređeni u odnosu na prethodna zakonska rešenja i predstavljaju još jedan korak u reformi obrazovnog sistema u pravcu modernizacije i povećanja kvaliteta obrazovanja.

Zakon ne predviđa kaznene odredbe za opštinske vlasti, niti za Ministarstvo prosvete, ako ne obezbede da učenici pohađaju školu pod uslovima propisanim ovim Zakonom, ali su zato predviđene kazne za roditelje. Novčanom kaznom od 1.000 do 10.000 dinara ili kaznom do 30 dana zatvora kazniće se za prekršaj roditelj ako namerno ne upiše dete u školu ili dete neopravdano izostaje iz škole (čl. 141 Zakona o osnovnoj školi).

Vlada Srbije krajem jula 2001. godine, donela je Uredbu o organizovanju i ostvarivanju verske nastave i nastave alternativnog predmeta u osnovnoj i srednjoj školi (*Sl. glasnik RS*, br. 46/01). Kako se samo zakonom mogu uvoditi novi predmeti u škole usvojenim izmenama ovih zakona uređuje se uvođenje ovih predmeta u škole (Više o ovome vidi I.4.8.).

4.18.10.1. Zakon o univerzitetu. – Ustavi Srbije i SRJ ne pominju izričito autonomiju univerziteta, ali proklamuju slobodu naučnog i umetničkog stvaralaštva (čl. 53 Ustava SRJ i čl. 33, st. 1 Ustava Srbije). Jemstvo slobode nauke može značiti i slobodu univerziteta kao institucionalnog nosioca naučne misli. U Ustavu Crne Gore, uz istovetnu garantiju izričito je zajemčena i autonomija univerziteta (čl. 50 Ustava Crne Gore).

Novi Zakon o univerzitetu donet je aprila 2002. godine (Zakon o univerzitetu, *Sl. glasnik* br. 21/02). On je po rečima ministra prosvete Gaše Kneževića, „tranzicionog i privremenog karaktera“ (18. april, *Beta*). Zakonom su definisani nastavni plan i program, dužina trajanja studija i redefinisani organi upravljanja na univerzitetu i delovanje studentskog parlamenta, kao i odredbe o preispitivanju izbora nastavnika i saradnika po ranijem Zakonu o univerzitetu.¹⁵¹ U odnosu na prethodni zakonodavni akt ovaj Zakon predstavlja ozbiljan pomak ka istinskoj autonomiji univerziteta.

---

¹⁵¹ Više o prethodnom zakonodavnom rešenju vidi *Izveštaj 1998*, IV.4.

Po članu 2 ovog zakona, univerzitet je autonomna naučna, odnosno umetnička i obrazovna institucija, što je veoma važno s obzirom na odsustvo takve norme u Ustavu Srbije.

Zakonom je zajemčena sloboda naučnog, odnosno umetničkog i obrazovnog rada i stvaralaštva (čl. 4, st. 2), a zabranjuje se političko, versko i stranačko organizovanje na univerzitetu.

Kao osnivači univerziteta mogu se javiti Republika, pravno i fizičko lice (čl. 10).

Članom 16 ohrabruje se međunarodna obrazovna saradnja jer fakultet, odnosno univerzitet mogu organizovati studije iz svog delokruga u saradnji sa stranim univerzitetom, fakultetom ili međunarodnom organizacijom.

Bitan deo principa autonomije univerziteta ostvaruje se kroz odredbu po kojoj fakultet donosi nastavne planove i programe i programe za inovaciju znanja uz saglasnost univerziteta.

U novom Zakonu o univerzitetu detaljno se reguliše postojanje studentskog parlamenta – organizacije koja se brine o pravima i interesima studenata na univerzitetu i fakultetu (čl. 64). Izbori za parlament sprovode se jednom godišnje, i organizovani su kao neposredni i tajni. Ovo telo bira i razrešava svoje predstavnike u organima upravljanja univerzitetom i fakultetima. Značaj studentskog parlamenta ogleda se i u mogućnosti davanja predloga koji se odnose na podizanje kvaliteta obrazovnog procesa, i mogućnosti podnošenja prigovora na organizaciju i način izvođenja nastave. O ovim prigovorima se izjašnjava veće fakulteta, odnosno univerziteta.

Predstavnici studenata imaju pravo da prisustvuju sednicama veća univerziteta, odnosno fakulteta.

Po novom zakonu veliki deo upravljanja univerzitetom i fakultetima ostavljen je akademskoj zajednici.¹⁵²

Jedan od novih organa je i Republički savet za razvoj univerzitetskog obrazovanja, koji čine rektori i prorektori univerziteta u republici i deset članova koje imenuje Vlada, a koji donosi strategijske odluke. Delokrug poslova ovog organa tiče se razvoja i kapaciteta univerzitetskog obrazovanja, materijalnog položaja univerziteta, predloga uslova za početak rada univerziteta i fakulteta (čl. 115, 116, 117, 118).

Zakon o univerzitetu je ujedno i prvi zakon koji sadrži elemente lustracije (čl. 141).

U javnosti je ocenjen kao nužno i privremeno rešenje. Zakonom o univerzitetu iz 1998. godine (*Sl. glasnik RS*, br. 20/98) akademska zajednica je u celini stavljena pod kontrolu države. Rezultati primene ovog zakona su bili – otpuštanje preko 200 nastavnika i saradnika, pa samim tim i neefikasnost nastave, automatska napredovanja za koja je bio dovoljan potpis dekana i međunarodno izopštenje srbijanskih univerziteta. Uloga univerziteta svodila se na stvaranje kadrova koji će služiti državi.¹⁵³

U raspravama povodom novog zakona kojim bi se regulisao akademski život postavilo se pitanje moralne odgovornosti za učinjeno. Upravo u tome treba tražiti izvor člana 141 Zakona o univerzitetu. Ipak pitanje je u kojoj meri se ova odredba može smatrati lustratornom jer je omekšana, ublažena i vremenski ograničena. Predlog za preispitivanje postupaka u izbor nastavnika i saradnika za vreme važenja prethodnog zakona može podneti dekan fakulteta i odgovarajuća katedra i to samo u roku od dva meseca od stupanja na snagu novog zakona. Dakle, ovo preispitivanje se ne vrši automatski već samo na zahtev, a odluka o preispitivanju donosi se nadpolovičnom većinom glasova ukupnog broja članova veća. Kako je u vreme važenja Zakona iz 1998. godine većina nastavnika i saradnika mirno pratila progone svojih kolega pitanje je da li će sada imati inicijative i snage da prihvate mogućnost procene odluka donetih u tom periodu.

U članu 141 sadržana je i odredba koja omogućuje nastavnicima i saradnicima kojima je radni odnos prestao nezavisno od njihove volje u vreme važenja Zakona o univerzitetu iz 1998. godine, da ponovo zasnuju radni odnos na fakultetu, na lični zahtev. Iako bi se ova odredba mogla tumačiti kao vid pozitivne diskriminacije, po svojoj suštini ona je tek delimičan, ali nikako dovoljan pokušaj ispravljanja nepravde učinjene prema jednom delu akademske zajednice.

---

¹⁵² Primerice, dekani fakulteta biraju se iz redova profesora u stalnom radnom odnosu, od strane saveta fakulteta koji je većinski sastavljen i izabran iz redova nastavnika fakulteta, dok jedan manji deo članova čine predstavnici studentskog parlamenta i osnivača.

¹⁵³ Vidi više *Izveštaj 1998*, IV.4.

II

LJUDSKA PRAVA U PRIMENI

Vlasti SRJ su u 2002. godini u više navrata izrazile želju da osiguraju poštovanje ljudskih prava u skladu s međunarodnim standardima. U tom pravcu se uglavnom kretala i zakonodavna reforma u zemlji. Međutim, iako se može reći da je došlo do poboljšanja, postoje veliki poteškoće u praksi.

Kao glavni problemi u 2002. godini izdvajaju se nepokretanje postupaka za kršenja ljudskih prava u prošlosti, nekažnjavanje slučajeva diskriminacije i torture, kao i trgovina ljudima. Takođe, nije mnogo učinjeno da se reformišu i ojačaju institucije koje bi trebalo da odigraju ključnu ulogu u zaštiti prava pojedinca.

Vlastima u SRJ nedostaje političke volje da se istraže slučajevi teških kršenja ljudskih prava i humanitarnog prava koji su se dogodili tokom prethodnog režima. Samo tri osuđujuće presuda i jedan postupak pokrenut u 2002. navode na zaključak da ne postoji ozbiljna želja da se s tim zločinima suoči i da se počinioци kazne.

Iako u 2002. godini država nije sprovela niti podsticala diskriminaciju ona ju je ipak tolerisala – neefikasnim gonjenjem i kažnjavanjem počinilaca. Samo u malom broju slučajeva sprovedena je istraga kada su postojale indicije o diskriminaciji. Najčešće žrtve diskriminacije po osnovu nacionalne pripadnosti bili su Romi.

U 2002. zabeleženo je više slučajeva brutalne policijske torture. Bez obzira na započete reforme policije, zlostavljanje se još uvek koristi kao način za dolaženje do podataka u istrazi. Iako češće nego prethodnih godina, još uvek su retke istrage i krivični postupci protiv pripadnika policije za koje se osnovano sumnja da su počinili akte mučenja, osim kada postoji veliki pritisak javnosti. Čak i kada postoje osuđujuće presude protiv policajaca (a to je slučaj samo u Srbiji), kazne su nesrazmerno niske, te se može zaključiti da zlostavljanje ostaje nekažnjeno u Srbiji, a pogotovo u Crnoj Gori.

Iako se u 2002. više pažnje posvećuje borbi protiv trgovine ljudima, to ostaje jedan od najvećih i najozbiljnijih problema. Naročito zabrinjava to što postoje indicije da su pojedini nosioci vlasti, posebno u Crnoj Gori, umešani u neke slučajeve trgovine ljudima.

1. Uvod

1.1. Istraživačka građa. – Građa za izveštaj se sastojala od tri grupe izvora. Prvu grupu čine izvori u jugoslovenskoj štampi. Drugu grupu čine izveštaji domaćih nevladinih organizacija, dok treću grupu čine izveštaji međunarodnih vladinih i nevladinih organizacija. Materijali su citirani prema nazivu medija koji ih je objavio, odnosno prema skraćenici organizacije, i prema datumu.

1.2. Domaća štampa kao izvor podataka. – U Jugoslaviji izlazi 14 dnevnih listova, devet u Srbiji i pet u Crnoj Gori. Sedam dnevnika (pet iz Srbije i dva iz Crne Gore) politički su relevantni i distribuiraju se na teritoriji cele federacije. Istovremeno, u SRJ politički je relevantno pet nedeljnika, četiri u Srbiji i jedan u Crnoj Gori.

Saradnici Beogradskog centra za ljudska prava su za potrebe ovogodišnjeg izveštaja pratili pet dnevnika – *Politiku*, *Danas*, *Večernje novosti*, *Glas javnosti* i *Blic*, koji izlaze u Beogradu, i *Vijesti* i *Dan*, koji izlaze u Podgorici; i četiri nedeljnika – *Vreme*, *NIN* i *Reporter* iz Beograda i *Monitor* iz Podgorice.

Osim tekstova iz ovih novina i nedeljnika, korišćeni su i servisi novinskih agencija – državne informativne agencije *Tanjug*, najveće domaće privatne novinske agencije *Beta* i nekih stranih novinskih agencija.

Prema izveštavanju medija, kršenja ljudskih prava u SRJ u 2002. godini bilo je manje nego u prethodnoj. To se, međutim, ne vidi u broju tekstova koje su saradnici Centra izdvojili. U 2001. ih je bilo 11.215, a u 2002. je izdvojeno 11.285. Treba, međutim, uzeti u obzir i činjenicu da su u 2002. održana tri kruga predsedničkih izbora u Srbiji, lokalni u tri opštine uz granicu sa Kosovom i Metohijom i

parlamentarni, predsednički i lokani izbori u Crnoj Gori. Ti događaji su učinili da se broj tekstova o političkim pravima gotovo udvostruči, na 23,4 odsto.

U 2002. povećan je, za 50 odsto, i broj tekstova o radu Međunarodnog tribunala za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji sa sedištem u Hagu (ICTY). Gotovo se 30 odsto svih izdvojenih tekstova odnosi na ICTY. Taj rast se i očekivao, s obzirom na početak suđenja bivšem predsedniku SRJ Slobodanu Miloševiću.

I u ovoj godini je primetan pad (sa 19 na 8 %) broja tekstova o položaju nealbanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji i kršenju njihovih prava. Glavni razlozi za to su davanje većeg prostora promenama u SRJ i problemima koje one donose, kao i zamor građana Jugoslavije u odnosu na kosovske teme.

Ostala kršenja ljudskih prava mogu se podeliti u dve grupe. U prvoj se nalaze socijalna i ekonomska prava (5,63%), prava manjina (4,78%), pravo na život (4,62%) i pravo na pravično suđenje (3,76%).

Procenat tekstova o socijalnim i ekonomskim pravima je neznatno uvećan u odnosu na prošlu godinu. To se može objasniti početkom privatizacije i povećanim brojem štrajkova izazvanih njenim neminovnim i neprijatnim posledicama.

Udeo tekstova o pravima manjina je znatno opao (sa 17,5 na 4,78 %). Sigurno je da je jedan od razloga za to opšte poboljšanje položaja manjina. Međutim, na to smanjenje znatnije je uticalo to što se kršenje prava manjina sve češće tretira individualno, kao narušavanje konkretnog prava određenog čoveka. Tako su mnogi slučajevi kršenja prava manjina našli svoje mesto u drugim odeljcima ovog Izveštaja kao što su, na primer, diskriminacija i sloboda informisanja.

Procenat tekstova o kršenju prava na slobodu izražavanja (5,18%), prava na život (4,62%) i na pravično suđenje (3,76%) neznatno je opao u 2002. godini, u odnosu na prethodnu.

U drugu grupu prava spadaju sloboda misli, savesti i veroispovesti (2,29%) i zabrana diskriminacije (1%), čiji udeo je uglavnom isti kao i 2001. godine, kao i zabrana torture (1,92%) i ropstva i ropskog položaja (1,52%).

Broj napisa o zabrani ropstva i ropskog položaja raste konstatno od 2000, od kada je ta vrsta kršenja ljudskih prava učestala. Te godine je ta tema uključena i u redovni godišnji izveštaj Centra. Porast je uzrokovan rastom obima trgovine ljudima i njihovog iskorišćavanja na prostorima SRJ, naročito na Kosovu i Metohiji, ali i povećanim interesom javnosti za taj savremeni oblik ropstva.

Broj napisa o kršenju zabrane torture takođe je uvećan u odnosu na 2001. godinu. Razlog za to nije znatnije uvećanje obima policijske torture 2002. godine već sve jača svest kod građana da je tortura zabranjena i sve veća osetljivost javnosti na svaki slučaj kršenja ovog ljudskog prava.

Tabela 1: Broj tekstova o ljudskim pravima u jugoslovenskim novinama u 2002.

```
ŽZ_TBL_BEG = COLUMNS(14), DIMENSION(IN),  
COLWIDTHS(E6,E4,E4,E4,E4,E4,E4,E4,E4,E4,E4,E4,E5), ABOVE(.0788), BELOW(.1181),  
HGUTTER(.0197), VGUTTER(.0197), BOX(Z_DOUBLE), HGRID(Z_SINGLE), VGRID(Z_SINGLE),  
KEEP(OFF)
```

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE 8C, TABLE 8D, TABLE 8D, TABLE 8D, TABLE 8D, TABLE 8D,  
TABLE 8D, TABLE 8D, TABLE 8D, TABLE 8D, TABLE 8D, TABLE 8D, TABLE 8D, TABLE 8D
```

NO-VINA, I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, Svega

Politika, 119, 224, 234, 216, 147, 118, 110, 95, 54, 125, 108, 77, 1.627

Blic, 137, 206, 208, 194, 115, 104, 87, 72, 69, 126, 85, 85, 1.485

Danas, 166, 233, 258, 264, 202, 162, 180, 119, 109, 177, 119, 115, 2.104

V. novosti, 157, 186, 222, 210, 146, 105, 126, 74, 66, 130, 82, 95, 1.599

Glas javnosti, 129, 159, 184, 196, 140, 117, 118, 70, 82, 117, 102, 84, 1.498

Vijesti, 114, 145, 155, 114, 89, 76, 59, 63, 60, 74, 56, 90, 1.095

Dan, 119, 155, 144, 150, 110, 80, 85, 60, 68, 104, 76, 88, 1.239

Vreme, 11, 10, 14, 15, 11, 10, 11, 16, 7, 12, 10, 14, 141
NIN, 25, 20, 11, 20, 23, 14, 11, 14, 10, 17, 5, 7, 177
Reporter, 18, 17, 24, 21, 15, 7, 11, 5, 5, 11, 9, 6, 149
Monitor, 12, 18, 21, 18, 20, 11, 12, 8, 7, 14, 15, 12, 168
UKUPNO, 1.007, 1.373, 1.475, 1.418, 1.018, 804, 810, 596, 537, 907, 667, 673, 11.285
ŽZ_TBL_END =

1.3. *Izveštaji domaćih nevladinih organizacija.* – Spisak važnijih izveštaja i saopštenja korišćenih u ovom izveštaju:

- A) Albanci u Srbiji – Preševo, Bujanovac i Medveđa, Fond za humanitarno pravo (FHP), 2002;
- B) Alternativni izveštaj o primeni Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina, FHP, 2002;
- C) Izveštaj o monitoringu zatvora, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (HO), novembar 2002;
- D) Prilozi i saopštenja FHP, 2002;
- E) Prilozi i saopštenja – Komitet pravnika za ljudska prava (JUKOM), 2002;
- F) Prilozi i saopštenja, Centar za prava deteta (CPD), 2002;
- G) Prilozi i saopštenja, HO, 2001;
- H) Prilozi i saopštenja, CeSID, 2002;
- I) Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava, saopštenja 2002;

1.4. *Izveštaji međunarodnih organizacija.* – U izveštaju se koriste materijali Ujedinjenih nacija i njihovih agencija (UNOHCHR, UNICEF). Korišćen je i zajednički izveštaj UNICEF, UNOHCHR i OEBS/BDILJP o trgovini ljudskim bićima u jugoistočnoj Evropi. Konačno, kao građa poslužili su izveštaji i saopštenja međunarodnih nevladinih organizacija, kao što su Human Rights Watch (HRW), Amnesty International (AI) i European Roma Rights Center.

2. Posebna prava

2.1. Zabrana diskriminacije

2.1.1. *Diskriminacija po osnovu nacionalne pripadnosti.* – Sudeći po napisima u štampi i izveštajima nevladinih organizacija, u 2002. godini država nije sprovela niti podsticala diskriminaciju ali ju je tolerisala, neefikasnim gonjenjem i kažnjavanjem počinitelaca. Najčešća žrtva diskriminacije po ovom osnovu nacionalne pripadnosti i u 2002. godini su bili Romi.

Savezno ministarstvo za nacionalne i etničke zajednice sprovelo je istraživanje etničke netrpeljivosti, prema kome je 3% ispitanika pokazalo ekstremnu etničku distancu, 58% umerenu, a svega 10% njih nema distancu prema pripadnicima drugih nacionalnih, verskih i etničkih zajednica. Najmanja etnička distanca zabeležena je u multietničkoj Vojvodini. Ono što naročito zabrinjava jeste da su među najmanje trpejljivim najbrojniji oni između 25 i 35 godina (*Glas javnosti*, 23. jul, str. 6).

Pozitivno je što je jula 2002. godine, prvi put je u domaćoj sudskoj praksi nedvosmisleno utvrđeno da rasna diskriminacija predstavlja povredu prava ličnosti. Presudom Opštinskog suda u Šapcu naloženo je sportsko-rekreativnom centru „Krsmanovača“ da uputi javno izvinjenje Merihani Rustenov, Jordanu Vasiću i Zoranu Vasiću, kojima su zaposleni u ovom šabačkom sportskom centru 8. jula 2000. zabranili da uđu na bazen samo zato što su Romi.¹⁵⁴ Presudom je sudija Ljiljana Mijailović-Vuković takođe naložila ovom sportskom centru da prestane s diskriminacijom u pružanju usluga. Tako je tužbeni zahtev FHP u celosti usvojen (Saopštenje FHP, 10. jul; *Blic*, 11. jul, str. 8). Povodom tog događaja FHP je 21. jula 2000. podneo Opštinskom javnom tužilaštvu u Šapcu, i krivičnu prijavu protiv nepoznatih lica zbog krivičnog dela povrede ravnopravnosti građana. Pošto je tužilaštvo odbacilo prijavu, FHP je podneo Opštinskom sudu u Šapcu zahtev za sprovođenje istrage po kome je postupak u toku (Saopštenje FHP, 10. jul).

---

¹⁵⁴ Vidi *Izveštaj 2001*, str. 359.

Čedomir Vasiljević, nekadašnji srbijanski ministar, funkcioner Srpske radikalne stranke (SRS) i vlasnik ovog rekreativnog centra, negirao je sve optuživši FHP da je Rome „koristio kao zamorčice“ za dokazivanje da postoji diskriminacija (*Večernje novosti*, 23. jul, str. 13).

2.1.1.1. *Nasilje nad Romima*. – Iako su mediji i nevladine organizacije zabeležili manje napada na Rome nego 2001, ovi napadi su i ove godine bili brojni.¹⁵⁵ I dalje postoje slučajevi gde su pripadnici policije počinili akta nasilja prema Romima, iako je broj tih slučajeva bitno smanjen u odnosu na 2001.

Tužilaštva se nisu izjašnjavala o mnogim krivičnim prijavama u kojima su dokumentovani primeri nasilja, torture i diskriminacije prema Romima. U 2002. samo je u neznatno većem broju slučajeva sprovedena istraga onda kada je postojala indicija da je došlo do nasilja prema Romima. Krivični postupci protiv onih za koje se sumnja da su počinili tih krivičnih dela nisu pokrenuti.

FHP je 30. januara 2002. Saveznom ustavnom sudu podneo žalbu zbog zabrane pristupa Romima u beogradsku diskoteku „Trezor“.¹⁵⁶ Treće opštinsko tužilaštvo u Beogradu, kome je krivična prijava protiv nepoznatih lica zaposlenih u ovoj diskoteci bila podneta još jula 2000. godine, nije reagovalo, iako je u pitanju delo koje se goni po službenoj dužnosti. Naime, podstaknut brojnim žalbama, FHP je 18. februara 2000. organizovao „testiranje“ kojim je utvrđeno da u diskoteku „Trezor“ pripadnicima romske manjine ulaz nije dozvoljen. Dvoje mladih Roma koji su te večeri pokušali da uđu u ovu beogradsku diskoteku vratar je zaustavio s objašnjenjem da su im za ulaz potrebne pozivnice. Oni koji nisu Romi mogli su da uđu i bez pozivnica.

Smatrajući da nepostupanje tužilaštva predstavlja bitnu povredu Konvencije UN o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, FHP je tražio od Saveznog ustavnog suda da utvrdi povredu ove Konvencije, koja u članu 2 od svake države potpisnice zahteva da svim odgovarajućim sredstvima zabrani i okonča rasnu diskriminaciju, koju sprovodi bilo koje lice, grupa ili organizacija (Saopštenje FHP, 30. januar).

Četiri nepoznata policajaca OUP¹⁵⁷ Petrovaradin, 11. novembra u policijskoj stanici u Petrovaradinu i 14. novembra u policijskoj stanici u Rumi, navodno su tukli Jovana Nikolića, Roma iz sela Dobrinici. Policajci su u dva navrata pokušali da mu iznude priznanje da je počinio krađu. Kada je prilikom drugog zlostavljanja Nikolić zapretio policajcima da će da ih tuži i da će odmah otići kod lekara po uverenje o pretrpljenim povredama, policijski inspektor odlučio je da ga zadrži 48 sati, pa je Nikolić tek 16. novembra saslušan pred istražnim sudijom i pušten na slobodu. U Domu zdravlja u Rumi Nikoliću su konstatovane lake telesne povrede. FHP je podneo Opštinskom javnom tužilaštvu u Novom Sadu krivičnu prijavu protiv policajca (Saopštenje FHP, 12. decembar).

Krajem juna, dvojica pripadnika beogradske policije maltretirala su dvoje maloletnih Roma, koji su na uglu dveju beogradskih ulica prali vetrobranska stakla. Jedan policajac šamarao je i vređao maloletne Rome (Saopštenje FHP, 2. jul). Policija je to negirala i tvrdila da je „saobraćajni policajac, bez vređanja i udaranja upozorio male Rome da su nebezbedni na kolovozu i da ometaju saobraćaj“ (Saopštenje FHP, 5. jul; *Dan* i *Večernje novosti*, 4. jul str. 8 i 11).

FHP je ukazao da tužilaštva lako pokreću postupke protiv Roma i u onim slučajevima kada su dokazi o počinjenom krivičnom delu veoma sumnjivi (Saopštenje FHP, 23. septembar). U jednom slučaju je tužilaštvo odustalo od krivičnog gonjenja Roma, lica raseljenog s Kosova, koji je bio okrivljen za nanošenje lakih telesnih povreda. Naime, Staniša Simić je maja 2000. godine naneo lake telesne povrede lokalnim Srbima, koji su ga vređali i fizički napali na nacionalnoj osnovi. FHP je saopštio da pozdravlja ovu odluku Opštinskog javnog tužilaštva u Bajinoj Bašti, koju je tužilaštvo donelo pošto su održana tri sudska pretrasa u kojima su saslušani učesnici i svedoci događaja. Simića su u postupku zastupali advokati FHP (Saopštenje FHP, 23. septembar).

---

¹⁵⁵ O položaju Roma vidi II.2.13.2.

¹⁵⁶ Jula 2001. SRJ je prihvatila nadležnost Komiteta za ukidanje rasne diskriminacije da prima i razmatra individualne i kolektivne predstavke žrtava diskriminacije, a Savezni ustavni sud je određen kao poslednja nacionalna instanca kojoj se u SRJ mogu uputiti ovakve žalbe, pre nego što se dostave Komitetu.

¹⁵⁷ OUP – Odeljenje unutrašnjih poslova koje postoji kao organizaciona jedinica Sekretarijata unutrašnjih poslova.

U 2002. godini pripadnici „skinhedsa“ su najčešće napadali pripadnike romske manjine. U proglasu Patriotskog dela srpske omladine skinhedsa, kojim su bili oblepljeni zidovi Beograda u martu, ističe se da je zadatak ove zajednice „preporod srpske porodice, opstanak bele rase i povratak rasnog ponosa, a protiv novog svetskog poretka, narkomana, homoseksualaca, rasnog mešanja i poplave obojenih“ (*Glas javnosti*, 26. mart, str. 4).

Prema procenama medija, u Beogradu ima oko 500 organizovanih „skinhedsa“ a u celoj Srbiji oko 2.000. Međutim, predstavnici Roma tvrde da „skinhedsa“ u Srbiji ima deset puta više. Slavko Jovanović, predsednik udruženja Roma Otvoreno srce traži državnu zaštitu od terora „skinhedsa“ i upozorava da će Romi „uzvratiti na isti način ako im država ne pomogne“ (*Glas javnosti*, 26. mart, str. 4).

Jedan „skinheds“ je 12. juna 2002. u trolejbusu vređao i pretukao kondukterku Romkinju Radmilu Marinković (*Glas javnosti*, 14. jun, str. 15). Policija je tri dana kasnije saopštila da je utvrdila identitet napadača i da traga za njim (*Beta*, 15. jun). Do kraja 2002. godine nije bilo saopštenja da li je protiv ovog lica pokrenut krivični postupak.

I druga lica su u 2002. godini iskazivala netrpeljivost prema Romima. Tako je Zlatko Đukanović iz Pančeva marta 2002. naneo teške telesne povrede maloletnom S. Ž. (16), samo zato što nije hteo da mu odgovori na pitanje da li mu je „otac Ciganin“. Protiv Đukanovića je pokrenuta istraga (*Glas javnosti*, 7. mart, str. 12). U medijima do kraja 2002. godine nije bilo podataka da li je protiv Đukanovića pokrenut krivični postupak.

Četvrto opštinsko tužilaštvo u Beogradu je februara 2002. godine optužilo Vladana Stefanovića (19) iz Zemuna zbog nanošenja telesnih povreda trojici Roma. Stefanović je novembra 2001. godine pretukao trojicu Roma dok su spavali u automobilima nedaleko od buvlje pijace u Beogradu (*Blic*, 28. februar, str. 12).

Grafiti uvredljive sadržine protiv Roma, kao i pripadnika drugih etničkih grupa, često su se pojavljivali na zgradama nekih gradova Srbije i Crne Gore.¹⁵⁸

U Crnoj Gori su takođe zabeleženi slučajevi diskriminacije Roma. U Nikšiću su opštinski organi nekoliko dana odbijali da grupi od 53 Roma izdaju uverenja o državljanstvu, neophodnom za dobijanje lične karte. Tek posle intervencije Ministarstva pravde, Romi su dobili ova uverenja. „Činovnici su se prema Romima ponašali drsko i nepristojno i izbacivali ih iz kancelarija. Jasno je da se radi o diskriminaciji, jer je opština dužna da uverenje izda u roku od dva sata,“ kaže Aleksandar Zeković, šef crnogorske kancelarije FHP. Nevladina organizacija *Margo* tvrdi da polovina od 20.000 Roma koji žive u Crnoj Gori nema ličnu kartu (Saopštenje FHP, 26. septembar; *Vijesti*, 25. i 26. septembar, str. 11; *Dan*, 27. septembar, str. 11).

2.1.1.2. Diskriminacija prema drugim nacionalnim grupama. – I u 2002. godini zabeleženi su napadi na pripadnike nacionalnih manjina, a uočeno je više slučajeva diskriminacije prema Kinezima. Takođe, zabeleženi su slučajevi otvorenog antisemitizma.¹⁵⁹

FHP Beograda je u aprilu podneo krivičnu prijavu protiv Momira Vujića iz Petrovaradina zato što je „motivisan etničkom mržnjom već tri godine psihički i fizički zlostavljao svoje komšije, porodicu Gojak“. On im je pretio da će im zapaliti kuću, vređao ih a 15. marta je i fizički napao Aziza Gojaka. Prema saopštenju FHP, porodica Gojak je tražila zaštitu od policije, ali ova nije reagovala (*Danas*, 18. april, str. 5; Saopštenje FHP, 17. april).

U stan penzionisanog policajca Albanca Veselja Sadikua (*Vesel Sadiku*) u Beogradu jula 1999. nasilno se uselila druga porodica. Na osnovu pravosnažne odluke Okružnog suda u Beogradu iz 2000. godine, Sadiku je šest puta bezuspešno pokušavao da se vrati u svoj stan (*Beta*, 19. februar). Ni u 2002. godini ova presuda nije izvršena, a postoje indicije da do toga nije došlo zbog nacionalne pripadnosti Sadikua.

---

¹⁵⁸ O govoru mržnje vidi II.2.9.5.

¹⁵⁹ O antisemitizmu će biti više reči u II.2.9.5. O ranijim antisemitskim istupima vidi *Izveštaj 2001*, II.2.1.1.2, str. 228–230.

Slučajevi diskriminacije su sve češći i u odnosu na Kineze, koji su počeli da se naseljavaju u SRJ krajem devedesetih. Tako su se polovinom novembra u poštanskim sandučićima na Novom Beogradu, našli nepotpisani leci koji pozivaju na iseljavanje Kineza iz Srbije (*B 92*, 17. novembar).

Udruženje koje predstavlja oko 3.000 Kineza legalno naseljenih u SRJ zatražilo je bolji tretman i zaštitu od predsednika SRJ Vojislava Koštunice i srbijanskog premijera Zorana Đinđića. Liu Feng Dun, predsednik ovog udruženja, protestovao je zbog učestalih napada na njegove sunarodnike, koncentrisane oko trgovinskog centra u novobeogradskom bloku 70. Milan Knežević, vlasnik tekstilnog preduzeća Modus koje posluje u tom centru, uzrok tog incidenta vidi u prodaji kineske robe, koja je najvećim delom neocarinjena, što stvara nelojalnu konkurenciju (*Politika*, 26. april, str. 9).

Novopazarski trgovci su u februaru protestovali i tražili proterivanje Kineza iz svog grada. „Kinezi su kao kuga i treba ih što pre proterati iz Novog Pazara jer će, ako duže ostanu, uništiti našu trgovinu“, izjavili su demonstranti. Novopazarski trgovac, Kinez Guao Nek Sin je na to odgovorio da on i njegovi sunarodnici „imaju sve potrebne dozvole, da su uredno prijavljeni i registrovani u Novom Pazaru i da žele da rade po zakonu“ (*Glas javnosti*, 7. februar, str. 17).

Vlasti nisu reagovala na ovakve istupe, niti su ispitivale da li se najveći deo trgovine robom iz Kine obavlja nezakonito, što je glavni argument onih koji napadaju i zastrašuju Kineze (*Politika*, 26. april, str. 9). Ovo su samo izgovori, budući da se i drugi bave švercom.

2.1.1.3. Diskriminacija na drugim osnovama. – U 2002. godini u SRJ zabeležena je diskriminacija i na drugim osnovama. Slučajevi diskriminacije na osnovu političkog uverenja zabeleženi su većim delom u Crnoj Gori. Raseljena lica i pripadnici seksualnih manjina su takođe bili žrtve diskriminacije. Položaj žena u SRJ ukazuje da u mnogim slučajevima postoji diskriminacija na osnovu pola. Među oko milion nezaposlenih između 700.000 i 800.000 su žene. One su vlasnici samo 5 odsto ukupne privatne imovine u Srbiji, a u Crnoj Gori je prosečna plata žene za 30 eura manja od prosečne plate muškaraca iste stručne spreme. U saveznom parlamentu ima 5,62 odsto žena, u srbijanskom 10,8 odsto, a u crnogorskom 8,23 odsto. U Vladi Srbije od 24 člana ima samo 4 žene (*Politika*, 21. mart, str. 10; *Blic*, 30. septembar, str. 8; *Glas javnosti*, 3. novembar, str. 5; *Vijesti*, 10. novembar, str. 6).

Grupa od osam jugoslovenskih nevladinih organizacija¹⁶⁰ početkom jula zatražila je od saveznog ministra spoljnih poslova Gorana Svilanovića da preduzme mere za ukidanje diskriminatornih mera prema građanima muslimansko-hrvatskog entiteta Bosne i Hercegovine. „Građani Republike Srpske putuju u Srbiju samo s ličnom kartom, dok građanima federacije za to treba pasoš ... građani Federacije u hotelima u Srbiji smeštaj plaćaju po cenama za strance, dok gosti iz RS imaju tretman domaćih gostiju ... PTT saobraćaj s RS se odvija po režimu koji važi za unutrašnji, dok za ostale gradove u BiH ... važi međunarodna [tarifa]”, kaže se u tom pismu (*Tanjug*, 12. jul; pismo osam nevladinih organizacija ministru Svilanoviću, 12. jul).

Iz navodno političkih razloga smenjen je direktor medijskog informativnog centra u Budvi Dušan Božović. U zvaničnom zapisniku sa sednice upravnog odbora kao razlog za smenu Božovića navodi se i to „što je član izvršnog odbora DPS“ (vladajuće crnogorske partije, dok lokalnu vlast u Budvi drži SDP opoziciona partija, članica koalicije za Jugoslaviju) (*Vijesti*, 23. avgust, str. 8). S druge strane, šest crnogorskih policajaca, koji su završili specijalizovanu policijsku školu 1998. nisu dobili posao iako su prošli neophodne provere. U neformalnim razgovorima policajcima je rečeno „da posao ne možemo dobiti zato što nismo članovi DPS“, kaže jedan od njih, Dušan Đokić. Ova grupa policajaca se zato u avgustu obratila OEBS, CoE i FHP (*Dan*, 23. avgust, str. 8).

Fond za humanitarno pravo je krajem aprila upozorio i na netrpeljivost koja u Kraljevu vlada prema raseljenima s Kosova i Metohije. Protest je upućen zbog izjave gradonačelnika Ljubiše Jovaševića, koji se usprotivio zapošljavanju raseljenih u carini, pošti i elektrodistribuciji, dok se „na zavodu tržišta rada nalazi 13.500 Kraljevcana“. Na području opštine Kraljevo, inače, živi oko 40 000 izbeglica i raseljenih lica (Saopštenje, FHP, 19. april; *Glas javnosti*, 20. april, str. 6). Ono što naročito zabrinjava jeste da je u

---

¹⁶⁰ Fond za humanitarno pravo, Helsinški odbor za ljudska prava, Centar za regionalizam, Žene u crnom, Multinacionalno udruženje Bosanaca, Beogradski krug, Komitet pravnika za ljudska prava i Beogradski centar za ljudska prava.

jednom slučaju i predstavnik lokalnih vlasti davao diskriminatorske izjave protiv raseljenih lica, umesto da radi na suzbijanju takvog ponašanja.

I u 2002. godini zabeleženi su slučajevi netrpeljivosti prema grupama drugačije seksualne orijentacije. Predstavnici državnih organa su čak najavljivali diskriminatorsko postupanje prema licima drugačije seksualne orijentacije. Tako je Miroslav Milošević, načelnik Odeljenja za kontrolu zakonitosti beogradskog MUP, u intervjuu o radu unutrašnje kontrole, objavljenom početkom februara u *Nedeljnom telegrafu*, izjavio da u policiji rade i narkomani, homoseksualci, kao i ljudi s krivičnim dosijeima i da će policiju od njih očistiti. Gej i lezbijske organizacije su povodom ovih izjava 12. februara uputile protestno pismu MUP Srbije. One od MUP zahtevaju da se javno ogradi od ovakvih izjava, da se od ovakvih vrsta „čišćenja” policije uzdrži, kao i da se potpukovnik Milošević kazni zbog ovakvog istupa (Saopštenje Labris, Gayten – GLTB, Kampanja protiv homofobije, Program istopolnih studija i Queeria, 12. februar).

U poslednjem izveštaju UNAIDS za jugoistočnu Evropu govori se o sve češćoj diskriminaciji zaraženih HIV virusom u SRJ. Viktorija Cucić, član komisije Vlade Srbije za borbu protiv AIDS, kaže da „inficirane osobe gube posao, zaražena deca su sprečena da pohađaju školu, a zdravstveni kartoni obolelih imaju posebne oznake“ (*Blic*, 26. novembar, str. 8). Prema zvaničnim podacima u Srbiji ima 1.314 zaraženih HIV virusom, a procenjuje se da ih stvarno ima gotovo 15.000 (*Blic*, 12. avgust, str. 2).

2.2. Pravo na život

Izveštaji o ugrožavanju ovog prava sve su ređi od 2000. godine, naročito od maja 2001. godine (posle mirnog rešenja krize u tri južnosrbijanske opštine na granici s Kosovom i Metohijom).¹⁶¹

U 2002. godini dogodilo se petnaest ubistava za koja se smatra da imaju političku pozadinu ili da predstavljaju obračune kriminalnih grupa. Među njima je i ubistvo policijskog generala Boška Buhe.

Uočen je nedostatak političke volje da se slučajevi teških kršenja ljudskih prava i humanitarnog prava koji su se dogodili tokom prethodnog režima istraže. Samo tri osuđujuće presude i jedan postupak pokrenut u 2002. navode na zaključak da ne postoji ozbiljna želja da se sa tim zločinima suoči i da se počinioци kazne.¹⁶²

U 2002. nisu otkriveni ni počinioци ubistava s političkom pozadinom iz 1999, 2000. i 2001. godine. Istrage koje su pokrenute, ni u 2002. nisu dale rezultate.

Istraga u vezi sa masovnim grobnicama pronađenim ranijih godina ni u 2002. nije okončana. Tužilaštvo i MUP su se naizmenično optuživali na kome za to leži odgovornost.¹⁶³

Zabeleženo je i preko 80 pritužbi na nesavestan rad lekara, koji je često za ishod imao smrt pacijenta. Postoji i nekoliko slučajeva higijenske i ekološke nebrige koji su ugrozili život i zdravlje velikog broja građana.

U 2002. godini smrtna kazna je ukinuta i u Srbiji i Crnoj Gori. Na saveznom nivou to je učinjeno još novembra 2001. godine.¹⁶⁴ Ukidanje smrtne kazne bio je jedan od glavnih uslova za prijem SRJ u Savet Evrope.¹⁶⁵

2.2.1. Nerazjašnjena ubistva. – Srbijanska policija je još oktobra 2001. ponudila 300.000 DEM nagrade „svakom licu koje pruži dokaze o izvršiocima ili naručiocima 22 nerazjašnjena ubistva u poslednjih nekoliko godina“ (*Danas*, 19. februar, str. 5). Kako nijedan građanin nije pružio takve informacije početkom oktobra ministar Mihajlović je opozvao ovu odluku (*Večernje novosti*, 4. oktobar, str. 11).

---

¹⁶¹ Više *Izveštaj 2001*, str. 234–235. O situaciji u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa vidi više 2.5.3. i II.2.13.1.

¹⁶² Vidi više II.2.2.3.

¹⁶³ Vidi više II.2.2.4.

¹⁶⁴ Vidi *Izveštaj 2001*, str. 56 i 244.

¹⁶⁵ Više o listi obaveza vidi na <http://assembly.coe.int/communication/Temporar.../Liste%20d'engragments%20RFY_e.htm>.

U 2002. izvršeno je 15 ubistava za koja se smatra da su deo obračuna kriminalnih grupa ili da imaju političku pozadinu (*Blic*, 23. oktobar, str. 11).¹⁶⁶

Početak juna dogodilo se ubistvo policijskog generala Boška Buhe, za koje se smatra da ima političku pozadinu ili veze s organizovanim kriminalom (*Danas*, 10. jun, str. 4). Posle pet meseci, policija je saopštila da je za ovo ubistvo osumnjičena grupa na čelu sa Željkom Maksimovićem – Makom. Maksimović se nalazi u bekstvu i za njim je raspisana poternica. Uhapšeni su Nikola Maljković, osumnjičen za ubistvo generala Buhe, Dragan Ilić i još tri lica.¹⁶⁷ U nezvaničnim izveštajima navodi se da je uhapšeno još oko 30 lica (*Večernje novosti*, 30. oktobar, str. 11; *Danas*, 31. oktobar, str. 3; Saopštenje HRW, 1. novembar). Okružno javno tužilaštvo je 8. novembra podnelo zahtev za sprovođenje istrage protiv Maksimovića, Maljkovića, Ilića, Vladimira Jakšića Karlosa, Bojana Miletića i Slobodana Kostovskog zbog sumnje da su počinili krivično delo ubistva, terorizma i udruživanja radi neprijateljske delatnosti (*Glas javnosti*, 9. novembar, str. 9). Vlasti tvrde da osumnjičeni pripadaju velikoj zločinačkoj organizaciji formiranoj s ciljem da serijom političkih atentata stvori haos u zemlji¹⁶⁸ (*Večernje novosti*, 30. oktobar, str. 11; *Danas*, 31. oktobar, str. 3; Saopštenje HRW, 1. novembar). Nisu pružena detaljnija objašnjenja zašto se radi o terorizmu ili organizovanom kriminalu.

Tokom informativnog razgovora u policiji u vezi s ovim slučajem preminuo je Dragan Malešević Tapi, poznati slikar, po navodima policije, od srčanog udara (*Reporter*, 5. novembar, str. 3). Prema preliminarnim rezultatima zvanične autopsije Malešević je umro usled iznenadnog pogoršanja bolesti srca i krvnih sudova, od koje je već duže vreme patio (Saopštenje HRW, 1. novembar).

Policija i dalje bezuspešno traga za onima koji su aprila 1999. ubili Slavka Čuruviju,¹⁶⁹ vlasnika i urednika lista *Dnevni telegraf*. Isti je slučaj s nestankom Ivana Stambolića, bivšeg predsednika Srbije.¹⁷⁰ Jedina informacija o ovim slučajevima dostupna javnosti u 2002. godini je izjava Zorana Topenčarevića, koji tvrdi da je bio novinar *Dnevnog telegrafa*. On je u januaru zatražio azil u Finskoj, zbog toga što bi mu povratkom u SRJ navodno bio ugrožen život. Topenčarević je izjavio da je dobio pouzdana obaveštenja iz vrha Službe državne bezbednosti (SDB) da je Čuruviju ubila grupa „koju je predvodio agent SDB Mileta Pantelić“ i da je „najverovatnije Mirjana Marković (supruga bivšeg predsednika SRJ Slobodana Miloševića) izdala naređenje za ubistvo Čuruvije“. On je optužio SDB i za ubistvo Stambolića i izjavio da su njegovi ostaci zazidani u jednom mostu u Novom Sadu (*Blic*, 17. januar, str. 9). U javnosti Topenčarevićeve izjave nisu ocenjene kao pouzdane.

Supruga Ivana Stambolića, Katarina, izjavila je da su nade da je njen suprug još živ nikakve. Ona takođe sumnja da je njenog supruga otela SDB ali i da je u to umešana i Služba bezbednosti VJ. „Najodgovornija je, u svakom slučaju, Mirjana Marković“, kaže gospođa Stambolić i dodaje da sadašnje srbijanske i jugoslovenske vlasti znaju šta se desilo s njenim suprugom ali „da to ne žele da saopšte“ (*Glas javnosti*, 7. maj, str. 11).

Opštinsko javno tužilaštvo iz Beograda je, početkom juna, saopštilo da istraga o Stambolićevom slučaju nije dala rezultate i da, osim izjave očevica kidnapovanja, „nije mogla da pribavi ni jednu drugu informaciju, podatak ili dokaz podoban za rasvetljavanje zločina“ (*Večernje novosti*, 4. jun, str. 11).

Suđenje za ubistvo četvorice funkcionera tada opozicionog Srpskog pokreta obnove (SPO), koje se dogodilo 3. oktobra 1999. u blizini Lazarevca, još nije završeno. Tvdnje da je za ubistvo odgovorna policija još nisu potvrđene sudskom odlukom (*Politika*, 29. januar, str. 11).¹⁷¹

---

¹⁶⁶ Srbijanska policija kao jedan od razloga za ova i druga ubistva vidi u velikoj količini nelegalnog oružja. Po njenim podacima, u Srbiji ima oko 70.000 komada nelegalnog oružja, od kojih je srbijanska policija od januara 2001. do februara 2002. otkrila 2.327 (*Večernje novosti*, 10. april, str. 11). Legalnog oružja ima oko 500.000 (*Blic*, 6. avgust, str. 10).

¹⁶⁷ O okolnostima hapšenja osumnjičenih za ubistvo generala Buhe vidi više II.2.3.1.

¹⁶⁸ Prema srbijanskoj policiji, Maksimovićeve grupa je planirala atentate na srbijanskog premijera Zorana Đinđića, nekoliko drugih političkih lidera, poslovnih ljudi i policijskih zvaničnika.

¹⁶⁹ Više o tome vidi *Izveštaj 1999*, str. 197; *Izveštaj 2000*, str. 195–196 i *Izveštaj 2001*, str. 240–241.

¹⁷⁰ Vidi više *Izveštaj 2000*, str. 194–195 i *2001*, str. 240.

¹⁷¹ Više vidi u *Izveštaj 1999*, str. 198–199.

Nisu otkriveni ni oni koji su 7. februara 2000. godine ubili jugoslovenskog ministra odbrane Pavla Bulatovića. Anketni odbor, koji je decembra 2001. formiran u Saveznoj skupštini, i koji je trebalo da rasvetli okolnosti ovog ubistva izašao je, prema oceni Savezne skupštine, iz svog mandata i zbog toga je krajem februara 2002. godine raspušten. U odboru su dominirali predstavnici Srpske radikalne stranke i Socijalističke partije Srbije (SPS) (*Danas*, 28. februar, str. 4).

Nije rešeno ni ubistvo jagodinskog novinara Milana Pantića, koje se dogodilo juna 2001. godine.¹⁷² Dnevnik *Glas javnosti* je u drugoj polovini jula objavio da je policija na tragu ubicama. Načelnik jagodinske policije pukovnik Božidar Đorđević to je demantovao, i dodao da je policiji i dalje prioritetan zadatak otkrivanje počinitelja i precizirao da istraga, i pored razgovora sa više od hiljadu ljudi, tapka u mestu (*Danas*, 22. jul, str. 5).

2.2.2. *Suđenja povodom kršenja humanitarnog prava od strane pripadnika VJ i policije.* – U jugoslovenskom vojnom pravosuđu u 2002. godini zabeležena je prva osuđujuća presuda za ratne zločine učinjene tokom sukoba na Kosovu. Vojni sud u Nišu izrekao je 11. oktobra zatvorske kazne pripadnicima VJ, potpukovniku Zlatanu Mančiću, kapetanu Radu Radojeviću i vojnicima Danilu Tešiću i Mišelu Seregiju. Krajem jula 2002. vojno tužilaštvo u Nišu podiglo je optužnice protiv njih za ratni zločin protiv civilnog stanovništva zbog ubistva dvojice Albanaca u selu Kušin kod Prizrena aprila 1999. godine, tokom intervencije NATO (*Glas javnosti*, 29. jul, str. 8). U postupku je utvrđeno, na osnovu priznanja Tešića, Seregija i Radojevića, da su prva dvojica ubili a zatim spalili tela dvojice neidentifikovanih albanskih civila i to po naredbi oficira bezbednosti VJ Zlatana Mančića. Kapetan Radojević nije sprečio zločin, iako je bio dužan da to učini. Potpukovnik Mančić je osuđen na sedam, kapetan Radojević na pet, a Tešić i Seregi na pet odnosno četiri godine zatvora (Saopštenje FHP, 12. oktobar; *Danas*, 12.–13. oktobar, str. 1).

Sud je uoči izricanja presude prihvatio izmenu optužnice kojom je tužilac odustao od gonjenja po članu 3 Ženevske konvencije o zaštiti civila u oružanim sukobima međunarodnog karaktera. Ovaj član je zajednički svim Ženevskim konvencijama i primenjuje se na sukobe koji nemaju međunarodni karakter. Njime su zabranjene „u svako doba i na svakom mestu povrede koje se nanose životu i telesnom integritetu, naročito sve vrste ubistava, sakaćenja, svireposti i mučenja“. Prihvatanjem ovakvog pristupa, sudsko veće se priklonilo stavu rasprostranjenom u vojnim, političkim i pravnim krugovima u Srbiji, prema kojem se na Kosovu radilo o borbi srbijanskih snaga bezbednosti protiv terorizma i snaga NATO. Haški tribunal je sukob koji je na Kosovu postojao između srbijanskih oružanih snaga i Oslobođilačke vojske Kosova definisao kao sukob nemeđunarodnog karaktera (Saopštenje FHP, 12. oktobar).

Tako je sud prema izmenjenoj optužnici oglasio Mančića krivim za povrede člana 33, st. 3 u vezi sa članom 5 Ženevske konvencije o zaštiti civila u oružanim sukobima međunarodnog karaktera. Član 33, st. 3 zabranjuje represalije prema zaštićenim licima, dok član 5 reguliše zaštitu onih civila u koje strana u sukobu, u ovom slučaju srbijanske oružane snage, ima ozbiljnih razloga da sumnja da rade na njenu štetu ili se bave špijuniranjem. Dakle, reč je o „špijunima, saboterima i osobama koje su davale povoda opravdanoj sumnji da se odaju delatnosti štetnoj po bezbednost države“, i kojima pomenuti član uskraćuje neka prava koja im prema Konvenciji inače pripadaju (Saopštenje FHP, 12. oktobar).

Po nekim ocenama (FHP) ovo dovodi u sumnju namere vojnog tužilaštva i sudova da zaista ozbiljno sude učiniocima ratnih zločina tokom sukoba na Kosovu (Saopštenje FHP, 12. oktobar).

Iako su branioци vojnika tvrdili da oni nisu do kraja prošli obuku pa da tako nisu poznavali pravila postupanja prema civilima iz Ženevske konvencije, sudije su utvrdile da su oni ipak znali da su njihovi postupci zabranjeni. Pukovnik Radenko Miladinović, predsednik sudskog veća, obrazložio je da je sud vojnicima izrekao kaznu ispod zakonskog minimuma¹⁷³ smatrajući da su oni bili u stanju straha da će „i sami biti streljani ukoliko ne izvrše naređenje“ (*Danas*, 12–13. oktobar, str. 1).

Vojni sud u Nišu obacio je optužbe FHP ističući da je primenio član 142, st. 1 KZ SRJ koji je u vreme izvršenja krivičnog dela bio na snazi, i kojim je kazna predviđena za ovo krivično delo bila 15 godina zatvora (*Glas javnosti*, 22. oktobar, str. 5).

Osmog jula 2002. godine Okružni sud u Prokuplju osudio je Ivana Nikolića, rezervistu VJ, na osam godina zatvora za krivično delo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva (*Danas*, 9. i 26. jul, str. 1 i III).

¹⁷² Više o tome u *Izveštaj 2001*, str. 274.

¹⁷³ Zakonski minimum za krivično delo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva je 5 godina.

Nikolić je prvo, novembra 2001, optužen za ubistvo dva albanska civila u selu Penduh 24. maja 1999. godine. Aprila 2002. republički javni tužilac je prekvalifikovao optužnicu protiv Nikolića na ratni zločin protiv civilnog stanovništva (*Danas*, 3. i 22. april, str. 22 i 1; Saopštenje FHP, 11. jul). Istražni sudija iz Prokuplja je zatražio od međunarodnih vlasti na Kosovu da mu dostave dokazni materijal o ovom slučaju (*Danas*, 25. april, str. 3 i 18. maj, str. 3). „U utvrđenom činjeničnom stanju nalaze se svi elementi krivičnog dela za koje je Nikolić optužen, a to je ratni zločin protiv civilnog stanovništva“, obrazložio je presudu predsedavajući sudskog veća Dragan Tasić. Nikolićev advokat Saša Čupić ocenio je da je presuda doneta bez materijalnih dokaza, „pod pritiskom međunarodne zajednice“ i najavio žalbu Vrhovnom sudu Srbije (*Danas*, 9. i 26. jul, str. 1 i III). Ne zna se da li je žalba podneta.

FHP je ocenio da je sud izrekao pravičnu presudu u skladu sa činjenicama koje je okrivljeni izneo pred vojnim organima bezbednosti nakon lišenja slobode i tokom istrage, ali smatra da je izrečena kazna neodgovarajuća s obzirom na težinu zločina koji je Nikolić počinio. Takođe, sam tužilac, koji je trebalo da bude zaštitnik žrtava, ozbiljno je pogrešio kada je tražio od suda da kao olakšavajuću okolnost prilikom izricanja presude uzme u obzir mladost okrivljenog, kao i hrabrost koju je pokazao tokom rata na Kosovu (Saopštenje FHP, 11. jul).

Krajem aprila 2002. počele su da stižu anonimne pretnje okružnom javnom tužiocu Višeslavu Bukumiroviću i novinaru lista *Danas*, koji je pisao o ovim slučajevima. Pretpostavlja se da pretnje dolaze od saboraca optuženog a Zoran Ristić, predsednik udruženja boraca rata iz 1999. ocenio je da je proces protiv Nikolića ispolitizovan i da je reč o „dodvoravanju srpskog ministarstva pravde Haškom tribunalu“ (*Večernje novosti*, 27. april, str. 11 i *Danas*, 11. maj, str. 3).

Aprila 2002. nastavljen je postupak protiv Saše Cvijetana pripadnika specijalne jedinice MUP, koji je optužen za ratne zločine protiv civilnog stanovništva.¹⁷⁴ On je navodono učestvovao u ubistvu 19 Albanaca u Podujevu 1999. godine. Uz njega za isti zločin optužen je i Dejan Demirović, koji je u bekstvu (*Danas*, 9. i 10. april, str. 3). Po zahtevu republičkog javnog tužilaštva Vrhovni sud Srbije je krajem novembra premestio postupak protiv Cvijetana i Demirovića u Okružni sud u Beogradu (*Danas*, 28. novembar, str. 1). Do zaključenja rada na ovom izveštaju u medijima nije bilo podataka da li je postupak nastavljen.

2.2.3. *Suđenja za otmice Bošnjaka u Sandžaku 1992. i 1993.* – I u 2002. godini teška kršenja ljudskih prava Bošnjaka u Sandžaku 1992. i 1993. uglavnom su ostala nerazjašnjena i nekažnjena.

Viši sud u Bjelom Polju je 9. septembra osudio Nebojšu Ranisavljevića na 15 godina zatvora zbog učešća u otmici 19 putnika, uglavnom Bošnjaka, iz voza Beograd – Bar na železničkoj stanici u Štrpcima 27. februara 1993.¹⁷⁵ Suđenje je počelo još maja 1998, a Ranisavljević se nalazio u pritvoru od oktobra 1996. Proces je više puta počinjao iznova, budući da je često bio odlagan na duže od mesec dana, što zahteva ponovno izvođenje dokaza prema ZKP.¹⁷⁶

Sud je zaključio da je Ranisavljević počinio ratni zločin protiv civilnog stanovništva. On je, zajedno s grupom od 26 uniformisanih ljudi, koju je predvodio Milan Lukić,¹⁷⁷ nasilno odveo 20 putnika, muslimanske nacionalnosti na teritoriji Republike Srpske gde su ih tukli, oduzeli im vredne stvari i ubili. Predsedavajući sudskog veća, Vukoman Golubović, izjavio je da je Ranisavljeviću izrečena maksimalna kazna, ali da je sud imao u vidu da je „nedvosmisleno utvrđeno da je osuđeni bio član naoružane grupe koja je izvršila zločin, ali ne i organizator“ (*Vijesti*, 10. septembar, str. 7; *Danas*, 4. oktobar, str. III).

U dokaznom postupku pročitana je i izveštaj Javnog železničkog transportnog preduzeća iz koga se vidi da su neki predstavnici najviših državnih organa bili obavešteni o planiranoj otmici i da tim povodom ništa nisu preduzeli.¹⁷⁸ Iako je jasno da je u ovaj slučaj umešano još najmanje trideset lica, od kojih su neka

---

¹⁷⁴ Više o tome i o slučaju Ivana Nikolića vidi *Izveštaj 2001*, str. 239.

¹⁷⁵ Za hronologiju događaja vidi *Izveštaj 2001*, II 2.6.3.

¹⁷⁶ Vidi *Izveštaj 2001*, II.2.6.3, str. 263.

¹⁷⁷ Haški tribunal je protiv Lukića podigao optužnicu avgusta 1998. za zločine protiv čovečnosti i kršenje običaja rata.

¹⁷⁸ Poverljiva informacija da je direktor Sektora za odbrambene pripreme i zaštitu Mitar Mandić obavestio generalnog direktora ovog preduzeća Milomira Minića da će pripadnici Srpske vojske opštine

bila na visokim državnim funkcijama u vreme otmice zbog koje je Ranisavljević osuđen, nema nagoveštaja da će još postupaka biti pokrenuto povodom ovog zločina (Saopštenje FHP, 17. septembar).

Advokat Ilija Murić, advokat porodica otetih, podneo je početkom septembra krivične prijave protiv petnaest lica koja „nisu preduzela ništa niti su sprečila planiranu otmicu, za koju su pouzdano znali“. Među njima su Dobrica Ćosić, tadašnji predsednik SRJ, Slobodan Milošević, tadašnji predsednik Srbije, general Života Panić, načelnik generalštaba VJ u to vreme i Jovića Stanišić, tadašnji načelnik srbijanskog DB (*Večernje novosti*, 11. septembar, str. 4).

Amnesty International pozvao je na otvaranje nove istrage i kažnjavanje svih koji su izveli otmicu, koa i onih koji su umešani u njeno planiranje (Saopštenje AI, 12. septembar).

Okružno javno tužilaštvo u Beogradu je 23. oktobra podiglo optužnicu protiv deset osoba, zbog sumnje da su učestvovala u otmici 17 Bošnjaka iz autobusa na liniji Sjeverin-Priboj 22. oktobra 1992. Za krivično delo ratnog zločina optužnica tereti Milana Lukića,¹⁷⁹ Olivera Krsmanovića, Dragutina Dragičevića, Đorđa Ševića i još šest lica. U pritvoru se nalaze Dragičević i Šević, a poternica je raspisana za Lukićem i Krsmanovićem (*Beta*, 24. oktobar; *Danas*, 8. oktobar, str. III). Do kraja 2002. suđenje nije započelo.

2.2.4. *Masovne grobnice*. – Istraga o 716 tela otkrivenih u više masovnih grobnica u Srbiji 2001, za koje se pretpostavlja da su tela Albanaca s Kosova ubijenih tokom intervencije NATO, u 2002. nije završena.

Od juna 2001. istražni organi su pronašli dve grobnice na poligonu specijalne antiterorističke jedinice srbijanske policije u Petrovom Selu kod Kladova sa 74 tela i kod jezera Perućac sa 48 tela. Na poligonu iste jedinice u Batajnici kod Beograda ukupno je otkriveno sedam grobnica. Do sada ustanovljen broj pronađenih tela na ovoj lokaciji je 584, s velikom mogućnošću da poraste za još oko 50 osoba. Na žalost, ni broj od 716 nije konačan; zna se za postojanje još jedne grobnice u okolini Vranja, na kojoj do kraja 2002. istražni organi nisu radili (*Vreme*, 7. novembar, str. 24). Do kraja novembra predato je 11 identifikovanih leševa Albanaca iz grobnica u Petrovom Selu njihovim rođacima na Kosovu (*Politika*, 29. novembar, str. 8).

Srbijanski ministar policije Dušan Mihajlović u maju je izjavio da je sva dokumentacija o masovnim grobnicama predata tužilaštvima i da je u toku identifikacija s kojom policija nema veze. Na ove tvrdnje odgovorio je Milan Sarajlić, zamenik beogradskog javnog tužioca. On je izjavio da je, kako bi se „pokrenuo krivični postupak, potrebna krivična prijava s dokazima“, a da policija nije tužilaštvu dostavila ništa od toga (*NIN*, 28. februar, str. 23 i *Večernje novosti*, 16. maj, str. 11).

Očigledno da MUP i tužilaštvo ili ne saraduju ili prebacuju odgovornost jedni na druge i da nedostaje politička volja da se ovi zločini razreše i počinioci kazne.

2.2.5. *Situacija u Preševu, Bujanovcu i Medveđi*. – U prvoj polovini 2002. godine u Preševu, Bujanovcu i Medveđi bilo je nekoliko slučajeva ugrožavanja prava na život i telesni integritet. Nijedan nije rasvetljen u potpunosti (Izveštaj FHP, *Albanci u Srbiji – Preševo, Bujanovac i Medveđa*, 2002).

Zabeleženi su i napadi na kandidate ili pripadnike multietničke policije, kao i na objekte koje ova policija koristi. Pored toga, bilo je i napada kako na istaknutije predstavnike albanske nacionalne zajednice, tako i na pojedince srpske nacionalnosti. Dogodila su se dva ubistva koja do kraj 2002. nisu rasvetljena (Izveštaj FHP, *Albanci u Srbiji – Preševo, Bujanovac i Medveđa*, 2002).

2.2.6. *Sudski epilog nasilne mobilizacije izbeglica 1995. godine* – U 2002. godini nastavljeni su postupci protiv države Srbije zbog masovne i nasilne mobilizacije izbeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koji su tokom 1995. upućivani na ratišta u Bosni i Hrvatskoj. Tamo su neki prinudno

---

Rudo zaustaviti voz i otetli putnike na delu pruge koji prolazi kroz BiH. Nakon otmice poslat je izveštaj koji opisuje događaje u stanici Štrpci, koji je Minić i potpisao. Ovaj izveštaj upućen je ministarstvima odbrane, unutrašnjih poslova i saobraćaja i veza Srbije. Dalje se u dokaznom materijalu navodi da su posle najave otmice u Užicu održani sastanci sa Službom državne bezbednosti i predstavnicima Užičkog korpusa VJ. Svedok Mitar Mandić je na sudu potvrdio ove podatke i dodatno govorio o svojim sastancima s predstavnicima resornih ministarstava i vojnih i policijskih organa.

¹⁷⁹ Vidi gore slučaj Štrpci.

mobilisani zarobljeni i izloženi zlostavljanju, a neki izgubili život. FHP je tokom 1996. i 1997. pokrenuo postupke za naknadu štete zbog povrede časti, slobode i prava ličnosti u ime 644 takva lica, a advokati FHP zastupaju i 64 porodice onih koji su poginuli (Saopštenje FHP, 20. novembar).

Sudovi 2002. nastavili su s praksom započetom prethodne godine – dodeljivali su novčanu odštetu zbog nezakonitog hapšenja koja je, međutim, suviše niska da bi izbeglicama pružila materijalnu i moralnu satisfakciju za pretrpljene patnje. Ako je prinudno mobilisan izbeglica izgubio život iznos je bio jednak 7.500 eura, a u ostalim slučajevima dosuđena naknada je bila nešto viša od 800 eura.¹⁸⁰

Tako je Prvi opštinski sud u Beogradu bračnom paru izbeglica iz Hrvatske, Nadi Pupovac i Radoslavu Babiću dosudio po 70.000 dinara (nešto više od 1.166 eura) za pretrpljene patnje usled nezakonitog lišavanja slobode i prisilnog odvođenja u Republiku Srpsku, avgusta 1995. godine. Prvi opštinski sud u Beogradu dosudio je Marti Budišić i njenoj maloletnoj kćerki i sinu po 150.000 dinara (2.500 eura) kao naknadu za pretrpljene patnje zbog smrti njihovog supruga i oca. Istu naknadu isti sud dosudio je supruzi Tatjani Tomović i deci Dragomira Mandića, koji je poginuo 24. juna 1995. godine kod Knina. U sva tri slučaja advokati FHP podneli su žalbu na visinu dosuđene naknade (Saopštenje FHP, 18. mart, 13. maj i 18. oktobar).

FHP je uložio žalbe i zbog toga što sudovi prilikom odmeravanja iznosa naknade nisu vodili računa i o šteti koju je izbeglo lice pretrpelo pošto je prebačeno na ratom ugroženu teritoriju. Naime, sudovi nisu uzimali u obzir član 33 (*non-refoulement*) Konvencije o statusu izbeglica, koju je SRJ ratifikovala i koja je stoga obavezuje da ne vrati izbeglo lice na teritoriju gde bi bilo progonjeno zbog svoje rasne, verske i nacionalne pripadnosti, političkog mišljenja ili pripadnosti nekoj društvenoj grupi.

Međutim, prema stanovištu Vrhovnog suda Srbije, koje su primenjivali niži sudovi, organi Republike Srbije odgovorni su samo za onu štetu koja je naneta na njenoj teritoriji i da ne postoji uzročno-posledična veza između nezakonitog postupanja pripadnika MUP Srbije i štete koju su izbeglice pretrpele na ratom zahvaćenoj teritoriji. Ovakvo shvatanje donekle je izmenjeno 2001. Tačnije, iako ga Vrhovni sud Srbije nije formalno izmenio, jedno od veća ovog suda je 24. oktobra 2001, odlučujući o reviziji drugostepene presude Okružnog suda u Beogradu koja se odnosi na Stevana Bolića i još sedmoricu prinudno mobilisanih izbeglica, ustanovilo da je država Srbija odgovorna za celokupnu štetu koju su ova lica pretrpela. U skladu s tim, Vrhovni sud Srbije preinačio je drugostepenu presudu, povećavši naknadu sa 10.000 (nešto više 166 eura) na 20.000 dinara (nešto više 333 eura) za svakog od osmorice oštećenih. Iako ovakva odluka predstavlja moralnu satisfakciju za patnje prinudno mobilisanih izbeglica, iznos dosuđenih obeštećenja je i dalje ponižavajuće mali (Saopštenje FHP, 7. mart).

Postupajući po žalbi advokata FHP, Okružni sud u Beogradu je krajem jula dosudio 800.000 dinara (nešto više od 13.333 eura) odštete porodici prinudno mobilisanog izbeglice Dušana Grbića, koji je poginuo u Bosni i Hercegovini 1995. Tako su njegova supruga i njihovo troje dece dobili po 200.000 dinara (nešto više od 3.333 eura) odštete (Saopštenje FHP, 26. jul; *Blic*, 27. jul, str. 10). Inače, prvostepeni sud je oktobra 2001. Republici Srbiji naložio da plati 50.000 dinara (nešto više od 830 eura). Žalba je podneta jer je prema tvrdnji advokata FHP prvostepeni sud propustio da oglasi Republiku Srbiju odgovornom i za štetu koju je Grbić pretrpeo posle izručenja vlastima tadašnje Republike Srpske Krajine.¹⁸¹

Iako je potvrdio visinu naknade od 50.000 dinara (nešto više od 833 eura), koju je Prvi opštinski sud bio dosudio krajem oktobra 2001. Ljubanu Mrđenoviću, izbeglici iz Hrvatske zbog nezakonitog lišenja slobode i nezakonite predaje Republici Srpskoj Krajini avgusta 1995. godine,¹⁸² Okružni sud u Beogradu je početkom marta 2002. ocenio je da je nezakonito postupanje pripadnika MUP Srbije prouzrokovalo svu štetu, koju je izbeglo lice pretrpelo od momenta kada je lišeno slobode u Srbiji, pa do povratka sa ratišta (Saopštenje FHP, 7. mart).

2.2.7. Ugrožavanje opšte sigurnosti. – Dragoljub Milanović, bivši direktor RTS, osuđen je 21. juna na devet i po godina zatvora zbog ugrožavanja opšte sigurnosti, tj. pogibije 16 radnika RTS u

---

¹⁸⁰ Vidi *Izveštaj 2001*, str. 422.

¹⁸¹ Vidi više *Izveštaj 2001*, IV.3.2.2.1, str. 422.

¹⁸² *Id.*, str. 423.

bombardovanju NATO 23. aprila 1999. godine.¹⁸³ On je osuđen zato što nije sproveo naredbu o dislokaciji ljudi u vreme ratnog stanja (*Blic*, 22. jun str. 11).¹⁸⁴ Prvog oktobra okružno tužilaštvo u Beogradu podnelo je žalbu na visinu kazne Vrhovnom sudu Srbije. Do kraja 2002. odluka po ovoj žalbi nije doneta.

Za intervenciju NATO vezana je i krivična prijava protiv komandanata Gardijske brigade VJ, koju su februara 2002. podneli roditelji vojnika poginulih u napadu na tu jedinicu u Beogradu. Po navodima roditelja poginulih vojnika, general-major Milivoje Bojović je odgovoran zato što je vojnike rasporedio na lokaciju na otvorenom prostoru, za koju je najavljeno da će biti bombardovana, a ne u obližnje sklonište (*Glas javnosti*, 22. i 25. februar str. 10 i 23). Vojno tužilaštvo u Beogradu je polovinom oktobra podnelo zahtev za sprovođenje istrage protiv Bojovića (*Glas javnosti*, 15. oktobar, str. 9).

Nevladina organizacija porodica nastradalih i unesrećenih (NOPNU) saopštila je da je sedam vojnika tokom bombardovanja NATO stradalo zbog nebrige starešina i da je ova organizacija podnela krivične prijave protiv nekoliko oficira VJ (*Politika*, 12. septembar, str. 8).

Ni u 2002. nije došlo do pomaka u slučaju eksplozije u fabrici Grmeč, koja se dogodila 23. juna 1995. i u kojoj je poginulo 11 ljudi, a devetoro je teže povređeno (*Vreme*, 21. novembar, str. 14). Naime, Vrhovni sud Srbije je marta 2001. ukinuo rešenje Okružnog suda u Beogradu, prema kome nema osnova za pokretanje krivičnog postupka protiv Rajka Unčanina, tadašnjeg direktora ovog preduzeća, i još četiri rukovodioca, Radoslava Čobanina, Slobodana Komatine, Vladice Božić i Jovana Tarabića.¹⁸⁵ Predmet je vraćen na ponovni postupak, jer je Vrhovni sud Srbije smatrao da je Okružni sud u Beogradu, neutvrdivši pravi uzrok eksplozije, preuranjeno zaključio da rukovodstvo Grmeča ne snosi odgovornost. Predmet se nalazi kod istražnog sudije u Okružnom sudu u Beogradu i u 2002. nije došlo ni do kakvih pomaka. Prema izveštajima u štampi radnici su bili žrtve eksperimenta proizvodnje raketnog goriva u fabrici koja se ne bavi takvom proizvodnjom.

Ovaj slučaj se povlači pred pravosudnim organima već sedam godina. Nakon nesreće okružni javni tužilac je podneo zahtev za sprovođenje istrage, od koga je kasnije odustao. Rodbina poginulih je, po odustajanju javnog tužioca od krivičnog gonjenja, podnela svoj zahtev za sprovođenje istrage protiv onih za koje postoje indicije da su odgovorni za teško krivično delo protiv opšte sigurnosti građana sa smrtnom posledicom (čl. 194 KZ Srbije). Pored gore navedenih lica, oštećeni su podneli i krivičnu prijavu protiv Radoslava Lukića Luleta, pomoćnika tadašnjeg šefa SDB (*Vreme*, 21. novembar, str. 13). Međutim, istražni sudija je izjavio neslaganje sa zahtevom oštećenih. Za osnov isključivanja odgovornosti sudija je uzeo naredbu tadašnjeg predsednika Srbije, Slobodana Miloševića, i tadašnjeg načelnika SDB, Jovice Stanišića, da počne proizvodnja raketnog goriva (*Vreme*, 21. novembar, str. 15).¹⁸⁶ Porodice nastradalih su uložile žalbu na takvo rešenje, pa je krivično veće Okružnog suda u Beogradu odlučivalo o zahtevu. Krivično veće Okružnog suda prihvatilo je stanovište istražnog sudije da nema mesta sprovođenju istrage. Na ovo rešenje su porodice uložile još jednu žalbu i to Vrhovnom sudu Srbije, koji je 2001. ukinuo rešenje Okružnog suda u Beogradu. Predmet je vraćen Okružnom sudu i još uvek ništa nije sproveden ponovni postupak.

2.2.8. Ugrožavanje prava na život po drugim osnovama. – Tokom 2002. godine zabeleženo je više desetina pritužbi pacijenata na rad lekara, često sa smrtnim ishodom. Srpskom lekarskom društvu i Privatnoj lekarskoj komori stiglo je 80 takvih pritužbi (*Beta*, 5. mart). Slučajevi navodnog nesavesnog lečenja, čija je posledica smrtni ishod, kao i istrage i suđenja tim povodom, zabeleženi su u Boru (*Glas javnosti*, 25. april str. 11 i *Beta* 17. jun), Podgorici (*Vijesti*, 17. jun str. 5), Beogradu (*Glas javnosti*, 20. maj str. 19 i *Večernje novosti*, 12. februar, str. 10), Šapcu (*Blic*, 27. april str. 8), Valjevu (*Danas*, 15. april str. 20), Užicu (*Večernje novosti*, 21. mart str. 11) i Nišu (*Politika*, 16. septembar, str. 9; *Glas javnosti*, 4. oktobar, str. 8).

---

¹⁸³ Zbog zloupotrebe službenog položaja Milanović je osuđen na 8 meseci, pa mu je izrečena jedinstvena kazna od 10 godina zatvora.

¹⁸⁴ Više o tom slučaju u *Izveštaj 2001*, str. 242–243.

¹⁸⁵ Postoje tvrdnje da je ista grupa ljudi koja je umešana u nedozvoljenu trgovinu oružjem s Irakom koja je otkrivena novembra 2002. umešana i u eksploziju u Grmeču (*Vreme*, 21. novembar, str. 13).

¹⁸⁶ Vidi *Izveštaj 2000*, II.2.2.4, str. 198.

Početkom septembra 2002. u Topoli je došlo do epidemije uzrokovane neispravnom vodom za piće. Obolelo je 420 građana, a direktor javnog komunalnog preduzeća, Miroslav Bogičević, uhapšen je zbog osnovane sumnje da je odgovoran za epidemiju. Nakon sedam dana provedenih u pritvoru, pušten je da se brani sa slobode (*Danas*, 31. avgust, str. 4 i 7. septembar, str. 4).

Ljudski nemar je u Srbiji, krajem 2001. i početkom 2002. godine, prouzrokovao i veliku epidemiju trihineloze u kojoj su obolela 404 građanina. Nesavesni mesari u Zrenjaninu, Novom Bečeju, Žitištu, Loznici, Batajnici, Kragujevcu, Novom Sadu i još nekim mestima su zaraženo meso koristili za spravljanje suhomesnatih proizvoda i puštali ga u promet, bez potvrde o veterinarskom pregledu. Tokom epidemije pritvoreni su vlasnici jedne mesare u Zrenjaninu i jedan republički sanitarni inspektor (*Večernje novosti* 12, 23. i 29. januar str. 11, 2 i 11). Kasnije nije bilo informacija da li je protiv njih pokrenut krivični postupak.

I u Crnoj Gori je zabeleženo više slučajeva ugrožavanja zdravlja i života ljudi, pre svega smeštajem deponija đubreta na neadekvatnim mestima. Protesti građana ovim povodom zabeleženi su u Petrovcu, Nikšiću, Grblju i Budvi. „Ni jedna deponija u Crnoj Gori nema potrebnu tehničku dokumentaciju i ne odgovara sanitarnim kriterijumima propisanim za njihovo lociranje, izgradnju i korišćenje“, izjavio je Vladan Ražnatović, konsultant za eko-menadžment. On dodaje da, osim u Podgorici, u Crnoj Gori ne postoji nijedan sistem za prečišćavanje otpadnih voda (*Monitor*, 26. april str. 30–31).

2.2.9. *Ukidanje smrtno kazne.* – Poslanici srbijanskog parlamenta usvojili su 26. februara izmene Krivičnog zakona Srbije, kojima se smrtna kazna ukida i zamenjuje kaznom zatvora od 40 godina.¹⁸⁷ Poslanici crnogorskog parlamenta su 20. juna usvojili izmene i dopune Krivičnog zakona, kojima je ukinuta smrtna kazna (*Vijesti*, 20. jun, str. 4).¹⁸⁸

Inače, u srbijanskim zatvorima, u vreme ukidanja smrtno kazne, nalazilo se 25 osuđenika na smrt (*Blic*, 27. februar, str. 10 i *Danas*, 1. mart, str. 5). Jedan od njih, Vučko Manojlović iz okoline Bojnika, 17 godina čeka na izvršenje smrtno kazne (*Politika*, 10. mart, str 9). Šestog novembra Okružni sud u Nišu mu je ukinuo smrtnu kaznu i zamenio je kaznom od 40 godina zatvora (*Blic*, 7. novembar, str. 10). Po mišljenju većeg dela stručne javnosti, osuđenici čija je presuda postala pravosnažna pre usvajanja izmena zakona kazna bi trebalo da bude zamenjena zatvorom od 40 godina. Međutim, do kraja 2002. nije doneta nijedna sudska odluka po ovom pitanju. Vrhovnom sudu Srbije nije stigao nijedan zahtev nadležnog javnog tužioca ili osuđenog lica za zamenu smrtno kazne.¹⁸⁹

2.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja

Jugoslovenski mediji su u 2002. godini češće izveštavali o policijskom zlostavljanju građana. Verovatno je da se broj ovih slučajeva nije povećao u odnosu na prethodne godine, već da su saznanja o njima redovnija, češća i iscrpnija. Prema podacima FHP, zabeleženo je više od 200 slučajeva policijske torture u Srbiji i Crnoj Gori (*Vreme*, 19. decembar, str. 29). Vrlo je verovatno da je stvaran broj znatno viši, tj. da većina slučajeva – osim najtežih – nije prijavljena.

Bez obzira na započete reforme policije, zlostavljanje se još uvek koristi kao način za dolaženje do podataka u istrazi.¹⁹⁰ Iako češće nego prethodnih godina, retko se događa da se protiv pripadnika policije za koje se osnovano sumnja da su počinili akte mučenja sprovodi istraga i pokrene krivični postupak, sem onda kada postoji veliki pritisak javnosti. Policija uvek odbija odgovornost i daje opravdanja koja su irelevantna i do sada se nije ozbiljno pozabavila tom pojavom, a kamoli preduzela disciplinske ili preventivne (edukativne) mere da zlostavljanje spreči ili kazni. U samo nekoliko slučajeva policija je suspendovala svoje pripadnike zbog sumnje da su prekoračili svoja ovlašćena.

---

¹⁸⁷ Vidi više I.4.2.1.

¹⁸⁸ *Id.*

¹⁸⁹ Razgovor sa sudijom Vrhovnog suda Srbije Vidom Petrović-Škero, arhiva Beogradskog centra za ljudski prava, septembar 2002.

¹⁹⁰ O slučajevima zlostavljanja Roma od strane policije vidi II.2.1.1.1.

Samo u Srbiji su zabeležene odluke o dosuđivanju naknade zbog policijskog zlostavljanja, kao i osuđujuće presude protiv policajaca. Međutim, visina kazne je obično nesrazmerno niska.¹⁹¹ Može se zaključiti da zlostavljanje još uvek ostaje nekažnjivo u Srbiji, a pogotovo u Crnoj Gori.

Nesprovođenje delotvorne i hitne istrage predstavlja kršenje zabrane mučenja, nečovečnog i ponižavajućeg postupanja (*Asenov i drugi protiv Bugarske*, ECHR, App. No. 24760/94 (1998)). Komitet protiv mučenja UN je u svojoj dosadašnjoj praksi dva put konstatovao da je SRJ prekršila ovu obavezu prema Konvenciji protiv mučenja.

Novembra 2002. Komitet je u slučaju *Hajrizi i drugi protiv Jugoslavije*¹⁹² (Comm. No. 161/2000) utvrdio da je SRJ povredila ovo pravo na hitnu i nepristrasnu istragu i pravo na delotvoran pravni lek (čl. 12 i 13 Konvencije protiv mučenja) u slučaju uništenog romskog naselja u Danilovgradu.¹⁹³ Ovo naselje je spaljeno 1995. kao odmazda za silovanje jedne neromske devojčice koje su navodno počinili stanovnici tog romskog naselja. Komitet je naglasio da je uništavanje i spaljivanje naselja predstavlja kršenje člana 16 koji zabranjuje svirepe, nečovečne ili ponižavajuće postupke i kazne. Policija, koja je bila prisutna tokom pogroma, nije preduzela nikakve mere kako bi ga sprečila. Takođe, krivični postupak protiv počinitelaca, kao ni policajaca koji su čitav događaj samo posmatrali, nikada nije pokrenut, niti je dosuđena naknada štete žrtvama.¹⁹⁴ Komitet je naložio Jugoslaviji da sprovede delotvornu istragu, kazni počinioce pogroma i obezbedi žrtvama pravičnu i adekvatnu, kao i da obavesti Komitet o koracima koje je tim povodom preduzela u roku od 90 dana od uručjenja odluke.

U slučaju *Ristić protiv Jugoslavije*¹⁹⁵ (Comm. No. 113/1998) od maja 2001, Komitet je utvrdio da je SRJ povredila pravo na hitnu i nepristrasnu istragu i pravo na delotvoran pravni lek (čl. 12 i 13 Konvencije protiv mučenja) Milana Ristića iz Šapca, koji je preminuo 13. februara 1995.¹⁹⁶ Policija je tvrdila da je u pitanju samoubistvo, ali postoji osnovana sumnja da su trojica policajaca ubila Milana Ristića. Komitet je u svojoj odluci od 11. maja 2001. naložio SRJ da oštećenima omogući pravo na pravni lek, da sprovede istragu, kao i da ga o preduzetim merama izvesti. Pravosudni organi u Srbiji nisu ništa preduzeli kako bi postupili prema odluci Komiteta. Ovakvo ignorisanje odluke organa, čiju je nadležnost SRJ prihvatila, navelo je roditelje pokojnog Ristića i FHP, koji je i pokrenuo slučaj pred Komitetom protiv mučenja, da se aprila 2002 obrate Prvom opštinskom sudu tužbom za naknadu štete (Saopštenje FHP, 9. april; *Blic*, 10. april, str. 8).

Šef kancelarije Visokog komesarijata UN za ljudska prava u SRJ Ričard Toul (*Richard Towle*) je krajem juna izjavio da su reforme u policiji, zatvorima i sudstvu znatno napredovale od oktobra 2000. „Mučenja se i dalje, navodno, dešavaju, a sudsko gonjenje u tim slučajevima napreduje sporo. I dalje postoji zabrinutost da su neki mučitelji izvan domašaja zakona“, rekao je Toul (*Beta*, 25. jun).

Jugoslovenski parlament je polovinom januara obrazovao komisiju koja će utvrditi pod kojim uslovima su izdržavali kaznu Albanci u Srbiji, kao i Srbi na Kosovu i Metohiji, odakle dolazi mnogo primedbi na njihov tretman (*Beta*, 16. januar).

2.3.1. *Tortura u Srbiji.* – U 2002. u medijima su zabeleženi slučajevi policijske torture u Trgovištu (*Politika*, 9. mart, str. 11), Beogradu (Saopštenje FHP, 11. mart; *Blic*, 12. mart, str. 10; Saopštenje FHP, 31. mart), Prokuplju (*Glas javnosti*, 5. februar, str. 5 i *Blic*, 19. i 26. februar, str. 11), Pančevu (*Glas javnosti*, 8. mart, str. 10), Šapcu (*Glas javnosti*, 14. jun, str. 14), Leskovcu (*Blic*, 29. jun, str. 11), Mladenovcu (Saopštenje FHP, 16. jul; *Dan*, 17. jul, str. 9 i *Danas*, 24. jul, str. 5), Vranju (Saopštenje FHP, 22. novembar) i Zemunu (Saopštenje FHP, 5. decembar).

---

¹⁹¹ Vidi više u II.2.3.1.

¹⁹² CAT/C/29/D/161/2000.

¹⁹³ Ovu predstavku su u ime žrtava Komitetu podneli FHP, European Roma Rights Centre iz Budimpešte i Dragan Prelević, advokat iz Podgorice.

¹⁹⁴ Iako Konvencija protiv mučenja eksplicitno predviđa pravo na odštetu samo za žrtve torture (čl. 14), Komitet smatra da u pozitivne obaveze SRJ i u ovom slučaju spada pravo na odštetu.

¹⁹⁵ CAT/C/26/D/113/1998.

¹⁹⁶ Vidi *Izveštaj 1998*, II.3.3.2.2. i *Izveštaj 2001*, str. 245–246.

Najviše slučajeva policijske torture zabeleženo je u Leskovcu, Surdulici, Vladičinom Hanu i Vranju (*Blic*, 6. jun, str. 9; 12. septembar, str. 10). Dobrosav Nešić, predsednik Odbora za ljudska prava iz Leskovca, izjavio je da je, nakon oktobra 2000. godine, u Jablaničkom i Pčinjskom okrugu bilo 120 slučajeva policijske torture (*Blic*, 6. jun, str. 9). Srbijski ministar policije Dušan Mihajlović je te optužbe odbacio kao neosnovane. „Tortura kao metod rada ne postoji i to je stvar prošlosti“, rekao je on, ne isključujući mogućnost pojedinačnih slučajeva zloupotrebe položaja i prekoračenje ovlašćenja (*Blic*, 6. jun, str. 9).

Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava podneo je do kraja 2002. trideset krivičnih prijava zbog brutalnih postupaka novopazarske policije (*Beta*, 14. decembar). Podnete su krivične prijave zbog policijske torture građana u Novom Pazaru (*Beta*, 14. decembar), Tutinu (Saopštenje FHP, 10. i 25. januar; *Beta*, 6, 8, 10. i 11. januar i *Danas*, 12. januar, str. 11) i Sjenici (*Beta*, 1. februar). Semiha Kačar, predsednica Sandžačkog odbora za zaštitu ljudskih prava, izjavila je da u policiji u Sandžaku sede isti ljudi koji su u proteklih deset godina zlostavljali oko 15.000 ljudi (*Glas javnosti*, 25. maj, str. 5).¹⁹⁷

Prema podacima srbijske policije, tokom prve polovine 2002. policajci su upotreбили sredstva prinude u 408 slučajeva, od čega u šest slučajeva neopravdano. Na rad i ponašanje podnete su 392 žalbe, od kojih su 43, prema mišljenju policije, bile osnovane. Protiv 35 pripadnika policije pokrenut je disciplinski postupak, konstatuje se u izveštaju policije (*Glas javnosti*, 12. jul, str. 11).

Ovde će detaljnije biti opisani samo slučajevi policijske torture koji su izazvali više interesa javnosti.

Milan Jezdović (24) preminuo je 4. decembra tokom ispitivanja u prostorijama beogradske policije. MUP Srbije saopštio je da je Jezdović prilikom hapšenja pokušao da pruži otpor i da je preminuo od posledica srčanog udara. Takođe, policija je naglašavala da je u Jezdovićevom stanu pronađena veća količina droge. Porodica preminulog sumnja u navode policije, pozivajući se na fotografije njegovog tela, na kojima se jasno vide modrice i rane po licu. Istražni sudija Okružnog suda u Beogradu najavio je pokretanje istrage kada mu budu dostavljeni nalazi obdukcije. Aleksandar Drašković, koji je uhapšen sa Jezdovićem, tvrdi da su ih policajci mučili strujom, tukli pendrecima i davili najlon kesama (*Politika*, 10. decembar, str. 15; *Danas*, 12. decembar, str. 17).

Policija je u reakciji na optužbe saopštila da je „Jezdović poznat policiji kao dugogodišnji narkodiler“ očigledno ne znajući da je mučenje, nečovečno ili ponižavajuće postupanje apsolutno zabranjeno.

Krajem februara 2002. trojica neidentifikovanih policajca iz OUP Smederevo brutalno su pretukli i mučili strujom Beograđanina Vladimira Radojčića (28). Oni su ga na putu za Smederevo i u policijskoj stanici u Smederevu šutirali, drškama pištolja udarali u glavu i pekli strujom po nogama i genitalijama. Pošto je došao kući, otišao je u Urgentni centar, gde su mu konstatovani prelom levog skočnog zgloba, brojni podlivi i opekotine. Radojčić nije od policajaca dobio nikakvu potvrdu o privođenju ili zadržavanju u stanici (Saopštenje FHP, 5. mart).

Beogradski centar za ljudska prava naglasio je obavezu vlasti da ovaj, kao i svaki drugi slučaj u kome postoji osnovana sumnja da se dogodio akt mučenja ili ponižavajućeg postupanja, istraži i počinioce kazni (Saopštenje, Beogradski centar za ljudska prava, 11. mart). Radna grupa srbijskog ministarstva policije, formirana za ovaj slučaj, zaključila je da „Radojčić, koji je od ranije poznat policiji i koji je osuđivan za više teških krivičnih dela, povrede zadobio pokušavajući da pobjegne od policije“. U tom saopštenju se tvrdi da je lekarska potvrda o povredama, koje je Radojčić dobio u Urgentnom centru u Beogradu „lažna i pribavljena od prijatelja lekara“. Inače, u izveštaju lekara specijaliste između ostalog piše da su utvrđeni „modrice na leđima i vratu, otok i podliv na laktu i opekotine sa otocima na obe strane skočnih zglobova“ (*Večernje novosti*, 6. i 8. mart, str. 15; *Glas javnosti*, 7. mart, str. 3; *Blic*, 8. mart, str. 9; *Beta*, 11. mart i *Politika*, 27. mart, str. 10).

Srbijsko Ministarstvo unutrašnjih poslova saopštilo je da su pripadnici beogradske policije i službenici državne bezbednosti 27. oktobra 2002. uhapsili Nikolu Maljkovića (30), osumnjičenog za

---

¹⁹⁷ Procena FHP je da u sastavu policije u Sandžaku ima oko 17 odsto Bošnjaka, što je znatno manje od njihove zastupljenosti u stanovništvu ove regije (FHP, izlaganje Dragana Laloševića na okruglom stolu *Prava manjina – Bošnjaci u Srbiji*, 14. decembar).

ubistvo generala policije Boška Buhe.¹⁹⁸ Advokat osumnjičenog izjavio je 30. oktobra da se Maljković nalazi u zatvorskoj bolnici, da su mu polomljeni ruka i nekoliko rebara i da ima modrice po celom telu. Policija nije dala objašnjenje za Maljkovićeve povrede (Saopštenje HRW, 1. novembar; *Politika*, 1. novembar, str. 11). HRW je izrazio zabrinutost zbog moguće umešanosti policije u incident od 29. oktobra, kada je jedan od osumnjičenih prebijen pošto je pušten iz pritvora, a pre nego što je ponovo uhapšen u jednoj od beogradskih bolnica. Neki izvori navode da je policajce razbesnela odluka istražnog sudije Petog opštinskog suda da Dragana Ilića (46) pusti iz pritvora (Saopštenje HRW, 1. novembar). Beogradski centar za ljudska prava, u saopštenju povodom ovih slučajeva, ukazao je na obavezu državnih organa da spovedu hitnu i delotvornu istragu u svim slučajevima kada su hapšenja lica osumnjičenih za krivična dela izvedena pod sumnjivim okolnostima, a očigledni su tragovi zlostavljanja (Saopštenje, Beogradski centar za ljudska prava, 6. novembar).

Ima ozbiljnih indicija da je beogradska policija zlostavljala Aliju Delimustafića, bivšeg ministra policije Bosne i Hercegovine. Portparol Prvog opštinskog suda u Beogradu izjavio je da je istražni sudija kod Delimustafića prilikom prva dva ispitivanja uočio „manje krvne podlive ispod oba oka“. Delimustafićev advokat izjavio je da poseduje pouzdana saznanja da je srbijanski DB prilikom hapšenja teško zlostavljao njegovog klijenta (*Beta*, 25. januar). Inače, Delimustafić je uhapšen u Beogradu 17. januara i krajem marta osuđen na tri meseca zatvora zbog posedovanja lažnih isprava. On je maja izručen vlastima Bosne i Hercegovine, gde ga čeka suđenje za zloupotrebu položaja i falsifikovanje isprava (*Danas*, 27. mart, str. 5; *Glas javnosti*, 28. maj, str. 17 i *Reporter*, 4. jun, str. 17).

2.3.1.1. Pokretanje postupka povodom zlostavljanja u Srbiji. – U osam sudskih presuda povodom policijske torture i zlostavljanja donetih počev od oktobra 2000. godine pripadnici policije su, čak i u slučajevima nanošenja ozbiljnih telesnih povreda, osuđeni na zatvorske kazne u trajanju manjem od osam meseci. Izuzetak je odluka iz avgusta 2002,¹⁹⁹ gde je policajac osuđen na 18 meseci zatvora (Saopštenje HRW, 1. novembar).

Opštinski sud u Vršcu osudio je policajce Igora Janjića i Nenada Atanackovića 13. juna 2002. godine na po dva meseca zatvora, uslovno na godinu dana zbog zlostavljanja Georga Tanija. Osuđeni policajci pokušali su da od Tanija batinanjem izvuku priznanje u policijskoj stanici u Plandištu 23. decembra 2000. godine (Saopštenje FHP, 14. jun; *Danas*, 15. jun, str. 22).

U 2002. godini su u postupku, pokrenutom na osnovu krivične prijave FHP još od aprila 1994, osuđeni policajci zbog zlostavljanja građana bošnjačke nacionalnosti. Naime, 1. jula 2002, odlukom Okružnog suda u Užicu, policajci SUP Prijepolje, Momir Laković, Nenad Puzović i Ratimir Dučić osuđeni su na pet meseci zatvora zbog krivičnog dela iznuđivanja iskaza (čl. 65, st. 2 KZ Srbije), izvršenog 17. februara 1994, u policijskoj stanici Prijepolje (Saopštenje FHP, 4. jul; *Glas javnosti*, 5. jul, str. 11).²⁰⁰

Peti opštinski sud u Beogradu osudio je 8. jula 2002. Dragana Ninkovića i Gorana Krstića, policajce SUP Voždovac, na po tri meseca zatvora zbog krivičnog dela zlostave u službi (čl. 66 KZ Srbije).²⁰¹ U postupku je utvrđeno da su Ninković i Krstić 7. maja 1998. pretukli Roma Krstu Kalinovića (1976), nanevši mu pritom brojne povrede. Policajci su pokušavali da Kalinoviću iznude obaveštenja o nekim krivičnim delima koja su se dogodila u delu grada u kom stanuje (Saopštenje FHP, 9. jul; *Danas*, 10. jul, str. 5). Nema podataka da li je ova presuda do kraja 2002. postala pravosnažna.

Početkom oktobra 2002, odlukom Opštinskog suda u Vrbasu policajci OUP Srbobran Saša Mladenović i Željko Bukinac osuđeni su na po osam meseci zatvora, uslovno na godinu dana, zato što su

---

¹⁹⁸ O ubistvu generala Buhe vidi više II.2.2.1.

¹⁹⁹ Vidi dole slučaj policijskog inspektora iz Surdulice Dragoslava Jovanovića, koga je Vrhovni sud Srbije osudio na 18 meseci zatvora zbog iznuđivanja iskaza.

²⁰⁰ Kasim Hajdarević i Imzo Kamberović su privedeni tokom akcije prikupljanja oružja u Prijepolju, a zbog sumnje da nelegalno poseduju oružje. Pošto u njihovim kućama oružje nije nađeno, oni su 24 časa bili izloženi zlostavljanju policajaca, u kome su se isticali Laković, Puzović i Dučić, kako bi im se iznudilo priznanje gde su oružje sakrili. Hajdarević je tada zadobio teške telesne povrede, a Kamberoviću je teško narušeno zdravlje.

²⁰¹ Advokati FHP, koji su juna 1998. podneli krivičnu prijavu, zastupali su u postupku žrtvu mučenja.

14. jula 2000. pretukli slikara Dragana Šijačkog iz Novog Sada, nanevši mu teške telesne povrede. Treći član patrole, policajac Danijel Galić, protiv koga je takođe vođen postupak, na sudu je oslobođen optužbe (Saopštenje FHP, 9. oktobar; *Beta*, 14. oktobar).²⁰² Nema podataka da li je uložena žalba višem sudu.

Vrhovni sud Srbije je početkom avgusta osudio policijskog inspektora iz Surdulice Dragoslava Jovanovića na 18 meseci zatvora zbog iznuđivanja iskaza. Prvostepenom presudom Okružnog suda u Vranju Jovanović je bio osuđen na deset meseci zatvora. Vrhovni sud Srbije povisio je kaznu jer se nad žrtvom „iživljavao i iskazivao upornost u ... ponižavanju tokom petosatnog ispitivanja“ (*Beta*, 9. avgust).

Početkom juna, takođe u Beogradu, počelo je suđenje trojici policajaca koji su optuženi da su u martu 1995. pretukli Dušana Lukića kako bi mu iznudili priznanje. Lukić je dve nedelje nakon puštanja iz policije preminuo a optuženi policajci su na početku procesa izjavili da „nije bilo iznuđivanja iskaza“ i negirali da su „bilo koga tukli“ (*Blic*, 4. jun i 24. septembar, str. 9 i 11).

U nekoliko navrata policija je suspendovala svoje pripadnike zbog sumnje da su prekoračili ovlašćenja i zlostavljali građane. To se dogodilo u Sjenici (*Glas javnosti*, 4. februar, str. 11), Leskovcu (*Danas*, 2. i 4. jul, str. 13 i 5) i Beogradu (*Danas*, 27. septembar, str. 16).

Novosadska policija je u martu podnela krivičnu prijavu protiv dvojice svojih pripadnika. Oni su osumnjičeni da su 9. februara naneli teške telesne povrede Marku Brkiću (Saopštenje FHP, 25. februara; *Blic*, 12. mart, str. 10). Zbog maltretiranja privedenih smenjeni su, početkom maja, šef odseka za suzbijanje opšteg kriminala u Vranju Spasoje Dinić i još jedan policajac (*Večernje novosti*, 9. maj, str. 11). Okružno tužilaštvo iz Novog Pazara je 14. decembra otvorilo istragu protiv Milića Karloičića, bivšeg inspektora novopazarskog SUP, optuženog za iznuđivanje dokaza od više lica. Advokat JUKOM je izjavio da je ovo prva istraga po prijavi za takvo krivično delo u Sandžaku. (*Beta*, 14. decembar). Do kraja 2002. nije bilo dostupnih podataka da li je protiv svih ovih policajaca pokrenut krivični postupak.

2.3.1.2. Naknade štete za slučajeve policijskog zlostavljanja. – U postupku za naknadu štete Opštinski sud u Vršcu je u avgustu 2001. godine Georgu Taniju dosudio iznos od 15.000 dinara (250 eura). Postupak je vođen na osnovu krivične prijave FHP (Saopštenje FHP, 14. jun; *Danas*, 15. jun, str. 22).²⁰³

Prvi opštinski sud u Beogradu doneo je presudu, kojom je Republici Srbiji nalaže da Danici Drašković, supruzi lidera SPO, isplati naknadu od 330.000 dinara (5.500 eura) zbog teških telesnih povreda zadobijenih tokom hapšenja juna 1993. godine, kome se ona nije opirala (*Danas*, 3. septembar, str. 5).

Opštinski sud u Novom Sadu naložio je Republici Srbiji da Stevanu Dimiću, građaninu romske nacionalnosti, isplati odštetu od 240.000 dinara (4.000 eura) zbog policijskog zlostavljanja. Naime, Dimić je bio optužen jer je navodno silovao jednu petnaestogodišnju devojčicu. Po hapšenju policajci su pokušali batinanjem da iznude priznanje od Dimića. Aprila 2000. godine, Dimić je oslobođen optužbi (*Reporter*, 5. novembar, str. 14).

Prvi opštinski sud u Beogradu dosudio je krajem novembra odštetu od 210.000 dinara (3.500 eura) Đorđu Lazareviću zbog zadobijenih teških telesnih povreda. Njega je policija povredila 29. septembra 1999. za vreme demonstracija protiv režima Slobodana Miloševića (Saopštenje FHP, 27. novembar).

2.3.1.3. Zatvori u Srbiji. – Ministarstvo pravde Srbije saopštilo je krajem septembra da se u 28 zatvora u Srbiji nalazi 6.000 ljudi, od čega je 5.000 osuđenih i 1.000 pritvorenih (*Blic*, 28. septembar, str. 10).

U periodu od aprila do avgusta 2002. godine, tim Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji obišao je kazneno-popravni zavod (KPZ) za maloletnike u Valjevu, KPZ u Nišu i KPZ otvorenog tipa Padinska Skela kod Beograda (Izveštaj Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji o monitoringu zatvora, novembar 2002). Iako su u ovim ustanovama primećeni zapuštenost i posledice nemira iz 2000. i poplava iz 2001, uslovi života i smeštaj zatvorenika uglavnom se ocenjuju kao zadovoljavajući i u skladu s evropskim standardima. Primećen je nedostatak materijalnih sredstava za ličnu higijenu osuđenika, kao i za održavanje pristojne temperature tokom zime (Izveštaj Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji o monitoringu zatvora, avgust 2002).

---

²⁰² *Izveštaj 2001*, II.2.3.1, str. 231.

²⁰³ O slučaju zlostavljanja Tanija vidi više II.2.3.1.1.

Većina zatvorenika smatra da je korupcija raširena i da se sve može kupiti, pa čak i „premeštaj u otvoreno odeljenje ili neka druga pogodnost“, dok uprave i zatvorsko osoblje ne isključuju mogućnost njenog postojanja, ali smatraju da je ona manja i da ne utiče bitno na zakonitost postupanja i odnos prema zatvorenicima (Izveštaj Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji o monitoringu zatvora, avgust 2002).

Marta 2002. bolji tretman tražilo je preko 700 zatvorenika u zatvoru Zabela u Požarevcu. Oni su stupili u štrajk glađu tražeći bolje uslove. Nakon dogovora sa Vladanom Batićem, srbijanskim ministrom pravde, da imaju četiri umesto dva sata šetnje dnevno, da im se omogući gledanje TV programa, da se instaliraju telefonske govornice i da se nabave neophodni lekovi, štrajk je prekinut (*Blic*, 26. i 27. mart, str. 10 i 9).

2.3.2. Tortura u Crnoj Gori. – Prema tvrdnji građana u Bijelom Polju, Podgorici, Beranama, Danilovgradu, Pljevljima, Cetinju, Baru i Nikšiću, policija je pribegavala zlostavljanju kako bi iznudila priznanje da su počinjena krivična dela ili iz drugih razloga (*Dan*, 29. mart, 7. april, 7, 8. i 9. maj, 14. avgust, 3, 15, 22. i 24. oktobar, 9. i 20. novembar, str. 8 i 9; *Vijesti*, 30. mart, 12. april, 24. jul, 22. avgust, 13. i 15. novembar, str. 5; Saopštenje FHP, 23. jul). U medijima do kraja 2002. godine nije bilo podataka da li je u ovim slučajevima sprovedena istraga, odnosno da li je pokrenut krivični postupak.

Crnogorska policija je zlostavljala i izbeglice s Kosova i Metohije jula 2002. u izbegličkom kampu u Kamenovu. Pri tom su policajci navodno pretukli vlasnika zemljišta na kome se kamp nalazi. Povodom ovog incidenta protestovali su crnogorski novinari, kojima su policajci pretili i oduzeli opremu pa tako i onemogućili da izveštavaju (*Danas*, 12. jul, str. 2 i *Dan*, 13. jul, str. 8).

2.3.2.1. Pokretanje postupka povodom zlostavljanja u Crnoj Gori. – U Crnoj Gori nekoliko puta su pokretani postupci protiv policajaca za koje se osnovano sumnja da su zlostavljali građane.

Viši sud u Bijelom Polju je 4. marta ukinuo oslobađajuću presudu policijskom inspektorcu Željku Goluboviću i obnovio postupak. On je optužen da je 10. novembra 1999. batinama pokušao da iznudi priznanje od Bojana Tošića. Sud u Pljevljima je u oktobru 2001. oslobodio Golubovića optužbe a Viši sud u Bijelom Polju obnovio je postupak uz obrazloženje da su u prethodnom postupku „počinjene povrede krivičnog postupka i zakona“, kao i da je „pogrešno utvrđeno činjenično stanje“ (*Dan*, 5. mart, str. 8; Saopštenje FHP, 4. mart).

Krajem jula istražni sudija u Podgorici produžio je pritvor jednom policajcu zbog osnovane sumnje da je počinio krivično delo nanošenja teških telesnih povreda sa smrtnim posledicama. Naime, on je osumnjičen da je 28. jula u svađi udario jednog građanina koji je pao na asfalt i zadobio smrtne povrede (*Dan*, 31. jul, str. 9).

Policajci interventnog odeljenja iz Berana Velibor Rahović, Srđan Šćekić, Miljan Đerković, Zoran Tajić i Radoman Tijanić suspendovani su i protiv njih je pokrenuta istraga kako bi se utvrdilo da li su prekoračili ovlašćenja (*Dan*, 8. avgust, str. 8).

Dvojica policajaca – Vladimir Šiljak i Mevludin Hasanović – suspendovani su zbog toga što su u više navrata 1. januara zlostavljali Darka Kneževića (20). (Saopštenje FHP, 28. januar; *Dan*, 3, 9. i 11. januar, str. 4, 9 i 9 i *Vijesti*, 5. januar, str. 6). Do kraja 2002. nije bilo novih informacija o tom slučaju.

2.3.2.2. Zatvori u Crnoj Gori. – U Crnoj Gori u 2002. nije sproveden nijedan sveobuhvatni postupak nadgledanja situacije u zatvorima.

Krajem septembra, 200 osuđenika zatvora u Spuzu štrajkovalo je glađu zahtevajući bolje uslove. Štrajk je obustavljen nakon obećanja direktora Zavoda za izvršenje krivičnih sankcija da će se uslovi izdržavanja kazne poboljšati (*Vijesti*, 27. septembar, str. 9).

2.3.3. Zlostavljanje u školi. – Novim Zakonom o osnovnim školama i Zakonom o srednjim školama zabranjeno je fizičko zlostavljanje učenika, što je i međunarodni standard (*Campbell i Cosans protiv Ujedinjenog Kraljevstva* ECHR, App. No. 7511/76, 7743/76 (1982)). Međutim, u 2002. godini neki profesori su fizički kažnjavali učenike. Tako je Rade Đurđević, iz jedne osnovne škole u okolini Niša, marta 2002. ošamario učenika sedmog razreda N. S. koji je od toga zadobio kontuziju glave. Nastavnik nije poricao događaj i izjavio je da „to nije bio jak udarac“ i da ga je „učenik više puta provocirao“. Uprava škole je nastavnika premestila u drugo odeljenje i pokrenula disciplinski postupak (*Glas javnosti*, 14. mart, str. 3). Takođe, profesorka istorije u jednoj beogradskoj osnovnoj školi fizički je napala dvojicu učenika

osmog razreda. Nastavnica, koja se i ranije tako ponašala, objasnila je „da nije mogla da se suzdrži“ (*Blic*, 14. jun, str. 8).

Nastavnik osnovne škole u Petrovcu Veselin Mićović suspendovan je u septembru zbog fizičkog maltretiranja trojice učenika (*Vijesti*, 20. septembar, str. 7).

2.4. Zabrana ropstva i prinudnog rada

Zajednički izveštaj OEBS/BDILJP, UNICEF i UNOHCHR iz juna 2002. godine ukazuje na porast trgovine ljudskim bićima na teritoriji SRJ. „Jugoslavija je uglavnom tranzitna ali i zemlja porekla u švercu ljudi, a neki od glavnih puteva trgovine ženama i decom vode kroz Beograd i Sandžak“, konstatovala je Mari Blek (*Mary Black*), koordinator programa UNICEF u SRJ. Po podacima ove organizacije cena ljudskog bića u SRJ se kreće do 5.000 eura (*Beta*, 28. jun i *Večernje novosti*, 28. jun, str. 11).

U Izveštaju američkog Stejt departmenta za 2002. godinu, SRJ je označena kao zemlja koja čini značajne korake u prevenciji i suzbijanju trgovine ljudima.²⁰⁴ Ona još uvek prvo zemlja tranzita, a u manjoj meri zemlja porekla i destinacije žrtava trgovine ženama zbog seksualne eksploatacije.²⁰⁵ U 2002. godini je borba protiv trgovine ljudskim bićima u svrhu seksualne eksploatacije u SRJ pojačana. Inače, u jugoslovenskom zakonodavstvu jedino se u KZ Crne Gore inkriminiše trgovina ljudima kao takva.²⁰⁶ Zapaženo je da veći broj žena žrtava trgovine ljudima iz uže Srbije nego ranije dospeva u Crnu Goru ili na Kosovo.²⁰⁷

Srbijanska i crnogorska policija su u 2002. godini preduzele nekoliko opsežnih akcija da bi pronašle i neutralizovale centre trgovine ljudima i prisilne prostitucije. Svakako je najznačajnije bilo hapšenje zamenika državnog tužioca Crne Gore, Zorana Piperovića, osumnjičenog za umešanost u trgovinu ljudima. U neke slučajeve trgovine ljudima u Crnoj Gori bili su umešani i pripadnici policije.²⁰⁸

Takođe, tokom 2002. u SRJ je vođena velika medijska kampanja o trgovini ljudskim bićima, u kojoj su učestvovali država, jugoslovenske nevladine i međunarodne vladine i nevladine organizacije.²⁰⁹ U Beogradu je početkom aprila otvoren prvi regionalni centar za prikupljanje podataka o žrtvama trgovine ljudima. „Prikupljanje podataka u ovoj oblasti je veoma važno za efikasniju borbu protiv ovog zla jer se procenjuje da potpuni podaci postoje samo o 30 odsto žrtava“, ocenila je koordinator Pakta za stabilnost Helga Konrad (*Helga Konrad*). Treba pomenuti da u Beogradu i Podgorici postoje prihvatilišta za žrtve trgovine ljudskim bićima (*Blic*, 6. april, str. 12).

2.4.1. Trgovina ljudskim bićima u Srbiji. – Po podacima iz Izveštaja OEBS/BDILJP, UNICEF i UNOHCHR Srbija je „centralna tranzitna tačka za trgovinu ljudskim bićima ka BiH, Makedoniji, zapadnoj Evropi i Kosovu“ (*Beta*, 28. jun i *Večernje novosti*, 28. jun, str. 11).²¹⁰

U izveštaju o rezultatima rada Resora javne bezbednosti MUP Srbije ostvarenih u periodu januar – maj 2002. godine, podnete su 92 krivične prijave protiv vlasnika ugostiteljskih objekata, kao i lica koja su učestvovala u trgovini ljudima.²¹¹

---

²⁰⁴ Vidi US Department of State, *Victims of Trafficking and Violence Protection Act 2000: Trafficking in Persons Report*, 2002, str. 12. <<http://www.state.gov/g/tip/rls/tiprpt/2002>>. U Izveštaju su izneseni podaci, prikupljeni u vremenskom periodu od aprila 2001. do marta 2002.

²⁰⁵ *Id*, str. 109.

²⁰⁶ Vidi više I.4.4.4.

²⁰⁷ Vidi UNICEF, UNOHCHR, OSCE/ODIHR, *Trafficking in Human Beings in South Eastern Europe – Current Situation and Responses*, 2002, str. 88 i 97, <<http://www.unicef.org/sexual-exploitation/trafficking-see.pdf>>

²⁰⁸ Vidi više 2.4.2.

²⁰⁹ Vidi US Department of State, Vidi fusnotu 204, str. 109.

²¹⁰ UNICEF, UNOHCHR, OSCE/ODIHR, *Trafficking in Human Beings in South Eastern Europe – Current Situation and Responses*, 2002, str. 80.

²¹¹ Vidi na <<http://www.mup.sr.gov.yu/domino/mup.nsf/index.html>>

Prema podacima srbijanske policije iz septembra 2002. otkriveno je 397 državljanke Rumunije, Moldavije, Ukrajine, Bugarske i Belorusije koje su se bavile između ostalog i prostitucijom. Njih 48 su bile žrtve trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije (*Politika*, 26. septembar, str. 11; *Blic*, 7. decembar, str. 11).

U drugoj polovini januara samo u toku jedne noći srbijanska policija je izvršila kontrolu 441 objekta na teritoriji Srbije, za koje se sumnjalo da imaju veze sa trgovinom ljudima i prostitucijom. Privedeno je 150 lica i podneto je 13 krivičnih i preko 100 prekršajnih prijava (*Beta*, 24. januar).

U 2002. u borbi protiv trgovine ljudima sprovedene su akcije u Leskovcu (*Danas*, 20–21. jul, str. 15), Beogradu (*Politika*, 2. avgust, str. 1; *Glas javnosti*, 17. oktobar, str. 9), Vitoševcu kod Aleksinca (*Glas javnosti*, 9. oktobar, str. 9), Smederevu (*Politika*, 26. novembar, str. 9) i selu Starčevo kod Pančeva (*Beta*, 24. januar). Tada su vlasnici kafića, noćnih klubova i motela, u kojima su devojke iz Moldavije, Rumunije i Ukrajine bile prinuđene na prostituciju, uhapšeni zbog postojanja osnovane sumnje da su počinili krivična dela zasnivanja ropskog odnosa i posredovanja u bavljenju prostitucijom. Do zaključenja izveštaja nije bilo podataka da li su protiv ovih lica pokrenuti krivični postupci.

2.4.2. *Trgovina ljudskim bićima u Crnoj Gori.* – Crnogorska policija je početkom decembra uhapsila zamenika državnog tužioca Crne Gore, Zorana Piperovića, osumnjičenog za umešanost u trgovinu ljudima, a istražni sudija mu je odredio pritvor od 30 dana (*Vijesti*, 2. decembar, str. 9). Njegovom hapšenju prethodilo je hapšenje Ekrema Jašarevića i Irfana Kurpejovića iz Podgorice, osumnjičenih za isto delo. Istraga se zasniva na izjavi Moldavke S. Č, žrtve trgovine ljudima, koja se u Sigurnoj ženskoj kući u Podgorici nalazi pod specijalnom zaštitom policije (*Vijesti*, 29. novembar i 2. decembar, str. 9). Ljiljana Raičević, iz Sigurne ženske kuće u Podgorici izjavila je da je ova Moldavka 48. slučaj trgovine ljudima u Crnoj Gori (*Danas*, 7. decembar, str. 2).

Zastupnik Moldavke S. Č, advokat Dragan Prelević, izjavio je da će u aferi trgovine ljudima, u kojoj je njegov klijent ključni svjedok, biti uhapšeno još najmanje 50 osoba, od kojih je svaka pojedinačno napravila po desetak krivičnih dela. „Brojne su pretnje državnih funkcionera, pretnje sudskim organima, svim ljudima koji pomažu žrtvi. Dobili smo, navodno, prijateljske savete da se okanemo S. Č i neke telefonske prijatelje koje ne smatramo ozbiljnim”, rekao je Prelević.

Tokom 2002. MUP Crne Gore podneo je 13 krivičnih prijava protiv 29 osoba zbog osnovane sumnje da su počinili krivično delo trgovine ljudima i posredovanja u vršenju prostitucije. U poslednje dve godine crnogorski MUP je na teritoriji Crne Gore pronašao, a potom i vratio u matičnu državu, 46 devojaka za koje se osnovano sumnjalo da su bile ili bi eventualno postale žrtve trgovine ljudima (*Vijesti*, 2. decembar, str. 9). Inače, od oktobra 2001. do aprila kroz Sigurnu žensku kući prošla je 31 devojka iz više zemalja Evrope. „Sve ove devojke su preplašene i često toliko isprebijane da su danima morale da se leče“, izjavila je jedna od upravnica ove ustanove (*Blic*, 20. april, str. 10).

Ima indicija da su u neke slučajeve trgovine ljudima umešani i pripadnici crnogorske policije. Tako je bilo u slučaju maloletne Podgoričanke koju je 10. aprila pronašla policija i sa još četiri maloletne devojke iz ovog grada, koje su nekoliko puta prodavane i prebacivane u Albaniju, verovatno radi bavljenja prostitucijom (*Vijesti*, 18. i 27. april, str. 7 i 14. maj, str. 5 i *Monitor*, 12. jul, str. 24). Do kraja 2002. nije bilo podataka da li je pokrenut postupak protiv osumnjičenih. Sličan slučaj dogodio se u Kolašinu, gde je policija uhapsila Milivoja Rakočevića, službenika MUP Crne Gore, i Vladana Bakića zbog osnovane sumnje da su počinili krivična dela trgovine ljudima i iznude. Međutim, avgusta 2002. tužilaštvo je odbacilo krivičnu prijavu (*Vijesti*, 15. avgust, str. 5).

Aprila 2002. u Bijelom Polju podneta je krivična prijava protiv dvojice građana takođe osumnjičenih za zasnivanje ropskog odnosa i posredovanje u prostituciji (*Vijesti*, 18. april, str. 7). Sredinom avgusta, Miodrag Šaković lišen je slobode zbog osnovane sumnje da je počinio krivično delo trgovine ljudima. Kao njegovi saučesnici označeni su Damir Ramadanovski iz Bečeja i Ranko Šćekić iz Podgorice (Saopštenje MUP Crne Gore, 14. avgust; *Vijesti*, 12. novembar, str. 7). Novembra 2002, tužilaštvo u Podgorici podiglo je optužnicu protiv njih (*Dan*, 14. novembar, str. 9).

Vlada Crne Gore i kancelarija OEBS/BDILJP u Podgorici još 2001. godine formirali su Projektni odbor za zaštitu žrtava, dok je u aprilu ove godine MUP Crne Gore imenovao nacionalnog koordinatora za borbu protiv trgovine ljudima, koji je u maju 2002. godine zatražio formiranje srbijanskog tima za borbu

protiv trgovine ljudima.²¹² Koordinator Pakta za stabilnost Helga Konrad (*Helga Konrad*) ocenila je da je Crna Gora pozitivan primer i precizirala da je „dobro što crnogorska policija ne deportuje odmah žrtve trgovine ljudima u njihove zemlje jer podaci pokazuju da polovina njih nakon povratka ponovo postaju žrtva trgovine ljudima“ (*Vijesti*, 18, jun, str. 5).

2.4.3. Krijumčarenje ljudi. – U nedostatku adekvatne zakonske zaštite, mera otkaza boravka prema stranim državljanima koji nisu na legalan način prešli državnu granicu SRJ, primenjuje se bez razlike da li je u pitanju ilegalno prebacivanje stranih državljana ili slučaj trgovine ljudskim bićima.

U julu, radnici Službe za suzbijanje krijumčarenja i carinske istrage Carinarnice Kladovo su kod sela Kivilovo presekli organizovani kanal prebacivanja Kurda iz izbegličkih kampova u Bugarskoj preko SRJ na područje Evropske unije. Zadržana je grupa od osmoro iračkih državljana, četiri odrasle osobe i četvoro dece, koji su posle kraćeg ispitivanja predati pograničnoj policiji.²¹³

Prema Izveštaju o rezultatima rada Resora javne bezbednosti MUP Srbije preduzimane su pojačane mere na sprečavanju pojave ilegalnog prebacivanja stranih državljana i uspešno realizovane akcije otkrivanja državljana Rumunije i Moldavije (156), Avganistana (71), Turske (47).²¹⁴

2.5. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupak s licima lišenim slobode

U 2002. godini zabeleženi su slučajevi nezakonitog lišavanja slobode i nezakonitog postupanja prema licima lišenim slobode. Nezakonito pritvorena lica su u nekim slučajevima bila zlostavljana.²¹⁵ Sudovi su nekoliko puta dosudili naknadu štete.

Julu 2002. godine donet je i Zakon o amnestiji (*Sl. list SRJ*, br. 37/02), kojim se amnestiraju jugoslovenski državljani koji su u periodu od 1. januara 1999. do 31. maja 2001. godine na teritoriji opština Preševo, Bujanovac i Medveđa počinili, odnosno postoji osnovana sumnja da su počinili, krivično delo terorizma (čl. 125 KZ SRJ) i udruživanja radi neprijateljske delatnosti (čl. 136 KZ SRJ). Do kraja 2002. nije bilo podataka koliko je lica na ovaj način amnestirano.

Bezbednosna situacija u južnosrbijanskim opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa znatno se popravila te nisu zabeleženi značajniji slučajevi kršenja prava na slobodu i bezbednost ličnosti. Takođe, 2002. godine nisu zabeleženi slučajevi privođenja građana na informativne razgovore, osim kada je reč o novinarima.²¹⁶

U Crnoj Gori su zabeleženi slučajevi nezakonitog lišavanja slobode. Tako su članovi Ekološkog društva iz Pljevalja početkom marta optužili lokalnu policiju da im privodi aktiviste i ometa akcije. Jedan aktivista ove organizacije priveden je 10. marta uveče, kada je pokušao da zalepi plakat koji upozorava na zagađenje životne sredine. „S obzirom da je pomenuti aktivista zatečen u kasnim noćnim satima, normalno da policija interveniše“, rekao je načelnik pljevaljske policije Veselin Peruničić (*Vijesti*, 12. mart, str. 10).

2.5.1. Novi Zakonik o krivičnom postupku. – Novi savezni Zakonik o krivičnom postupku, koji je stupio na snagu 28. marta, izazvao je nekim svojim odredbama nedoumice. On, naime, predviđa da pritvor može najduže trajati dve godine od podizanja optužnice, ako se za to vreme ne izrekne prvostepena presuda, optuženi se mora pustiti na slobodu (čl. 146, st. 3). Posle izricanja prvostepene presude pritvor može najduže trajati godinu dana (čl. 146, st. 3).²¹⁷

Tako je Okružni sud u Beogradu početkom aprila ukinuo pritvor svim okrivljenim licima pritvorenim više od dve godine a da nisu osuđena. Ova odluka doneta je na osnovu stava Vrhovnog suda Srbije. Okružno javno tužilaštvo u Beogradu uložilo je žalbe ističući „da novi Zakonik ne propisuje

---

²¹² Saopštenje za medije Kancelarije šefa misije OEBS u Jugoslaviji, 26. avgust.

²¹³ Saopštenje predsednika SRJ Vojislava Koštunice, Savezni sekretarijat za informisanje, 18. jul.

²¹⁴ Vidi na <<http://www.mup.sr.gov.yu/domino/mup.nsf/index.html>>

²¹⁵ Vidi više II.2.3.

²¹⁶ Vidi više u odeljku o slobodi izražavanja II.2.9.2.

²¹⁷ Vidi I.4.5. i I.4.6.

obavezu puštanja na slobodu lica kojima je pritvor određen po starom Zakonu“ i da su pritvorenici koji su pušteni na slobodu okrivljeni za najteža krivična dela za koja je zaprećena smrtna kazna, „te da je stoga i pritvor bio obavezan“ (*Glas javnosti*, 17. april, str. 11). Vrhovni sud je prihvatio žalbu. Međutim, policija je u zatvor uspjela da vrati samo jednog od osam optuženih, dok je za ostalima raspisana poternica (*Glas javnosti*, 5. i 17. april, str. 11 i *Blic*, 9. i 24. april, str. 5 i 8).

Crnogorski sudovi, i pored zvaničnog političkog stava republičkih organa da ne prihvataju saveznu državu i njene odluke, primenjuju odredbe tog zakona jer „novi zakonik nema štetnih odredbi po građane Crne Gore i u odnosu na prava i interese Crne Gore“ (*Vijesti*, 27. januar, str. 7). Po podacima u crnogorskim medijima u zatvoru u Spuzu se u trenutku donošenja zakona nalazilo preko 30 ljudi, pritvorenih više od četiri godine bez pravosnažne presude. Oni nisu pušteni na slobodu (*Dan*, 18. april, str. 5).

2.5.2. *Naknada za nezakonito hapšenje*. – Od 1. januara do 24. septembra 2000. godine, srbijanska policija uhapsila je 2.360 pripadnika Otpora i drugih opozicionih i nevladinih organizacija.²¹⁸ U ime 88 građana, advokati FHP su podneli 62 tužbe radi naknade štete zbog nezakonitog postupanja policije u ovim slučajevima. Srbijanski sudovi su tokom 2002. godine doneli više presuda o materijalnom obeštećenju pritvaranih građana. Neke od njih su izvršene 2002. godine. Organizacije za zaštitu ljudskih prava uglavnom smatraju da te naknade ne pružaju dovoljnu moralnu i materijalnu satisfakciju žrtvama.

Na primer, država Srbija je, prema presudi Opštinskog suda u Pančevu dužna da aktivisti Otpora Branislavu Omorcu isplati obeštećenje od 25.000 dinara (nešto više od 416 eura) zbog nezakonitog privođenja 1. septembra 2000. godine (Saopštenje FHP, 31. januar; i *Glas javnosti*, 11. februar, str. 11).

Okružni sud u Novom Sadu preinačio je prvostepenu presudu Opštinskog suda u Bečeju, kojom je aktivisti Otpora Borisu Negeliju dosuđena novčana naknada od 300.000 dinara (5.000 eura).²¹⁹ Delimično prihvativši žalbu republičkog javnog pravobranioca, sudsko veće ocenilo je da je prvobitni iznos obeštećenja bio previsok i dosudilo novčanu naknadu od 100.000 dinara (nešto više od 1.666 eura). Boris Negeli je, zbog aktivnosti u Otporu, bio od januara do avgusta 2000. godine privođen oko 15 puta (Saopštenje FHP, 31. januar).

Početak juna 2002. Okružni sud u Pančevu preinačio je presudu prvostepenog suda i smanjio iznos naknade štete aktivistima Otpora Ivanu Maleku i Maku Kabadaji zbog nezakonitog postupanja policije 14. jula 2000. godine.²²⁰ Tako će aktivistima Otpora, umesto po 100.000 (nešto više od 1.666 eura), biti isplaćeno po 50.000 dinara (nešto više od 833 eura). Iako je ocenio da je u prvostepenom postupku činjenično stanje pravilno utvrđeno, drugostepeni sud je zaključio da je naknada od po 50.000 dinara pravična, kao i da su oštećeni pored novčane dobili i drugu vrstu satisfakcije „kroz legalizaciju Narodnog pokreta „Otpor“, kroz javno izvinjenje ministra unutrašnjih poslova za postupke pripadnika MUP i kroz to što im je dat dosije koji su imali u MUP.“ (Saopštenje FHP, 5. jun).

Ministarstvo pravde Srbije je početkom oktobra ponudilo članu Otpora Momčilu Veljkoviću iz Požarevca naknadu od 65.000 dinara (nešto više od 1.083 eura) zbog nezakonitog hapšenja maja 2000. Veljković je to odbio i izjavio da je tražio odštetu od 15.000.000 dinara (250.000 eura) jer je zbog hapšenja pretrpeo teške „fizičke i psihičke posledice“ (*Blic*, 4. oktobar, str. 10).²²¹ Do zaključenja rada na ovom izveštaju nije bilo više podataka o ovom slučaju.

Početak novembra Okružni sud u Požarevcu ukinuo je presudu Opštinskog suda o odšteti od 30.000 dinara (500 eura) Miletu Veljkoviću, bratu Momčila Veljkovića, zbog dva nezakonita hapšenja 2000. (*Danas*, 6. novembar, str. 4).

Jednom je sud odbio tužbu za naknadu štete. U pitanju je zahtev Milana Čolića, aktiviste Centra za slobodne izbore i demokratiju (CeSID), koji je zbog nezakonitog privođenja 4. septembra 2000. godine, tražio obeštećenje od 80.000 dinara (nešto više od 1.333 eura). Sudsko veće Opštinskog suda u Babušnici

---

²¹⁸ O hapšenjima i nadoknadama u *Izveštaj 2000 i 2001*, str. 201–203 i 254–255.

²¹⁹ Vidi *Izveštaj 2001*, II.2.5.5, str. 254.

²²⁰ Saopštenje FHP, 31. januar; *Danas*, 1. februar, str. 2 i *Glas javnosti*, 11. februar, str. 11.

²²¹ U odeljku o pravu na privatnost, II.2.7. vidi više o odšteti dosuđenoj Veljkoviću zbog klevete u policijskom saopštenju izdatom povodom njegovog hapšenja.

utvrdilo je da „u radnjama pripadnika organa unutrašnjih poslova nije bilo zloupotrebe i prekoračenja službenog ovlašćenja“. Ocenjeno je da je Čolić svojim ponašanjem isprovocirao policajca time što je pred njim izgužvao plakat Socijalističke partije Srbije i bacio mu ga pod noge. Sud je zaključio da je ovakvim postupcima Čolić mogao da prouzrokuje narušavanje javnog reda i mira i izbijanje sukoba, pošto je u to vreme promocija koalicije SPS-JUL bila završena i učesnici su izlazili iz sale u kojoj je održana. Čoliću je dosuđena naknada od 15.000 dinara (250 eura), ali je Okružni sud u Pirotu vratio predmet na ponovni postupak (Saopštenje FHP, 31. januar).

2.6. Pravo na pravično suđenje

Sudeći po izveštajima u medijima, nije bilo značajnijih kršenja ovog prava 2002. godine.

Za razliku od vremena prethodnog režima 2002. nije zabeležen nijedan politički proces. Važno je istaći da nije bilo montiranih procesa protiv Albanaca, koji su do demokratskih promena bili česti. Međutim, sudovi su i u ponovljenim postupcima donosili osuđujuće presude protiv Albanaca, i to na kazne zatvora koje su oni već izdržali boraveći u pritvoru.²²² Na ovaj način pokušava se sprečiti traženje naknade štete zbog nezakonitog boravka u pritvoru.

U 2002. pojačani su pritisci izvršne vlasti na pravosuđe. Legitimne stavove, kao što su neophodnost lustracije i efikasniji rad sudova, članovi Vlade Srbije iznosili su na neprimeren način. Čak su neki političari izjavljivali da neće poštovati odluke suda.²²³

Nema ozbiljnih statističkih podataka o trajanju građanskih postupaka. Opšti je utisak da oni predugo traju bez opravdanih razloga. U Srbiji ima oko 2.600 sudija, a u Crnoj Gori 234 sudije. Poređenje sa zemljama koje imaju približan broj stanovnika ukazuje na to da one, i pored skoro dvostruko manjeg broja sudija, brže okončavaju parnične postupke.²²⁴

2.6.1. Pritisci na sudove. – Juna 2002. srbijanski premijer Zoran Đinđić i, naročito, srbijanski ministar pravosuđa Vladan Batić optuživali su sudove za sporost u postupku i blagost u presudama, istovremeno najavljujući ubrzanu lustraciju. Ministar Batić saopštio je pravosuđu dvanaest zadataka uključujući i zahteve da se „za petnaest dana razreši 100 sudija“, da se za „dva meseca okončaju postupci protiv 50 do 100 Miloševićevih saradnika“ i da se „radikalizuje politika pritvora“. Te zahteve većina sudija i tadašnja predsednica Okružnog suda u Beogradu, Vida Petrović Škero, ocenili su „kao direktan pritisak izvršne vlasti“. „Sudstvo mora da se lustrira, ali samo po zakonskim kriterijumima. To znači da bi parlamentarna vlast trebalo da donese zakon o lustraciji“, dodala je ona. Ocenjujući zahteve za radikalizacijom pritvora ona je precizirala da „pritvor nije kazna već prinudna mera koja zadire u prava i slobode građana, zato se primenjuje izuzetno“ (*Blic*, 13. jun, str. 2).

Zalaganje Vlade i njenog prvog čoveka za razrešenje sudija koji su se ogrešili o profesiju, ubrzavanje postupaka, kažnjavanje čelnika bivšeg režima i efikasniji rad u uobičajenim postupcima, jeste opravdano. Međutim, zabrinjavaju način na koji je ovaj stav iznet i neprimeren nastup premijera i ministra pravde u obračunu sa navodnim neradom i sporošću u pravosudnim reformama i pravosuđu (Saopštenje Beogradskog centra za ljudska prava, 14. jun; *Blic*, 15. jun, str. 2).

U istom duhu su bili i napadi na tužilaštvo i istražne sudije povodom lišavanja slobode izvesnog broja ljudi osumnjičenih za ubistvo policijskog generala Buhe i drugih lica.²²⁵ Po hapšenju lica osumnjičenih da su učestvovala u ubistvu Buhe, izvršne vlasti su optužile sudstvo da ne pomaže u borbi protiv organizovanog kriminala. Niame, istražni sudija je jednom od uhapšenih, Draganu Iliću, ukinuo pritvor. Kolegijum Vrhovnog suda Srbije saopštio je da istražni sudija u ovom slučaju nije imao podatke o povezanosti Ilića s organizovanim kriminalom, niti je javni tužilac stavio predlog za određivanje pritvora. Takođe, protestovalo je Društvo sudija Srbije (*Danas*, 2. novembar, str. 4).

---

²²² Vidi *Izveštaj 2000*, II.2.5.1, str. 210.

²²³ Vidi reakciju DOS na odluku SUS oko oduzimanja poslaničkih mandata DSS dole II.2.6.1.

²²⁴ Vidi *Compatibility of Yugoslav Law and Practice with the Requirements of the ECHR*, CoE, oktobar 2002, str. 127.

²²⁵ O ubistvu generala Buhe vidi II.2.2.1.

Posle odluke Saveznog ustavnog suda da u Skupštinu Srbije bude vraćeno 45 poslanika DSS kojima su oduzeti mandati zbog nepoštovanja koalicionog sporazuma, predstavnici DOS izjavili su da tu odluku neće poštovati (B 92 news, 16. oktobar na).²²⁶ Otvoreno protivljenje odluci suda pratio je i lični napad na predsednika Saveznog ustavnog suda, Momčila Grubača (*Blic*, 17. oktobar, str. 2). Ovakav stav vladajuće koalicije svakako ne doprinosi stvaranju nezavisnog i nepristrasnog sudstva. Kasnije su se poslanici DSS vratili u srbijanski parlament, ali na osnovu političkog sporazuma između DOS i DSS (*Politika*, 6. novembar, str. 7).

2.6.2. *Suđenje za ratne zločine.* – O suđenjima za ratne zločine vidi više u odeljku o suđenjima povodom kršenja humanitarnog prava od strane pripadnika VJ i policije II.2.2.2.

2.6.3. *Ostala suđenja.* – Grupa od 24 Bošnjaka osuđena je za ugrožavanje teritorijalnog integriteta Jugoslavije 1994. „zbog pokušaja otcepljenja i stvaranja Republike Sandžak“ na kazne od jedne do šest godina zatvora. Vrhovni sud Srbije je marta 1996. ukinuo presudu. Zatim je predmet bio u arhivi Okružnog suda u Novom Pazaru a 20. juna 2002. je po drugi put odloženo suđenje. Advokat optuženih ocenio je da krivica osumnjičenih nije dokazana i optužio da vlasti „odugovlače jer ne žele da plate poprilične svote novca kao obeštećenje“ za vreme provedeno u pritvoru. Gotovo u isto vreme kad i ovaj, i u Crnoj Gori je, pod istom optužbom, vođen proces protiv 21 Bošnjaka. Tadašnji crnogorski predsednik Momir Bulatović ih je pomilovao, a država je isplatila odštetu za vreme provedeno u zatvoru (*Beta*, 20. jun; *Danas*, 8. avgust, str. 6).

Početak aprila u Novom Pazaru je na posao vraćena grupa od 25 policajaca koja je odbila da ide na Kosovo i Metohiju. Ovi policajci, među kojima je najviše Bošnjaka, izbačeni su sa posla pre tri godine. Presuda o njihovom vraćanju na posao doneta je 20. juna 2001. godine, ali je, po odluci o prinudnom rešenju, sprovedena tek početkom aprila 2002. godine (*Politika*, 2. februar, str. 12 i *Glas javnosti*, 12. april, str. 5). Međutim, odluka nižeg suda o vraćanju na posao pet policajaca, koji su otpušteni iz istog razloga, nije sprovedena (*Danas*, 20. mart, str. 13).

U februaru je u Podgorici, nakon više od godinu i po dana, počelo suđenje Acu Đukanoviću, bratu crnogorskog predsednika Mila Đukanovića, i Vladislavu Jabučaninu. Oni su okrivljeni za nanošenje lakših telesnih povreda Miroslavu Šćepanoviću i Zoranu Kljajiću 5. juna 2000. godine. Đukanović je nakon incidenta priveden ali iz izveštaja crnogorskih medija nije bilo jasno koliko je ostao u pritvoru i kada je pušten. Aco Đukanović je, nakon izveštaja o incidentu, optužio medije da vode hajku protiv njega. Suđenje je nastavljeno 29. oktobra i do završetka rada na ovom izveštaju nije okončano (*Vijesti*, 23. februar, i 19. mart, str. 5. i 6; *Dan*, 23. februar, 19. mart, str. 9; *Vijesti*, 29. oktobar, str. 9).

U 2002. zabeležen je i slučaj u kome je jedan osuđenik oslobođen u ponovljenom postupku, jer policija i tužilaštvo nisu bili podneli dovoljno dokaza da je počinio krivično delo ubistva za koje je 1996. osuđen. Naime, Okružni sud u Beogradu oslobodio je Sašu Stanojevića, osuđenog na smrt, uz obrazloženje da „ništa od onoga što su policija i tužilaštvo dostavili kao dokaze za zločin nije bilo dovoljno da se to i dokaže“ (*Blic*, 23. maj, str. 2).

2.6.4. *Suđenja Albancima.* – Po povlačenju jugoslovenskih i srbijanskih snaga bezbednosti s Kosova i Metohije 1999, u zatvore u užoj Srbiji prebačen je 2.071 zatvorenik.²²⁷ Prema tvdnji Gradimira Nalića, savetnika za ljudska prava jugoslovenskog predsednika, posle primene jugoslovenskog i srbijanskog zakona o amnestiji iz 2001, revizija procesa, isticanja kazni, oslobađajućih presuda i drugih osnova, u srbijanskim zatvorima se u januaru 2002. godine nalazilo 188 osoba albanske nacionalnosti, od kojih je 158 s Kosova i Metohije, 16 s teritorije uže Srbije, jedan iz Albanije i jedan iz BiH. Podaci Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (MKCK) su isti. „Nisu svi politički zatvorenici, ima ih optuženih za klasičan kriminal“, izjavio je Fransoa Blansi (*François Blancit*) koordinator u MKCK (*Reporter*, 19. februar, str. 98). Sedamdeset i šest ih je bilo optuženo za terorizam. Mnogi jugoslovenski pravници dovode u pitanje ove kvalifikacije i pravičnost tih suđenja (*Danas*, 18. januar, str IV).²²⁸

Na zahtev UNMIK da se albanski zatvorenici iz humanitarnih razloga prebace na Kosovo i Metohiju, došlo je do dogovora jugoslovenske i srbijanske vlade s međunarodnom upravom ove pokrajine.

²²⁶ O slučaju oduzimanja mandata vidi više II.2.14.

²²⁷ Vidi više u *Izveštaj 2000*, str. 207–212.

²²⁸ Vidi šire *Izveštaj 2001*, str. 251–253 i 255–260.

Sporazum je definisao prebacivanje kako albanskih zatvorenika na Kosovo i Metohiju, tako i jednog dela od 36 srpskih zatvorenika s Kosova u srbijanske zatvore (*Reporter*, 19. februar, str. 27). Tako je 155 albanskih zatvorenika²²⁹ krajem marta predato UNMIK na administrativnoj granici Srbije i Kosova i Metohije (*Danas*, 27. mart, str. 1; *Blic*, 30. mart, str. 11). Njih 80 je pušteno na slobodu, jer je procenjeno da su ih „srbijanske vlasti osudile po političkoj osnovi“ (*Beta*, 27. mart). Kada su u pitanju srpski zatvorenici, predstavnici vlasti u Beogradu izjavili su da će u zatvore u Srbiji biti prebačeni oni „koji to zatraže i čije su porodice prognane na teritoriju uže Srbije“ (*Beta*, 27. mart). Krajem maja, šest srpskih zatvorenika sa Kosova i Metohije premešteno je u zatvore u užoj Srbiji. Najavljena je i dislokacija drugih srpskih zatvorenika, takođe iz Kosovske Mitrovice (*Danas*, 27. maj, str. 2). Polovinom septembra, prema zvaničnim podacima srbijanskih i jugoslovenskih vlasti, u zatvorima na Kosovu je bilo još pet Srba, koji su optuženi za najteža krivična dela (*Beta*, 17. septembar).²³⁰

Vojni sud u Nišu osudio je u ponovljenom postupku kosovskog Albanca Eleza Hadiljarija (22) na 35 meseci zatvora zbog navodnog pripremanja terorističkih napada. Sumnjivo je to što trajanje kazne tačno odgovara vremenu koje je Hadiljari proveo u pritvoru. Ovo nije prvi put da sudovi postupaju na taj način. Time osuđeni gubi pravo da traži naknadu štete zbog neosnovanog boravka u pritvoru. Na samom pretresu tužilac je prekvalifikovao optužnicu dodajući i optužbu za pripremanje terorističkih napada. Sudsko veće je prihvatilo izmenjeni deo optužnice pozivajući se na priznanje okrivljenog da je prošao obuku „OVK“ u mestu Kalimas u Albaniji. Inače, Savezni sud je ranije ukinuo prvostepenu i drugostepenu presudu kojom je Hadiljari osuđen na 20 godina zatvora za dela udruživanje radi neprijateljske delatnosti i terorizam. Na pretresu je Hadiljari negirao sve navode optužnice navodeći da je kao izbeglica prebegao 1999. godine u Albaniju, gde su ga pripadnici „OVK“ mobilisali uz pretnje smrću ako im se ne pridruži (Saopštenje FHP, 15. mart).

Krajem januara puštena su na slobodu poslednja četiri pripadnika grupe od 26 Albanaca iz „Uroševačke grupe“, koji su 1999. godine osuđeni zbog terorizama na ukupno 58 godina zatvora (*Beta*, 5. februar).

2.7. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske

U medijima nisu zabeležena značajnija kršenja prava na privatnost u 2002. godini.

Srbijanski sudovi su 2002. godine doneli više presuda za naknadu nematerijalne štete zbog ponašanja policije prema članovima pokreta Otpor i drugim protivnicima Slobodana Miloševića. Tako je sud u Požarevcu dosudio 100.000 dinara odštete Momčilu Veljkoviću zbog klevete sadržane u saopštenju policije od 2. maja 2000. godine, u kome se po njegovom hapšenju tvrdi da je „osoba sklona delikventnom ponašanju“. Mesec dana ranije, isti sud doneo je istovetnu presudu o naknadi štete drugom pripadniku Otpora, Nebojši Sokoloviću, koji je uhapšen zajedno s Veljkovićem i u policijskom saopštenju istovetno okarakterisan (*Danas*, 16. maj, str. 18).

Opštinski sud u Smederevu dosudio je 100.000 dinara (nešto više od 1666 eura) maloletniku Đ. Đ. za pretrpljeni duševni bol, povredu ugleda i časti i slobode i prava ličnosti. Đ. Đ. su septembra 2000. dva policajca uhvatila da lepi nalepnice pokreta Otpor u Smederevu u naterala ga da ih odlepi i pojede (*Beta*, 21. avgust).

U 2002. godini prinudno su izvršene neke presude koje su srbijanski sudovi prethodne godine dosudili zbog povrede ugleda, časti, sloboda i prava ličnosti. Tako je sredinom januara, na osnovu rešenja Četvrtog opštinskog suda u Beogradu, prinudnim putem naplaćena šteta od Republike Srbije koja je dosuđena zbog nezakonitog postupanja MUP prema aktivistima Otpora Jeleni Radovanović iz Čačka (60.000 dinara, što je 1.000 eura),²³¹ Radoslavu Mojsiloviću iz Vranja (50.000 dinara, što je nešto više od 833 eura) i Milanu Brašnjeviću iz Prijepolja (10.000 dinara, što je nešto više od 166 eura) (Saopštenje

---

²²⁹ Još sedmorica zatvorenika su odbila da idu „zbog straha od krvne osvete“ (*Večernje novosti*, 27. mart, str. 3).

²³⁰ O pravu na pravično suđenje i dužini pritvora na Kosovu vidi više IV.1.4.

²³¹ *Izveštaj 2001*, II.2.5.5, str. 254.

FHP, 18. januar). Međutim, do kraja 2002. nije bilo podataka da li su ostale presude koje su sudovi 2000. i 2001. dosudili nezakonito hapšenim u vreme Miloševićevog režima izvršene.

Vuk Drašković, predsednik SPO, avgusta 2001. godine, je tužio Republiku Srbiju zahtevajući da Služba državne bezbednosti (SDB) ukloni prislušne uređaje iz njegovog stana i stranačkih prostorija.²³² Prvi opštinski sud u Beogradu je 22. januara doneo presudu kojom nalaže uklanjanje ovih uređaja u roku od petnaest dana, pod pretnjom prinudnog izvršenja. U obrazloženju presude se kaže da je „tužiocima povređeno Ustavom SRJ zagantovano pravo na privatnost, na slobodu političkog delovanja i pravo na nepovredivost stana“ (*Danas*, 23. januar, str. 4). SDB je odbio da činu uklanjanja uređaja prisustvuju novinari i Drašković, što je Drašković tražio, jer pravila nalažu da tome mogu prisustvovati samo službena lica (*Danas*, 9. avgust 2001, str. 4) Krajem maja Četvrti opštinski sud u Beogradu kaznio je srbijansku policiju s 40.000 dinara (nešto više od 666 eura) zato što nije uklonila prislušne uređaje i dao joj rok od 8 dana da to obavi (*Danas*, 22. maj, str. 5 i *Glas javnosti*, 28. maj, str. 11). Do zaključenja ovog Izveštaja, nije bilo potvrde da je SDB izvršila ovaj nalog suda.

Početak godine hrvatski nedeljnik *Globus* objavio je stenograme razgovora bivšeg predsednika SRJ Slobodana Miloševića s članovima porodice i saradnicima, koje je prisluškivala hrvatska obaveštajna služba. Više srbijanskih medija je objavilo te stenograme, a FHP je javno apelovao da se stenogrami ne objavljuju, ocenjujući da je to „gruba povreda prava na privatnost“. U saopštenju ove organizacije se kaže da su to intimni razgovori članova porodice Milošević, koji nemaju veze s njihovim političkim delovanjem (Saopštenje FHP, 6. februar; *Beta*, 6. februar).

Junu 2002. novinarka *NIN* je otkrila da se kandidati za operaciju na Institutu za onkologiju i radiologiju Srbije podvrgavaju testu na AIDS bez njihove saglasnosti i znanja o tome (*NIN*, 20. jun, str. 29).

2.8. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti

Kada je u pitanju ovo pravo, 2002. godinu obeležili su rasprava o skraćenju civilnog vojnog roka, sukobi dve crkve u Crnoj Gori – Srpske pravoslavne crkve (SPC) i Crnogorske pravoslavne crkve (CPC), koji su imali političku konotaciju,²³³ više napada na bogomolje i alternativne verske zajednice.²³⁴

Najozbiljniji incident dogodio se pred Patrijaršijom SPC u Beogradu 24. decembra, na Badnje večer po gregorijanskom kalendaru. Grupa od nekoliko desetina ekstremista onemogućila je svečanu božićnu službu Anglikanske crkve koja je trebalo da se održi u kapeli Patrijaršije. Izgrednici su, ignorišući apele velikodostojnika SPC, vređali sledbenike anglikanske crkve i fizički sprečili da svečanost počne. Policija je saopštila da je identifikovala deset osoba koje su u incidentu učestvovala, kao i da je protiv njih podnela krivične prijave za ometanje verskih obreda. Za ovo delo predviđena je relativno blaga kazna (novčana ili kazna zatvora do jedne godine). Inače, u jugoslovenskom pravu postoje krivična dela za koje je zaprećena teža kazna i čiji su elementi bili ispunjeni u navedenom slučaju (npr. izazivanje nacionalne, rasne ili verske netrpeljivosti, mržnje i razdora iz čl. 134 KZ SRJ) (*B92 news*, 26. decembar).²³⁵

Veronauka, koja je u 2001. godini, uvedena kao fakultativni predmet u osmogodišnje i srednje škole i koja je izazvala podeljene reakcije javnosti,²³⁶ postala je u aprilu obavezan izborni predmet. Naime, od školske 2002/2003. godine đaci i njihovi roditelji moraće da izaberu ili veronauku ili njenu alternativu – građansko vaspitanje (*Večernje novosti*, 25. april, str. 4).

Na osnovu Zakona o izmenama i dopunama Zakona o VJ (*Sl. list SRJ*, br. 3/02) od januara 2002, civilno služenje vojnog roka je skraćeno na trinaest meseci. Prvobitno je ovaj rok trajao dve godine, dvostruko duže od vojnog roka s oružjem, a u decembru 2001. godine bio je skraćen na osamnaest meseci. Predlog o skraćenju na trinaest meseci je naišao na otpor VJ, koja je ocenila da se time pravi

---

²³² Vidi *Izveštaj 2001*, II.2.7, str. 266.

²³³ Vidi *Izveštaj 2001*, str. 218.

²³⁴ Vidi *Izveštaj 2000* i *2001*, str. 219 i str. 272.

²³⁵ *B92*, <<http://www.freeb92.net>>

²³⁶ Vidi *Izveštaj 2001*, str. 268.

„destimulativno mala razlika između onih koji služe sa oružjem (9 meseci) i onih koji služe bez njega (13 meseci). Komitet pravnika za ljudska prava (JUKOM) ocenio je da ovim nije rešen načelni problem jer „o pravu na prigovor, suprotno rezolucijama UN i Saveta Evrope, odlučuju vojni a ne civilni organi“ (*Danas*, 18. januar, str. 4).

U periodu od 1992. do 2001. za ovaj način služenja vojnog roka opredelilo se oko 70 regruta. Oni se nalaze u nadležnosti Ministarstva odbrane i rok služe na vojnim ekonomijama (*NIN*, 29. avgust, str. 26).

2.8.1. *Sukobi SPC i CPC.* – Najveći sukob SPC i CPC dogodio se 6. januara, na Božić po julijanskom kalendaru u Beranama. Pristalice SPC su pokušale da spreče vernike CPC da zapale svoj badnjak u tom gradu. Pripadnici policije su sprečili sukob dve grupe i uhapsili 18 građana. Dnevnik *Dan*, blizak opozicionoj koaliciji Zajedno za Jugoslaviju, političkom rivalu tadašnjeg crnogorskog predsednika, Mila Đukanovića objavio je da su policajci „na građane koje su hapsili nasrnuli automatima“ (*Dan*, 8. januar, str. 5). Nasuprot tome, provladin list *Vijesti* je ocenio da je „policija sprečila pripadnike SPC da nasrnu na pripadnike CPC“ (*Vijesti*, 7. januar, str. 2); i preneo izjavu ministra policije Andrije Jovičevića, koji je optužio opozicionu koaliciju i SPC da su izazvali sukob i da su „naoružani demonstranti provocirali i napali pripadnike policije“ (*Vijesti*, 10. januar, str. 2).

Početak februara došlo je do sukoba dve crkve zbog bogomolja na ostrvu Beška na Skadarskom jezeru. Pristalice CPC su 2. februara pokušale da preuzmu dve crkve, čije su ključeve dobili od predstavnika državnih organa. U SPC su protestovali jer ove crkve smatraju svojim vlasništvom. Sud u Baru je 7. februara zabranio pristalicama CPC da koriste crkve na ostrvu, a dva dana kasnije sveštenici SPC su preuzeli crkve. Provladini crnogorski mediji su optužili VJ da drži vojnike na ostrvu i da pomaže SPC, što je vojska demantovala. Sud u Baru je 23. marta stavio van snage sopstvenu odluku o zabrani pristupa CPC na ostrvo Beška jer „mitropolija SPC nije dala dokaz o pravu upravljanja“ (*Dan*, 4. 8. i 14. februar, str. 3 i *Vijesti*, 9. februar i 24. mart, str. 8).

2.8.2. *Alternativne verske zajednice.* – I u 2002. godini bilo je zabeleženo neprijateljstvo prema alternativnim verskim zajednicama, koje pežorativno nazivaju sektama. Inače, prema podacima koji su se mogli naći u medijima, u SRJ deluje oko 300 alternativnih verskih zajednica, od kojih je 70 registrovano (*Glas javnosti*, 3. mart, str. 10). Ono što zabrinjava jeste da se sve alternativne verske zajednice neselektivno označavaju kao opasne. Tako je policijski poručnik Momčilo Jović izjavio da „sve sekte, bez obzira na to da li su hrišćanske, istočnjačke, satanističke, razbijaju porodicu i društvo, ubijaju ljudske vrednosti i lični identitet čoveka“ (*Politika*, 3. februar, str. 11).

Građani koji pitanje alternativnih verskih zajednica vide na sličan način su krajem marta u Beogradu osnovali udruženje za zaštitu građana od sekti i mentalne manipulacije Bedem (*Glas javnosti*, 28. mart, str. 17). Stav društva potvrđuje i činjenica da je početkom aprila u Valjevu spaljeno preko 1.000 majica koje su dopremljene kao humanitarna pomoć u organizaciji Udruženja pravoslavne pomoći iz Londona. Naime, direktorka Centra za socijalni rad i lokalni sveštenik iz ovog grada izjavili su da je razlog za to što su slogani na majicama „satanističke poruke“ (*Vreme*, 18. april, str. 34).

2.8.3. *Napadi na verske objekte.* – Tokom 2002. godine zabeleženi su napadi na verske objekte katoličke, adventističke, pravoslavne i islamske crkve na Cetinju, u Bačkoj Palanci, Tutinu, Sremskoj Mitrovici, Smederevu, Beogradu i Podgorici (*Dan*, 17. januar, str. 8; Saopštenje FHP, 23. januar i 29. avgust; *Večernje novosti*, 31. jul, str. 6; *Beta*, 24. januar, 8. mart i 4. septembar; *Vijesti*, 28. februar, str. 7; *NIN*, 21. mart, str. 28 i *Danas*, 3. maj, str. 81).

Cetinjska bogoslovija je 6. novembra podnela krivičnu prijavu protiv neidentifikovanih osoba zbog fizičkih napada na jednog učenika drugog razreda ove škole (*Beta*, 6. novembar). Sličan napad dogodio se i desetak dana kasnije (*Vijesti*, 17. novembar, str. 9).

2.9. Sloboda izražavanja

Normativno, položaj medija u SRJ se u 2002. poboljšao. Iako je iščezla otvorena represija medija, praksa pritiska na medije, doduše u mnogo manjem obimu nastavila se u 2002. godini. Istražni organi su nekoliko puta vršili bespotrebne pritiske na novinare.

2.9.1. *Kršenja slobode izražavanja.* – Izložba fotografija iz ratova na prostoru bivše SFRJ, pod nazivom *Krv i med*, američkog fotoreportera Rona Haviv (*Ron Haveev*) prekinuta je u Užicu, Čačku i

Kragujevcu. Tamo je izložba zatvorena pre vremena, a u Kragujevcu nije ni otvorena, zbog tvrdnji da navodno neobjektivno prikazuje Srbe koje su uputili predstavnici boračkih organizacija iz ovih ratova i stranke opozicije (*Danas*, 26. avgust, str. 2). U Čačku je 15. jula Igor Ivanović aktivirao ručnu bombu u vreme otvaranja izložbe i naneo lakše telesne povrede organizatoru izložbe, Ivanu Zlatiću. Okružni sud u Čačku je osudio Ivanovića zbog nasilničkog ponašanja na pet meseci, a zbog neovlašćenog držanja oružja na šesnaest meseci, što je pretvoreno u jedinstvenu kaznu zatvora od osamnaest meseci zatvora. Haviviova izložba je ponovo otvorena 17. avgusta (*NIN*, 19. septembar, str. 32; *Beta*, 17. avgust, 19. novembar). Inače, ova izložba je prikazana bez incidenata u Beogradu i Bečeju, a u Novom Sadu, Kragujevcu i Kraljevu je bilo manjih incidenata (*Beta*, 20. septembar).

Celokupan tiraž podgoričkog dnevnika *Publika* povučen je pošto je u njemu objavljena izjava jednog crnogorskog biznismena koji je prilikom dobrotvorne večeri supruga crnogorskog predsednika i američkog ambasadora izjavio da neće dati nikakav prilog jer se ne slaže s politikom američkog ambasadora. Iste noći štampan je novi tiraž, ali bez ove izjave (*Vijesti*, 10. mart, str. 5). Nekoliko dana kasnije na ovaj slučaj reagovao je Frajmont Duve (*Freimut Duve*), predstavnik za štampu Stalnog saveta OEBS. „Zabrinuti smo navodnim pokušajem predsednika Đukanovića u Crnoj Gori da spreči štampanje kompletnog izdanja od 9. marta podgoričkog dnevnika *Publika*“, piše u izveštaju ove organizacije. „U jednoj zemlji članici OEBS, [...] zaplena novinskih izdanja nije adekvatna reakcija da bi se sprečio negativni publicitet“, stoji u ovom izveštaju (*Vijesti*, 16. mart, str. 2).

2.9.2. *Pritisци na novinare.* – Novinar radija Slobodna Evropa i dnevnog lista *Danas*, Nataša Odalović, i glavni i odgovorni urednik magazina *Reporter*, Vladimir Radomirović, primili su 11. jula naloge koje je izdao okružni javni tužilac u Beogradu, da se jave na informativne razgovore u SUP Beograd. U oba slučaja policija je želela da ispita navode iz tekstova koje su oni objavili (Saopštenje, Beogradski centar za ljudska prava, 12. jun).²³⁷

Odgovarajući na kritike u javnosti zbog upada policije u prostorije nedeljnika *Reporter* i poziva na informativni razgovor, okružni javni tužilac objasnio je da je novinar pozvan „kao građanin“, jer iz objavljenog teksta proizilazi da je „neko izvršio krivično delo“ (*Blic*, 12. jul, str. 10 i *Reporter*, 16. jul, str. 12).

Novinarima se mora garantovati pravo da zaštite izvor informacija kako bi se obezbedilo potpuno ostvarenje uloge medija u demokratskom društvu. Ovo pravo poznaje većina demokratskih država. Prema međunarodnim standardima i iskustvima uporednog prava obaveštavanje javnosti o stvarima od javnog interesa bi bilo neostvarivo ukoliko bi se novinari primoravali da otkriju svoje izvore. Takođe, međunarodni standardi dopuštaju da se u izuzetnim slučajevima to pravo novinara i ograniči, onda kada postoji naglašen društveni interes, npr. potreba da se zaštite životi, otkriju počinioci najtežih krivičnih dela ili pribave dokazi u korist neopravdano osuđenog lica.

Početak aprila beogradska policija je, tokom noći, privela novinara Ljubodraga Stojadinovića uz obrazloženje da se nije odazvao na poziv za suđenje za klevetu iz juna 2000. Stojadinović tvrdi da mu nijedan sudski poziv nije stigao na kućnu adresu i ocenio da je u pitanju „pokušaj zastrašivanja“ (*Politika*, 9. i 10. april, str. 11). Vojna policija je 11. oktobra ispred zgrade Vojnog suda u Nišu privela snimatelje RTS i lokalne TV Belle Amie, uz obrazloženje da je možda bez dozvole snimljena zgrada suda, koja je „vojni objekat“. Ovi novinaru su pratili suđenje četvorici pripadnika VJ, koji su osuđeni za ratne zločine (*Danas*, 12. oktobar, str. 3).

U 2002. godini zabeleženo je i više pretnji novinarima. Tako su nepoznata lica u januara pretela glavnom i odgovornom uredniku ANEM i dopisniku dnevnika *Danas* iz Šapca (*Danas*, 9. januar, str. 14 i *Beta*, 22. jun), novinarima TV Grk iz Prokuplja, redakciji dnevnika *Nacional* iz Beograda, novinarima TV Jagodina (*Dan*, 6. februar, str. 8, *Danas*, 5. februar, str. 3 i *Tanjug*, 27. februar) i dopisnici podgoričkog dnevnika *Publika* zbog tekstova o Radovanu Karadžiću (*Blic*, 15. mart, str. 8). Pritisku je bio izložen dopisnik agencije *Beta* iz Prištine, koji je po nacionalnosti Albanac. Njega su radikalni srpski lideri iz Kosovske Mitrovice optužili da neobjektivno izveštava, povezujući to sa njegovom nacionalnom pripadnošću. Agencija *Beta* je to ocenila kao „govor mržnje“ (*Beta*, 29. april).

²³⁷ Slično ponašanje istražnih organa zabeleženo je 2001. u slučaju objavljivanja navodnog spiska osumnjičenih policajaca pred Haškim tribunalom u listovima *Blic* i *Reporter*; vidi *Izveštaj 2001*, II.2.9.1, str. 274.

2.9.3. *Suđenja za uvredu i klevetu.* – Novinari i mediji su i tokom 2002. godine osuđivani za krivična dela uvrede i klevete. Smatra se neprimerenim da se stvari vezane za slobodu govora i uređivačke politike medija raspravljaju u krivičnom postupku. Zato se u novije vreme državama preporučuje da odustanu od krivične odgovornosti za povredu časti i ugleda radi korišćenja drugih sredstava građanskopravne i druge zaštite. Krivičnopravna zaštita može biti opravdana samo kada su oštećena privatna lica, ali ne i javne ličnosti.²³⁸

Glavni i odgovorni urednik podgoričkog lista *Dan* Vladislav Ašanin 29. avgusta 2001. osuđen je po privatnoj tužbi biznismena Stanka Caneta Subotića na 5 meseci zatvora uslovno zbog klevete.²³⁹ Novembra 2002. Viši sud u Podgorici preinačio je ovu presudu u bezuslovnu kaznu od mesec dana zatvora (*Dan*, 19. novembar, str 5). Ašanin je po tužbi crnogorskog predsednika Mila Đukanovića osuđen uslovno na 3 meseca zatvora zbog klevete.²⁴⁰ Viši sud u Podgorici je ovu presudu potvrdio u martu 2002. Juna 2002. Ašanin je još osuđen da predsedniku plati i 15.500 eura za „duševne bolove“. To će, po obrazloženju suda, „omogućiti oštećenom da kroz dosuđeni iznos povрати psihičku ravnotežu, uklanjanjem trpljenja u neimovinskoj šteti“ (*Vijesti*, 29. mart i *Dan* 13. jun, str. 5). Inače, od ovog crnogorskog dnevnika odštetu za klevetu su zatražili i Đukanovićev savetnik za bezbednost Vuk Bošković, košarkaški klub Budućnost, sindikalni vođa Danilo Popović i direktori preduzeća Jugopetrol iz Kotora jer se člancima *Dana* insinuiralo da su zloupotrebili službeni položaj i nenamenski trošili sredstva (*Dan*, 13, 16. i 28. februar i 3. april, 3. oktobar, str. 8, 9, 5 i 9).

Krajem januara Prvi opštinski sud u Beogradu osudio je glavnog i odgovornog urednika nedeljnika *NIN* Stevana Nikšića na pet meseci zatvora, uslovno na dve godine, zbog klevete. On je osuđen po tužbi Alekse Đilasa, sina Milovana Đilasa, jednog od najpoznatijih komunističkih disidenata, zato što je *NIN*, u pismima čitalaca objavio potpisano pismo koje iznosi negativno mišljenje o postupcima starijeg Đilasa u toku Drugog svetskog rata. Sud je utvrdio da je objavljena kleveta povezivanjem bivših vođa Komunističke partije Jugoslavije sa zločinima. Pitanje je da li je sud na valjan način mogao da se upusti u analizu pomenutih događaja i da li je to uopšte učinio. Nikšić je isticao da su u *NIN* o Milovanu Đilasu objavljena i suprotna mišljenja. Po Nikšiću, ova presuda je „upozorenje svim urednicima i novinarima da mogu da budu osuđeni samo zbog objavljivanja mišljenja, bez obzira na činjenice“ (*Glas javnosti*, 29. januar, str. 5). OEBS je protestovao, naglasivši da je ona neprimerena u jednoj zemlji članici ove organizacije (*Vijesti*, 16. mart, str. 2). *NIN* i njegov tadašnji glavni urednik ispunili su zahtev dužne novinarske pažnje i uzanse novinarske profesije. Reč je o pismu čitaoca a list nije bio jednostran, jer je preneo i drugačija pisma. Na medijima je da, između ostalih, otvaraju javnu scenu za rasprave o ovakvim i sličnim temama. Zbog toga prag tolerancije krivičnih propisa mora biti viši što priznaje i član 96 Krivičnog zakona Srbije. Sredinom 2002. godine ukinuta je prvostepena presuda. Do kraja 2002. nije bilo više podataka o ovom slučaju.

Treći opštinski sud u Beogradu je početkom avgusta osudio list *Danas* i glavnog i odgovornog urednika Grujicu Spasojevića da privatnom tužiocu Dobrici Čosiću, književniku i bivšem predsedniku SRJ, isplati 300.000 dinara (5.000 eura) na ime neimovinske štete prouzrokovane tvrdnjom objavljenom u ovom listu, da je Čosić kao predsednik SRJ naredio granatiranje Vukovara, objavljenom oktobra 2001. (*Danas*, 6. avgust, str. 1).

Osnovni sud u Podgorici je polovinom oktobra odbacio privatnu tužbu bivše novinarkе RTS Mile Štule protiv glavnog i odgovornog urednika nedeljnika *Monitor*, Branka Vojičića za klevetu, jer je napisao da je „u protekloj deceniji širila mržnju, strah i nacionalnu netrpeljivost i da je to proizvodilo žrtve“. Sudija Miroslav Bašović je ocenio „da se radi o slobodnom novinarskom uverenju, zasnovanom na činjenicama“ (*Monitor*, 18. oktobar, str. 7).

Dnevnik *Politika* je u aprilu osuđen da isplati 100.000 dinara na ime duševne patnje koju je njegov dopisnik još 1999. godine naneo bivšem gradonačelniku Zrenjanina (*Danas*, 19. april, str. 16). Mesec dana kasnije, glavni i odgovorni urednik *Kikindskih novina* Željko Bodrožić kažnjen je s 10.000 dinara zbog uvrede bivšeg funkcionera SPS Dmitra Šegrtа. Nakon izlaska iz sudnice Bodrožićа je fizički napala grupa

---

²³⁸ Vidi odeljak I.4.9.

²³⁹ Više o ranijim suđenjima *Danu* vidi *Izveštaj 2001*, str. 282–283.

²⁴⁰ Vidi više *Izveštaj 2001*, str. 282–283.

radnika fabrike u kojoj je Šegrt direktor (*Glas javnosti*, 15. maj, str. 15). Istog meseca, s 13.500 dinara (225 eura) kažnjen je Rudolf Mihok (*Rudolf Mihok*), direktor novosadskog lista *Mađar So* (*Magyar Szó*), zbog uvrede direktora fabrike Pionir iz Subotice (*Danas*, 17. maj, str. 5).

Tokom maja 2002. na jugu Srbije, tj. pred opštinskim sudovima u Bujanovcu i Vranju, održana su četiri suđenja protiv ukupno 14 novinara, a sve po tužbama funkcionera bivše vlasti i direktora velikih društvenih preduzeća zbog navodnog nanošenja duševnog bola uvredom i klevetom. Dopisnika *Politike* iz Bujanovca i koordinatora NUNS za jug Srbije, Životu Matića, tužio je mesnom sudu bivši direktor Bujanovačke Banje Vrelo i bivši republički poslanik SPS Randel Veljković, koji je na ime nanetog duševnog bola tražio odštetu od 200.000 dinara (nešto više od 3.333 eura). Pred Opštinskim sudom u Vranju vođen je postupak protiv direktora agencije *Beta*, Ljubice Marković, glavnog urednika iste agencije, Dragana Janjića i dopisnika s juga Srbije novinara, Vojkana Ristića, a po krivičnoj tužbi kompanije Simpo. Istom sudu predsednik kompanije YUMCO, Nenad Stanković, podneo je tužbu zbog klevete protiv nekoliko novinara, a smenjeni načelnik SUP Vranje, Stojan Stojmenović Šuka, protiv novinara lista *Vranjske* Slađane Veljković (Odbor za ljudska prava, 26. april). Do kraja 2002. nije bilo podataka o ishodu ovih postupaka.

Tužbe protiv novinara su podnosili državni organi i njihovi predstavnici. Tako je, u februaru, deset policajaca tužilo nedeljnik *Reporter* zbog navodnog spiska Tužilaštva Haškog tribunala s policajcima koji su povezani sa zločinima na Kosovu i Metohiji 1999. godine²⁴¹ (*Danas*, 6. februara, str. 3). Do kraja godine nije bilo podataka o konačnom ishodu ovih postupaka.

Srbijansko Ministarstvo saobraćaja i Republička direkcija za puteve su maja podneli krivičnu prijavu protiv nedeljnika *Blic News*. Razlog je tvrdnja da ministarstvo nije raspisalo tender za rekonstrukciju puteva, već je posao poverilo preduzeću bliskom vrhu jedne vladajuće partije. Po tvrdnji novinara u Direkciji za puteve je vršen pritisak na autora teksta da ga se odrekne, što je on i učinio. „Direkcija nije demantovala ni jedan navod iz teksta ali je, na neki način, privela našeg novinara, od koga je tražila da ga se odrekne“, izjavio je glavni i odgovorni urednik (*Glas javnosti*, 12. maj, str. 7 i *Blic*, 17. maj, str. 8). Do kraja 2002. nije bilo vesti da li je ovaj postupak započet.

2.9.4. Neprofesionalno ponašanje novinara. – I u 2002. godini zabeleženi su slučajevi u kojima su novinari prelazili granice slobode govora i pravila profesije.²⁴² Novine su često preuzimale ulogu suda. To su uglavnom činili senzacionalistički mediji koji su iznosili „pouzdan“ informacije, najčešće iz anonimnih izvora, o izvršiocima teških krivičnih dela, kriminalnim aktivnostima istaknutih ličnosti i detalje iz privatnog života javnih ličnosti.

Najdrastičniji primer takvog ponašanja je zabeležen februara u Valjevu. Mladić osumnjičen za oružanu pljačku saslušan je u policijskoj stanici, uz prisustvo i novinarki lokalne TV Vujić i studija RTS u ovom gradu. One su, paralelno s policijskim islednikom, postavljale pitanja osumnjičenima što su beležile televizijske kamere, uz dozvolu policajaca. Snimak je zatim na programima ovih stanica emitovan nekoliko puta. Reč je o povredi krivičnog postupka, „jer se sve desilo u trenutku kad čak ni advokatu osumnjičenog nije bilo dozvoljeno da prisustvuje saslušanju, a sve je učinjeno mimo volje i dozvole mog branjenika“, izjavio je advokat osumnjičenog. Šef lokalne policije, pukovnik Milan Janković, objasnio je da je u pitanju „pokušaj da se prikaže građanima, posebno mladim ljudima, šta se dešava kada oni krenu stramputicom, što ih u svemu tome očekuje i kakve su posledice za njihov život“ (*Politika*, 13. i 14–15. februar, str. 11). Ovo je još jedan primer sklonosti pripadnika policije da ispoljavaju netrpeljivost prema mlađoj generaciji i nipodaštavaju ljudska prava osumnjičenih.

2.9.5. Govor mržnje. – U 2002. je bilo govora mržnje ali, osim u retkim izuzecima, nije bilo krivičnog gonjenja protiv izgreznika. Nešto bolje su reagovali javnost i neki političari.

Gradonačelnik Čačka Velimir Ilić često se služio jezikom mržnje i uvreda na račun političkih protivnika, novinara i nevladinih organizacija. Ilić se, na primer, bavio ispitivanjem nacionalnog porekla Miroljuba Labusa, potpredsednika Savezne vlade i kandidata za predsednika Srbije (*Dan*, 4. april, str. 32). Političari na vlasti su na to reagovali neprimereno, neosudujući Ilićevo istupanje kao govor mržnje već, objašnjavajući da je Miroljub Labus Srbin i da, kako je premijer Đinđić istakao, potiče iz „Krajine ... iz

²⁴¹ Vidi *Izveštaj 2001*, II.2.9.1, str. 274–275.

²⁴² Vidi *Izveštaj 2001*, str. 262 i 264.

tvrdih izvora srpskog naroda“ (*Vreme*, 18. april, str. 19). Govoreći u Australiji okupljenim Srbima, Ilić je izjavio: „Zamislite ministar energetike Goran Novaković, Hrvat, u srpskoj vladi ... Gradonačelnica Beograda, gospođa Hrustanović, muž Musliman ... a njen svekar čuveni Beco Hrustanović iz one ozloglašene Fazlagića kule (*Večernje novosti*, 16. januar, str. 2). Jugoslovenski ministar inostranih poslova Goran Svilanović ovo je ocenio kao govor mržnje i zatražio da se sa tim prekine, dok je Ilić negirao da je u pitanju takva vrsta govora i objasnio da su u pitanju „odgovori na postavljena pitanja“ (*Večernje novosti*, 16. i 22. januar, str. 2 i 3).

Jul 2002. godine poslanica Ljubica Džaković u crnogorskom parlamentu izjavila je da se „DPS neće klanjati ni pred kime, a kamoli pred Vesnom Perović, jednom pridošlicom iz Srbije“ (*Dan*, 24. jul, str. 3). Crnogorski ženski lobi ovo je okarakterisao kao „otvoreni nacionalizam, odnosno širenje mržnje i netrpeljivosti“ (*Dan*, 25. jul, str. 11).

Đaci prvog razreda u školama beogradske opštine Palilula su na poklon od opštine dobili knjigu *Zavičajni bukvar* autora Moše Odalovića. U toj knjizi deca su između ostalog upozorena da je „crkva najvažnija čovekova kuća, a ko ne ide u crkvu treba da ide kod doktora“ (*Večernje novosti*, 12. decembar, str. 6).²⁴³

U crnogorskoj reviji *Istok* podseća se da su Nataša Kandić i Sonja Biserko, predsednice dve NVO za zaštitu ljudskih prava, iz etnički mešovitih brakova. One su žene „koje u Srbima vide izvor svih zala“ i čiju je „ljubav prema Šiptarima moguće opisati kao neku vrstu srebroljublja ... Zna to i Madlen Olbrajt, sa kojom se jedino ove dve dame mogle porediti što po lepoti, što po otrovnosti“ (*Danas*, 20–21. april, str. III).

U 2002. zabeleženi su antisemitski istupi pojedinaca i grupa. Aca Singer, predsednik jevrejske zajednice u SRJ, koja broji 3.200 članova, izjavio je da su lideri ove zajednice podneli više krivičnih prijava, ali da tužilaštva nisu reagovala (*Dan*, 24. januar, str. 3 i 4).

U prodaji su bila nova i obnovljena izdanja antisemitske sadržine. Zagovornici antisemitizma su se najčešće pozivali na dela Dimitrija Ljotića (1891-1945),²⁴⁴ predsednika jugoslovenskog pokreta Zbor, profašističke organizacije koja je delovala pre i za vreme Drugog svetskog rata u Srbiji, i vrlo konzervativnog i antievropski nastrojenog vladike Nikolaja Velimirovića (1880-1956).

Ultracionalistički pokret *Obraz* nastavio je svoju aktivnost i u 2002.²⁴⁵ Na spisku „srpskih neprijatelja“, koji je sačinila ova organizacija, našli su se mnogi. Među njima su „cionisti, jevrejski rasisti“, pa ustaše „čija je viševekovna patološka mržnja prema svemu što je Srbsko i pravoslavno otrovni plod državne nesposobnosti i kulturne jalovosti“, „Šiptari, koji su etničko ruglo Evrope“ i „demokrate, lažni mirotvorci, sektaši ...“ (*Danas*, 26.-27. januar, str. IV).²⁴⁶

Pored *Obraza* tu su i neformalne grupe, kao što su „skinhedsi“, koje otvoreno izražavaju mržnju prema Jevrejima i svoje antisemitske stavove uglavnom izražavaju pisanjem grafita. Pored javnih istupa grupa i pojedinaca, u 2002. su u prodaji bila nova i obnovljena izdanja antisemitske sadržine.

Neki sveštenici SPC su, takođe, iznosili antisemitske stavove. Posebno se u tome isticao beogradski paroh u penziji, protojerej Žarko Gavrilović. Sinod SPC odbacio je i osudio sve antisemitske izjave i ogradio se od Gavrilovićevih stavova (*Danas*, 6. februar, str. 5).

---

²⁴³ Knjiga obiluje i tradicionalim savetima, pa se tako kao lek za zaštitu od zla preporučuje beli luk.

²⁴⁴ Tome u prilog govori i odluka skupštine opštine Smederevo o davanju imena Dimitrija Ljotića jednoj ulici u Smederevu i zahtev da se glavni gradski trg nazove po njemu. Međutim, Komisija skupštine opštine Smederevo obustavila je ovaj postupak, zahtevajući da se ispitaju sve okolnosti u vezi sa životom i delom Dimitrija Ljotića (razgovor s članovima Komisije, arhiva Beogradskog centra za ljudska prava).

²⁴⁵ Vidi *Izveštaj 2001*, str. 280-281.

²⁴⁶ Nepravilno pisanje prideva „srpski“ je namerni anahronizam, a „Šiptari“ je u takvim krugovima pogrdan naziv za Albance.

Antisemitske publikacije su 2002. bile brojne i lako dostupne. *Protokoli sionskih mudraca*,²⁴⁷ u izdanju književno-izdavačke zadruge Centar, i ove godine su se mogli naći u svakoj većoj beogradskoj knjižari (arhiva Beogradskog centra za ljudska prava).

Objavljena je i knjiga Olega Platonova *Zagonetka sionskih mudraca*, koja govori o navodnoj jevrejskoj zaveri protiv čovečanstva i pokušava da dokaže autentičnost *Protokola sionskih mudraca* (arhiva Beogradskog centra za ljudska prava). Do kraja 2002. nije bilo podataka da li je pokrenuta istraga u ovom slučaju. Savez jevrejskih opština je još 2001. podneo krivičnu prijavu protiv Marinka Arsića Ivkova iz izdavačkog preduzeća Altera iz Beograda zbog izazivanja nacionalne, verske, i rasne mržnje, razdora i netrpeljivosti objavljivanjem knjiga istog autora *Tajna Svetska vlada*.²⁴⁸ Okružno javno tužilaštvo u Beogradu nije postupilo po krivičnoj prijavi smatrajući da nema elemenata krivičnog dela (arhiva Beogradskog centra za ljudska prava).

Junu 2002. održano je prvo ročište u postupku protiv Živojina Savića, autora knjige *Sveto pismo – ogledalo Jevreja*, i Ratibora Đurđevića,²⁴⁹ pisca predgovora, zbog izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora i netrpeljivosti. Sudeње je odloženo zbog bolesti advokata optuženih (arhiva Beogradskog centra za ljudska prava). Do kraja 2002. novo ročište nije zakazano.

Postoje i druge knjige antisemitske sadržine, povodom čijeg objavljivanja nije pokrenut nijedan postupak. Tako izdavačka kuća Slobodna knjiga (nekada Velvet), koju je osnovao Vladimir Maksimović, u okviru edicije *Ideje* objavljuje brojne knjige antisemitskog i fašističkog sadržaja (arhiva Beogradskog centra za ljudska prava). Privatna izdavačka kuća Aleksandra Željka Jelića u ediciji *Masonerija* ima i knjigu *Slobodno zidarstvo ili masonerija*, ponovno izdanje Radnog komiteta antimasonske izložbe koju su 1941. organizovale nemačke okupacione vlasti. U uvodnoj reči stoji da predstavlja antimasonski, antijevrejski i antikomunistički rad sa ciljem „da na licu mesta objasni našoj javnosti šta je masonerija i kakve su njene veze sa jevrejstvom i komunizmom“. Pored ove, tu su i antisemitske knjige *Boljševizam od Mojsija do Lenjina*, autora Ditriha Ekarta, *Sad je vaš čas* i *Oblast tame* autora Dimitrija Ljotića. U posebnom dodatku knjige se nalazi spisak Jevreja „uključenih u jugoslovensku krizu ili jevrejski rat protiv Srba 1989-1999“.

U jednom od najprometnijih delova Beograda, na Zelenom vencu, pojavila su se avgusta 2002. grafiti „Jevrejski zlikovci“ i „Zli Jevreji vladaju svetom“. U Novom Sadu i Zrenjaninu su se pojavljivali grafiti s Davidovom zvezdom i đavoljim znakom „666“ iznad njega (*Beta*, 8. februar i 20. i 21. jun).

Pored antisemitskih grafita, pojavljivali su se i natpisi uvredljive sadržine protiv drugih manjinskih grupa u SRJ. Tako je februara na zgradi *Mađar soa* (Magyar szo), lista koji na mađarskom jeziku izlazi u Novom Sadu, osvanula parola „Srbija Srbima, Mađari napolje“ (*Beta*, 8. februar i 20. i 21. jun). U Nišu su aprila osvanuli grafiti „Smrt Ciganima“, „Srbija Srbima, Cigani napolje“ i „Bojkotujmo Cigane i Kineze“, s potpisom „Skins“ (*Beta*, 26. april).

U crnogorskoj luci Bar su se februara pojavili grafiti protiv Roma, praćeni kukastim krstovima (*Vijesti*, 4. februar, str. 7).

Na ovakve pojave reagovali su gradonačelnici i funkcioneri vladajućih partija. Oni su, u akcijama pod imenom „Prekrećimo sramotu“ i „Kampanja protiv govora mržnje“, uklonili ove grafite. „Ovo nije dominantno ponašanje u Novom Sadu, ali ako na takve ekstremizme ne reagujete, onda ih na neki način podstičete“, izjavio je gradonačelnik ovog grada Borislav Novaković (*Beta*, 8. februar). Aktivisti

---

²⁴⁷ Ova knjiga predstavlja falsifikat ruske tajne službe kojim se opravdavalo progonstvo Jevreja u Carskoj Rusiji.

²⁴⁸ U ovoj knjizi stoji: „Sjedinjene Američke Države su nastale kao epicentar judejsko-masonske civilizacije. Ova država je formirana uglavnom pod uticajem jevrejskih elemenata i pokazala se, po Zombartovim rečima, kao „emanacija jevrejskog duha“. Sve sile zla, surovosti, razvrata i raspadanja, koje su svojstvene judejsko-manskoj civilizaciji, ovaplotile su se najpotpunije i najdoslednije u istoriji SAD.“

²⁴⁹ Ratibor Đurđević osnovao je izdavačko preduzeće Ihtus hrišćanska knjiga, koje u okviru svojih izdanja ima nekoliko posebnih edicija antisemitske literature. Ona koja nosi naziv *Judejci – Zlotvori i Bogoborci* je u potpunosti posvećena Jevrejima i sastoji se iz niza izdanja stranih autora koji govore o judeo-manskim i satanskim zaverama iza kojih stoje Jevreji. Ratibor Đurđević je i sam autor više antisemitskih knjiga.

Građanskog saveza Srbije (GSS) u Nišu su saopštili da su se na akciju krećenja grafita odlučili jer „ni jedna stranka, verska zajednica i nadležni organ nisu reagovali na rasističke grafite“ (*Beta*, 26. april). U Požarevcu su predstavnici Požarevačkog odbora za ljudska prava, predstavnici DSS i GSS prekrečili grafite s nacionalističkim i antisemitskim sadržajem (*Glas javnosti*, 19. decembar, str. 23). U Zrenjaninu je policija početkom avgusta uhapsila lica koja su ispisivala grafite (*Beta*, 7. avgust).

2.10. Sloboda mirnog okupljanja

U 2002. nisu zabeležena značajnija kršenja slobode mirnog okupljanja. Opozicione partije su u više navrata optuživale vlast i policiju da krše ovo pravo, no, čini se, bez osnova.

Crnogorska policija se, početkom januara, sukobila s nekim građanima Berana. Prema tvrdnji policije, razlog za intervenciju je bio napad na policajce. Policija u Beogradu, Kragujevcu, Negotinu, Baru i Zelenici intervenisala je prilikom okupljanja povodom proslave osvajanja svetskog šampionata u košarci početkom septembra, zbog uništavanja imovine i napada na prolaznike (*Blic*, 10. septembar, str. 10; *Dan*, 10. septembar, str. 5; *Vijesti*, 10. septembar, str. 7).

Po podacima srbijanske policije, u prvih šest meseci održano je 22.919 javnih skupova, na kojima je učestvovalo oko 6 miliona građana. U tri slučaja je narušen javni red i mir. Na protestu opozicije 28. juna u Beogradu povređeno je 17 policajaca i 12 građana, privedeno je 77 osoba a protiv 20 osoba podnete su krivične prijave (*Glas javnosti*, 12. jul, str. 11).

2.11. Sloboda udruživanja

Prema izveštajima u medijima koje su pratili saradnici Beogradskog centra za ljudska prava 2002. nije zabeležen nijedan slučaj kršenja prava na slobodu udruživanja.

Polovinom januara disciplinska komisija jugoslovenske policije donela je rešenje o otkazu Milisavu Vasiću, predsedniku Nezavisnog sindikata policije. Naime, nakon protesta ovog sindikata u julu 2001. Vasić je suspendovan,²⁵⁰ a potom i otpušten iz saveznog MUP. On se žalio sudu tvrdeći da je dobio dozvolu za rad sindikata, da je sindikalno organizovanje pripadnika policije dozvoljeno po srbijanskim zakonima i da je to praksa u svim demokratskim zemljama.

Jugoslovensko Ministarstvo unutrašnjih poslova se pozvalo odredbe iz Ustava SRJ koje pripadnicima policije zabranjuju sindikalno organizovanje. Prvi opštinski sud u Beogradu je u aprila odbacio Vasićevu tužbu s obrazloženjem da je povredio radnu obavezu organizujući štrajk. Vasić je ovu odluku ocenio kao političku i najavio obraćanje OEBS i međunarodnim forumima (*Danas*, 15. januar, str. 4 i *Glas javnosti*, 18. februar, 28. mart, 14. april, str. 19, 11, 19).

Iako se zabranom sindikalnog organizovanja pripadnika policije potpuno uskraćuje mogućnost zaštite interesa vezanih za rad policije, Evropski sud za ljudska prava dozvoljavao je državama da zabrane sindikalno organizovanje službenicima upravnih organa (vidi *Savet sindikata državnih službi protiv Velike Britanije*, ECHR, App. No. 11603/85 (1987)). Ustav SRJ zabranjuje pripadnicima policije i vojske sindikalno organizovanje (čl. 42, st. 3) i pravo na štrajk (čl. 57, st. 3), dok srbijanski ustav ne reguliše ova pitanja.

2.12. Pravo na mirno uživanje imovine

Nerešeno pitanje nacionalizovane imovine 2002. bilo je glavna prepreka uživanju prava na imovinu. Članovi Lige za zaštitu privatne imovine, udruženja iz Beograda, nekoliko puta su protestovali pokušavajući da zaštite prava ranijih vlasnika i spreče proces privatizacije imovine, koju su komunističke vlasti konfiskovale i nacionalizovale posle II svetskog rata (*Danas*, 1. i 2. maj, str. 5). Nekoliko objekata je 2002. vraćeno ranijim vlasnicima. Ovakav pristup dovodi do nejednakog tretmana, budući da nije jasan osnov po kome su samo neki od ranijih vlasnika povratili svoju imovinu. Tako su, lokalne vlasti Niša vratile hotel Atina potomcima vlasnika, porodice Aradski (*Večernje novosti*, 5. februar, str. 5), a gradske vlasti Zemuna jednu zgradu SPC (*Glas javnosti*, 7. mart, str. 13). Međutim, zgrada koja je vraćena koristila se kao škola za decu s oštećenim sluhom, vidom i specijalnim potrebama. Nakon protesta roditelja, proces

---

²⁵⁰ Vidi *Izveštaj 2001*, str. 287.

vraćanja je usporen a problem nije rešen do kraja 2002. Četvrti opštinski sud u Beogradu zabranio je prodaju restorana Ruski car jer nisu regulisani imovinski odnosi s bivšim vlasnikom (*Večernje novosti*, 25. mart, str. 12).

2.13. Prava pripadnika manjina

I 2002. godine bio je uočljiv napor novih vlasti da regulišu položaj prava manjina koje čine jednu trećinu populacije SRJ.

Savezni parlament je 26. februara usvojio Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (*Sl. list SRJ*, br. 11/02). Ovaj zakon je ocenjen kao veliki korak napred. Njime se garantuju javna i privatna upotreba jezika i pisma, kao i očuvanje i razvoj kulturnih i nacionalnih vrednosti i etničkih posebnosti.²⁵¹ Po Zakonu nacionalne manjiine formiraju nacionalne savete, koji treba da učestvuju u izradi plana obrazovanja pa tako i doprinose očuvanju jezika i kulture manjinske zajednice. Do kraja godine osnovani su nacionalni saveti Mađara, Rumuna, Rusina i Hrvata (*Tanjug*, 18. decembar). Međutim, država do kraja godine nije ozbiljno počela da ispunjava neke obaveze predviđene ovim zakonom. Tako, na primer, nisu obezbeđeni izučavanje jezika s elementima nacionalne kulture i dvojezična nastava u sredinama gde jedna nacionalna manjina čini bar 10 odsto stanovništva (*Danas*, 16. maj, str. 6). U Srbiji postoji oko 180 medija na jezicima nacionalnih zajednica (*Danas*, 21. septembar, str. 5). Ipak, su zabeleženi verbalni i fizički napadi na manjinske grupe.

Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica i 2002. godine nastavilo je s kampanjama koje promovišu toleranciju i podstiču različitost.

Prema istraživanju koje je u septembru organizovao Humanitarni centar za integraciju i toleranciju iz Novog Sada i pripadnici manjinskih naroda poznaju samo 50 do 60 odsto prava koje im Zakon garantuje. Kod Roma, Vlaha i Bošnjaka taj procenat je još niži (*Danas*, 7. oktobar, str. 13).

2.13.1. Albanci. – Nije bilo izveštaja o značajnijim kršenjima prava ove manjine.

Prema popisu od 2002. u užoj Srbiji žive 61.647 Albanaca. U Crnoj Gori, po popisu iz 1991. godine, živelo je 44.500 građana albanske nacionalnosti, što čini oko 7% populacije ove republike. Albanci čine većinsko stanovništvo na Kosovu i Metohiji, koji su, prema Rezoluciji 1244 (1999), pod međunarodnom civilnom i vojnom upravom.²⁵²

U užoj Srbiji, Albanci su koncentrisani u tri južnosrbijanske opštine uz granicu s Kosovom i Metohijom – Bujanovcu, Medveđi i Preševu. Savezni ministar za nacionalne i etničke zajednice, Rasim Ljajić, prilikom posete Medveđi rekao je da u ovoj opštini ima 11.823 stanovnika, od kojih je približno 30% Albanaca. U Bujanovcu je više od 60% stanovništva albanske nacionalnosti.²⁵³

Od kraja 1999. do maja 2001. godine, lokalne albanske terorističke grupe – „Oslobodilačka vojska Preševa, Bujanovca i Medveđe“ („OVPBM“) – sukobljavale su se s jugoslovenskim i srbijanskim snagama bezbednosti u toj oblasti.²⁵⁴ Nakon povratka jugoslovenskih snaga bezbednosti u granične delove ove tri opštine, tenzije su opale a jugoslovenski parlament je juna usvojio Zakon o amnestiji. On se odnosi na sve jugoslovenske građane koji su u periodu od 1. januara 1999. do 31. maja 2001. godine na teritoriji opština Preševo, Bujanovac i Medveđa učinili, ili postoji osnovana sumnja da su učinili, krivično delo terorizma iz člana 125 ili delo udruživanja radi neprijateljske delatnosti iz člana 136, Krivičnog zakona SRJ (*Glas javnosti*, 15. jun, str. 2, *Beta*, 11. jul).²⁵⁵

Iako brojni, Albanci su i dalje uglavnom isključeni iz učestvovanja u javnom životu zajednica u kojima žive. Lokalni izbori 2002. godine, koji su organizovani uz pomoć OEBS krajem jula i početkom avgusta, predstavljaju najznačajniji korak ka uključivanju Albanaca u javni i politički život.²⁵⁶ Oni treba da

²⁵¹ Vidi I.4.13.

²⁵² S/RES/1244, 10. jun 1999.

²⁵³ Izveštaj FHP, *Albanci u Srbiji – Preševo, Bujanovac i Medveđa*, 2002.

²⁵⁴ Više *Izveštaj 2000 i 2001*, str. 189–191 i 234–236.

²⁵⁵ O ovom Zakonu vidi više I.1.4.

²⁵⁶ O vanrednim izborima u južnosrbijanskim opštinama vidi više u poglavlju I.4.14.

omogućće predstavnicima Albanaca u sve tri opštine da utiču na ostvarivanje prava albanske nacionalne zajednice.²⁵⁷

Prema Izveštaju FHP o položaju Albanaca u Srbiji, pripadnici ove manjine su zaposleni samo u neophodnim slučajevima (npr. kao matičari, prevodioci ili službenici u mesnim kancelarijama u albanskim selima). U organima republičke uprave, sudovima, tužilaštvima i policiji, oni nisu adekvatno zastupljeni. Na rukovodećim mestima, iako ih ima znatno manje nego Albanaca, najčešće su Srbi.

Zbog lošeg stanja u medijima, predstavnici OEBS, Koordinacionog tela, javnih glasila i Albanaca potpisali su 2002. godine *Osnovne principe za reorganizaciju medija* za Bujanovac. Kao rezultat toga, 20. septembra 2002. godine počelo je emitovanje petominutnih vesti na albanskom jeziku u Bujanovcu. Iako je planirano, slični sporazumi nisu potpisani za Medveđu i Preševo.²⁵⁸ Krajem oktobra, u Preševu je otvorena lokalna televizija koja će emitovati program na albanskom jeziku (*Beta*, 31. oktobar).

Predstavnici albanske nacionalne manjine su se u nekoliko navrata oglašivali o odredbe Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina. Naime, Zakon garantuje pravo izbora i upotrebe nacionalnog znamenja, ali zabranjuje isticanje zastava drugih država, kao što je zastava države Albanije, koju su pripadnici albanske manjine isticali u nekoliko prilika. Dvadeset osmog novembra na državni praznik republike Albanije pripadnici albanske manjine su na više javnih objekata u južnosrbijanskim opštinama istakli državnu zastavu Albanije. Srbijanska policija je skinula te zastave uz podršku predsednika opština Bujanovac i Preševo Nagiba Arifija (*Nagib Arifi*) i Rize Halimija (*Riza Hallimi*), a većih incidenata nije bilo (*Glas javnosti*, 29. novembar, str. 2). Vlasti u Srbiji su inače u više navrata protestovale zbog isticanja albanske zastave na javnim mestima.²⁵⁹

Odbor za ljudska prava u Bujanovcu je u avgustu 2002. godine podneo Saveznom ustavnom sudu inicijativu za ocenu člana 16 ovog zakona, jer Ustav SRJ predviđa upotrebu nacionalnih simbola u skladu s međunarodnim pravom, a nijedan međunarodni instrument koji obavezuje SRJ ne sadrži ograničenja u vezi s izborom simbola.²⁶⁰ Savezni ustavni sud je 25. septembra 2002. godine odbacio ovu inicijativu, smatrajući da „tom odredbom nije zabranjena upotreba nacionalnih simbola pripadnika nacionalnih manjina koje oni, preko svojih organa sami izaberu, već se zabranjuje upotreba simbola koje je određena druga država već izabrala kao svoje simbole“ (*Sl. list SRJ*, br. 57/02).

2.13.2. *Romi*. – Romi su sigurno najugroženija manjina u SRJ, i u 2002. godini.²⁶¹ Romima, žrtvama diskriminacije, pravosudni organi veoma retko pružaju sudsku zaštitu. Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina Romi su, po prvi put, stekli status nacionalne manjine.

Prema popisu iz 2002. na teritoriji SRJ registrovano je oko 108.193 Roma. S druge strane, prema podacima aktivista romskih organizacija broj Roma u Srbiji je veći od 750.000 (*Glas javnosti*, 9. septembar, str. 14). Ove cifre posredno potvrđuju i podaci beogradskih gradskih vlasti, po kojima u Beogradu s okolinom ima 197 romskih naselja s oko 105.000 žitelja. (*Danas*, 31. jul, str. 15). Veliki broj Roma s Kosova, koji žive u divljim naseljima u okolini većih gradova u Srbiji, još uvek nema nikakve isprave (Saopštenje FHP, 8. april).

U 2002. godini nastavljeno je s iseljavanjem Roma koji su bespravno nastanjeni u nekim delovima Beograda, a da im prethodno nije obezbeđen privremeni ili trajni smeštaj. U jednom ovakvom slučaju, FHP podneo je tužbu zbog povrede prava ličnosti 717 stanovnika romskog naselja Stari Aerodrom na Novom Beogradu protiv SRJ, Republike Srbije, grada Beograda, opštine Novi Beograd, javnog preduzeća Industrija mašina i traktora (IMT) i privatnog preduzeća Gaj. Stanovnicima ovog naselja bilo je prvo naloženo da se isele radi izgradnje proizvodnih pogona investitora, preduzeća Gaj, a zatim su, krajem avgusta, nepoznata lica koja je angažovala IMT ogradila žicom deo naselja, postavila obezbeđenje s psima ne dozvoljavajući Romima da pridu sopstvenim domovima, sem da iznesu svoje stvari (Saopštenje FHP, 7. novembar).

---

²⁵⁷ Izveštaj FHP, *Albanci u Srbiji – Preševo, Bujanovac i Medveđa*, 2002.

²⁵⁸ *Id.*

²⁵⁹ *Id.*

²⁶⁰ *Id.*

²⁶¹ Vidi poglavlja II.2.1. i II.2.3

Opštinske i gradske vlasti nisu učinile ništa da obezbede novu lokaciju na kojoj bi se nastanile 124 romske porodice, među kojima i 64 porodice raseljene s Kosova. Uprkos obećanjima saveznih i republičkih funkcionera da će iseljenje obustaviti dok se ne obezbedi alternativni smeštaj, privatni investitori počeli su 21. oktobra da ruše kuće Roma. Rušenje je obustavljeno pošto su neki Romi svojim telima sprečili bagere da unište čitavo naselje. Nepoznata lica i dalje prete Romima rušenjem kuća i nasiljem ako se ne ise, pa se veliki deo romskih porodica odselio pod pritiskom i bez zaštite suda i organa uprave (Saopštenje FHP, 23. oktobar).

Ostvarivanje prava Roma otežava to što oni uglavnom nemaju osnovna dokumenta i nisu upisani u matične knjige (Saopštenje *European Roma Rights Center*, 8. septembar).

Prema podacima aktivista romskih organizacija, prosečan životni vek Roma je 50 godina, što je 20 godina manje od jugoslovenskog proseka (*Danas*, 9. avgust, str. 5). Među jugoslovenskim Romima „78 odsto njih nema završenu osnovnu školu, a samo 0,4 odsto ima završen fakultet“ izjavila je Agneš Kartag Odri, pomoćnica saveznog ministra za nacionalne i etničke zajenice (*Politika*, 26. oktobar, str. 9). Samo 150 Roma pohađa fakultet.

Trideset odsto romske dece ne pohađa osnovnu školu iako je ona obavezna (*Beta*, 22. i 25. januar, *Glas javnosti*, 1. jul, str. 5). Prema podacima istraživača Pakta za stabilnost jugoistočne Evrope, taj broj iznosi oko 75.000 mališana (*Večernje novosti*, 2. februar, str. 5). Veliki problem za male Rome predstavlja nedovoljno poznavanje srpskog jezika, na kome se vrši testiranja sposobnosti za škole. Trideset sedam odsto prvaka romske nacionalnosti ne zna srpski, a 46 odsto ga zna delimično. Prema podacima srbijanskog Ministarstva prosvete, 65 odsto učenika specijalnih škola čine romska deca (*Danas*, 3. oktobar, str. VI).

Pripreme programe za upis romske dece u obrazovne institucije još uvek vode samo domaće i strane nevladine organizacije. Svega 7 do 10 odsto romske dece pohađa predškolske ustanove (Saopštenje FHP, 8. april). Prošle i ove godine otvoreno je nekoliko vrtića za Rome u kojima se deca pripremaju za školu na srpskom jeziku (*Blic*, 14. mart, str. 19). Njihov broj svakako nije dovoljan da pokrije brojnu dečiju romsku populaciju. Broj škola u kojima se održava fakultativna nastava romskog jezika s elementima nacionalne kulture nešto je povećan (neki vojvođanski gradovi, Obrenovac, Lazarevac) (*Glas javnosti*, 14. januar, str. 13).

Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica i Ministarstvo prosvete Srbije obećali su da će nabaviti 1.300 kompleta udžbenika za romske đake. Savezno ministarstvo oktobra 2002. samo je delimično ispunilo ovo obećanje, dok srbijansko ministarstvo nije dalo nijedan udžbenik (*Danas*, 3. oktobar, str. VI).

Sličan je položaj oko 20.000 Roma i u Crnoj Gori. Problemi s upisom dece Roma izbeglih s Kosova su delimično prevaziđeni, tako da je 67 Roma u Podgorici uspešno završilo prvi razred osnovne škole. U Crnoj Gori štampan je bukvar na romskom jeziku, u tiražu od 1.000 primeraka, po kome će učiti đaci u Podgorici, Nikšiću i Cetinju (*Vijesti*, 10. april, 19. i 22. maj, str. 11, 11 i 13). Skoro 20 odsto punoletnih Roma nije upisano u biračke spiskove (*Beta*, 7. septembar).

Situacija u informisanju Roma neznatno se popravila u 2002. godini. Tako je privatna TV Grk u Prokuplju počela da emituje program na romskom (*Beta*, 14. mart) a na istom jeziku počeo je da izlazi list *Roma* iz Boke Kotorske (*Beta*, 8. april).

2.13.3. *Bošnjaci*. – Po popisu iz 2002. u SRJ ima oko 136.087 Bošnjaka, koji su koncentrisani u Sandžaku. U 2002. zabeleženo je nekoliko slučajeva zlostavljanja Bošnjaka, kao i činjenica da su teška kršenja ljudskih prava Bošnjaka u Sandžaku od 1992. i 1993. i u 2002. godini uglavnom ostala nerazjašnjena i nekažnjena.²⁶²

Krajem aprila, do međunacionalnih tenzija u Sandžaku dovela je odluka Skupštine opštine Novi Pazar, u kojoj bošnjačke stranke imaju 34 od 47 odbornika, da promeni statut ove opštine tako da u njemu stoji da su „u ravnopravnoj upotrebi, pored srpskog i ćirilicnog pisma, bosanski jezik i latinično pismo, kao jezik i pismo bošnjačkog naroda“. Dvanaest odbornika srpskih stranaka je napustilo sednicu s obrazloženjem da ovom odlukom lokalne vlasti pokušavaju da regulišu ono što je u nadležnosti Republike Srbije i da je to „zloupotreba zakona“ (*Danas*, 30. april, str. 4; *Blic*, 30. april, str. 2).

---

²⁶² Vidi II.2.2.3. i II.2.3.1.

2.13.4. *Manjine u Vojvodini.* – Nije bilo izveštaja o značajnijim kršenjima prava manjina u Vojvodini. Najbrojnija nacionalna manjina u ovoj pokrajini su Mađari, kojih prema popisu iz 2002. godine u SRJ ima 293.299.

Poslanici srbijanskog parlamenta su početkom februara usvojili zakon kojim se unose izmene i dopune 70 postojećih zakona i akata kojima Vojvodina²⁶³ ponovo dobija nadležnosti u privredi, upravljanju prirodnim dobrima, socijalnom i penzijskom osiguranju, pravo da uređuje službenu upotrebu jezika i pisma i dr. Istovremeno sa srpskohrvatskim jezikom, u Vojvodini je propisana upotreba mađarskog, slovačkog, rumunskog i rusinskog jezika, a uporedo s ćiriličnim pismom i službena upotreba latiničnog pisma, na način utvrđen zakonom (*Politika*, 10. januar, str. 7; *Blic*, 5. februar, str. 2).

Lokalne vlasti u Subotici su u junu, u skladu s ovim i novim zakonom o lokanoj samoupravi, statutom opštine propisale zvaničnu upotrebu srpskog, mađarskog i hrvatskog jezika, kao i korišćenje imena grada na mađarskom – *Szabatka*. Ove odredbe su postojale i u ranijem statutu ali ih je u januara 2001. godine osporio Ustavni sud Srbije.²⁶⁴ Inače, u tri subotičke škole đaci prvaci od školske 2002/2003, slušaju nastavu na hrvatskom jeziku (*Glas javnosti*, 3. septembar, str. 15).

Potomci 400.000 Nemaca koji su živeli u Vojvodini, a koje su komunističke vlasti proterale odmah posle Drugog svetskog rata, aktivnije su u 2002. počeli da se zalažu za svoja prava, i to pre svega za vraćanje oduzete imovine, odnosno davanje nadoknade za nju (*Beta*, 21. april).²⁶⁵ Objavljeno je više tekstova s procenama vrednosti konfiskovane imovine Nemaca. Prema jednom od njih, oduzeta imovina vredela je, samo u Zemunu, preko 100 miliona eura (*Glas javnosti*, 17. maj, str. 17). Inače, po popisu iz 2002. godine u Srbiji živi 3.901 Nemač (*Beta*, 21. april).

2.14. Politička prava

U 2002. godini održani su predsednički izbori u Srbiji i Crnoj Gori, vanredni parlamentarni i redovni lokalni izbori u Crnoj Gori, kao i vanredni lokalni izbori u tri južnosrbijanske opštine na granici s Kosovom i Metohijom – Preševu, Bujanovcu i Medveđi.²⁶⁶ Istovremeno, nastavljeni su fizički i verbalni napadi na političke protivnike, ali s nešto manjim intenzitetom nego 2001. godine.

Tokom cele 2002. godine politički život u SRJ bio je u znaku pokušaja da se federalna država preuredi u novu zajednicu Srbije i Crne Gore. Aktivnu ulogu u ovim pokušajima je imala EU uz čije je posredovanje 14. marta sklopljen Beogradski sporazum, kojim se postavljaju novi, znatno labaviji okviri zajednice Srbije i Crne Gore. Potom je obrazovana Ustavna komisija, koji su sačinjavali članovi delegirani od strane saveznog i oba republička parlamenta (*Vreme*, 21. mart, str. 13). Ona je posle skoro šest meseci usvojila predlog teksta ustavne povelje buduće zajednice Srbije i Crne Gore (*Danas*, 7. decembar, str. 1). Međutim, do kraja 2002. Parlamenti Srbije i Crne Gore nisu odlučivali o Povelji.

Javni život u Srbiji bio je obeležen sukobom dva glavna rivala u bivšem DOS – DS i DSS. On je u prvom navratu doveo do oduzimanja mandata poslanicima DSS u srbijanskom parlamentu zbog neredovnog prisustva na sednicama (*Blic*, 7. jun, str. 3). Na odgovarajuću odluku DSS je uložio žalbu Saveznom ustavnom sudu i on ju je poništio (*Blic*, 27. jul, str. 2). Saznavši za to, Predsedništvo DOS, pre objavljivanja odluke SUS u *Službenom listu*, odlučuje da isključi DSS iz koalicije DOS i to tako da joj oduzme 45 mandata zbog navodnog nepoštovanja koalicionog sporazuma. Administrativni odbor 29. jula sproveo je ovu odluku (*Danas*, 30. jul, str. 1). DSS se ponovo žalio Saveznom ustavnom sudu i obratio se OEBS.

---

²⁶³ Severna srbijanska pokrajina Vojvodina je 1989. godine, u vreme Slobodana Miloševića, izgubila široku autonomiju koju je imala prema Ustavu SFRJ od 1974. godine. U poslednjoj deceniji prošlog veka centralne srbijanske vlasti nisu poštovala čak i tu vrlo suženu autonomiju. Nakon demokratskih promena 5. oktobra 2000. godine obnovljeni su zahtevi za vraćanje autonomije.

²⁶⁴ Vidi *Izveštaj 2001*, str. 298.

²⁶⁵ Vidi *Izveštaj 2001*, str. 299–300.

²⁶⁶ O situaciji na tom području vidi *Izveštaj 2000 i 2001*, str 189–191, 235–236 i 250 i u ovom izveštaju, II.13.1.

Savezni ustavni sud je 16. oktobra doneo privremenu meru kojom nalaže da se obustavi primena akta o oduzimanju mandata (*Blic*, 17. oktobar, str. 2; *Sl. list SRJ*, br. 57/02).²⁶⁷ Vladajuća koalicija je tada započela lične napade na predsednika SUS, profesora Momčila Grubača.

Posle odluke SUS, na inicijativu Otpora, Ustavni sud Srbije otvorio je raspravu o ustavnosti odredaba Poslovnika srbijanskog parlamenta, na osnovu kojih je postupao Administrativni odbor. Prvog novembra Ustavni sud Srbije je konstatovao da je Poslovnik u skladu s Ustavom Srbije. Pored toga, ovaj sud je pokrenuo i proceduru za ocenjivanje ustavnosti člana 88 Zakona o izboru narodnih poslanika, koji predviđa da poslanik gubi mandat pre vremena na koje je izabran ako mu prestane članstvo u političkoj stranci ili koaliciji na čijoj je izbornoj listi izabran. Do kraja 2002. odluka o ovom pitanju nije doneta (*Vreme*, 2. januar 2003, str. 11; *Blic*, 2. novembar, str. 2).

Kancelarija za demokratiju i ljudska prava OEBS još 26. aprila je reagovala na oduzimanje mandata poslanicima DSS i preporučila da se ukine zakon koji određuje da mandat poslanika prestaje na pomenuti način (*Vreme*, 2. januar 2003, str. 11). Neki nezavisni izvori tvrde da je ova Kancelarija sačinila i izveštaj kojim se postupak isključivanja DSS iz srbijanskog parlamenta označava kao pogrešan i u neskladu sa standardima OEBS. Međutim, ovaj izveštaj nikada nije objavljen.

Posle postizanja političkog sporazuma između DOS i DSS poslanici DSS su se 5. novembra, vratili u parlament (*Politika*, 6. novembar, str. 7). Međutim, sukob je krajem 2002. i dalje trajao. Njegova posledica su bili i neuspesi dva puta održanih izbora za predsednika Srbije.

2.14.1. Izbori u Srbiji. – Predsednički izbori u Srbiji održani su 29. septembra i 13. oktobra, a ponovljeni su 8. decembra.²⁶⁸ Od ukupnog broja upisanih birača (6.553.042) na prvi krug prvih izbora, održanih 29. septembra, izašla su 3.637.062 birača, što je 55,50%. Nijedan od predsedničkih kandidata nije dobio potreban broj glasova, tj. više od polovine važećih glasova građana izašlih na izbore. Vojislav Koštunica dobio je 1.123.420 (31,56%), Miroljub Labus 995.200 (27,96%) a Vojislav Šešelj 845.308 (23,74%) glasova (*Sl. glasnik RS*, br. 63/02).²⁶⁹

Predstavnici CeSID saopštili su da nije bilo ozbiljnijih primedbi na tok predizbornih radnji.²⁷⁰ Ipak, tokom predizborne kampanje su zabeleženi incidenti u Novom Sadu, Velikoj Plani, Beogradu i Čačku (*Danas*, 6, 23, 26. septembar, str. 1, 4 i 5; *Blic*, 24. septembar, str. 2). Najozbiljniji incident dogodio se na Novom Beogradu, gde je aktivista SRS Slobodan Pop–Lazić napao braću Nenada i Nemanju Rankovića dok su lepili plakate kandidata Miroljuba Labusa. On je uhapšen 1. oktobra, a deset dana kasnije optužen za nanošenje lakih telesnih povreda (*Glas javnosti*, 2. oktobar, str. 9; *Politika*, 11. oktobar, str. 16).

U drugi krug predsedničkih izbora, zakazanih za 13. oktobar, ušli su Vojislav Koštunica i Miroljub Labus. Srbija nije dobila predsednika ni posle ovog kruga, budući da više od polovine birača upisanih u biračke spiskove nije izašlo na izbore. Izašlo je 2.979.254 birača, što iznosi 45,46% biračkog tela. Za Vojislava Košunicu glasalo je 1.991.947 birača (68,38%), a za Miroljuba Labusa 921.094 (31,62%) (*Sl. glasnik RS*, br. 67/02).

Na izbore 8. decembra, prema podacima Republičke izborne komisije (RIK) od 6.525.760 upisanih birača izašlo je 45,17 odsto, odnosno 2.947.748. Predsednički kandidat DSS Vojislav Koštunica dobio je 1.699.098 (57,66%), kandidat SRS Vojislav Šešelj 1.063.296 (36,08%), a kandidat SSJ Borislav Pelević 103.926 (3,53%). Nevažećih listića bilo je 80.396 (*Beta*, 10. decembar; *Sl. glasnik*, br. 85/02). CeSID je regularnost ovih izbora veoma dobro ocenio, uz napomenu da i dalje najozbiljnije probleme predstavljaju

---

²⁶⁷ O odluci vidi više I.4.14.5.3.

²⁶⁸ Kandidati na ponovljenim izborima bili su Vojislav Koštunica, Vojislav Šešelj i Borislav Pelević.

²⁶⁹ Ostali kandidati bili su Vuk Drašković sa 159.959 (4,49%), Borislav Pelević sa 139.047 (3,91%), Velimir Bata Živojinović sa 119.052 (3,34%), Nebojša Pavković sa 75.662 (2,13%), Branislav Bane Ivković sa 42.853 (1,20%), Vuk Obradović sa 26.050 (0,73%), Tomislav Lalošević sa 25.133 (0,71%), i Dragan Radenović sa 8.280 (0,23%) glasova.

²⁷⁰ Vidi <http://www.cesid.org/predsednicki2002/cesid_o_izborima/index.htm>

manjkavo i nedorečeno zakonodavstvo i birački spisak, koji ipak i „nije u toj meri nekompletan u kojoj se to želi predstaviti javnosti“.²⁷¹

Međutim, DSS je podneo žalbe RIK na broj upisanih birača i na rezultate izbora, tvrdeći da ima dokaze da u biračkom spisku ima više od 835.000 nepostojećih birača. Pošto je RIK odbio žalbe, DSS se obratio Vrhovnom sudu Srbije, koji ih je takođe odbio. (*Večernje novosti*, 11. decembar, str. 3; *Blic*, 12. decembar, str. 3; *Danas*, 17. decembar, str. 1).

2.14.1.1. *Lokalni izbori u južnoj Srbiji.* – Krajem jula održani su lokalni izbori u Bujanovcu, Medveđi i Preševu, južnosrbijanskim opštinama uz granicu s Kosovom i Metohijom, gde većinu stanovništva čine etnički Albanci. Ovi izbori smatraju se bitnim delom implementacije Plana za rešavanje krize na jugu Srbije, kojeg su 2001. sačinile jugoslovenske i srbijanske vlasti.²⁷² Izbori su protekli bez većih incidenata i u skladu s međunarodnim standardima.²⁷³ Ovakav nalaz dala je i Međunarodna misija za posmatranje izbora,²⁷⁴ dodajući da su potrebna dalja poboljšanja, naročito pri izradi biračkih spiskova. Najviše primedbi odnosilo se na nemogućnost lica da glasaju zbog toga što nisu bila upisana u birački spisak²⁷⁵ i na nedovoljnu tajnost glasanja.

Na izbore je, iz sve tri etničke zajednice, izašlo mnogo manje birača od broja koji su njihovi predstavnici očekivali. U Bujanovcu je glasalo oko 60% srpskih i albanskih birača, i mali broj Roma, tako da romska zajednica nije osvojila nijedno odborničko mesto. U Preševu je na izbore izašlo oko 52%, a u Medveđi oko 43% upisanih birača.²⁷⁶ Na izborima u Medveđi, na koje je izašlo 50,04 odsto registrovanih birača, za gradonačelnika je izabran Slobodan Drašković, kandidat koalicije srpskih stranaka, koja je osvojila 31,10% glasova za odbornike. Slede SPS sa 19,33, DSS sa 16,64, albanska Partija za demokratsko delovanje (PDD) sa 16,17, SPO sa 9,03 i SRS sa 6,11 (*Danas*, 30. jul. str. 1).

U Preševu, čije je stanovništvo 90 odsto albansko i gde je izašlo preko 50 odsto birača, za gradonačelnika je izabran Riza Halimi (*Riza Hallimi*), lider PDD, koji je dobio 48,41% odsto glasova. U skupštini opštine Preševo, od 21 odborničkog mesta partije Albanaca su osvojile 18, a srpska koalicija 3 (*Beta*, 6. septembar).

Na izbore u Bujanovcu izašlo je oko 62 odsto birača; za gradonačelnika je izabran Nagib Arifi čiji je PDD osvojio 35 odsto glasova (*Danas*, 30. jul. str. 2). Partije Albanaca su osvojile 23 poslanička mesta u skupštini opštine, dok su stranke lokalnih Srba osvojile 18 (*Glas javnosti*, 2. septembar, str. 26).

Dve koalicije srpskih stranaka su protestovale zato što su neka biračka mesta u Bujanovcu bila otvorena do ranog jutra. Usledile su žalbe izbornim komisijama i lokalnim sudovima, kao i višednevni javni protesti Srba u Bujanovcu. Jugoslovenske vlasti i posmatrači OEBS su ocenili da su izbori protekli „bez većih problema“. (*Danas*, 29. i 31. jul. str. 1 i 2).

2.14.2. *Izbori u Crnoj Gori.* – Redovni predsednički izbori u Crnoj Gori održani su 22. decembra. Oni nisu uspeli jer na birališta nije izašlo više od pedeset odsto birača (*Monitor*, 27. decembar, str. 3). Prema podacima RIK Crne Gore za jedanaest predsedničkih kandidata glasalo je 209.800 (46%) birača. Izbori će biti ponovljeni 9. februara 2003. (*Vesti CeSID*, 30 decembar).²⁷⁷

Godina 2002. u Crnoj Gori protekla je u rivalstvu opozicione projugoslovenske koalicije Zajedno za Jugoslaviju (ZZJ), koju predvodi Socijalistička narodna partija (SNP) i vladajućeg proindependističkog bloka na čelu s Demokratskom partijom socijalista (DPS) i tadašnjim predsednikom Milom Đukanovićem.

---

²⁷¹ Vidi <http://www.cesid.org/predsednicki2002/ocena_izbora.htm>

²⁷² Vidi *Izveštaj 2001*, II.2.13.1.

²⁷³ Vidi *Background report: Assisting Elections in South Serbia*, OSCE Mission to the FRY, 28. avgust 2002, i Saopštenje posmatrača Kongresa lokalnih i regionalnih vlasti Saveta Evrope, 29. juli 2002.

²⁷⁴ Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava OEBS-a i Kongres lokalnih i regionalnih vlasti Saveta Evrope ustanovili su 8. jula Međunarodnu misiju za posmatranje izbora (MMPI). 29. juli 2002. godine, MMPI je dala Izjavu o preliminarnim nalazima i zaključcima.

²⁷⁵ Vidi <http://www.cesid.org/Izbori_bpm/drugi_krug.htm>.

²⁷⁶ Izveštaj FHP, *Albanci u Srbiji – Preševo, Bujanovac i Medveđa*, 2002.

²⁷⁷ Vidi <<http://www.cesid.org.yu>>

Posle istupanja Liberalnog saveza Crne Gore iz vladajuće koalicije u crnogorskom parlamentu oborena je vlada, i zakazani su prevremeni parlamentarni izbori za 20. oktobar (*Vijesti*, 23. maj i 21. jul, str. 3 i 1). Izborna kampanja protekla je u međusobnom optuživanju suparničkih koalicija (*Dan*, 17. oktobar, str. 5; *Vijesti*, 12, 15. i 16. oktobar, str. 2, 5 i 5). Osnovu predizbornog nadmetanja je, prema oceni CeSID, činila tzv. negativna kampanja – oličena u žestokoj kritici protivničkog tabora, koja je u nekim slučajevima prerastala i u govor mržnje.²⁷⁸ Na prevremenim izborima većinu je osvojila Demokratska lista za evropsku Crnu Goru – Milo Đukanović – 39 od 75 poslaničkih mandata, dok je Koalicija za promene, osvojila 30 mandata, a Liberalni savez Crne Gore 4 i partije Albanaca 2 mandata (*Vijesti*, 23. oktobar, str. 3).

2.14.2.1. Lokalni izbori u Crnoj Gori. – Pored parlamentarnih i predsedničkih, u Crnoj Gori su maja 2002. održani i redovni lokalni izbori.²⁷⁹ Vladajuća koalicija predsednika Đukanovića osvojila je vlast u 6 opština, koalicija Zajedno za Jugoslaviju u 7 opština, a u 4 je formirala vlast zajedno s Liberalnim savezom Crne Gore, dok su partije etničkih Albanaca osvojile većinu u Ulcinju (*Vijesti*, 16. i 17. maj, str. 1 i 4; *Dan*, 16. maj, str. 10). Prema oceni posmatračke misije OEBS, redovni lokalni izbori su, uz manje nedostatke, sprovedeni u skladu s evropskim demokratskim standardima. Najveća zamerka toku izbornog postupka odnosi se na činjenicu da političke stranke i dalje kontrolišu izborne mandate, pa birači zapravo nemaju mogućnost da znaju za koje kandidate glasaju. Ukupno posmatrano, svi mediji su bili pristrasni, a neki od štampanih medija prekršili su izbornu tišinu.²⁸⁰ Koalicija ZZJ žalila se na nepravilnosti u biračkim spiskovima i na nelegalno brisanje birača sa spiska u Bijelom Polju (*Dan*, 9. i 11. april, str. 11 i 10). I CeSID je izneo neke primedbe na biračke spiskove (*Vijesti*, 15. maj, str. 3). Tokom izborne kampanje fizički su napadani kandidati ZZJ i drugih opozicionih stranaka u Nikšiću (*Vijesti*, 3. maj, str. 7), Budvi (*Dan*, 16. maj, str. 12) i Šavniku (*Dan*, 9. maj, str. 12). Najozbiljniji incident bila je eksplozija ručne bombe u sedištu koalicije ZZJ u Nikšiću u kojoj niko nije povređen (*Vijesti*, 15. maj, str. 5).

Pored redovnih, održani su i prevremeni lokalni izbori u Crnoj Gori, i to u Podgorici i Tivtu, gde nijedna politička grupacija nije uspela da formira vlast (*Vijesti*, 12. oktobar, str. 5).

2.14.3. Pretnje i napadi na političke protivnike. – U 2002. godini zabeleženi su napadi na političke protivnike, kojih je bilo manje nego 2001. Pristalice SPO iz Bora su se februara žalili da ih je policija bez razloga privodila tokom posete republičkog premijera ovom gradu, što je policija demantovala (*Beta*, 23. februar). Istog meseca je napadnut aktivista Socijaldemokratske unije (SDU), članice vladajućeg DOS u Kikindi (*Tanjug*, 16. februar). U martu su bombama napadnuti sedišta DSS u Beogradu (*Večernje novosti*, 1. mart, str. 2) i lokalno sedišta DS u Kaluđerici, predgrađu Beograda (*Glas javnosti*, 10. mart, str. 7). U aprilu su dva puta kamenovane prostorije Vojvodanskog pokreta u Somboru (*Beta*, 8. i 14. april), a pripadnici opozicionih socijalista su pretukli odbornika DSS u Požarevcu (*Glas javnosti*, 5. april, str. 16) dok su poslaniku GSS pretili smrću u Velikom Gradištu (*Danas*, 19. april, str. 16). U septembru je bačena bomba na prostorije SPO u Lačarku (*Večernje novosti*, 2. septembar, str. 10), u oktobru su obijene prostorije DSS u Čačku (*Danas*, 1. oktobar, str. 4), a pripadnici SRS napali su aktivistu DSS u Beogradu početkom decembra (*Beta*, 12. decembar).

Pristalice socijalista su tokom demonstracija 28. juna u Beogradu povredile jednog policajca i jednog novinara i razbile stakla na zgradi Vlade Srbije (*Blic*, 29. jun, str. 2). Istog meseca su kamenovani automobili opozicione Stranke srpskog jedinstva (SSJ) u Šapcu (*Beta*, 19. jun) a bačena je i bomba na kuću jednog od lidera socijalista u Kikindi (*Večernje novosti*, 5. jul, str. 11).

2.15. Posebna zaštita porodice i deteta

Položaj dece u SRJ je veoma loš. Svako peto dete u Srbiji je anemično, a pet procenata mališana ima povišeni krvni pritisak. To je jedan od rezultata istraživanja o zdravlju nacije, sprovedenog krajem 2001. i početkom 2002. godine na uzorku od 17.000 ispitanika. „Mleko ne pije nikad ili samo ponekad čak 38% mališana, sveže voće i povrće jede svakodnevno svako drugo dete, dok četvrtina mališana jede meso

²⁷⁸ Vidi <http://www.cesid.org/cg_parl_2002/monitoring_medija.htm>

²⁷⁹ Petnaestog maja, birani su opštinski organi u 19 od 21 crnogorske opštine jer su vlasti Podgorice i Herceg Novog izabrane na vanrednim izborima 2000. godine.

²⁸⁰ Vidi <www.cesid.org/vesti>.

ređe od jednom nedeljno“, konstatuje se u izveštaju. Po oceni medicinskih stručnjaka, razlog za to je opšte siromaštvo: svaka druga porodica troši 70% prihoda na hranu (*Večernje novosti*, 7. februar, str. 5).

Vlada Srbije osnovala je maja 2002. Savet za prava deteta koji ima zadatak da se bavi oblikovanjem celovite i koherentne politike prema deci i to u skladu s Konvencijom o pravima deteta (*Sl. glasnik RS*, br. 26/02).

U 2002. mediji su više pažnje posvećivali nasilju u porodici i tako otkrivali pravu dimenziju problema koji je dugo bio prećutkivan i potcenjivan. Početkom godine Vlada Srbije najavila je da će 10.000 srednjoškolaca biti podvrgnuto testu na drogu. Ovakav postupak bi trebalo da se sprovede u okviru pilot projekta koji ima za cilj sveobuhvatnu analizu stanja u osnovnim i srednjim školama.

Stručna javnost nije sporila da je narkomanija kod mladih veliki problem – u Srbiji ima 80.000, u Beogradu 35.000 registrovanih zavisnika od droge. Centar za prava deteta (CPD) podržao je ideju da se ovom pitanju posveti ozbiljna pažnja, ali je ukazao i na neadekvatnost postupka putem kojeg bi se, na reprezentativnom uzorku dece, izvršilo testiranje urina na prisustvo opojnih droga (Saopštenje CPD, 25. februar). CPD, takođe, navodi da je predviđeni postupak testiranja dece neprihvatljiv s psihološkog i zdravstvenog stanovišta, kao i da se ovakvim metodom ne mogu ostvarivati pravo deteta na život, opstanak i razvoj (čl. 6), pravo na ostvarivanje najboljeg interesa deteta (čl. 3), pravo na participaciju u donošenju odluka koje se njega tiču (čl. 12) i niza drugih prava iz Konvencije o pravima deteta.

Predviđenim razlozima i načinom primene testa krši se pravo deteta na zdravstvenu zaštitu, koje, između ostalog, podrazumeva obavezu države da detetu obezbedi najviši kvalitet zdravstvene zaštite. Kod ovakvih procedura i postupaka potrebno je precizno definisati njihovu namenu i način primene, tvrdi CPD (Saopštenje CPD, 25. februar; *NIN*, 14. februar, str. 24).

Na kraju je testiranje sprovedeno u osam gradova u Srbiji. Rezultati tog testiranja su statistički obrađeni i predstavljaju osnovu za sačinjavanje nacionalne strategije za borbu protiv narkomanije, koju će sačiniti zajedno Ministarstvo zdravlja i Ministarstvo prosvete i sporta Srbije (razgovor sa Žarkom Mihajlovićem, pomoćnikom ministra prosvete i sporta Srbije, arhiva Beogradskog centra za ljudska prava, januar 2003).

Od 15. jula do 19. avgusta u omladinskim letnjim kampovima koje su organizovali Vlada i Ministarstvo prosvete i sporta Srbije boravilo je oko 12.000 dece. U drugoj polovini avgusta lokalni lideri stranke Nova Srbija u Nišu izneli su tvrdnje da su se u letnjem kampu u Sremskoj Mitrovici dešavala „nedopustiva seksualna zloupotreba i psihofizička tortura dece“. To se odnosilo na radionice koje su organizovali predstavnici Jugoslovenske asocijacije za borbu protiv side (JAZAS) i u kojima su neki učesnici svojevolejno skidali odeću.

Ovaj događaj su iskoristili neke političke stranke, SPC i nekoliko dnevnih listova, koji su objavili fotografije ovog događaja. Predstavnici SPC su optužili ministarstvo i vaspitače u kampovima „da potkopavaju duhovne moralne vrednosti svog naroda a time i opšte ljudske moralne vrednosti“. SPC je naglasila da treba „zaštiti našu decu i našu naciju“ od „trovanja, zloupotreba i uticaja novog svetskog poretka“ i zatražila ostavku ministra prosvete i sporta. Ministarstvo je istražilo slučaj i saopštilo da su neki instruktori JAZAS izašli iz dogovorenih okvira radionica i da su time neka deca bila podstaknuta na nepristojno ponašanje (*Danas*, 2. septembar, str. 1; *Vreme*, 29. avgust, str. 24; *Glas javnosti*, 27. avgust, str. 4). Beogradski centar za ljudska prava je ovim povodom saopštio da se pod izgovorom zaštite prava dece njihova prava najgrublje krše. Prema saopštenju nedozvoljeno je objavljivanje fotografija maloletne dece, kao i falsifikovanje njihovih izjava protivno zakonu. Uopštavanjima i napadima na sve slične kampove koji su proteklih meseci organizovani, osporava se čitav koncept dodatnog i alternativnog obrazovanja a i nekoliko hiljada dece se dovodi u vezu s nepristojnim i opscenim ponašanjem. (Saopštenje Beogradskog centra za ljudska prava, 29. avgust).

U Jugoslaviji ima 17 domova za decu bez roditeljskog staranja, u kojima živi 1.928 štićenika, dok još 2.100 dece u porodičnom smeštaju. „Više od 50% ove dece imaju roditelje koji žive u bračnoj zajednici ali ne žele da se staraju o njima“, kaže koordinator ovog istraživanja, prvog za četvrt veka, profesor Bora Kuzmanović (*Tanjug*, 27. februar).

2.15.1. *Nasilje u porodici i zlostavljanje dece.* – Srbijanski i crnogorski parlamenti su 2002. usvojili izmene i dopune krivičnih zakona kojima se inkriminše nasilje u porodici kao takvo.²⁸¹ To bi moglo da izmeni dosadašnju sudsku praksu. Naime, pregled sudske prakse srbijanskih sudova od 1998. do 2001. pokazuje da se za nasilje u porodici najčešće izricale blage kazne. Od 134 slučaja u 99 je izrečena uslovna kazna (93 zatvorske i 6 novčanih). Osam nasilnika je sudski opomenuto, 20 je dobilo novčanu a samo 7 kaznu zatvora (*Blic*, 13. novembar, str. 10).

Psihičko nasilje, pretnja nasiljem, lake i teške telesne povrede i slična dela učinjena prema članu porodice tretiraju se kao krivično delo nasilja u porodici, koje se goni po službenoj dužnosti. Prema jednom istraživanju, sprovedenom na 700 žena, svaka druga žena doživela je psihičko nasilje u porodici a svaka treća fizički napad od člana porodice, tvrdi dr Vesna Nikolić Ristanović, predsednica Viktimološkog društva Srbije. Prema podacima ovog društva, svaka treća žena u Srbiji trpi porodično nasilje, a svaka sedma ga prijavljuje policiji. U preko 63% slučajeva nasilnik je suprug, a „više od 7 odsto žena doživelo je da neko od članova porodice prema njima upotrebi ... oružje“ (*Danas*, 28. jun, str. 1; *Glas javnosti*, 2. decembar, str. 5).

Prema saopštenju nevladine organizacije URBAN-IN iz Novog Pazara, nasilje u porodici predstavlja ogroman problem i u Sandžaku. Za slučajeve porodičnog nasilja, o kojima se i inače retko ili uopšte ne govori, policija je potpuno nezainteresovana, a nadležne institucije ih samo beleže i arhiviraju (Saopštenje URBAN-IN, 23. februar).

Nasilje nad ženama u braku ie prisutno i u Crnoj Gori „U oko 40% brakova događa se fizičko nasilje, praćeno verbalnim, ekonomskim i seksualnim zlostavljanjem“, kaže Vesko Đurković iz podgoričkog Centra za socijalni rad (*Monitor*, 22. februar, str. 30). Volonterke SOS telefona u Podgorici tvrde da je to vrsta nasilja u porastu (*Vijesti*, 8. januar, str. 9). Po podacima aktivista SOS telefona iz Pljevalja, 14 odsto žena koje su bile izložene fizičkom nasilju ostaju doživotni invalidi (*Vijesti*, 29. jul, str. 7).

Krajem juna stručnjaci Viktimološkog društva Srbije i Insituta za kriminološka i sociološka istraživanja pokrenuli su kampanju za amnestiju 11 žena koje izdržavaju zatvorske kazne za najteža krivična dela. „Te žene ne ubijaju iz podmuklosti već iz ekstremnog straha za sopstveni život i život svoje dece. U to stanje ih dovodi višegodišnje ekstremno nasilje i zastrašujuće pretnje koje obično prethode samom ubistvu“, kaže se u pismu ove dve organizacije Vrhovnom sudu Srbije. Predsednica Viktimološkog društva Srbije, ocenila je da su nedovoljna pravna zaštita žrtava nasilja u porodici i neadekvatna kaznena politika učinile da žrtva i izvršilac nasilja zamene mesta. Ona je izrazila nadu da će, nakon usvajanja novog Krivičnog zakonika, koji za počiniocce porodičnog nasilja predviđa kaznu zatvora od dve do 40 godina, situacija biti bolja (*Blic*, 1. jul, str. 11). Tu tvrdnju podržava i odluka Vrhovnog suda Srbije da Radmili Asl, koja je ubila muža i zbog toga osuđena na 11 godina zatvora, smanji kaznu na 4 godine. Kazna je smanjena na osnovu olakšavajuće okolnosti da je Radmila bila zlostavljana (*Blic*, 1. jul, str. 11).

Situacija je teška i kada je u pitanju nasilje nad decom. „Od 3.000 poziva godišnje, 40 do 50 dolazi od dece starosti od 8 do 14 godina“, kaže Vesna Stanojević, koordinator beogradskog Savetovaništa za žrtve porodičnog nasilja i dodaje „deca se kod nas smatraju ličnom svojinom i mnogi roditelji se tako i ponašaju“. Ljiljana Raičević iz Sigurne ženske kuće u Podgorici tvrdi da, prema podacima ove ustanove „više od 54 odsto dece bilo je izloženo fizičkom i psihičkom nasilju“ (*Blic*, 14. januar i 21. oktobar, str. 10 i 7).

U 2002. pokretani su postupci i osuđivani su pojedinci zbog seksualnog i drugog zlostavljanja dece u Beogradu, Smederevu, Kragujevcu, Zrenjaninu, Zaječaru i Vlasotincima (*Blic*, 24. maj i 31. oktobar, str. 10 i 11; *Glas javnosti*, 22. jul, 3. oktobar i 24. oktobar, str. 4, 9 i 9; *Tanjug*, 1. jula; *Večernje novosti*, 16. mart, 17. septembar, 23. i 25. oktobar i 23. novembar, str. 10, 12, 11, 15 i 11; *Danas*, 28. novembar, str. 18). Negativnu reakciju crnogorske javnosti izazvao je slučaj nasilnog oduzimanja dvogodišnjeg deteta od majke. Početkom aprila socijalni radnici su, uz asistenciju policije, oduzeli od majke Vasilisu Đukanović, dvogodišnju vanbračnu kćerku Aca, brata crnogorskog predsednika Mila Đukanovića.²⁸² Majka Gordana Kovačina je posvedočila da su socijalni radnici, uz desetak policajaca, odveli dete, bez najave i uručjenja

---

²⁸¹ Vidi I.4.15.1.

²⁸² O Acu Đukanoviću vidi, II.2.6.3.

dozvole za izvršenje. Ona je porekla da je Đukanoviću dala saglasnost za starateljstvo. Postoje indicije da je na zaposlene u Centru za socijalni rad izvršen pritisak (*Vijesti* 25. maj, str. 3 i *Dan*, 27. maj, str. 9).

Aco Đukanović je, s druge strane, podneo tužbu protiv Gordane Kovačine, jer mu je navodno oduzela dete koje mu je dodelio Centar za socijalni rad na staranje. Advokat Kovačine odbacila je ove tvrdnje naglašavajući da je Centar za socijalni rad samo savetodavni organ i da „nema ovlašćenje da meritorno odlučuje o dodeli starateljstva nad detetom“. Po njenim rečima, to može da učini samo sud pa je stoga ovaj „potez Centra nezakonit i predstavlja krivično delo.“ Suđenje, koje je tim povodom počelo juna 2002. u Podgorici, odloženo je na zahtev advokata tužene, koja je tražila izuzeće suda i sudija zbog „prijateljskih odnosa s porodicom Đukanović“ (*Dan* 6. i 9. jun, str. 9 i *Vijesti*, 6. jun. str. 5). Suđenje je nastavljeno u oktobru (*Dan*, 4. oktobar, str. 5). Do kraja 2002 nije saopštena odluka suda.

2.16. Pravo na državljanstvo

Posle demokratskih promena u SRJ znatno je olakšano sticanje dvojnog državljanstva. Februara 2001. donet je Zakon o izmenama i dopunama zakona o državljanstvu, koji je omogućio državljanima bivših republika SFRJ s boravištem u SRJ sticanje jugoslovenskog državljanstva bez odricanja od stranog. Po donošenju tog zakona, izbeglice se u pogledu ostvarivanja ovog prava nalaze u daleko povoljnijoj poziciji nego ranijih godina.

Prema tvrdnji Brankice Grupković, pomoćnika saveznog ministra unutrašnjih poslova, u periodu od 1. januara 1997. godine (kada je na snagu stupio Zakon o jugoslovenskom državljanstvu iz 1996. godine), pa do 20. jula 2002. godine, podneto je 437.077 zahteva za sticanje jugoslovenskog državljanstva (*Danas*, 30. avgust, str. VIII).

Savezno ministarstvo unutrašnjih poslova je, rešavajući po ovim zahtevima, u jugoslovensko državljanstvo primilo 527.404 lica, od kojih oko 260.440 lica ustanovom prihvata u državljanstvo (čl. 48 Zakona o jugoslovenskom državljanstvu). U periodu od zakonskih izmena u martu 2001, pa do 20. jula 2002. godine, rešeno je 15.000 zahteva više nego što je broj podnetih zahteva, pošto su rešavani i zahtevi iz prethodnih godina. Ona je izjavila da je nekada postupak sticanja državljanstva prihvatom trajao više meseci, pa i godina, a u periodu od aprila do septembra 2000. ovakvi zahtevi po pravilu i nisu rešavani (*Danas*, 30. avgust, str. VIII).

S obzirom da se prilikom rešavanja po zahtevu za sticanje državljanstva, traži i mišljenje republičkih ministarstava unutrašnjih poslova, ovaj postupak je dosta složen. Česte su teškoće tehničke prirode – nepotpuna dokumentacija, npr. nedostatak podataka o izbegličkom statusu ili prebivalištu, zatim greške u samim dokumentima, a tražioci često ne mogu da pribave sva potrebna dokumenta. Konačno, oko 70.000 ovakvih predmeta izgorelo je prilikom bombardovanja zgrade Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova 1999. godine (*Danas*, 30. avgust, str. VIII).

U 2002. vraćeno je jugoslovensko državljanstvo nekim članovima porodice Karađorđević, koja je do 1945. godine bila vladajuća dinastija u Jugoslaviji (*Danas*, 11. januar, str. 12).

2.17. Sloboda kretanja

U 2002. u medijima koje su pratili saradnici Beogradskog centra za ljudska prava nisu zabeleženi slučajevi kršenja slobode kretanja.

2.18. Socijalna i ekonomska prava

Socijalna i ekonomska situacija je 2002. godine i dalje bila vrlo teška. Krajem godine u SRJ je bilo 970.000 nezaposlenih – gotovo 30 odsto radno sposobnog stanovništva. U Srbiji je bilo 890.000 nezaposlenih, od kojih je 250.000 izgubilo posao 2002. U Crnoj Gori bilo je 80.000 nezaposlenih (*Blic*, 19. novembar, str. 8; *Večernje novosti*, 11. decembar, str. 2).

Prema anketi sprovedenoj za projekat Vlade Srbije i Svetske banke *Profili siromaštva u Srbiji*, 800.000 ili 10,6 odsto stanovništva spada u kategoriju siromašnih.²⁸³ Najveći udeo u ovoj kategoriji imaju lica starija od 65 godina (14,8 %), deca od 7 do 14 (12,7 %) i porodice s pet i više članova (*Tanjug*, 18. decembar).

Po istraživanjima Centra za socijalne i demokratske studije, 12% građana Srbije nema novca ni za hranu a 43% ima novca dovoljno samo za hranu. „Oko 73% ispitanika smatra da je živelo bolje u vreme socijalizma, za 2% život je bio bolji u vreme Miloševića a za 12% sada živi bolje nego pre“, kažu rezultati ovog istraživanja (*Glas javnosti*, 30. april, str. 8). Po podacima programa za razvoj UN u Jugoslaviji, 36% stanovnika Srbije živi s mesečnim prihodom manjim od 30 USD. Totalno siromašno je 18 odsto stanovnika s mesečnim prihodom od 20 USD. Posebno zabrinjava podatak da je svako drugo dete pogođeno siromaštvom, dok svako četvrto živi u apsolutnom siromaštvu (*Blic*, 21. maj, str. 7).

Slična je situacija i u Crnoj Gori. Po podacima vlade, svaki četvrti stanovnik, ili najmanje oko 165.000 ljudi, živi ispod granice siromaštva, odnosno ima manji prihod od 50 eura (*Dan*, 30. maj, str. 4).

U 2002. godini su relativno teško živeli i ljudi s prosečnim prihodima. Prosečna plata u oktobru u Srbiji bila je 164 eura, dok je za osnovne mesečne potrebno bilo potrebno 217 eura (*Večernje novosti*, 11. oktobar i 21. novembar, str. 5 i 7).

Slični su odnosi i u Crnoj Gori, s tim što su sindikati više puta optužili vladu da neophodne mesečne troškove porodice prikazuje manjim nego što stvarno jesu. Prema zvaničnim podacima, u oktobru je prosečnoj četvoročlanoj porodici bilo potrebno 733 eura, dok je neto zarada bila 210 eura (*Vijesti*, 9. novembar, str. 6).

Problem velike nezaposlenosti, takođe nasleđen, 2002. godine je uvećan procesom tranzicije i naporima vlasti da uništenu ekonomiju oporavi. Nastavljen je talas štrajkova, započet u 2001. Štrajkovalo se zbog gašenja preduzeća, problema s privatizacijom, neisplaćivanja ili malih plata, loših uslova rada, niskih otkupnih cena poljoprivrednih proizvoda. Tokom 2002. godine zabeleženo je više štrajkova gladu u Srbiji i Crnoj Gori, što je nova pojava u društvu.

U 2002. godini nastavljena je uglavnom redovna isplata socijalnih davanja i penzija. Ostalo je nerešeno samo pitanje zaostalih penzija za zemljoradnike. Krajem februara, srbijanske vlasti su zemljoradnicima (oko 450.000) dugovale dvanaest penzija (*Večernje novosti*, 27. februar, str. 5).

2.18.1. Položaj lica s invaliditetom. – U teškoj socijalnoj situaciji bila su i lica s invaliditetom. Procenjuje se da ih u Srbiji ima oko 800.000, mada je u invalidskim organizacijama registrovano svega 142.000. U ovom delu populacije siromaštvo je još izrazitije nego u drugim delovima stanovništva: samo 13% njih radi a tek svaki stoti od zaposlenih invalida radi u uslovima koji su im prilagođeni (*Danas*, 27. maj, str. 5). U Srbiji je još uvek ustaljena praksa isticanja invalidnosti i hendikepiranosti, umesto da se na invalidna lica gleda kao na aktivne učesnike u svim sferama društvenog života. Široko su rasprostranjene kulturne barijere, najčešće ispoljene u vidu ukorenjenih predrasuda (CUPS, zaključci s konferencije o pravnim aspektima invalidske zaštite u Srbiji, april 2002).

Lica s telesnom invalidnošću u Srbiji izložena su brojnim prostornim barijerama usled nemogućnosti dolaska, ulaska i kretanja po obrazovnim, zdravstvenim, kulturnim i drugim javnim ustanovama. Prema podacima nevladinih organizacija čija su ciljna grupa invalidna lica, u Beogradu ima više od 160.000 invalida. Međutim, od svih objekata u sastavu Beogradskog univerziteta samo je zgrada Filozofskog fakulteta prilagođena studentima s telesnim hendikepom. Slično je i u bolnicama, školama, kulturnim ustanovama, sportskim objektima, autobuskim i železničkim stanicama, kolektivnim stambenim zgradama, itd. Takođe, u SRJ postoji samo jedan dom za telesne invalide s očuvanim umnim sposobnostima (CUPS, zaključci s konferencije o pravnim aspektima invalidske zaštite u Srbiji, april 2002).

Dominantno zastupljena nepismenost invalidnih lica u Srbiji može se najpre dovesti u vezu s neadekvatnim obrazovnim sistemom namenjenim invalidima. Prema proceni Udruženja studenata s hendikepom, svega dva procenta studenata s hendikepom uspelo je da stekne univerzitetsko obrazovanje. Nove vlasti u Srbiji još uvek nisu pripremile program koji bi na adekvatan način podsticao invalide na

---

²⁸³ Anketa je sprovedena od 15. maja do 15. juna 2002, a obuhvatila je 6.383 domaćinstava ili 19.725 lica na teritoriji Srbije bez Kosova i Metohije.

visokoškolsko obrazovanje (CUPS, zaključci s konferencije o pravnim aspektima invalidske zaštite u Srbiji, april 2002).

III

LJUDSKA PRAVA U PRAVNOJ SVESTI GRAĐANA JUGOSLAVIJE

1. Uvodne napomene

Ispitivanje pravne svesti građana Jugoslavije je četvrto po redu istraživanje na ovu temu i sprovedeno je za potrebe Beogradskog centra za ljudska prava, u organizaciji Scan agencije iz Novog Sada. Istraživanje je prvi put obavljeno 1998. godine i od tada je ponavljano 2000, 2001. i 2002. godine. Istraživanje ima longitudinalni karakter što omogućava praćenje promena i trendova u pravnoj svesti građana. Prvo istraživanje obavljeno je dve godine pre izbora 2000. godine dok je ovo poslednje obavljeno dve godine posle promena vlasti 2000. godine, što mu daje poseban kvalitet i omogućava komparativno praćenje promena. Ono je značajno i utoliko što je obavljeno posle neuspešnih predsedničkih izbora i neposredno pre ponovljenih izbora u Srbiji. Okolnosti u kojima je istraživanje obavljeno u Crnoj Gori su slične onima u Srbiji utoliko što je trenutak prikupljanja podataka, takođe, bio opterećen izbornim radnjama. Neposredno pre terenskog rada, u Crnoj Gori su završeni parlamentarni i raspisani su predsednički izbori, sa već otpočetim izbornim radnjama i prisutnom neizvesnošću uspešnosti ovih izbora. Momenat u kojem je ovo istraživanje obavljeno razlikuje se od prethodnog i u tome što je posle istraživanja 2001. godine nastao proces razjedinjavanja unutar vladajuće koalicije, euforija izborne pobeđe iz 2000. godine polako je nestajala i procesi su poprimili drugačiji tok.

Terensko prikupljanje podataka obavljeno je od 22. novembra do 1. decembra 2002. godine.

Uzorak istraživanja činili su 2.220 ispitanika/ca iz svih krajeva Jugoslavije raspoređenih u 96 mesta iz 58 opština.²⁸⁴ Uzorak je višestapni i reprezentativan po regionalnoj raspoređenosti mesta stanovanja ispitanika/ca, tako što je u uzorku bilo obuhvaćeno 1.820 ispitanika/ca iz Srbije (820 Srbija bez Beograda i Vojvodine, Beograd 500, Vojvodina 500) i iz Crne Gore 400 ispitanika/ca. Kao i u ranijim istraživanjima, i u ovom je zastupljenost intervjuisanih iz Crne Gore namerno povećana, pa je njihovo učešće u uzorku istraživanja veće nego što je učešće punoletnih stanovnika Crne Gore u strukturi stanovnika Jugoslavije. Time je povećana validnost zaključivanja na nivou republika, ali i pojedinih socijalnih stratuma stanovništva. Posmatrano po teritorijalnoj pripadnosti, ispitanici/e su ravnomerno raspoređeni u svim krajevima. Tako je u Crnoj Gori anketiranjem obuhvaćeno 10 opština, a u Srbiji 48, od čega 12 opština iz Vojvodine i 36 opština iz ostalih krajeva Srbije i Beograda.

Slika 1: Regionalna struktura uzorka

Reprezentativnost uzorka i adekvatna zastupljenost svih socio-demografskih grupa ukupnog biračkog tela je obezbeđena metodološkim korakom, kombinacijom slučajnog i delimično stratifikovanog kvotnog uzorka.

Uzorkom je obuhvaćeno 50% muškaraca i 50% žena.

Po etničkoj pripadnosti najviše je bilo Srba (68%), a zatim slede Crnogorci (9%), Jugosloveni (7%), Muslimani (5%), Mađari (2%), Slovaci (1%), Albanaci (1%), Hrvati (1%) i 6% ostalih ili nacionalno neizjašnjenih. Među ispitanicima iz Crne Gore u uzorku je Crnogoraca (43%), Srba (25%), Jugoslovena (8%), Albanaca (5%), Muslimana (14%), Hrvata (1%) i ostalih ili nacionalno neizjašnjenih (5%).

Gledano po zanimanjima, među ispitanicima su KV, VKV radnici i tehničari (29%), penzioneri (22%), intelektualci i stručnjaci (12%), studenti i učenici (9%), domaćice (11%), zemljoradnici (4%),

---

²⁸⁴ Ovo istraživanje je, kao i prethodna dva, obavljeno na teritoriji SRJ izuzev Kosova i Metohije.

nezaposleni (7%), nekvalifikovani radnici (3%), preduzetnici (2%) i ostala zanimanja (1%). Grafički predstavljena, struktura uzorka prema varijablama starosne dobi i obrazovanja izgleda ovako:

Slika 2: Starosna struktura ispitanika

Slika 3: Obrazovna struktura uzorka

Okolnosti u kojima je obavljeno terensko prikupljanje podataka karakteristične su po tome što su neposredno pre i posle rada na terenu bili izbori u obe republike. U Srbiji su bili izbori za predsednika Republike. Međutim, posle dva kruga izbora predsednik nije izabran. U međuvremenu su promenjena izborna pravila i raspisani su novi izbori, koji su održani sedam dana posle završetka terenskog dela prikupljanja podataka. Istraživanje je pokazalo da su građani u Srbiji očekivali da na te izbore, održane 8. decembra, neće izaći dovoljan broj birača (50% + jedan) da bi izbori uspeali. U Crnoj Gori su u oktobru bili republički parlamentarni izbori, na kojima je većinu u Parlamentu osvojila Koalicija za evropsku Crnu Goru koju je predvodila Demokratska partija socijalista. I u toj republici su za decembar raspisani predsednički izbori. Terensko prikupljanje podataka u Crnoj Gori se poklopio sa trenutkom zaključivanja kandidatura za predsedničke izbore. I ako se u trenutku terenskog rada nije znalo ko će učestvovati u izbornim trkama, nalazi istraživanja su pokazivali da postoji mogućnost za neuspeh i tih izbora. Sve ovo znači da je istraživanje obavljeno u jeku izbornih kampanja u obe sredine. Kampanje i izborni rezultati proizveli su i pomeranja stranačkih preferencija među ispitanicima u odnosu na prethodna istraživanja. Ta pomeranja su u istraživanju vidljiva i odražavaju se na druge njegove rezultate.

Trend smanjenja broja pristalica DSS od 2000. do 2001. godine je, prema nalazima ovog istraživanja, zaustavljen u decembru 2002. godine, tako da se broj preferenata ove stranke od 21% 2001. godine povećao na 22% u decembru 2002. godine. U periodu između dva istraživanja 2000. i 2001. godine povećao se broj simpatizera DS sa 8% na 16%, međutim, za poslednjih godinu dana (od novembra 2001. do decembra 2002. godine) broj preferenata DS smanjio se na 10%. Istovremeno je zabeležen trend povećanja broja pristalica SRS, čiji se broj u međuvremenu povećao sa 6% na 10%. S obzirom na ovakva kretanja moguće je pretpostaviti da je jedan od razloga za to i činjenica da su lideri dve stranke koje su imale pozitivan trend promena u sopstvenom biračkom telu, učestvovali kao kandidati na predsedničkim izborima i da su DSS i SRS bili u intenzivnoj predizbornoj kampanji od leta da trenutka kada je obavljeno istraživanje.²⁸⁵

Za razliku od ranijih istraživanja kada u Crnoj Gori nisu zabeležena značajnija stranačka pomeranja, u ovom su zabeležene značajne promene u biračkom telu. Rezultati istraživanja su odslikali promene na političkoj sceni ove republike koja je evidentirana na parlamentarnim izborima. Rezultati istraživanja pokazuju da je došlo do povećanja broja građana koji bi, da se u trenutku rada na terenu održavaju izbori i da na njih sve stranke izlaze samostalno, glasali za DPS. Ovo povećanje je značajno utoliko što bi za ovu partiju u decembru 2001. godine glasalo 26% punoletnih građana Crne Gore, a u decembru 2002. godine 36%. Promene broja pristalica SNP nisu zabeležene, oni su ostali na nivou 22%, koliko ih je bilo i prethodne godine. Međutim, kod pristalica ove stranke zabeležena je promena utoliko što oni pokazuju značajne sklonosti ka neučestvovanju na izborima.²⁸⁶ Najveća promena se desila kod pristalica Liberalnog saveza Crne Gore. Broj pristalica ove stranke se sa 7% koliko ih je zabeleženo 2001. godine, smanjio na 2% koliko je zabeleženo u decembru 2002. godine. Spoznaja o stranačkim preferencijama u ovom istraživanju važna je iz razloga što su ranija istraživanja pokazala veoma značajnu povezanost stranačkih preferencija i stavova o mnogim pitanjima koja se ispituju kroz proveru pravne svesti građana. Ova uočena pravilnost posebno ima značaja u Crnoj Gori.

Ispitanicima je ponuđen upitnik u kojem se nalazilo 46 pitanja iz oblasti poznavanja ljudskih prava. Kao i u istraživanju 1998, zatim 2000. i 2001. godine, ni sada nije primenjena tzv. KOL-standard (*Knowledge and Opinion about Law*), jer bi diferenciranje pitanja u upitniku na ona koja se odnose striktno

---

²⁸⁵ Prezentovani rezultati stranačkih preferencija odnose se na ukupan broj ispitanika u obe republike. S obzirom da ove stranke uglavnom funkcionišu u Srbiji, najveći broj njihovih simpatizera je upravo iz te republike. To znači da je procentualna zastupljenost simpatizera na nivou Srbije značajno veća.

²⁸⁶ Ovakve trendove pokazala su i istraživanja koja su u Scan agenciji obavljena tokom septembra i oktobra meseca.

na pravnu regulaciju, na ona koja su vezana za pravnu praksu i na ona koja se odnose na poželjnu regulaciju, dovelo do velikih metodoloških problema. Iz tog razloga se u istraživanju pribeglo primeni što jednostavnijih baterija pitanja u kojima ne postoji razlikovanje između normativno važećih, faktički primenjivanih i poželjnih ljudskih prava. Pored ovog razloga, identičan instrument je primenjen kao i u prethodna tri istraživanja da bi se obezbedile mogućnosti za komparativne analize i longitudinalno praćenje kretanja i promena u pravnoj sveti građana Jugoslavije. Ukoliko bi se menjao instrument u tom delu, ova vrsta poređenja bila bi nemoguća. Razlika u odnosu na ranija istraživanja sastoji se u tome što je u ovom istraživanju, u instrumentu, bila ponuđena dodatna baterija pitanja koja se bavi nasiljem.

2. Shvatanje ljudskih prava

Provera poznavanja konkretnih ljudskih prava podrazumeva da se najpre sazna šta punoletni građani SRJ podrazumevaju pod ljudskim pravima. O ljudskim pravima se na ovim prostorima sve češće govori, a u razgovorima o budućem uređenju zajedničke države Srbije i Crne Gore postignut je sporazum da jedno od najavljenih zajedničkih ministarstava bude i ministarstvo za ljudska prava, koje kao takvo do sada nije postojalo. Međutim, da li su te, sve učestalije, priče bile praćene i promenama u spoznaji šta su to ljudska prava? U svim ranijim istraživanjima, pa i u ovom, građanima je kao prvo postavljeno pitanje „Šta su po Vama ljudska prava?“ Postavljajući ovo pitanje pošlo se od spoznaje da je o ljudskim pravima moguće govoriti kao o jusnaturalističkoj kategoriji (ljudska prava su nepozitivna prava koja prethode državnom pravu i koja uživa svaki čovek već samim tim što je čovek), o pravнопозитивističkoj kategoriji (ljudska prava su prava predviđena ustavom i međunarodnim pravom), o realpolitičkoj kategoriji (ljudska prava su obično sredstvo u borbi za političku moć) kao i o svetsko-zavereničkoj kategoriji (ljudska prava su obično sredstvo kojim se služe svetski moćnici u ucenjivanju *nas i naše vlasti*).

Dobijeni rezultati govore da i dalje najviše ispitanika ima pozitivan (jusnaturalistički ili pravнопозитивistički) stav prema ljudskim pravima. Nešto manje od dve trećine ispitanika (61%) ljudska prava posmatra kao jusnaturalistička prava, kao prava koja „svako ima“ bez obzira na državno pravnu regulativu, i kao pravнопозитивistička prava koja proističu iz pravne norme, regulisana međunarodnim dokumentima ili ustavom. Među njima su najzastupljeniji ispitanici jusnaturalističkog poimanja ljudskih prava (35%). Po frekventnosti odgovora iza jusnaturalista slede ispitanici kojima je bliže pravнопозитивističko poimanje ljudskih prava (25,7%), kao prava koja su regulisana međunarodnim dokumentima i ustavom i zakonima. I pored toga što je jusnaturalističko i pravнопозитивističko poimanje ljudskih prava najfrekventnije, znatnom broju ispitanika bliža su realpolitička objašnjenja ljudskih prava. Ovo važi za više nego svakog petog učesnika u istraživanju (22,1%), za koje su ljudska prava „običan komad papira kojim se služe političari kada im je to u interesu“. Istovremeno nije zanemarljiv ni broj onih ispitanika koji su skloni svetsko zavereničkom poimanju ljudskih prava (13,5%), za koje su ljudska prava „samo sredstvo pomoću kojeg svetske sile ucenjuju male države“.

U analizi od pre dve godine (2000. godine) konstatovano je da se, u odnosu na istraživanje iz 1998. godine, znatno povećao broj jusnaturalističkog objašnjenja ljudskih prava nego što je rasla sklonost ka pravno-političkim objašnjenjima. Ta tendencija je tada nazvana „jusnaturalističkom euforijom“ i pripisana je procesima posle smene vlasti 5. oktobra. U istraživanju godinu dana kasnije (decembar 2001. godine), zabeležene su promene koje su potvrdile pretpostavku o postizbornoj „jusnaturalističkoj euforiji“, jer se već naredne godine smanjio broj ispitanika koji su pod ljudskim pravima podrazumevali prava koja svako ima, bez obzira na ustav i zakone. Njihov broj se te 2001. godine vratio na broj koji je zabeležen u istraživanju iz 1998. godine. Sa smanjenjem broja jusnaturalista blago se povećao broj ispitanika koji su bili skloniji pravнопозитивističkom objašnjenju ljudskih prava. Tada je konstatovano da će za utemeljenje poverenja u institucije, što bi povećalo pravнопозитивističke sklonosti ka tumačenju ljudskih prava, biti potrebno dosta vremena. Zabeležene promene su upućivale na tendenciju i samim tim su bile ohrabrujuće, ali su istovremeno i upozoravale da će proces izgradnje poverenja u pravne institucije ići veoma sporo. Šta se u međuvremenu desilo i u kom pravcu se kretala spoznaja o ljudskim pravima može se videti u Tabeli 1.

Tabela 1: Shvatanje ljudskih prava

```
ŽZ_TBL_BEG = COLUMNS(5), DIMENSION(IN), COLWIDTHS(1.8817,E1,E1,E1,E1),  
ABOVE(.0984), BELOW(.0984), HGUTTER(.0555), VGUTTER(.0197), BOX(Z_DOUBLE),  
HGRID(Z_SINGLE), VGRID(Z_SINGLE), KEEP(OFF), L2(R7C0..R7C5)
```

ŽZ_TBL_BODY = TABLE L, TABLE 90-10 2, TABLE 90-10 2, TABLE 90-10 2, TABLE 90-10 2

Šta su ljudska prava?, Jul
1998., Decembar
2000., Decembar
2001., Decembar
2002.

ŽZ_TBL_BODY = TABLE L, TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE TEXT

1. Deo ukupnih prava koja su regulisana međunarodnim dokumentima ustavom, 22,3, 25,6, 27,7, 25,7
2. Sredstvo pomoću kojeg svetske sile ucenjuju države kao što je SRJ, 11,1, 7,7, 10,9, 13,5
3. Prava koja svako ima,, bez obzira na ustav i zakone države u kojoj živi, 38,8, 46,7, 38,7, 35,1
4. Običan komad papira kojim se političari služe kada im je to u interesu, 24,9, 17,1, 18,7, 22,1
5. Nešto drugo, 2,9, 2,1, 1,6, 2,2
6. Ne zna i bez odgovora, -, 0,8, 2,3, 1,3

ŽZ_TBL_BODY = TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE TEXT

Ukupno, 100, 100, 100, 100

ŽZ_TBL_END =

Pretpostavke izvedene iz prethodnih istraživanja pokazale su se tačne. Promene u rezultatima istraživanja koje su se desile 2000. godine u odnosu na istraživanje dve godine ranije (1998) obeležavalo je znatno povećanje broja ispitanika koji su bili skloni da ljudska prava tumače kao prava koja svakome pripadaju. Već istraživanje koje je obavljeno godinu dana kasnije (decembar 2001) upućivalo je na zaključak da će temeljenje poverenja u institucije sistema ići teško i veoma sporo. Tada se smanjio broj ispitanika koji su bili skloni jusnaturalističkim tumačenjima ljudskih prava a samo se blago povećao broj onih koji su bili skloniji pravno pozitivističkim tumačenjima. Nepoverenje prema institucijama sistema ukorenjeno tokom prethodnih godina, očigledno je tražilo vidljivije reforme sistema i sistematično građenje poverenja. Na žalost, rezultati istraživanja iz decembra 2002. godine u tom pogledu nisu ni najmanje ohrabrujući. Oni imaju negativan trend. Smanjio se broj ispitanika koji su skloni jusnaturalističkom poimanju ljudskih prava u odnosu na prethodnu godinu (2001: 39%; 2002: 35%), i to ne u korist pristalica pravno pozitivističkog poimanja ljudskih prava (2001: 28; 2002: 26%). Istovremeno se povećao broj ispitanika koji ljudska prava svode na realpolitičke okvire običnog komada papira kojim se političari služe kada im to zatreba (2001: 19%; 2002: 22%). Ovaj stav vrlo verovatno sadrži u sebi nezadovoljstvo brzinom očekivanih promena. Broj ispitanika za koje su ljudska prava sredstvo ucene velikih sila (2001: 11%; 2002: 14%), povećao se ne samo u odnosu na prethodnu godinu, već je danas takvih više nego što ih je bilo u istraživanju iz 1998. godine. Moguće je da su ovakvi rezultati posledica zahteva međunarodnih institucija za saradnju s Haškim tribunalom, i stavova građana prema toj instituciji. Istovremeno, sasvim je moguće da je to i posledica događaja na međunarodnoj sceni (Avganistan i Irak).

Nepoverenje u pravne institucije nije samo posledica organizacije vlasti do 2000. godine, nepoverenje se i dalje temelji i delom je posledica nesuglasica koje postoje unutar vladajuće koalicije u Srbiji. Cela 2002. godina bila je u znaku pregovora oko ustrojstva buduće zajedničke države Srbije i Crne Gore, druga polovina godine je protekla u znaku predizbornih kampanja, koje su bile pune optužbi na sve strane. Posledica takvih procesa je dalje slabljenje pravne sigurnosti građana. Međutim, sporost donošenja

zakona i nesuglasice oko nadležnosti državnih i pravnih institucija nisu doprineli smanjivanju osećanja pravne nesigurnosti građana, već su sasvim jasno potpomogli suprotne trendove. Iz tog razloga nastavili smo da pratimo kakav je osećaj građana za hijerarhiju pravnih akata. U tu svrhu ispitanicima je postavljeno pitanje šta ima prvenstvo u slučajevima u kojima su pravne norme neusklađene.

Dobijeni rezultati ukazuju na to da najviše ispitanika daje prednost ustavnim normama (30%), što se beleži od 2000. godine. Međutim, bez obzira što je to najfrekventniji odgovor, upozoravajuće zvuči podatak da se taj stav beleži kod manje od trećine od ukupnog broja ispitanika. Istovremeno, još više zabrinjava što danas tako misli manje ispitanika nego prethodne godine i manje nego 2000. godine. Posle ustavnih normi, po učestalosti odgovora slede ispitanici koji prednost daju zakonima (21%). Iznenađujuće zvuči podatak da su se na trećem mestu našli ispitanici koji prednost daju ljudima koji imaju vlast (16%), a zatim oni koji se daju pametnim ljudima (15,4%). U ovom istraživanju međunarodne norme su izgubile trku sa svim ostalim odgovorima, našavši se tako na petom mestu sa najmanjom zabeleženom frekvencijom (13,9%), od kada pratimo pravnu svest građana Jugoslavije. Već iz ovakvog načina predstavljanja podataka sasvim je jasno da su se i kod hijerarhije pravnih normi između dva istraživanja u stavovima građana desili negativni trendovi. Interesantno je pogledati kakve su se promene desile u stavovima o prvenstvu pravnih normi od 1998. godine. Odgovori su predstavljeni u Tabeli 2.

Tabela 2: Neusklađenost pravnih akata

```
ŽZ_TBL_BEG = COLUMNS(5), DIMENSION(IN), COLWIDTHS(1.8700,E1,E1,E1,E1),
ABOVE(.0984), BELOW(.1575), HGUTTER(.0555), VGUTTER(.0555), BOX(Z_DOUBLE),
HGRID(Z_SINGLE), VGRID(Z_SINGLE), KEEP(OFF)
```

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE TEXT, TABLE 90-10 2, TABLE 90-10 2, TABLE 90-10 2, TABLE
90-10 2
```

„Ako neusklađene prvenstvo?“, 1998., 2000., 2001., 2002.	su	šta	pravne	norme ima Jul Decembar Decembar Decembar
--	----	-----	--------	---

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE L - 1, TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R
```

1. Ono što piše u međuna-
rodnim dokumentima, 15,6, 14,4, 19,0, 13,9
2. Ono što piše u Ustavu, 21,5, 32,4, 33,6, 29,9
3. Ono što piše u zakonu, 14,6, 18,1, 20,6, 21,1
4. Ono što kažu ljudi koji
imaju vlast, 22,9, 13,4, 10,0, 16,0
5. Ono što kažu pametni ljudi, 22,9, 18,9, 12,8, 15,4
6. Nešto drugo, 2,5, 1,7, 0,9, 2,5
7. Ne zna i bez odgovora, -, 1,0, 3,0, 1,1

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R
```

```
Ukupno , 100, 100, 100, 100
```

```
ŽZ_TBL_END =
```

U odnosu na istraživanje u decembru 2001. godine, došlo je do sasvim negativnih promena u odgovoru na pitanje o prednostima u slučaju kada su pravne norme neusklađene, i to, na žalost, u svakom pogledu. Naročito zvuči zabrinjavajuće podatak da se značajno povećao broj građana koji tvrde da kada su pravne norme neusklađene, prednost ima ono što kažu ljudi koji imaju vlast. Broj građana koji danas tako misle najveći je posle 2000. godine. Manji je samo od zabeleženog stava iz 1998. godine. U odnosu na 2001. godinu povećao se i broj ispitanika koji u takvim slučajevima prednost daju onome što kažu pametni ljudi. Jedini podatak koji u ovom odgovoru ne beleži negativnu promenu, jeste broj ispitanika koji u

slučajevima neusklađenosti pravnih normi prednost daju zakonima. Broj ispitanika koji su se opredelili za ovaj odgovor ostao je na prošlogodišnjem nivou. Smanjio se broj građana koji u slučaju neusklađenosti, daju prednost po hijerarhiji najvažnijim pravnim dokumentima. Reč je o Ustavu i međunarodnim dokumentima. Ovo su zabrinjavajući pokazatelji koji ukazuju na sasvim suprotne tendencije od onih koje su zabeležene u prošlogodišnjem istraživanju. U odnosu na sva četiri istraživanja, obavljena od 1998. godine do danas, podaci iz tabele ukazuju na situaciju koja je u tome nepovoljnija od onih zabeleženih neposredno posle izbora 2000. godine.

3. Posebna prava

3.1. Zabrana diskriminacije

Zabrana diskriminacije je operacionalizovana u ovom istraživanju, kao i u prethodna tri, kroz pet posebnih oblika, formulisanih u pet pitanja. Tri pitanja su se odnosila na zabranu diskriminacije po polnoj osnovi (i to u oblasti politike, zapošljavanja i napredovanja u službi i u braku), a po jedno pitanje se odnosilo na zabranu diskriminacije po osnovu etničke pripadnosti (u oblasti zapošljavanja) i seksualnog opredeljenja (homoseksualnosti).

Neravnopravnost žena se prepoznaje u različitim oblastima života i ona je izražena u celom postkomunističkom periodu u SRJ. Istraživanja pokazuju da žene, ali i muškarci, jasno prepoznaju oblasti u kojima je najizraženija neravnopravnost žena. I žene i muškarci su saglasni u stavu da su žene neravnopravne prilikom izbora na političke funkcije, prilikom izbora na rukovodeća mesta, ali i u bračnim odnosima. Istovremeno, analize pokazuju da su žene značajno zastupljenije na tržištu rada nego što su muškarci, što govori u prilog konstataciji da žene nisu ravnopravne ni prilikom zapošljavanja.

Neravnopravnost žena u političkom životu SRJ je očigledna već duži niz godina. Prema izveštaju CoE, po zastupljenosti žena u Saveznom parlamentu (6%) Jugoslavija se i dalje nalazila na samom dnu liste zemalja Evrope. To je jedan od razloga zbog kojeg su organizacije koje se zalažu za ravnopravnost polova i za političko i ekonomsko osnaživanje žena, zajedno sa ženskom političkom mrežom ove godine, vodile kampanju za uvođenje kvota za izborne liste od minimum 30% žena, kao i uvođenje nacionalnih mehanizama za ostvarivanje ravnopravnosti polova.²⁸⁷ Donet je zakon o lokalnim izborima u koji je uvrštena ovakva odredba koju zagovara i Pekinška povelja UN o položaju žena, i po tom zakonu su sprovedeni izbori u opštinama na jugu Srbije (Preševo, Bujanovac, Medveđa). Poštovanje ove zakonske odredbe doprinelo je da je u tim opštinama danas skoro najveća zastupljenost žena u lokalnim skupštinama u Srbiji (u polovini opština Srbije danas među odbornicima ima jedna ili nijedna žena). U oktobru 2002. godine u Crnoj Gori su organizovani izbori za republički parlament. U toj republici je, tokom protekle godine, vođena kampanja za 20% žena na izbornim listama. Zakon nije donet pre izbora, a na izborima na listama koalicija i stranaka koje su učestvovala na parlamentarnim izborima sa svojim listama, žene su bile sasvim simbolično zastupljene. Ovakva politika dovela je do toga da je danas u crnogorskom parlamentu zapaženo manje žena nego što ih je bilo u prethodnom sazivu (tada ih je bilo 10% a pošto još uvek sve stranke koje su osvojile mandate nisu verifikovale svoje predstavnike, ne zna se koliki će biti tačan broj žena. Međutim, s obzirom na njihovu zastupljenost već je jasno da ona neće dostići nivo prethodnog saziva).

U ovom istraživanju, sprovedenom u decembru 2002. godine, kao i u ranijim, proveravao se stav ispitanika o tome koliko su žene zastupljene u našem političkom životu. Među ispitanicima najzastupljeniji je stav da je žena premalo u politici. Ovaj stav je zabeležen kod svakog drugog ispitanika (51%). I pored objektivno vrlo nezadovoljavajuće zastupljenosti žena u politici, više nego svaki treći ispitanik (35%) misli da su žene u politici danas zastupljene u pravoj meri. Pored njih ima i 8% ispitanika koji misle da je žena previše u politici, a 6% njih nije znalo da odgovori na ovo pitanje. Ako se pogleda polna struktura

---

²⁸⁷ U Beogradu je u aprilu mesecu održana Međunarodna konferencija o nacionalnim mehanizmima za ostvarivanje rodne ravnopravnosti. Organizator konferencije je bio Star, organizacija za političko i ekonomsko osnaživanje žena, a suorganizatori su bili OEBS, Pakt za stabilnost jugoistočne Evrope i Vlada SRJ. Na konferenciji su donete preporuke za formiranje parlamentarnog i vladinog tela za ostvarivanje rodne ravnopravnosti i uvođenje kvota za izborne liste na svim nivoima.

odgovora, vrlo lako se zapaža visoka povezanost ovog odgovora sa polom ispitanika. Od ukupnog broja anketiranih žena, njih 63% misle da je danas žena premalo u politici. Svaka četvrta žena (25%) misli da su one u politici zastupljene u pravoj meri, dok je svaka trideseta (3%) mišljenja da je žena previše u politici. Odgovori muškaraca su sasvim različiti. Među njima je najfrekventnije mišljenje da su danas žene kod nas u politici zastupljene u pravoj meri (46%), još 12% muškaraca misli da je žena previše u politici. Za razliku od značajne većine žena, tek 38% anketiranih muškaraca misli da su žene premalo zastupljene u politici. Ako se sabere broj muškaraca koji misli da su žene danas u politici zastupljene taman onoliko koliko treba, sa brojem onih koji misle da ih je previše, tada se dobija podatak da žene u svojoj borbi za ravnopravnost, prilikom izbora na političke funkcije, moraju da računaju na protivljenje čak 58% punoletnih građana muškog pola. Ovi nalazi se podudaraju sa prethodnim istraživanjima, koja su upućivala na sasvim suprotan stav muškaraca i žena po pitanju ravnopravnosti žena u politici. U odnosu na prethodna istraživanja, nastavljen je trend smanjenja broja građana koji misle da su žene previše zastupljene u politici, ali na žalost ne u korist povećanja broja onih koji misle da je žena premalo, već u korist povećanja broja građana koji misle da su žene u politici zastupljene u pravoj meri, taman onoliko koliko treba, a kako objektivni pokazatelji govore to je tek simbolično.

Sve ovo upućuje na neophodnost donošenja antidiskriminativnih propisa i uvođenje kvota kako to sugerise Pekinška deklaracija o položaju žena, ili normativno regulisanje pariteta za rodnu ravnopravnost prilikom izbora na političke funkcije. Takođe, ovakvi pokazatelji stavova građana i objektivna slika zastupljenosti žena nameću potrebu za formiranje mehanizama za rodnu ravnopravnost na svim nivoima.

Ispitanici i dalje uočavaju diskriminaciju žena u oblasti zapošljavanja i napredovanja u službi. Na pitanje u kojim oblastima žene i imaju manje prava od muškaraca, odgovor prilikom zapošljavanja je bio frekventan gotovo koliko i prilikom izbora na rukovodeća mesta i na političke funkcije. Svaki deseti ispitanik opredelio se upravo za ovaj odgovor. Na direktno pitanje „kakve šanse za zapošljavanje i kasnije za napredovanje u službi imaju žene“ više od polovine ispitanika odgovorilo je da su njihove šanse jednake kao i šanse muškaraca (53%). Međutim, kada se suptilnije analizira ovaj odgovor zapažaju se izrazite razlike u odgovorima ispitanika i ispitanica. Polna pripadnost je i ovde pokazala visoke korelativne vrednosti. Od ukupnog broja ispitanika muškog pola, njih 60% misli da žene imaju jednake šanse za zapošljavanje kao i muškarci. Ovaj odgovor beleži značajno manju frekventnost kod žena, tako da od ukupnog broja ispitanica njih 45% tvrdi da žene imaju jednake šanse prilikom zapošljavanja. U odnosu na istraživanje iz decembra 2001. godine u ovom pogledu nije došlo do zapaženijih promena. Odgovor da žene prilikom zapošljavanja imaju gore šanse od muškaraca dobija se od svakog trećeg učesnika istraživanja (33%). I ovde je vidljiva razlika u izjašnjavanju muškaraca i žena. Od ukupnog broja anketiranih muškaraca tek nešto više nego svaki peti (22%) misli da žene imaju gore šanse od muškaraca, dok ovakvo mišljenje zagovara duplo više žena (45%). U odnosu na istraživanje iz 2001. godine, povećao se broj ispitanika koji tako misle i to za onoliko koliko se smanjio broj anketiranih koji tvrde da žene imaju bolje šanse za zapošljavanje i kasnije za napredovanje u službi od muškaraca (2001: 13%; 2002: 10%).

Objektivni pokazatelji i dalje su na strani onih koji tvrde da su žene prilikom zapošljavanja u gorem položaju nego muškarci. Kada se pogledaju podaci o strukturi onih koji se nalaze na tržištu rada, lako se dođe do zaključka da je ova tvrdnja tačna. Uzmimo za primer strukturu onih koji se nalaze na evidencijama tržišta rada. Na kraju 2001. godine među prijavljenima na tržištu rada bez obrazovanja bilo je 58% žena, među onima koji su imali završenu srednju školu žene su činile 62%, a sa fakultetom 58%. Ovo demantuje tvrdnju koja se u javnosti može čuti da je žena na tržištu rada više nego muškaraca i da one duže čekaju posao pre svega zato što su one neobrazovane. U jednom od istraživanja sprovedenih na temu ravnopravnosti polova u Scan agenciji, pitali smo ispitanike šta su ih poslodavci pitali prilikom traženja posla. Od velike većine žena dobijen je odgovor da su se raspitivali da li imaju decu, da li će imati decu i kojeg su uzrasta njihova deca. Ovo pitanje uglavnom nije postavljano muškarcima. Znači, nije žena više na tržištu rada nego muškaraca zato što su one neobrazovane, već zato što su žene.

Posmatrano po republikama, ispitanici u Crnoj Gori učestalije (46%) percipiraju nepovoljan položaj žena prilikom zapošljavanja od ispitanika u Srbiji (30%). U odnosu na istraživanje iz 2001. godine, u Crnoj Gori se značajno povećao broj ispitanika koji tvrde da su žene u gorem položaju prilikom zapošljavanja od muškaraca (njihov broj se povećao za 10%), dok je u Srbiji taj procenat gotovo ostao na nivou prošlogodišnjeg.

Treća oblast u kojoj se percipira neravnopravan položaj polova jesu brak i porodični odnosi. U ovoj oblasti je do istraživanja decembra 2001. godine zabeležen pozitivan trend promena stavova. Procenat ispitanika koji su smatrali da postoji ravnopravnost polova u braku narastao je od 1998. godine sa 49,5% na 54% u 2000. i na 62,5% u istraživanju iz decembra 2001, dok se procenat onih koji misle da se i dalje održava dominacija muškaraca spustio sa 41,4% u 1998. i 37,9% u 2000. na 33,4% u 2001. godini. U istraživanju koje je obavljeno u decembru 2002. godine nisu zabeležene gotovo nikakve promene u odnosu na prošlogodišnje. Rezultati ta dva istraživanja gotovo da su identični. Od ukupnog broja ispitanika i danas njih 63% tvrde da su u današnje vreme žene i muškarci u braku ravnopravni. Svaki treći ispitanik tvrdi da su muškarci i dalje dominantni, a istovremeno 1,6% ispitanika tvrde da se od ženske neravnopravnosti danas prešlo na njihovu dominaciju. Pogledaju li se dobijeni rezultati u zavisnosti od polne pripadnosti, beleže se vrlo značajne razlike ali ni ovde se ne beleže pomeranja u odnosu na prošlogodišnje nalaze. Danas skoro 71% muškaraca misli da su žene ostvarile emancipaciju u braku, što je doprinelo ukupnom trendu porasta ubeđenja o postojanju ravnopravnosti polova u braku. Istovremeno, tek svaki četvrti muškarac uočava da je u našim uslovima žena i dalje neravnopravna u braku, što je više nego u prethodnoj godini. Nasuprot njima skoro duplo više žena (42%) misle da su žene neravnopravne u bračnim odnosima, što je manje nego što ih je bilo prošle godine (43%), ili 2000. (53,1%) i 1998. (49,3%). Posmatrano po republikama, odnosno oblastima, u Crnoj Gori se najviše percipira neravnopravnost polova u braku (52%), što je povećanje u odnosu na rezultate istraživanja iz 2001. godine a najmanje u Vojvodini (28%) gde se takođe beleži povećanje frekventnosti ovog odgovora, i u Beogradu (25%), što je smanjenje u odnosu na 2001. godinu.

Rezultati istraživanja upućuju na zaključak da se ranije zabeleženi trendovi nisu promenili, dakle da su razlike u stavovima muškaraca i žena po pitanju ravnopravnosti polova vrlo izražene, štaviše izraženije nego što su razlike po pitanju nekih drugih stavova. To upućuje na činjenicu da će ženama biti teško u nastojanjima da se uspostave mehanizmi koji će omogućiti njihov ravnopravniji položaj i da u tom procesu, prema nalazima istraživanja, neće imati podršku većine muškaraca. Međutim, iz navedenih podataka se može zaključiti da se ranije zabeleženi trendovi nastavljaju, da su građani, a naročito građanke SRJ, postali osetljiviji na različite oblike diskriminacije prema ženama i da su sve spremniji da ospore postojanje emancipacije. Situacija je po pitanju diskriminacije žena loša na prostorima cele države, ali je pritom i dalje lošija u Crnoj Gori nego u Srbiji. Ovo ukazuje na potrebu donošenja nacionalnog plana akcije, ali i uvođenja nacionalnih mehanizama za ostvarivanje rodne ravnopravnosti, kako to danas postoji u većini zemalja Evrope, pa i zalaganje za uvođenje kvota na izborne liste na svim nivoima, onako kako to preporučuju UN u Pekinškoj deklaraciji o položaju žena.

Diskriminacija etničkih manjina je u našem istraživanju ispitivana u domenu zapošljavanja i napredovanja u službi. Na pitanje kakve šanse za zapošljavanje i napredovanje u službi imaju pripadnici etničkih manjina, trendovi zabeleženi u prethodnim istraživanjima nastavljeni su. Većina ispitanika (68,8%) odgovorila je da pripadnici nacionalnih manjina imaju iste šanse za zapošljavanje kao i Srbi i Crnogorci. U odnosu na istraživanje iz 2001. godine ovaj odgovor je povećan za oko 2%, u odnosu na istraživanje iz 2000. godine 13%, a u odnosu na istraživanje iz 1998. za oko 16%. Za razliku od prošle godine povećao se broj ispitanika koji misle da pripadnici manjina imaju bolje šanse za zapošljavanje i dalje napredovanje u službi od Srba i Crnogoraca (sa 10% u 2001. na 12% u 2002. godini).

Za razliku od ranijih istraživanja, kada je zabeležena znatna razlika u stavovima o položaju manjina prilikom zapošljavanja i daljeg napredovanja u službi, danas se te razlike ne beleže. Razlike su ranije postojale naročito ako su se upoređivali stavovi ispitanika u Vojvodini, gde je zabeleženo najmanje odgovora da nacionalne manjine imaju teškoća prilikom zapošljavanja, i Crne Gore gde je ovakav stav bio najučestaliji. Ranijih godina, vrlo često izražen stav o teškoćama pripadnika nacionalnih manjina pripisivao izbornim tenzijama, u kojima je značajno mesto zauzimaio strah od međuetničkih sukoba. Međutim, i za ovo istraživanje terensko prikupljanje podataka obavljeno je neposredno posle parlamentarnih izbora i pred predsedničke izbora, a pri tome ipak nisu zabeležene razlike u odnosu na stavove u drugim delovima države. Ovo bi moglo da sugeriše zaključak da izborne kampanje koje su se organizovale ove jeseni nisu proizvodile međunacionalne tenzije, kao što je to bio slučaj u prethodnim. Međutim, mogao bi to da bude samo uslovni zaključak, a za dalje analize potrebna su suptilnija istraživanja, s bogatijim baterijama pitanja koje bi omogućile tu vrsu analize. Ono što se može bez istraživačke rezerve konstatovati, jeste da najnovije istraživanje upućuje na zaključak da danas u SRJ ne postoje regionalne razlike u odgovoru o teškoćama

prilikom zapošljavanja pripadnika manjina. Komparativni rezultati tri istraživanja o šansama za zapošljavanje i napredovanje u službi predstavljeni su u Tabeli 3.

Tabela 3: Zapošljavanje i napredovanje u službi pripadnika etničkih manjina

```
ŽZ_TBL_BEG = COLUMNS(5), DIMENSION(IN), COLWIDTHS(1.8700,E1,E1,E1,E1),  
ABOVE(.1378), BELOW(.1378), HGUTTER(.0555), VGUTTER(.0555), BOX(Z_DOUBLE),  
HGRID(Z_SINGLE), VGRID(Z_SINGLE), KEEP(OFF)
```

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE TEXT, TABLE 90-10 2, TABLE 90-10 2, TABLE 90-10 2, TABLE  
90-10 2
```

„Kakve šanse za zapošljavanje i kasnije za napredovanje u službi imaju pripadnici nacionalnih manjina?“

1998.,	Jul
2000.,	Decembar
2001.,	Decembar
2002.	Decembar

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE L, TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R
```

1. Bolje nego Srbi/Crnogorci, 13,1, 13,2, 10,3, 12,3
2. Iste kao Srbi/Crnogorci, 53,1, 55,7, 67,1, 68,8
3. Gore nego Srbi/Crnogorci, 20,5, 21,3, 11,7, 8,5
4. Ne znam, 13,3, 9,7, 10,9, 10,4

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R
```

Ukupno, 100, 100, 100, 100

```
ŽZ_TBL_END =
```

Beleže se razlike u stavovima Srba i Crnogoraca, s jedne strane, i pripadnika manjinskih naroda, s druge. Te su razlike manje izražene nego u ranijim istraživanjima; otuda su i niske korelativne veze odgovora na ovo pitanje s nacionalnom pripadnošću ispitanika ($C=0.22$). Nalazi ukazuju na to da Hrvati, Mađari i Albanci nešto učestalije od ostalih tvrde da pripadnici manjina imaju teškoća prilikom zapošljavanja. Za razliku od njih, stavovi Muslimana su skoro na nivou odgovora Srba, Crnogoraca i Jugoslovena. Ove niže vrednosti razlika od prethodnih verovatno su proizvele činjenicu da se po ovom stavu ne beleže regionalne razlike među ispitanicima. U istraživanjima iz 1998. i 2000. godine među Albancima i Muslimanima bio je najzastupljeniji stav da postoje diskriminatorna ponašanja prilikom zapošljavanja pripadnika nacionalnih manjina. U istraživanju obavljenom 2001. godine, stavovi pripadnika ove dve nacionalne zajednice bili su na nivou drugih, ali su se zato u tom istraživanju izdvajali stavovi Mađara, koji su vrlo često odgovarali da ima diskriminacije manjina prilikom zapošljavanja. Danas je taj odgovor kod Mađara manji nego kod Hrvata i Albanaca. Stavovi Muslimana su i u ovom istraživanju smešteni na sredini između stavova drugih manjina i Srba i Crnogoraca.

Naše istraživanje je sadržavalo i pitanje o diskriminaciji homoseksualaca. U prethodnim istraživanjima zabeleženi su više negativni nego pozitivni trendovi, dok se u ovom potonjem uočavaju blaga pomeranja. U odnosu na istraživanje iz 2001. godine blago se povećala učestalost odgovora da danas uglavnom ne postoji društvena osuda i bojkot homoseksualaca (2001: 12%; 2002: 15%). U odnosu na prošlu godinu, smanjio se broj ispitanika koji misle da postoji društvena osuda i bojkot ove grupe građana, i to u velikoj meri. Danas tako misli 29% ispitanika, što je za 3% manje nego prethodne godine. Upravo za 3% povećao se broj ispitanika koji misle da se danas homoseksualcima previše povlađuje (2001: 33%, 2002: 36%). Istovremeno se smanjio i broj ispitanika koji nisu mogli da odgovore na ovo pitanje (2001: 23%; 2002: 20%). Nalazi i ovog istraživanja opravdavaju prošlogodišnju konstataciju, da su građani SRJ poslednjih godina postali za nijansu skloniji da priznaju postojanje društvene osude i bojkota homoseksualaca, ali i da su otvorenije pokazali svoje ranije sklonosti da se ovom delu građana uskrate prava koja oni ni nemaju; taj zaključak sasvim funkcioniše i kao rezultat ovogodišnjih istraživanja. Sasvim je jasno da se pomeranja u ovom delu javnomnenskih stavova vrlo sporo odvijaju.

3.2. Pravo na život

Stavove građana SRJ o poštovanju prava na život u istraživanju pratimo na primerima dva oblika ovog prava: na slobodi od vansudskih ubistava i slobodi od smrtne kazne. Kada je u pitanju pravo na slobodu od vansudskih ubistava, ispitanicima smo postavili pitanje: „Šta se radi sa ljudima za koje se zna da su opasni kriminalci, iako ne postoje dokazi za to“. Kao i u prethodnim istraživanjima i u ovom je ispitanicima postavljena zamka samom floskulom „zna se da su opasni kriminalci“ koja upućuje na to da o navodnim zločinima tih „opasnih kriminalaca“ ne postoje nikakvi pouzdani dokazi. Ponuđenim modalitetima instrumenta, pored regularnih, predviđene su i mogućnosti, nedvosmisleno karakteristične za represivne režime, da se takvim „opasnim kriminalcima“ organizuje tajno suđenje (bez primene uobičajenih procesnih garantija) ili da ih čak bez suđenja likvidira Služba državne bezbednosti.

Dobijeni rezultati su slični rezultatima iz ranija tri istraživanja, s tom razlikom što se blago povećao broj građana koji tvrde da se sa njima ništa ne dešava dok se ne pronađu dokazi, a istovremeno se blago smanjio broj ispitanika koji tvrde da takve ljude likvidira Služba državne bezbednosti. Više od dve trećine ispitanika (69,6%) misli da se u SRJ ne organizuju tajna suđenja i likvidacije, pa su se opredelili za opciju po kojoj se ništa ne započinje sve dokle god se ne pronađu dovoljni dokazi. U odnosu na rezultate iz 2001. godine, sada beležimo povećanje učestalosti ovog odgovora za 2%, što statistički ne mora da bude značajno. Ubeđenje da se u SRJ ovim nedokazano „opasnim kriminalcima“ organizuju tajna suđenja ostalo je na nivou prethodna dva istraživanja (6,8%) i tu su zabeležene razlike samo u decimalama, tako da su statistički sasvim zanemarljive. Promene su zabeležene u ubeđenju da postoji praksa njihove likvidacije od strane Službe državne bezbednosti. U istraživanju iz 1998. godine bilo je 18,5% ispitanika koji su tvrdili da postoje ovakve mogućnosti, 2000. takvih je bilo 14,1%, 2001. godine bilo ih je 11,3%, dok je danas ovaj stav zabeležen kod 10,2% ispitanika. Istovremeno se povećao broj ispitanika koji nisu znali odgovor na ovo pitanje.

Došlo je do značajnih promena u stavovima građana o postojanju smrtne kazne. U toj oblasti je sve do ove godine postojalo haotično stanje bez usklađenih republičkih propisa sa saveznim Ustavom, koji je ukinuo smrtnu kaznu. Ustavi republika su ostavljali mogućnost da zakonodavac propiše smrtnu kaznu za najteža krivična dela. Tokom ove godine došlo je do promene u krivičnom zakonodavstvu Srbije; očigledno da je to uticalo i na stavove građana o smrtnoj kazni. U odnosu na istraživanje od 2001. godine za 17% povećao se broj građana koji tvrde da u SRJ ne postoji smrtna kazna. Tako je nastavljen trend povećanja broja građana koji tako tvrde od 1998. godine, kada je tog ubeđenja bilo 27%, 2000. godine 36%, 2001. godine 49% i danas tako misli 66% učesnika u istraživanju. Istovremeno se značajno smanjio broj građana koji tvrde da smrtna kazna postoji. U istraživanju iz 1998. godine takvih je bilo 39%, 2000. ovaj stav je zabeležen kod 34% ispitanika, 2001. godine kod 24%, dok je danas ovaj odgovor zabeležen kod svega 8% građana, što je za 16% manje nego prethodne godine. Istovremeno se za 1% (sa 7% u 2001. godini na 6% u 2002. godini) smanjio i broj građana koji tvrde da smrtna kazna u njihovoj republici postoji, ali se ne izvršava.

Danas svega 3% ispitanika tvrdi da smrtna kazna ne samo da postoji u republičkom zakonodavstvu, već se i primenjuje. Procenat ispitanika koji nije bio u stanju da saopšti svoje mišljenje iznosio je 17,7%. O ovom pitanju, u prethodna dva istraživanja (2000. i 2001. godine) najveća razlika je zabeležena u Beogradu i Crnoj Gori.²⁸⁸ Danas je mišljenje da ne postoji smrtna kazna izjednačeno u svim delovima SRJ, s tim što je njegova frekventnost ipak najveća u Beogradu (74%) i u Vojvodini (67%), ali nije mnogo manja ni u centralnoj Srbiji (62%) i u Crnoj Gori (61%). Zaključak u izveštaju iz prethodnih godina da su ispitanici u priličnoj meri bili ubeđeni da u SRJ nema tajnih suđenja „opasnim zločincima“, za čije „zločine“ ne postoje sigurni dokazi, još više su potvrdili rezultati ovog istraživanja. Istovremeno, iako je u prethodnim izveštajima konstatovano da su ispitanici pokazali slabije poznavanje postojanja mogućnosti za izricanje smrtne kazne, koje pruža jugoslovensko (savezno i republičko) zakonodavstvo, iz ovog istraživanja mogle bi se izvesti dve konstatacije. Prvu da su nastavljeni trendovi u odgovorima na pitanje o postojanju smrtne kazne iz prethodnih godina, i druga, da su ispitanici ove godine pažljivo pratili promene u krivičnom zakonodavstvu.

---

²⁸⁸ Uporedi *Izveštaj 2000. i 2001.*

3.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja

U istraživanju je zabrana mučenja zastupljena preko dva svoja oblika: slobode od torture i državnih represalija (pri čemu je ova sloboda operacionalizovana u konkretnoj proceduralnoj garantiji osumnjičenom licu da će biti pošteđeno iznuđivanja priznanja silom) i slobode od sudski izrečenih telesnih kazni.

U proveru odnosa prema slobodi od torture i državnih represalija ispitanicima je postavljeno pitanje: „Da li je radi dobijanja priznanja dozvoljena upotreba sile na osumnjičenom za teško krivično delo, za koje je predviđena smrtna kazna?“ Na to pitanje negativno je odgovorilo 59,5% ispitanika, što je 4% više u odnosu na prošlogodišnje istraživanje (55,3%), kada je došlo do smanjenja frekventnosti tog odgovora u odnosu na istraživanje iz 2000. godine (58%). Nasuprot njima, svaki četvrti ispitanik (24,7%) smatra da je dozvoljena upotreba sile, što je u odnosu na prethodnu godinu za 2% manje. Među onima koji smatraju da je dozvoljena upotreba sile većinu čine ispitanici koji tvrde da je ona dozvoljena ali ne preko granice ugrožavanja njegovog zdravlja (15%). U odnosu na prošlogodišnje istraživanje ostao je isti broj ispitanika koji tvrde da je dozvoljena upotreba sile ali ne preko granica ugrožavanja života (9,3%), ali se za 2% smanjio broj građana koji kažu da ne znaju da li je dozvoljena upotreba sile radi pribavljanja dokaza (sa 18,2% u 2001. godini na 15,8% u 2002. godini). Zbirno posmatrano, odgovori ispitanika koji tvrde da je upotreba sile dozvoljena i onih koji kažu da ne znaju da li je dozvoljena, govore da i dalje vrlo mnogo građana ne zna da li je upotreba sile dozvoljena ili nije, onosno da (38%) građana ne poznaje sadržaje slobode od torture i državnih represalija.

U odnosu na prethodna istraživanja došlo je do značajnih pomeranja u stavovima građana prema slobodi od sudski izrečenih telesnih kazni i zabeleženi su trendovi ka ispravnom odgovoru. Na pitanje „Da li postoje telesne kazne u SRJ?“ ispravan (negativan) odgovor dala je većina ispitanika (71,2%), što je više nego godinu dana ranije (63,9%) ili 2000. godine (57,3%). U odnosu na istraživanje iz 1998. godine ovde se desila značajna promena. Te godine je postojanje telesne kazne osporavalo manje od polovine od ukupnog broja učesnika u istraživanju (45,8%). Kao očekivana posledica ovakve promene dalje se smanjivala frekventnost odgovora da u SRJ postoje telesne kazne. U odnosu na 2001. godinu, broj građana koji tvrde da kod nas postoje telesne kazne smanjio se za 3% (sa 12% na 8%) a u odnosu na istraživanje iz 1998. godine to je tri puta manje (24%). Njima se mogu pridružiti još 3,5% ispitanika koji su potvrdno odgovorili na ovo pitanje, ali su primenu telesne kazne ograničili na sopstvenu republiku. Za razliku od istraživanja iz 2001. godine kada je zabeleženo povećanje broja građana koji su se se opredelili za odgovor „ne znam“, danas se broj takvih smanjio na 16,4%, što je za 5% manje u odnosu na prethodno istraživanje ali je i dalje njihov broj veći nego u istraživanju iz 2000. godine (14,8%), kada ih je bilo najmanje.

Na osnovu ovih rezultata istraživanja nameće se zaključak da se dešavaju značajna pomeranja, mada i dalje stoji konstatacija iz 1998. godine da u SRJ vlada neverica u mogućnost da pojedinac u sudskom procesu (kako u fazi istrage tako i u fazi izvršenja sudske presude) očuva svoj telesni integritet i ne bude zlostavljan. Ako bismo dodali građane koji su pribegli takozvanim metodološkim sivim odgovorima birajući odgovor „ne znam“, mogli bismo konstatovati da i dalje imamo dve petine građana koji sumnjaju u mogućnost očuvanja ličnog integriteta u sudskom procesu. Zato i dalje funkcioniše zaključak da fizičko nasilje kao sredstvo iznuđivanja priznanja i kao sudska kazna, još uvek postoji u pravnoj svesti građana SRJ.

3.4. Zabrana ropstva i prinudnog rada

U anketu nisu bila uključena pitanja o zabrani ropstva i ropskog položaja zbog očigledne uvreženosti zabrane ropstva u pravnoj svesti građana SRJ.

3.5. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode

Za ispitivanje svesti o pravu na slobodu i bezbednost ličnosti poslužilo je pitanje: „Koliko po našem pravu može da traje pritvor za vreme istrage?“ Najviše (47,2%) ispitanika opredelilo se za tačan odgovor

(mesec dana, a samo u posebnim slučajevima šest meseci), što je za 2% više nego pre godinu dana. Nalazi i ovog kao i ranijih istraživanja pokazuju da većina građana nije odabrala tačan odgovor. Svaki dvadeseti ispitanik (5,3%) tvrdi da pritvor može da traje između šest meseci i tri godine, dok čak svaki četvrti (25,1%) misli da pritvor može da traje onoliko koliko je potrebno da bi se pronašli dokazi, što je u odnosu na istraživanje iz 2001. godine povećanje za 7%. Iako se smanjio broj ispitanika koji su se opredelili za odgovor „ne znam“, i dalje se za ovaj odgovor opredeljuje dosta građana koji su učestvovali u istraživanju. Na osnovu povećanja broja tačnih odgovora i smanjenja broja građana koji tvrde da pritvor može da traje do tri godine moglo bi se konstatovati da se u ovom pogledu situacija popravlja, ali se ipak ne može izvesti zaključak da postoje pozitivni trendovi. Povećanje broja građana koji tvrde da u našim uslovima pritvor može da traje onoliko koliko je potrebno da se pronađu dokazi čak za 7% u odnosu na godinu dana ranije, upućuju na zaključak da se povećao broj građana koji su dali tačan odgovor ali se još više povećao broj onih koji su se opredelili za neku od varijanti netačnog odgovora. Znači, najnovijim pomeranjem povećao se broj onih koji su sigurni u netačan odgovor a smanjio se broj nesigurnih koji su se opredeljivali za odgovor „ne znam“. Odgovori na pitanje o dužini trajanja pritvora pokazuju priličan stepen povezanosti sa stepenom obrazovanja ispitanika, što se uočavalo i u ranijim istraživanjima. Što je ispitanik obrazovaniji to su odgovori tačniji i obrnuto. Ako se odgovori posmatraju u zavisnosti od obrazovanja i uporede sa ranijim istraživanjima, zapaža se podatak da je dve trećine (65%) visokoobrazovanih dalo tačan odgovor, i u ovoj populaciji je, u odnosu na istraživanje iz 2001. godine, došlo do povećanja frekventnosti tog odgovora (2001. godine bilo je 61% visokoobrazovanih koji su odgovorili tačno). Međutim, i među visokoobrazovanim ima onih koji su se opredelili za neku od mogućnosti netačnog odgovora. Svaki četvrti ispitanik sa fakultetskom diplomom tvrdi da pritvor može da traje do tri godine (7%), ili sve dok se ne pronađu dokazi (17%). Interesantno je da je stav da pritvor može da traje do tri godine frekventniji među visokoobrazovanim nego kod drugih obrazovnih stratuma. Sa smanjivanjem stepena obrazovanja raste broj odgovora „ne znam“. Kod ispitanika bez obrazovanja učestalost ovog odgovora dostiže 58%, a istovremeno raste i učestalost odgovora da pritvor traje dok se ne pronađu dokazi. Ranije zabeležena povezanost odgovora o dužini trajanja pritvora i pola ispitanika karakteristična je i za najnovije istraživanje. Ispitanici muškog pola češće daju tačan odgovor (58%) nego žene (37%), a žene se učestalije od muškaraca opredeljuju za odgovor „ne znam“ (32% : 13%).

Rezultati i dalje upućuju na zaključak izveden na osnovu ranijih istraživanja, da se svest o granicama zadiranja države u slobodu i ličnu bezbednost pojedinca polako pomera, ali je i dalje daleko od razvijenosti. U pravnoj svesti građana i dalje je vrlo zastupljeno nepoznavanje prava na slobodu i bezbednost ličnosti, znači da značajan broj građana smatra da državni organi u istrazi imaju „pravo“ da osumnjičenog neograničeno drže u pritvoru.

3.6. Pravo na pravično suđenje

Najkrupniji problem iz oblasti ljudskih prava na prostorima SRJ nalazi se u domenu nezavisnog sudstva. Nesigurnost građana da li će moći da ostvare svoja prava, bilo da je u pitanju sam sudski postupak bilo da je reč o izvršavanju pravosnažnih sudskih presuda, proizvela je visok stepen straha od nepoštovanja zakona i od korupcije. Ovaj strah danas, dve godine posle promene vlasti i krupnih kadrovskih promena, ne samo da ne jenjava, već se, prema istraživanjima, čak i povećava.²⁸⁹ To je razlog zbog kojeg ne opada interes za daljim istraživanjima i praćenjem promena iz domena prava na pravično suđenje.

Kao u tri prethodna istraživanja, i u ovom je prvo pitanje iz seta ispitivanja oblika prava na pravično suđenje glasilo: „U kom roku uhapšeni mora izaći pred sudiju?“ Odgovori na ovo pitanje pokazali su da su stavovi građana vrlo disperzivni. Ni za jedan od ponuđenih odgovora nije se opredelila većina građana. U odnosu na prošlogodišnje istraživanje zabeležene su određene promene u frekventnosti odgovora. Iz analiza rezultata istraživanja obavljenog 2001. godine uočeno je da je najčešći bio odgovor „ne znam“, za koji se tada opredelilo dve petine ispitanika. Posle ovog, najviše građana se opredelilo za odgovor „u roku od mesec dana“ (31,6%), što je tada bio tačan odgovor. Znači svega oko jedne trećine građana tada su se opredelili za tačan odgovor, dok su svi ostali dali ili netačan ili su izjavili da ne znaju odgovor na to pitanje. U odnosu na te, ovogodišnji rezultati se razlikuju utoliko što se za 7% smanjio broj građana koji ne

---

²⁸⁹ Prema istraživanjima koja su tokom 2002. godine obavljena u Scan agenciji iz Novog Sada prisustvo ovog straha beleži se kod skoro 80% punoletne jugoslovenske populacije.

znaju u kom roku uhapšeni mora izaći pred sudiju (32,6%) tako da to više nije najfrekventniji odgovor. Njega je po zastupljenosti prevazišao odgovor da uhapšeni mora izaći pred sudiju u roku od 24 časa (37,2%), pa se broj ispitanika koji tako misle povećao za 5% u odnosu na istraživanje iz 2001. godine. Preostala dva procenta ispitanika su se ravnomerno rasporedila na preostala dva netačna odgovora, tako da je i kod njih zabeleženo blago povećanje za po 1% u odnosu na prošlu godinu, što ne čini bitniju statističku promenu.

Na pitanje: „Da li važi pravilo da su svi sudski postupci javni?“ u odnosu na 2001. godinu beleže se samo blaga pomeranja. Interesantno je da su odgovori s malim izuzecima prilično stabilni od prvog istraživanja obavljenog 1998. godine do danas. Najveća promena u rezultatima desila se prošle godine kada se povećao broj ispitanika koji su odabrali odgovor „ne znam“. Nivo tog odgovora se zadržao i u ovoj godini, uz blago smanjenje koje može biti na nivou statističke greške. Najveća promena zabeležena je povećanjem učestalosti odgovora da su svi sudski postupci javni, mada to povećanje nije veliko. Ovaj odgovor danas beleži frekventnost gotovo na nivou odgovora „ne znam“ i po učestalosti je poslednji (22,6%). Svaki četvrti ispitanik ubeđen je da danas to pravilo uopšte ne važi (25,8%). Iz Tabele 4 možemo zaključiti da se broj ispitanika koji su se opredelili za ovaj odgovor nije menjao ni u odnosu na prošlogodišnje ni na prethodna istraživanja. Mada se smanjio procenat odgovora da ima puno izuzetaka od tog pravila, u odnosu na ranija istraživanja ovaj odgovor je i dalje najzastupljeniji.

Tabela 4: Javnost sudskih postupaka

```
ŽZ_TBL_BEG = COLUMNS(5), DIMENSION(IN), COLWIDTHS(1.8700,E1,E1,E1,E1),
ABOVE(.1575), BELOW(.1575), HGUTTER(.0555), VGUTTER(.0555), BOX(Z_DOUBLE),
HGRID(Z_SINGLE), VGRID(Z_SINGLE), KEEP(OFF)
```

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE TEXT, TABLE 90-10 2, TABLE 90-10 2, TABLE 90-10 2, TABLE
90-10 2
```

„Da li važi pravilo da su svi sudski postupci javni?“,	Jul
1998.,	Decembar
2000.,	Decembar
2001.,	Decembar
2002.	

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE L - 1, TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R
```

1.	Da,	24,5,	21,5,	18,9,	22,6
2.	Ima			puno	izuzetaka
	tog pravila,	34,3,	39,9,	30,6,	28,4
3.	Ne,	22,5,	24,6,	25,4,	25,8
4.	Ne znam,	18,6,	13,9,	25,1,	23,2

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R
```

```
Ukupno , 100, 100, 100, 100
```

```
ŽZ_TBL_END =
```

Rezultati istraživanja iz 2000. i 2001. godine upućivali su na zaključak da je među ispitanicima iz Crne Gore bio najzastupljeniji stav da ima puno izuzetaka od pravila o javnosti sudskih postupaka. Ovo istraživanje beleži promene u tom smislu što je taj odgovor danas u Crnoj Gori na nivou učestalosti odgovora u drugim delovima Jugoslavije, ali je zato sada u Crnoj Gori prisutniji izričit odgovor da ovo pravilo ne važi (29,1%) nego što je to u drugim krajevima. Razlike se beleže u frekvencijama, međutim, i u ovom istraživanju se ispostavilo da statističke metode ne potvrđuju razliku u stavovima o javnosti sudskog postupka u zavisnosti od toga gde ispitanici žive.

Na pitanje da li se u SRJ primenjuje pravilo da je svako nevin sve dok se sudski ne dokaže suprotno, u prethodna tri istraživanja iz 1998. 2000. i 2001. godine skoro da nije bilo pomeranja. Međutim, u ovom istraživanju se beleže značajnije promene. Najveća promena je zabeležena u povećanju broja ispitanika koji tvrde da se pravilo da je svako nevin sve dok se sudski ne dokaže suprotno, primenjuje bez izuzetka. Danas tako tvrdi 47% ispitanika za razliku od prošlogodišnjih 40%. Istovremeno se za 3% smanjio broj građana koji tvrde da ima puno izuzetaka od tog pravila (2001: 40%; 2002: 37%). Broj

ispitanika koji tvrde da ovo pravilo kod nas ne važi smanjio se za 2% (sa 9,2% u 2001. na 7,4% u 2002. godini). Ostalih 9% opredelilo se za odgovor „ne znam“. Rezultati ukazuju da je i dalje više od polovine građana SRJ izrazilo skepsu u pogledu važenja pravila pretpostavke nevinosti u SRJ, što je ipak manje od prošlogodišnje dve trećine sumnjičavih.

Odgovori na pitanja iz oblasti prava na pravično suđenje su i dalje poražavajući, sa izuzetkom odgovora na pitanje: „Da li svako slobodno može da izabere advokata koji će ga zastupati?“. U odnosu na rezultate iz 2001. godine, u najnovijem istraživanju u odgovoru na ovo pitanje skoro da nije zabeležena nikakva promena. Ubedljiva većina (69,%) tvrdi da se ovo pravo poštuje bez izuzetka, 5% ispitanika je osporilo poštovanje ovog prava, dok je na postojanje mnogobrojnih izuzetaka od tog prava upozorilo 17,9% ispitanika (ovde zabeležena promena iznosi 2%). Preostalih 8,2% je izjavilo da ne zna odgovor. Gotovo da se rezultati poklapaju sa prošlogodišnjim, a razlike su merljive samo decimalima.

Ispitanici su na kraju ove baterije pitanja imali mogućnost da iznesu svoje mišljenje o sudijama koje danas sude na teritoriji SRJ. Poredeći rezultate ovog istraživanja sa prošlogodišnjim zapažamo samo male, mada pozitivne promene. U odnosu na prošlogodišnje istraživanje, smanjio se broj ispitanika koji su uverenja da su sudije uglavnom loše i da zavise od političara (sa 47,6% 2001. na 46,1% 2002). U istraživanju iz 2001. godine zabeležen je značajno manji broj ispitanika, tek svaki deseti (9,5%), koji su tvrdili da su sudije dobre i nezavisne, i to je bilo na nivou stava zabeleženog još 2000. godine. Danas se broj ovih odgovora povećao na 13,5% što je i najveća promena u odgovorima na to pitanje. Za 1% se smanjio i broj ispitanika koji tvrde da se sudije trude da u postojećim veoma lošim uslovima ostanu poštene (danas je takvih odgovora zabeleženo 29,7%). Za 1% se smanjio i broj ispitanika koji nemaju stav o sudijama, tako da ih je danas 10,8%. Ako se uporede podaci sva četiri istraživanja, zapaža se da je u odnosu na 2000. godinu zaustavljeno urušavanje ugleda sudija, zabeleženo od 1998. do 2000. godine, a taj trend je nastavljen i u 2002. godini, međutim, zabeležena pomeranja su minimalna, gotovo da bi se moglo konstatovati da su i dalje stagnantna, s obzirom da je izuzetno visok procenat građana koji ne misle da su sudije dobre i nezavisne već suprotno. Utisak zabeležen u istraživanju iz 2001. godine da je stav o sudijama u stagnaciji i iščekivanju, važi i dalje. Posmatrano po oblastima, u ovom istraživanju se ne beleže razlike u stavovima građana u zavisnosti gde žive, a nisu zabeležene ni u zavisnosti od nekih drugih sociodemografskih obeležja, osim što obrazovaniji ispitanici i dalje češće imaju stav o sudijama nego oni bez obrazovanja ili sa završenom osnovnom školom.

Rezultati ovog, kao i svih prethodnih, istraživanja ukazuju na to da građani uočavaju eroziju pravosuđa u SRJ i misle da sudstvo ni danas nije nezavisno. Među građanima i dalje postoji veoma iskrljvena svest o mogućnostima koje domaće procesno pravo pruža, pa najveći broj ispitanika u većoj ili manjoj meri osporava postojanje procesnih garancija kao što su hitan izlazak uhapšenog pred sudiju, javnost postupaka i prezumpcija nevinosti (za razliku od prava na slobodan izbor branioca, koje ispitanici percipiraju kao u najvećoj meri ostvareno).

3.7. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske

S obzirom da je i ove godine prilikom ispitivanja pravne svesti korišćen identičan instrument kao i u prethodne tri, tako je i pravo na privatnost bilo zastupljeno preko dva oblika: slobode od otvaranja pisama i prisluškivanja telefona i slobode od policijske pretrage stana bez sudskog naloga.

Rezultati dobijenih odgovora na pitanje „da li je dozvoljeno otvaranje pisama i prisluškivanje telefona?“ pokazuju da je među ispitanicima najviše zastupljen stav da u SRJ postoji bezuslovna sloboda komunikacije putem pisama i telefona (58,5%). I pored toga što je ovaj odgovor najzastupljeniji, broj ispitanika koji danas tako misle manji je nego u istraživanju iz decembra 2001. godine kada ih je bilo 60,%, ili pak u odnosu na 2000. kada je ovaj stav zabeležen kod 63,5% anketiranih. Ova negativna promena mogla bi biti posledica skandala sa optužbama o prisluškivanju nosilaca najviših funkcija u zemlji, čime su se bavili i parlamenti i anketni odbori. Povećao se za 5% broj ispitanika koji tvrde da je otvaranje pisama i prisluškivanje telefona neophodno iz razloga bezbednosti zemlje (30,8%), a istovremeno se smanjio broj odgovora da je prisluškivanje dozvoljeno iz razloga zaštite postojeće vlasti (sa 6,1% u 2001. godini na 3,9% u istraživanju 2002. godine). Broj neodlučnih ispitanika se nije menjao (7%).

Pravo na zaštitu privatnog života, stana i porodice proveravano je preko pitanja „u kojim slučajevima policija može da izvrši pretres privatnog stana“. Na ovo pitanje bilo je moguće da se da više odgovora, tako da rezultati prikazani u Tabeli 5 daju skor koji je veći od 100%. Od ukupnog broja ispitanika, njih 51% dali su dva odgovora, 28% tri odgovora, ostali su dali jedan odgovor.

Tabela 5: Osnovi za pretres privatnog stana

```
ŽZ_TBL_BEG = COLUMNS(5), DIMENSION(IN), COLWIDTHS(1.8700,E1,E1,E1,E1),
ABOVE(.1575), BELOW(.1575), HGUTTER(.0555), VGUTTER(.0555), BOX(Z_DOUBLE),
HGRID(Z_SINGLE), VGRID(Z_SINGLE), KEEP(OFF)
```

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLET - 1, TABLE 90-10 2, TABLE 90-10 2, TABLE 90-10 2, TABLE 90-10 2
```

„U kojim slučajevima policija može izvršiti pretres privatnog stana?“,	Jul
1998.,	Decembar
2000.,	Decembar
2001.,	Decembar
2002.	

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE L, TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R
```

```
1. Ako postoji sudski nalog, 71,7, 77,0, 73,2, 77,1
```

```
2. Ako postoji nalog Službe državne bezbednosti, 32,7, 25,4, 19,7, 18,4
```

```
3. Ako postoji nalog MUP, 43,2, 34,7, 34,4, 35,3
```

```
4. Uvek kada je ugrožena bezbednost, 19,4, 14,7, 15,4, 22,4
```

```
5. Uvek kada proceni da je to potrebno, 20,6, 15,3, 11,3, 18,0
```

```
6. Ne znam, 5,3, 5,7, 6,6, 6,9
```

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R
```

```
Ukupno, 182,4, 171,8, 160,7, 178,1
```

```
ŽZ_TBL_END =
```

U poređenju sa prethodna tri istraživanja, najnoviji rezultati u nekim elementima pokazuju karakteristike tendencije, međutim, u nekim drugim elementima pokazuju sasvim suprotna ponašanja od trendovskih i znatno se razlikuju od onih iz prethodnog istraživanja.

Skoro četiri petine (77,1%) anketiranih građana tvrde da policija može da izvrši pretres privatnog stana ako postoji sudski nalog. U odnosu na prošlogodišnje istraživanje to je povećanje od 4%. Povećala se i frekventnost odgovora da je pretres stana moguće izvršiti uvek kada je ugrožena bezbednost. To povećanje iznosi 7%, sa prošlogodišnjih 15,4% na 22,4%. Takođe, za 7% se povećao broj ispitanika koji tvrde da je pretres stana moguće izvršiti uvek kada se proceni da je to potrebno (sa 11,4% koliko je bilo 2001. na 18% 2002. godine). Nastavljen je trend smanjivanja broj građana koji misle da policija može da izvrši pretres po nalogu Službe državne bezbednosti (1998: 29,8%; 2000: 25%; 2001: 19,7%; 2002: 18,4%). Broj ispitanika koji tvrde da je za pretres privatnog stana dovoljan nalog MUP povećao se sa 34,4%, koliko je zabeleženo prošle godine, na 35,4%. Rezultati istraživanja upućuju na zaključak da se u odnosu na 2001. povećao broj ispitanika po kojima za pretres nije potreban nikakav nalog, dovoljno je da neko proceni da je ugrožena bezbednost (22,4%) ili je to jednostavno potrebno (18%). Prošle godine tako je tvrdio svaki četvrti ispitanik, a danas dve petine njih. Na osnovu izloženih rezultata zapaža se da do povećanja frekventnosti nekih odgovora nije došlo usled smanjivanja frekventnosti drugih već zato što je više ispitanika biralo drugi i treći odgovor kao tu mogućnost koju nisu koristili u istraživanju 2001. godine. To je proizvelo rezultat po kojem se značajan broj ispitanika izjasnio da je sudski nalog osnov za pretres stana, ali se istovremeno povećao broj građana koji misle da je za pretres privatnog stana dovoljna i nečija procena bezbednosne situacije ili potrebe.

3.8. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti

Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti proveravalo se u istraživanju kroz dva oblika: slobodu od državne ideologije u školama i slobodu ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja.

Sloboda od državne ideologije u školama je prvi oblik prava na slobodu misli, savesti i veroispovesti koji se analizira u ovom istraživanju. Pitanje je glasilo: „Da li u školama nastavni programi moraju biti usklađeni sa nekim zvaničnim učenjem?“. Kao i u prošlogodišnjem istraživanju, opet je najviše ispitanika odgovorilo da ne znaju da li u školama nastavni programi moraju biti usklađeni sa nekim zvaničnim učenjem (43,2%). Broj ispitanika koji su odabrali ovaj odgovor manji je u odnosu na prošlu godinu za oko 3%, mada je i dalje to značajno više nego u istraživanjima iz 2000, kada se za tu opciju opredelilo 31% ili 1998. kada je ovaj odgovor odabralo 37% ispitanika. Na drugom mestu po frekventnosti pozicionirao se odgovor da školski programi ne moraju biti usklađeni ni sa kakvim zvaničnim učenjem (30,1%), što je značajno manje od zabeležene učestalosti ovog odgovora u svim ranijim istraživanjima. Danas ima 9% ispitanika manje koji tvrde da školski programi ne moraju biti usklađeni ni sa kakvim zvaničnim učenjem. Nasuprot tome se za 12% povećao broj građana koji kažu da se danas školski programi usklađuju sa nekim zvaničnim učenjem (2001: 15,3%; 2002: 26,7%). Među ispitanicima koji su se opredelili za ovaj odgovor, najveći broj njih, kao i ranijih godina, nije navodio sa kojim to učenjem se moraju programi usklađivati. Za razliku od prošle godine kada je najčešći odgovor bio „ono koje odredi ministar prosvete“, „ono koje zastupa vladajuća stranka“, danas se značajno povećao broj ispitanika koji su navodili pravoslavlje. Ovakav rezultat ne iznenađuje s obzirom da je neposredno pre terenskog prikupljanja podataka u školama uvedena veronauka kao obavezan izborni predmet. Građani očigledno i dalje pokazuju zbunjenost i iščekivanje šta će se desiti s obrazovanjem, otuda i dalje više od dve petine njih ne zna šta se trenutno dešava sa školskim programima. Pored toga, među ispitanicima koji su se opredeljivali za taj odgovor najviše je najstarijih građana. Istovremeno, među građanima koji tvrde da se danas školski programi usklađuju sa pravoslavljem, nije zanemarljiv broj onih koji se protive uvođenju veronauke u škole, a pri tome sami imaju decu školskog uzrasta.

Drugi oblik slobode misli, savesti i veroispovesti koji smo ispitivali odnosi se na slobodu ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja. Na pitanje „U kojoj meri po Vašem mišljenju danas postoji sloboda ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja?“ 55% ispitanika je odgovorilo „u pravoj meri“. Za odgovor da danas postoji prava mera slobode ispovedanja i ispoljavanja verskih sloboda, opredelilo se oko 8% građana više nego prethodne godine. Tako je nastavljen trend koji se beleži od prvog istraživanja iz 1998. godine, kada je tako mislilo 39% ispitanika. U skladu s tim smanjuje se broj građana koji su nezadovoljni stepenom slobode ispoljavanja verskih ubeđenja (2001: 12%; 2002: 8%). Istovremeno se smanjio i broj ispitanika koji su se opredelili za odgovor „ne znam“, tako da ih danas ima 5%, u odnosu na prošlogodišnjih 9%. Broj ispitanika koji danas misle da se sa time preteruje ostao je na nivou prošle godine (31,8%). U prošlogodišnjem izveštaju je konstatovano da u SRJ postoji polarizacija u mišljenju o stanju slobode ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja. Tada je zabeleženo da je polarizacija manja kod pripadnika nacionalnih manjina, nego kod Srba. Današnji rezultati pokazuju da je ranije zabeležena polarizacija skoro nestala, i to tako što se povećao broj Srba koji misle da danas postoji prava mera mogućnosti ispoljavanja verskih sloboda. Međutim, prisutnost ovog odgovora je i dalje znatno manja nego kod pripadnika manjinskih naroda. Najveća razlika, u zavisnosti od nacionalne pripadnosti ispitanika, beleži se kod Jugoslovena kod kojih je učestalost odgovora da se sa tim danas preteruje (44%) značajno veća nego kod pripadnika drugih naroda. Ovaj odgovor je i kod Srba zastupljeniji nego kod drugih naroda (35%). Osim ove blage povezanosti, moglo bi se reći da je statistički posmatrano, niska povezanost odgovora o slobodi ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja sa nacionalnom pripadnošću.

3.9. Sloboda izražavanja

Sloboda izražavanja je jedno od najviše uskraćivanih prava u SFRJ. Kritičku misao je posebno suzbijao tzv „verbalni delikt“ koji je postojao u članu 133 Krivičnog zakona SFRJ.²⁹⁰ SRJ je formalno ukinula „verbalni delikt“. S obzirom da je ostalo sporno da li su neki zaostaci ovog instituta preživeli od

---

²⁹⁰ Uporedi priloge u zborniku: *Misao, reč, kazna. Verbalni politički delikt*, Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 1989.

1998. godine pratimo da li se po mišljenju građana nešto promenilo u međuvermenu. Ispitanicima su ponuđene tri opcije: Apsolutna sloboda širenja informacija, sloboda širenja informacija do međunarodnopravno utvrđenih granica (kao primer uzeto je ograničenje koje se sastoji u narušavanju ugleda nekog drugog lica) i sloboda širenja informacija, ograničena zabranom kritikovanja vlasti. Jedno od pitanja postavljenih u tu svrhu bilo je pitanje: „Može li neko biti kažnjen zbog širenja informacija?“ Rezultati pokazuju da je među ispitanicima bilo 28,7% onih koji su tvrdili da kod nas postoji apsolutna sloboda širenja informacija. Po frekventnosti ovaj odgovor se nije menjao od 2000. godine. Nasuprot tome, povećao se broj ispitanika koji smatraju da postoji ograničenje slobode širenja informacija ako se time narušava ugled nekog drugog lica, što je u skladu s međunarodnim standardima. U odnosu na prošlogodišnje istraživanje, broj ispitanika koji se odlučio za ovaj odgovor povećao se za 6% (od 38,4% koliko je bilo 2001. na današnjih 44,3%). Tako se nivo ovog odgovora ponovo vratio skoro na onaj zabeležen u istraživanju 2000. godine (45,5%). Smanjio se broj građana koji tvrde da je sloboda širenja informacija ograničena u slučajevima kada se tim informacijama kritikuje vlast. Danas tako tvrdi 16,3% anketiranih, čime je nastavljen trend smanjivanja učestalosti ovog odgovora od 1998. godine, kada je svaki treći ispitanik tvrdio da naši građani mogu biti kažnjeni ako kritikuju vlast. Njihov broj se od tada do danas smanjivao, i to tako što je 2000. godine frekventnost odgovora pala na 19,1% i od tada nastavila blago da se smanjuje. Svaki deseti ispitanik se u ovom istraživanju izjasnio da ne zna da li neko može biti kažnjen zbog širenja informacija, što je za 5% manje nego 2001. godine.

Iz rezultata vidimo da su nastavljeni pozitivni trendovi zabeleženi u ranijim istraživanjima, a za razliku od prošlogodišnjeg kada je iz nekih razloga došlo do smanjenja broja građana koji misle da su slobode širenja informacija u skladu sa međunarodnim standardima, danas je i ovde došlo do pozitivnih pomeranja.

Na pitanje „Da li postoji cenzura umetničkih dela?“ došlo je do pomeranja u odgovorima u odnosu na 2001. godinu. Najznačajnija promena zabeležena je kod odgovora da ne postoji cenzura umetničkih dela. Broj ispitanika koji tako misle danas se povećao za 10% (sa 28,6% od 2001. na 38,5% u 2002. godini). Istovremeno se smanjio broj građana koji su odabrali odgovor, ne znam, i to sa 40,7 iz 2001. na današnjih 33,3%. To znači da svaki treći građanin ni danas ne zna da li postoji cenzura umetničkih dela. Takođe, dalje se smanjio broj ispitanika koji tvrde da zvanično nema cenzure u ovoj oblasti stvaralaštva, ali se ona nezvanično praktikuje u državnim umetničkim institucijama. Takvog ubeđenja je danas 8,7% ispitanika. Svaki peti ispitanik (19,6%) tvrdi da kod nas postoji cenzura umetničkih dela. U odnosu na prošlu godinu broj građana koji tako misle, ostao je nepromenjen.

Sledeće pitanje koje smo pratili iz ovog seta jeste sloboda izražavanja putem štampe. Pitanje je glasilo: „Da li postoji cenzura štampe?“. Odgovori na ovo pitanje u svim prethodnim istraživanjima bili su porazni. Na žalost, ni u ovom istraživanju rezultati nisu mnogo bolji, mada su pomeranja, koliko ih ima, pozitivna. Međutim, očigledno da u ovoj oblasti procesi veoma sporo teku i da su građani zbog iskustva veoma oprezni. U odnosu na prošlu godinu, za 3% se smanjio broj građana koji imaju eksplicitan stav da kod nas postoji cenzura štampe. Danas tako misli više od dve petine ispitanika (44,2%). Za 4% povećao se broj ispitanika koji tvrde da cenzura štampe ne postoji, i njih je danas 29,5%. Blago se povećao broj građana koji tvrde da zvanično ne postoji cenzura, ali se ona u jednom delu štampe praktikuje (2001. takvih je bilo 6,8% a danas 7,8%). U prethodna dva izveštaja konstatovano je da postoje razlike u stavovima građana Srbije i Crne Gore po ovom pitanju. Za razliku od ranijih godina, u ovom istraživanju razlike se ne beleže.

U okviru sagledavanja stavova o slobodi štampe proveravao se i stav ispitanika o odnosu vlasti prema onom delu štampe čiji ona nije osnivač, odnosno koji država ne kontroliše. Na pitanje kakav je položaj tzv. nezavisne štampe, dobijeni odgovori su slični odgovorima iz 2001. godine. Razlike koje se beleže su minimalne i prepoznaju se utoliko što se ponovo povećao broj ispitanika koji tvrde da vlast prema njima ima isti odnos kao i prema svakoj drugoj štampi, tako da je taj odgovor skoro dostigao nivo iz 2000. godine (35,2%). Odgovor da ih vlast toleriše, jer smatra da imaju mali značaj, ima frekventnost (18,9%) skoro na nivou prošlogodišnje. Svaki četvrti (24,5%) ispitanik i dalje tvrdi da vlast čini dosta toga da ih uguši, što je za oko 2% manje od prošle godine. Broj ispitanika koji su se odlučili za odgovor „ne znam“, ostao je isti kao i u istraživanju pre godinu dana (21,3%). U prošlogodišnjem izveštaju konstatovana je razlika u stavovima o položaju takozvane nezavisne štampe, u zavisnosti u kojoj republici ispitanici žive. Slično kao i kod prethodnog pitanja, u ovom istraživanju te razlike nisu zabeležene.

Na pitanje o položaju nezavisnih izdavača dobijeni su slični odgovori kao i kod tzv. nezavisne štampe. I ovde se ne beleže značajnija pomeranja u odnosu na rezultate istraživanja iz 2001. godine. Od svih ponuđenih, najfrekventniji je odgovor (34,5%) da vlast ima prema njima isti odnos kao i prema svakom drugom izdavaču, što je u odnosu na prethodno istraživanje povećanje za 3%. Blago se smanjio broj ispitanika koji misle da vlast toleriše privatne izdavače zato što imaju mali značaj (sa 17,9% 2001. na 16,9% 2002. godine). Trend postepenog smanjivanja broja građana koji se opredeljuju za taj odgovor beleži se od 1998. godine. Takođe, za 1% se smanjio i broj ispitanika koji tvrde da vlast dosta čini da ih uguši, tako da ovaj stav danas zagovara svaki peti ispitanik (19,5%). I ovde je nastavljen trend smanjivanja učestalosti tog odgovora, tako da je zabeležena razlika od 1998. godine 19%. Broj građana koji su odabrali odgovor ostao je isti kao i prošle godine (29%). Za razliku od prethodnih godina, ni kod odgovora na pitanje o položaju nezavisnih izdavača statistički nisu registrovane razlike u zavisnosti u kojoj republici ispitanici žive.

Sledeće važno pitanje iz seta posvećenog slobodi izražavanja, jeste pitanje o položaju nezavisnih (čiji osnivač nije država i njene institucije) radio i TV stanica. Ispitanici su zamoljeni za mišljenje o položaju nezavisnih radio i TV stanica. Posmatrajući ovogodišnje rezultate istraživanja u odnosu na rezultate iz 2001. godine, mogu se konstatovati minimalna pomeranja. Za 2% se smanjio broj ispitanika koji su odabrali odgovor „ne znam“, tako da njih danas ima 19%. Za po 1,6% smanjila se frekventnost odgovora da ih vlast toleriše jer smatra da imaju mali uticaj (sa 18,7% na 17,1%). Za 1% smanjio se broj ispitanika koji tvrde da vlast dosta čini da ih uguši (sa 25,4% na 24,4%). Istovremeno sa smanjenjem broja svih prethodnih odgovora, procentualno se povećao broj građana koji kažu da vlast ima prema njima isti odnos kao i prema svakoj drugoj radio i TV stanici. Tako danas misli svaki treći građanin (34,5%). U prethodna dva izveštaja konstatovano je veće nezadovoljstvo građana Crne Gore odnosom vlasti prema nezavisnim radio i TV stanicama, međutim, slično drugim pitanjima iz ovog seta, ni ovde se danas ne beleže statistički značajne razlike u stavovima građana Srbije i Crne Gore.

Dobijeni rezultati stavova o slobodi u medijima ukazuju na to da je svest građana SRJ o postojanju cenzure još uvek duboko ukorenjena. Promene u stavovima imaju pozitivan trend, ali iskustva stečena godinama u nazad očigledno da se ne menjaju jednostavno ni lako. Najznačajnija pomeranja su zabeležena odmah posle promena od 5. oktobra 2000. godine, međutim, od tada pomeranja postoje ali su minimalna. Rezervisanost koja je zabeležena već naredne godine po pitanju sloboda u medijima postoji i danas, tako da su građani zadržali poziciju iščekivanja. U međuvremenu su se najveće promene desile u Crnoj Gori. Mogući razlog za to je što je tokom ove godine u toj Republici došlo do promene koalicionih partnera u Parlamentu, tako da je došlo do promena i kod osnivačkih prava u državnim medijima. U ovoj godini su u Crnoj Gori najveće stranke bile i pozicija i opozicija. To je očigledno dovelo do promene u odnosu vlasti (koja god) prema medijima, što se odrazilo u percepciji građana o slobodama u medijima.

Na prostorima SRJ duže ili kraće vreme funkcionišu mnoge organizacije koje prate kršenje ljudskih prava, i o svojim nalazima obaveštavaju domaću i svetsku javnost. Godinama unazad, vlasti su prema ovim organizacijama vodile veoma negativnu kampanju nazivajući ih raznim imenima, a ljude koji rade u njima proglašavale za izdajnike, strane plaćenike itd. Posle promena od 5. oktobra stiže se utisak da je odnos vlasti prema njima drugačiji. Od tada su u istraživanju zabeležene i pozitivne promene u stavovima građana prema tim organizacijama. Međutim, s obzirom na negativne startne pozicije, i dalje su visoko zastupljeni negativni stavovi. U nameri da proverimo da li su se u tom pogledu desile promene pitali smo građane šta oni danas misle o organizacijama koje prate kršenje ljudskih prava. Rezultati ovogodišnjeg istraživanja pokazuju da su se desila blaga pomeranja, ali u negativnom smislu. Broj građana koji tvrde da su to korisne organizacije koje doprinose poštovanju ljudskih prava, smanjio se za oko 1% (2001. je tako mislilo 38,9%, a danas 38%). Posle ovog po učestalosti pozicionirao se odgovor da su to besmislene organizacije od kojih još niko nije imao koristi (30,9%). Broj građana koji danas tako misle povećao se u odnosu na prošlu godinu za 1,6%. Istovremeno se za 2,3% povećao broj građana koji tvrde da su to ilegalne i plaćeničke organizacije opasne po državu, što danas tvrdi 16,7% građana. Smanjio se broj građana koji su odabrali odgovor „ne znam“. Ako se promene u stavovima posmatraju u odnosu na sva prethodna istraživanja zapažamo da je posle promena iz 2000. godine došlo do pozitivne promene u odnosu na organizacije koje prate ostvarivanje ljudskih prava. Te godine se broj građana koji je tvrdio da su to korisne organizacije povećao za 18% u odnosu na istraživanje iz 1998. godine. Međutim, već sledeće 2001. godine zabeleženo je smanjenje broja građana koji tako misle za skoro 11%. Jedino pozitivno u ovogodišnjoj promeni u stavovima prema ovim organizacijama jeste što promena nije toliko dramatična

kao što je bila u prošlogodišnjem istraživanju. Ali nezavisno od toga, činjenica je da danas građani Jugoslavije imaju u odnosu na organizacije koje prate kršenja ljudskih prava više negativan nego pozitivan stav. Sasvim je jasno da se one još uvek nisu afirmisale u javnosti. Razlog tome je činjenica da su te organizacije na ovim prostorima mlade, tako da je građanima još uvek malo poznata njihova delatnost, a na stvaranje predstave o njima veliki uticaj su imale ranije vlasti. Očigledno je da će za podršku javnosti organizacijama koje prate kršenje ljudskih prava biti potrebno mnogo vremena.

3.10. Sloboda mirnog okupljanja

Predmet ovog istraživanja bili su i stavovi građana prema uslovima pod kojim je zakonito okupljanje ljudi na javnom mestu radi izražavanja protesta. Pitanje je glasilo: „Kada je zakonito okupljanje ljudi na javnim mestima“. Najviše (48,7%) ispitanika se opredelilo za odgovor „samo kada ga dozvoli nadležni organ“, što je za 1% manje od broja građana koji su preferirali ovaj odgovor u prošlogodišnjem istraživanju. Za po 1% smanjena je frekventnost odgovora, samo kad ne ometa javni saobraćaju (9,4%), i onih koji su odgovorili „ne znam“ (6,6%). Koliko su se smanjili ovi odgovori, toliko se povećao broj građana koji tvrde da su okupljanja ljudi na javnim mestima zakonita uvek kada su miroljubiva (35,3%). Promene u odgovorima na pitanje o zakonitosti okupljanja na javnim mestima od 1998. godine naovamo minimalne su. Ako bismo u obzir uzeli mogućnosti statističke greške, skoro da bismo mogli konstatovati da se od 1998. godine do danas nije ništa promenilo prilikom navođenja uslova pod kojima je zakonito okupljanje. U navođenju uslova građani su se i dalje u većoj meri opredeljivali za restriktivni uslov koji nije ustavno i zakonski propisan (dozvola nadležnog državnog organa), nego za restriktivni uslov (neometanje javnog saobraćaja) koji u Srbiji *jeste* (Ustavom i Zakonom o okupljanju građana) propisan. Kao i ranije, ni u ovom istraživanju nije zabeležena povezanost odgovora sa sociodemografskim obeležjima ispitanika. Nema razlika u navođenju uslova za zakonito okupljanje među ispitanicima različite dobi, profesije, zanimanja, pa čak ni etničke i regionalne pripadnosti.

3.11. Sloboda udruživanja

U vreme socijalističkog državnog uređenja članstvo u komunističkoj partiji je bio važan uslov društvene promocije i neformalne kontrole. Želeći da saznamo šta se u međuvremenu desilo na polju slobode udruživanja, od ispitanika smo tražili da nam navedu slučajeve u kojima se po zakonu traži članstvo u vladajućoj stranci. U samom pitanju nalazila se zamka „po zakonu“. S obzirom da je bilo moguće dati više odgovora zbir u tabeli u kojoj su prezentovani rezultati veći je od 100%.

Tabela 6: Slučajevi u kojima se traži članstvo u vladajućoj stranci

```
ŽZ_TBL_BEG = COLUMNS(5), DIMENSION(IN), COLWIDTHS(1.8700,E1,E1,E1,E1),
ABOVE(.1575), BELOW(.1181), HGUTTER(.0555), VGUTTER(.0555), BOX(Z_DOUBLE),
HGRID(Z_SINGLE), VGRID(Z_SINGLE), KEEP(OFF)
```

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT
```

„U kojim slučajevima se po zakonu traži članstvo u vladajućoj stranci?“	Jul
1998.,	Decem-
bar	
2000.,	Decem-
bar	
2001.,	Decem-
bar	
2002.	

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE L, TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R
```

1.	Prilikom	izbora	direktora
	preduzeća	u	društvenoj
	ili mešovitoj svojini, 31,5, 23,4, 22,8, 21,1		
2.	Prilikom		izbora
	funkcionera	i	službenika
	u državnim organima, 38,7, 25,7, 26,2, 25,7		

3. Prilikom izbora sudija, 27,9, 18,3, 18,8, 17,0
4. Ni u kom slučaju, 28,1, 45,7, 43,0, 47,5
5. Ne znam, 25,0, 19,3, 22,4, 18,3

ŽZ_TBL_BODY = TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R

Ukupno, 150,8, 132,3, 133,2, 129,6

ŽZ_TBL_END =

Iz Tabele 6 se vidi da je mala dinamika promena odgovora na ovo pitanje od 2000. do danas. Manje nego svaki drugi (47,5%) građanin danas kaže da članstvo u vladajućoj stranci nije po zakonu potrebno ni u jednom slučaju. U odnosu na ranija istraživanja ovo je najveća zabeležena frekvencija jedinog ispravnog odgovora. Kod ovog odgovora je posle izbora 2000. godine i zabeležena najveća promena. Posle te godine, u oba istraživanja (2001. i 2002.) nisu zabeležena neka značajnija pomeranja. I dalje važi konstatacija da više nego svaki drugi građanin SRJ ili ne zna da se po zakonu ne traži članstvo ni u jednoj stranci, ili misli da se ono traži prilikom izbora na neka rukovodeća mesta i za državnu službu. Više nego svaki peti (21,1%) građanin tvrdi da se po zakonu traži članstvo u vladajućoj stranci prilikom izbora direktora preduzeća u državnoj ili mešovitoj svojini, što je za samo 1,7% manje u odnosu na istraživanje obavljeno godinu dana ranije. Svaki četvrti ispitanik tvrdi da se članstvo u vladajućoj stranci po zakonu traži prilikom izbora funkcionera i službenika u državnim organima, što je sasvim na nivou tog odgovora u prethodnom istraživanju. Smanjio se broj građana koji misle da se po zakonu traži članstvo u vladajućoj stranci i prilikom izbora sudija. Međutim, i dalje čak 17% građana zastupa ovaj stav. Samo nešto malo više od toga, 18% građana se opredelilo za odgovor „ne znam“. Odgovor na ovo pitanje ne zavisi od republičke pripadnosti. Ranije zabeležena povezanost odgovora na ovo pitanje i zanimanja ispitanika potvrđuje se i danas. Najviše tačnih odgovora (Ni u kom slučaju) dali su stručnjaci i intelektualci (64%), zatim studenti (57%) i preduzetnici (51%, a najmanje domaćice (24%) i zemljoradnici (28%). I u ovom istraživanju je zabeležena povezanost odgovora i stepena obrazovanja ispitanika. Najviše tačnih odgovora dali su visokoobrazovani (63%), a najmanje ispitanici bez obrazovanja (19%). Odgovor na pitanje ne zavisi od starosti i polne pripadnosti ispitanika. Najveća povezanost postoji sa partijskim i izbornim preferencijama. Najveći broj tačnih odgovora dali su simpatizeri GSS, LSV, DS i LSCG. Simpatizeri dve najveće crnogorske stranke i ovoga puta su približno jednako davali tačan odgovor.

U promenjenim uslovima državnog uređenja posle sloma socijalizma, sindikati kao specifičan oblik udruživanja još uvek nisu našli svoj put do zaposlenih u borbi za njihova prava. Posle istraživanja iz u decembra 2001. godine došlo je do propasti velikih sistema, pa su mnogobrojni radnici ostali bez posla. U tim uslovima različite sindikalne organizacije pokušavale su da nađu svoje mesto. Ranija istraživanja su pokazivala da njihova nastojanja tokom prethodnih godina da se promovišu u legitimne predstavnike radnika nisu bila najuspešnija. Ni ovo najnovije istraživanje, sudeći po stavovima ispitanika, ne daje mnogo svetliju sliku sindikata, i u tom pogledu skoro da nije došlo ni do kakvih promena. Danas je svega 11,7% građana zadovoljno načinom funkcionisanja sindikata izražavajući svoj stav kroz konstataciju da su sindikati dobri, organizovani i da dobro zastupaju interese svojih članova. U odnosu na ranija istraživanja broj građana koji su zadovoljni sindikatima se smanjio i to je poprimilo oblike trenda (2000: 17,9%; 2001: 13,4% i 2002: 11,7%). Skoro da se ništa nije umanjio kritički odnos prema sindikatima od 1998. godine. Tri petine ispitanika (61%) imaju negativan stav prema nezavisnim sindikatima. I dalje je najčešća primedba na njihov račun da su loši, neorganizovani i slabo zastupaju interese svojih članova (22,4%), zatim da predstavljaju paravan za manipulacije direktora i političara (19,9%) i da postoje samo na papiru (19%). Ovaj poslednji odgovor se od prošle godine najviše povećao. Više od jedne četvrtine građana odgovorilo je da nema stav o nezavisnim sindikatima. Rezultati upućuju na zaključak da se nezavisni sindikati još uvek nisu izborili za svoju poziciju zaštitnika zaposlenih, i ne uživaju veliko poverenje među onima koje bi trebalo da zastupaju. Nije zabeležena povezanost stavova o sindikatima sa socijalnim i demografskim obeležjima.

3.12. Pravo na mirno uživanje imovine

Kako je društvena svojina bila jedan od temelja pravnog sistema SFRJ, i posle devedesetih ostala je dominantan svojinski oblik u Srbiji, dok je u Crnoj Gori ukinuta.²⁹¹ Posle izbora 2000. godine donet je Zakon o privatizaciji sa namerom da se privatizuje dobar deo državne ili društvene svojine. Među građanima se tokom devedesetih godina razvijala svest o neophodnosti ovog procesa, tim pre što se društvena svojina sve češće doživljavala kao „poligon za bogaćenje privilegovanih“, pa se tako i menjao odnos prema društvenoj i privatnoj svojini. S obzirom na važnost, ova tema bila je predmet istraživanja od početka devedesetih, tako da se već nekoliko godina beleži dominantno pozitivan odnos prema privatnoj svojini, ali se istovremeno teško i vrlo oprezno menjao odnos prema „bogaćenju“, tako da se javnost u odnosu na bogaćenje podelila na sasvim jednaka tri dela. Jedna trećina je prema ovom pojmu izgradila pozitivan stav, druga je zadržala negativan uz dodatno objašnjenje „sve su to lopovi“, dok treću čine neutralni, oni koji nemaju ni pozitivan niti negativan stav.²⁹² Važnost ovog procesa bila je razlog da i u ovom istraživanju proverimo kakav je stav građana o odnosu društvene i privatne svojine u SRJ. I u ovom istraživanju, najviše (42,7%) građana je mišljenja da je društvena svojina samo paravan za nelegalno sticanje privatne svojine, što je u odnosu na istraživanje iz 2001. godine manje za 3% (tada je takav stav zagovaralo 45,5% građana). Iako je ovo najučestaliji odgovor, nastavljen je trend smanjivanja broja građana sa ovakvim stavom, što bi se moglo objasniti procesom privatizacije. U ovom istraživanju se povećao broj građana koji tvrde da su oba oblika svojine ravnopravna na 32%, što je povećanje u odnosu na 2001. godinu kada je svaki četvrti građanin zagovarao takav stav. Svaki osmi građanin (11,9%) u ovom istraživanju nije mogao da odgovori na pitanje o odnosu društvene i privatne svojine, što je jednako koliko i prošle godine. Na osnovu prezentovanih istraživanja može se zaključiti da je, kao i prethodnih godina, kod građana vrlo izražen osećaj opljačkanosti i stav o manipulativnom karakteru društvene svojine. I u ovom istraživanju se uočavaju razlike u odnosu prema društvenoj i privatnoj svojini u zavisnosti od starosti ispitanika i njihovog obrazovanja, naročito između najmlađih i najobrazovanijih punoletnika s jedne, i najstarijih i bez obrazovanja s druge strane.

3.13. Pravo pripadnika manjina

U istraživanju su ispitivana i posebna prava pripadnika manjina, i to preko prava na izdavaštvo i školovanje na maternjem jeziku. Na pitanje: „Da li pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo da objavljuju knjige i pohađaju škole na maternjem jeziku?“ najviše ispitanika je odgovorio potvrdno (56,5%) i to bez bilo kakvih dodatnih uslova, što je za 10% više nego prošle godine. Međutim, bez obzira što je to značajno povećanje, broj građana koji misle da manjine imaju bezuslovno pravo na obrazovanje i izdavaštvo na maternjem jeziku još uvek nije dostigao maksimum ovog odgovora, zabeležen 2000. godine, kada je takav stav zagovaralo oko 60% ispitanika. Istovremeno se, u odnosu na prošlu godinu, smanjio za 3% broj građana koji misle da manjine imaju prava na obrazovanje i izdavaštvo na maternjem jeziku, ali im je za to prethodno potrebno odobrenje nadležnog državnog organa (2001. godine ovaj stav je zagovaralo 33,7% građana, a danas 30,6%). Sličan trend u odnosu na prošlogodišnje istraživanje zabeležen je i kod građana koji su za uskraćivanje ovog prava „svim nelojalnim etničkim manjinama“. Broj ispitanika koji su za ovu opciju, smanjio se sa 12% iz 2001. godine na 7,1%. Zabeležen je i manji broj ispitanika koji nisu mogli da odgovore na ovo pitanje (5,8%). Upoređujući ove rezultate sa ranijim primećuje se da je, posle negativnih promena u 2001. u odnosu na rezultate iz 2000. godine, proces ponovo krenuo u pozitivnom pravcu. U prošlogodišnjem izveštaju konstatovano je da se stavovi razlikuju u zavisnosti od nacionalne pripadnosti ispitanika, međutim te razlike u ovom istraživanju nisu potvrđene. Očigledno je da su se ovogodišnji rezultati popravili zahvaljujući pozitivnom pomeranju kod stavova Srba i posebno Crnogoraca. Takođe, prošlogodišnja izborna groznica u Crnoj Gori i njihova nacionalna podeljenost oko pitanja budućnosti zajedničke države ili samostalnosti Crne Gore proizvela je strah od građanskog rata i međunacionalnih sukoba, pa su Srbi i Crnogorci reagovali tako što bi manjinskim narodima uskratili neka

---

²⁹¹ O sponama „nove“ vlasti i „stare“ društvene svojine upor. A. Molnar, *The Collapse of Self-Management and Rise of Führerprinzip in Serbian Enterprises*, *Sociologija*, br. 4/96, str. 539–559.

²⁹² Odnos prema privatnoj i društvenoj svojini se prati u Scan agenciji od 1990. godine u svim javnomnenskim istraživanjima.

prava. Potpisivanjem „Beogradskog sporazuma“ stišale su se strasti oko budućnosti zemlje, a ovogodišnje izborne kampanje bile su manje opterećene međunacionalnim odnosima, što je imalo za rezultat i tolerantniji stav kod Srba i Crnogoraca prema pravima manjina. Međutim, iako su ovogodišnji rezultati povoljniji po pitanju prava manjina od prošlogodišnjih, poređenja sa ranijim istraživanjima upućuju na oprezne zaključke jer bi neka nova zategnutost mogla da vrati proces unazad.²⁹³

3.14. Politička prava

Pitanje političkih prava proveravano je kroz dva pitanja, jedno je postojanje i funkcionisanje višepartijskog sistema a drugo je mogućnost postojanja prava na miroljubivu opoziciju koja bi mogla automatski da preuzme vlast ako bi dobila izbore. Ovo istraživanje je rađeno u jeku izbornih kampanja i u Srbiji i u Crnoj Gori koja važi za prostor sa najviše izbora održanih u poslednjih deset godina.

Ispitanicima smo ponudili isto pitanje kao i u prethodna dva istraživanja: „Da li u SRJ postoji višepartijski sistem kakav postoji u zemljama Zapada“. Skoro svaki drugi ispitanik je na ovo pitanje odgovorio potvrdno (47,7%), pa je tako nastavljen trend kontinuiranog povećanja ovog odgovora od prvog istraživanja iz 1998. godine do danas. U odnosu na prošlogodišnje istraživanje, povećao se broj građana koji su izrazili rezervu u smislu da jedna stranka suvereno vlada, mada opozicione stranke imaju pravo učešća na izborima. U istraživanju iz 2001. godine ovakvog mišljenja je bilo 35,7% građana, a danas 37,9%. U ranijim istraživanjima zabeležena je razlika u ovom stavu u zavisnosti od republike u kojoj ispitanici žive. Građani Crne Gore su pokazivali veću rezervisanost i veću sklonost da konstatuju da kod njih samo delimično postoji višepartijski sistem kakav postoji na zapadu jer jedna partija suvereno vlada. Ovogodišnje istraživanje nije potvrdilo te razlike. Ovakav stav jednako iskazuju stanovnici i Srbije i Crne Gore. Stav da bivši komunisti ne daju vlast danas zastupa 3,4% ispitanika, čime je nastavljen pad učestalosti ovog odgovora od 1998. godine (za ovaj odgovor se 1998. godine opredelilo 20,1% ispitanika, 2000. godine 7,5% a 2001. godine 3,9%). Ostatak čine ispitanici koji nisu znali da daju odgovor (11,6%) a njihov broj se smanjio za 2,5% u odnosu na 2001. godinu, mada je i dalje veći nego 2000. godine (6,6%).

Drugo pitanje iz seta o političkim pravima bilo je pitanje šta se po *našem pravu* događa kada na izborima pobjedi opoziciona partija ili koalicija. Od ispitanika je traženo da se izjasne o pravnoj regulaciji promene vlasti kao posledice izborne volje građana. Na to pitanje najviše građana je odgovorilo da u slučaju da opozicija pobjedi na izborima, ona automatski preuzima vlast. Skoro svaki drugi (47,9%) ispitanik je tako tvrdio. U odnosu na istraživanje iz 2001. godine to je povećanje za 3% (2001. godina ovaj odgovor je zabeležen kod 44,5% ispitanika). U meri u kojoj se povećao broj ovog odgovora, smanjio se broj ispitanika koji nisu mogli da odgovore na pitanje (s 13,4% u 2001. godini na 9% u 2002. godini). To su jedine zabeležene razlike u odnosu na prošlogodišnje istraživanje. Ostao je isti broj odgovora da se izbori ponavljaju (10,2%), a jedna trećina (32,9%) građana i dalje tvrdi da u tom slučaju vrhovni sud mora da potvrdi rezultate izbora. I ovi rezultati upućuju na zaključak da i dalje apsolutna većina građana SRJ još uvek misli (ili ne zna) da u samom pravnom sistemu postoje mehanizmi koji onemogućavaju ili otežavaju prelazak vlasti u ruke opozicije. Radi istraživačkog opreza treba istaći da je ovakav stav građana moguća posledica iskustva, jer se posle nekoliko prethodnih izbora čekala odluka Vrhovnog suda, zbog žalbi koje su na izborne radnje upućivali oni koji su izbore gubili ali i oni koji su izbore dobijali. Tako je bilo posle izbora 1996, zatim posle izbora 2000. godine, ali i posle ovogodišnjih predsedničkih izbora u Srbiji (posle septembarskih i decembarskih izbora). Moguće je da je ovakva praksa građane navodila na zaključak da izborne rezultate mora da potvrdi Vrhovni sud. Nema razlike u odgovorima na ovo pitanje u zavisnosti od republičke pripadnosti.

3.15. Posebna zaštita porodice i deteta

Negativni procesi koji su zahvatili prostore bivše SFRJ posle njenog raspada odrazili su se i na porodicu i bračnu zajednicu. U ovom istraživanju posebna pažnja posvećena je pitanjima mogućnosti za zaključivanje mešovitih brakova. Ispitanicima je postavljeno pitanje „Gde danas po vašem mišljenju leži najveća prepreka zaključivanju mešovitih brakova?“. Većina ispitanika zagovara stav da danas u tom pogledu ne postoje nikakve prepreke (52,4%), što je više nego u svim ranijim istraživanjima (1998: 38,3%;

---

²⁹³ Pogledati *Izveštaj 1998. 2000. i 2001.*

2000: 40,6%; 2001: 50,3%) i tako je nastavljena tendencija zabeležena od prvog istraživanja do danas. Nastavljen je trend smanjivanja učestalosti odgovora da se prepreke nalaze u propagandi, koja se uvukla u intimni život ljudi sa 32% 1998. godine, 27,6% 2000, i 19,6% 2001. godine na današnjih 14,8%. Za razliku od ranijih istraživanja kada se beležio trend smanjivanja broja građana koji tvrde da se prepreke nalaze u ljudima koji smatraju da je mešanje krvi različitih naroda loše, u ovom istraživanju broj takvih odgovora se povećao na 27,1% (1998. godine 18,8% u 2000. godine 24,7%, 2001. godine 22,7%). Broj ispitanika koji ograničenje vide u represivnim merama države ostao je na prošlogodišnjem nivou (2,3%), a smanjio se broj ispitanika koji nisu mogli da odgovore na to pitanje na 3,4%. Iako se beleže pozitivna pomeranja po pitanju prepreka za zaključivanje braka, i dalje je veliki deo ispitanika svestan prepreka pri zaključivanju brakova, ali ih najčešće pripisuju samim ženama i muškarcima ili propagandi. Odgovor na ovo pitanje nije povezan sa sociodemografskim obeležjima ni sa nacionalnom pripadnošću ispitanika.

3.16. Pravo na državljanstvo

Problem državljanstva kao posledica raspada bivše SFRJ pogodio je mnoge građane, i to ne samo one koji su zbog ratova, razaranja i maltretiranja morali da se presele iz bivših republika u kojima su živeli; pogodio je i mnoge građane koji su živeli u Srbiji i Crnoj Gori, koji su se ranijih godina usled ekonomskih migracija, zasnivanja porodica, školovanja, doseljivali u ove krajeve i ovde živeli decenijama. Ovaj problem je zadesio i mnoge građane SRJ čiji su roditelji doseljeni iz drugih republika bivše zajedničke države i koji su prema nekada važećim zakonskim propisima upisani u knjige državljana tamo gde su rođeni njihovi roditelji (naročito očevi). Ovakvih problema je bilo najviše u Vojvodini, koja je u prošlom veku važila za najveće migraciono područje. Posle stvaranja nezavisnih država iskomplikovao se položaj prognanika koji su uz velike teškoće pokušavali da regulišu status državljanstva. Iz tog razloga proveravali smo kako naši građani doživljavaju probleme vezane za sticanje jugoslovenskog državljanstva.

Posle izbora 2000. godine, nove vlasti su pokrenule kampanju za brže sticanje državljanstva, tako da se приметно promenio odnos prema ovom problemu. Ubrzane su procedure tako da je, prema saopštenju Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova koje je nadležno za ova pitanja, tokom ove i prošle godine obrađeno mesečno između 30.000 i 50.000 zahteva za regulisanje državljanstva. Kampanja nije prestala ni no danas, pa se dnevno, prema informacijama nadležnog organa, obrađuje oko 500 zahteva. Ovakve kampanje doprinele su i promeni odnosa građana prema ovom problemu.

Najveća promena u stavu građana zabeležena je između dva istraživanja iz decembra 2000. i decembra 2002. godine. Tada se znatno povećao broj građana koji su na pitanje kakvi su uslovi za sticanje jugoslovenskog državljanstva danas odgovarali da su „korektni“ bez obzira odakle su i po kom osnovu traže državljanstvo. Nastavljeni su trendovi zabeleženi u prošlogodišnjem istraživanju. Povećao se broj građana koji kažu da su uslovi za sticanje državljanstva korektni (41,7%) u odnosu na ranija istraživanja (1998: 28,4%; 2000: 25,3%; 2001: 38,9%). Broj građana koji tvrde da u toj oblasti vlada pravi haos ostao je na prošlogodišnjem nivou (22,8%), ali se smanjio broj ispitanika koji smatraju da su uslovi za sticanje državljanstva diskriminatorni jer se zaboravlja da smo nekada živeli u istoj državi. Danas tako misli svaki deveti ispitanik (11,1%), što je manje nego prethodnih godina (1998: 22,1%; 2000: 25,5%; 2001: 13,2%). Nastavljen je i trend smanjivanja broja građana koji su umeli da odgovore na pitanje o uslovima sticanja državljanstva. Međutim, bez obzira na zabeležene trendove i na povećanje broja građana koji misle da u ovoj oblasti vladaju korektni uslovi, i dalje svaki treći građanin uočava teškoće i doživljava ih kao diskriminativne. Odgovori ne zavise od sociodemografskih obeležja.

Kako je konstatovano i u ranijim izveštajima, u SRJ postoje različite kategorije lica koja su pokrenula proceduru za dobijanje državljanstva. Pored „starsosedelaca“, koji zbog nekog formalnog uslova nisu ostvarili pravo na državljanstvo, takođe postoje i izbeglice, doseljenici iz Albanije koji nikada nisu ni stekli ni tražili državljanstvo, kao i lica koja su već stekla neko strano, ali žele da imaju i jugoslovensko (dvojno) državljanstvo. Iz tog razloga su se i u ovom istraživanju proveravali stavovi ispitanika prema kategorijama lica bez državljanstva. Dobijeni rezultati izloženi su u Tabeli 7 sa komparativnim prezentovanjem rezultata prethodnih istraživanja, od 2000. godine do danas.

Tabela 7: Odnos države prema licima koja traže državljanstvo

ŽZ_TBL_BEG = COLUMNS(17), DIMENSION(IN),
COLWIDTHS(1.1108,E1,E1,E1,E1,E1,E1,E1,E1,E1,E1,E1,E1,E1,E1), ABOVE(.1378),

BELOW(.1181), HGUTTER(.0555), VGUTTER(.0555), BOX(Z_DOUBLE), HGRID(Z_SINGLE), VGRID(Z_SINGLE), KEEP(OFF)

ŽZ_TBL_BODY = TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT

Lica koja traže državljanstvo, Jul 1998., +, +, +, Decembar 2000., +, +, +, Decembar 2001., +, +, +, Decembar 2002., +, +, +

ŽZ_TBL_BODY = BODY TEXT, TABLE 90-8, TABLE 90-8, TABLE 90-8, TABLE 90-8, TABLE 90-8, TABLE 90-8, TABLE 90-8, TABLE 90-8, TABLE 90-8, TABLE 90-8, TABLE 90-8, TABLE 90-8, TABLE 90-8, TABLE 90-8

Č, Nepopustljiv, Korektan, Popustljiv, Ne zna, Nepopustljiv, Korektan, Popustljiv, Ne zna, Nepopustljiv, Korektan, Popustljiv, Ne zna, Nepopustljiv, Korektan, Popustljiv, Ne zna

ŽZ_TBL_BODY = TABLE 8L, TABLE 90-8-1, TABLE 90-8-1, TABLE 90-8-1, TABLE 90-8-1, TABLE 90-8-1, TABLE 90-8-1, TABLE 90-8-1, TABLE 90-8-1, TABLE 90-8-1, TABLE 90-8-1, TABLE 90-8-1, TABLE 90-8-1, TABLE 90-8-1, TABLE 90-8-1

1. Prema izbeglicama koje traže državljanstvo, 30,7, 46,4, 23,0, -, 40,5, 38,3, 17,8, 3,5, 21,7, 52,9, 13,3, 12,0, 18,7, 52,6, 11,7, 17,0

2. Prema Albancima koji ne traže državljanstvo, 20,2, 29,3, 50,6, -, 19,6, 29,6, 45,0, 5,8, 9,9, 34,5, 40,5, 15,1, 8,2, 33,1, 38,4, 20,4

3. Prema državljanima Federacije BiH koji hoće da imaju jugoslovensko (dvojno) državljanstvo, 28,9, 50,8, 20,3, -, 32,8, 43,1, 17,8, 6,4, 16,8, 52,3, 15,3, 15,5, 13,8, 52,0, 13,6, 20,5

4. Prema državljanima drugih država nastalih na teritoriji bivše Jugoslavije koji hoće da imaju jugoslovensko (tj. dvojno) državljanstvo, 28,0, 52,1, 19,9, -, 31,7, 43,4, 17,8, 7,0, 16,0, 53,9, 13,9, 16,2, 13,5, 53,1, 12,6, 20,8

5. Prema državljanima drugih država koji hoće da imaju jugoslovensko (tj. dvojno) državljanstvo, 23,0, 56,1, 20,9, -, 21,9, 49,4, 21,6, 7,1, 10,8, 58,0, 14,3, 16,9, 9,7, 54,8, 13,8, 21,7

ŽZ_TBL_END =

Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da su se nastavile pozitivne promene u odnosu države prema licima koja traže jugoslovensko državljanstvo, i to kod svih kategorija koja traže državljanstvo, od nepopustljivog do korektnog. Ponovo se smanjio broj građana koji misle da je država previše popustljiva. U prošlogodišnjem izveštaju je najveće pozitivno pomeranje od nepopustljivom ka korektnom zabeleženo u odnosu države prema izbeglicama i prema državljanima Bosne i Hercegovine i drugih država nastalih na teritoriji bivše SFRJ koji hoće da imaju dvojno državljanstvo. Međutim, s obzirom da je prošle godine više od polovine građana tvrdilo da država ima korektan stav prema ovim licima, dalja pomeranja nisu tako velika kao u prošlogodišnjem istraživanju.

U prošlogodišnjem izveštaju konstatovano je da postoji razlika u stavovima građana o odnosu države prema pobrojanim kategorijama građana koji traže državljanstvo, i Albanaca koji nemaju jugoslovensko državljanstvo, žive na teritoriji SRJ i ne traže jugoslovensko državljanstvo. To se vidi u Tabeli 7 i u ovogodišnjem istraživanju. Stavovi građana o odnosu države prema ovim licima, posmatrano u kontekstu prošlogodišnjeg istraživanja, pomerili su se utoliko što se povećao broj ispitanika koji kažu da ne znaju kakav je odnos države prema njima, a samo se blago smanjio broj ispitanika koji tvrde da je odnos države popustljiv.

Na osnovu rezultata ovogodišnjeg istraživanja može se konstatovati da je kampanja nadležnih državnih organa za brže sticanje jugoslovenskog državljanstva uticala na pozitivno pomeranje stavova građana. Zaključci iz prošlogodišnjeg izveštaja da ispitanici više ne prave veliku razliku o odnosu države prema različitim kategorijama lica koja traže državljanstvo osim prema Albancima koji državljanstvo ni ne traže, važe i u ovom istraživanju. Za prve, građani i dalje misle da država ima korektan odnos prema njima, i to sa pozitivnim trendom pomeranja stavova, a ispitanici koji tako ne misle podelili su se sasvim ravnomerno na one koji misle da država prema njima ima ili diskriminatorski ili popustljiv odnos. Građani su se podelili po pitanju odnosa države prema Albancima koji ne traže državljanstvo. Nešto više od jedne trećine ispitanika misle da država prema njima ima popustljiv odnos, jedna trećina misli da država ima korektan odnos. Svaki četvrti ispitanik nije mogao da odgovori na ovo pitanje dok svaki dvanaesti misli da država prema ovim licima ima diskriminatorski odnos.

3.17. Sloboda kretanja

Šta građani misle o slobodi kretanja na prostorima SRJ proveravali smo kroz pitanje koje je glasilo: „Da li se u SRJ svaki njen državljanin može nastaniti gde želi?“ Od ukupnog broja ispitanika, apsolutna većina njih (59%) zastupa stav da svaki državljanin SRJ može da se nastani gde želi bez ikakvih uslova. Svaki četvrti ispitanik (24,5%) bio je mišljenja da je za nastanjivanje neophodna dozvola nadležnih organa. Smanjio se broj ispitanika koji misle da građani mogu da se nastane samo tamo gde su poželjni. Tako misli danas svaki osmi ispitanik (11,5%), a 5% ispitanika na ovo pitanje nisu umeli da odgovore. U odnosu na prošlogodišnje istraživanje nastavljena su blaga pozitivna pomeranja, pa ni ovde nisu zabeležene razlike u stavovima u zavisnosti od sociodemografskih obeležja ispitanika.

I u ovom istraživanju zabeleženi su nešto nepovoljniji odgovori na pitanje: „Da li SRJ svaki njen državljanin može slobodno da napusti?“ ali skoro identični prošlogodišnjim. Istraživački bi bilo ispravno reći da zapravo nije zabeležena nikakva promena u odnosu na istraživanje iz 2001. godine. Najviše građana i danas tvrdi da svaki građanin može da napusti zemlju bez ikakvih uslova. Danas tako misli 45,2% ispitanika (2001. godine ovaj stav je zastupalo 45,1%). Nešto više nego svaki treći (35,3%) misli da je za to prethodno potrebna dozvola nadležnog organa, što je takođe na nivou prošlogodišnjeg odgovora. Zadržao se isti broj ispitanika (13,2%) koji tvrde da zemlju može da napusti samo onaj ko ima para da plati izlaznu taksu, mada su izlazne takse ukinute. Takođe, zabeležen je isti broj građana koji nisu mogli da odgovore na pitanje o uslovima napuštanja zemlje (6,6%). Ispitanici i dalje misle da u SRJ postoje mnogo veća ograničenja slobode kretanja kada čovek napušta zemlju, nego kada u njoj menja mesto nastanjivanja.

U rezultatima odgovora na pitanje koga država danas može da protera sa njene teritorije zabeležena su mala pomeranja u odnosu na rezultate istraživanja iz decembra 2001. godine. Broj ispitanika koji su dali ispravan odgovor („samo stranca, a državljanina SRJ ni pod kojim uslovima“) povećao se za 3% u odnosu na 2001. godinu što još uvek nije ni dve petine (39%). Na drugom mestu po učestalosti (20,1%) nalazi se odgovor da država ne može da protera nikoga, što je takođe povećanje za 3% u odnosu na 2001. godinu. Odgovor da država može da protera „stranca i državljanina SRJ ako je izvršio teško krivično delo“ (16,3%) ostao je na prošlogodišnjem nivou. Rezultati istraživanja beleže da ima građana koji još uvek misle da država može da protera stranca, ali i nelojalnog državljanina SRJ (6,5%) ili stranca i nelojalnog pripadnika nacionalne manjine (3,2,0%). Na ovo pitanje danas nije umelo da odgovori ukupno 14,9%.

3.18. Ekonomska i socijalna prava

Stavovi građana o ljudskim pravima koja čine ekonomska i socijalna prava proveravana su u istraživanju preko tri prava. Jedno od njih odnosilo se na zapošljavanje maloletnika. Na pitanje „Da li je kažnjivo zapošljavanje maloletnika ispod 16 godina?“ u istraživanju iz decembra 2001. godine manje

ispitanika ispravno je odgovorilo sa „Da, u svakom slučaju“ nego pre godinu dana (2000. 47,7%, dok je 2001. godine takav odgovor dalo 43,2% ispitanika). Za razliku od prošlogodišnje negativne promene, u ovom istraživanju više od polovine ispitanika (53,5%) ispravno je odgovorilo na pitanje o zapošljavanju maloletnika. Istovremeno se smanjio broj svih ostalih koji su se opredelili za neku od varijanti netačnog odgovora „Da, ako dete nije psihofizički doraslo poslovima na koje je zaposleno“ (13,6%), „Ne, ako time izdržava sebe i svoju porodicu“ (24,5%). Zabeležen je i manji broj ispitanika koji nisu umeli da odgovore na pitanje (8,4%).

Drugo pitanje iz seta o ekonomskim i socijalnim pravima odnosilo se na dokumenta koja su potrebna prilikom zapošljavanja. Od ispitanika se tražilo da navedu koja su dokumenta, pored radne knjižice i školskih svedočanstava, potrebna da bi se dobio posao u SRJ. Najviše ispitanika (46,6%) odabralo je jedini ispravan odgovor, da nije potreban nijedan drugi dokument. To je povećanje od 5% u odnosu na prošlogodišnje istraživanje, čime je nastavljen tada zabeleženi trend. Na drugom mestu po frekventnosti i u ovom istraživanju pozicionirao se odgovor da je potrebna potvrda o stalnom boravku u mestu u kojem se zapošljava (17,4%), što je za 3% manje nego 2001. godine. Člansku knjižicu političkih stranaka naveo je isti broj građana kao i prošle godine (9,3%). Među ovim odgovorima najfrekventiji su bili odgovori „vladajuće stranke“, DOS ili DPS u Crnoj Gori. Nepostojeću potvrdu o nacionalnosti navelo je 5,9% ispitanika, što je više nego prošle a jednako kao i 2000. godine.²⁹⁴ Rezultati potvrđuju konstataciju iz ranijih istraživanja da među građanima i dalje postoji relativno visok stepen neobaveštenosti o dokumentima koja su potrebna radi zasnivanja radnog odnosa.

U ovom setu pitanja postavili smo i pitanje o korišćenje kontraceptivnih sredstava. Ispitanicima je postavljeno pitanje: „U kojoj meri se danas po Vašem mišljenju koriste kontraceptivna sredstva (za sprečavanje neželjene trudnoće)?“. Za razliku od istraživanja obavljenog 2001. godine, kada su zabeležene značajne promene, u ovogodišnjim rezultatima došlo je samo do blagih pomeranja. Nastavljen je trend smanjivanja broja ispitanika koji tvrde da se ova sredstva koriste premalo jer država ništa ne čini da ih populariše i olakša njihovu nabavku. Ovakav stav danas je zabeležen kod 32,4% učesnika istraživanja (2000: 52,3%, 2001: 34,4%). Povećao se broj odgovora „U pravoj meri“ za 5%, sa 21% na 26,3%. Za razliku od prošle godine smanjio se broj ispitanika koji tvrde da se kontraceptivna sredstva koriste previše, tako da se njihov broj vratio na nivo iz 2000. godine (11,3%). Kao i u prethodnom, i u ovom istraživanju je zabeležena povezanost odgovora sa starošću i obrazovanjem ispitanika. Stav da se kontraceptivna sredstva koriste premalo najzastupljeniji je kod najmlađih i najobrazovanijih, ispitanika. Što su ispitanici stariji i neobrazovaniji smanjuje se zastupljenost odgovora „premalo“. Nije zabeležena povezanost ovog odgovora sa nekim drugim sociodemografskim obeležjima.

4. Ostvarivanja ljudskih prava

U nameri da saznamo koliko su naši građani sami zadovoljni s ostvarivanjem svojih ljudskih prava, na kraju upitnika nalazila su se dva pitanja. Prvo pitanje glasilo je: „U kojoj meri ste zadovoljni ostvarivanjem Vaših ljudskih prava“. U odnosu na istraživanje iz 2001. godine povećao se broj ispitanika koji tvrde da uspevaju da ostvare sva svoja ljudska prava. Međutim, bez obzira na povećanje od 8% danas tako tvrde tek dve petine (40,4%) učesnika u istraživanju (2000: 20,8%; 2001: 32,1%). Sa povećanjem broja ispitanika koji su odabrali navedeni odgovor smanjio se broj onih koji tvrde da uspevaju da ostvare većinu svojih ljudskih prava. U odnosu na prošlogodišnjih 38,4% ispitanika danas se za ovaj odgovor opredelio svaki treći (34,3%). Svaki deseti ispitanik (10%) tvrdi da njegova ljudska prava ugrožava država, što je manje za 1% od prošle godine. Smanjio se i broj građana koji tvrde da je ostvarivanje njihovih prava prepušteno slučaju jer svako može da ih ugrozi a da za to ne odgovara (sa 18,2% u 2001. na današnjih 15%). Iako se beleže pozitivne promene, i dalje se znatan broj građana oseća ugroženim. Odgovor na ovo pitanje ne pokazuje statističku povezanost ni sa jednim sociodemografskim obeležjem.

Ranija istraživanja su pokazivala da je većina građana preferirala vaninstitucionalne mehanizme zaštite ljudskih prava nego institucionalne. Te ranije nalaze potvrdilo je i najnovije istraživanje. Na pitanje, kome je najbolje da se obrati, ako je nekome danas uskraćeno neko ljudsko pravo, više od polovine ispitanika odabralo je neki od vaninstitucionalnih mehanizama, među kojima su najznačajniji uticajni ljudi

---

²⁹⁴ Uporedi *Izveštaj 1998, 2000. i 2001. godine.*

u vlasti (22,4%) i uticajni ljudi koji imaju veze (20,1%), a nije zanemarljiv ni broj ispitanika koji misle da je najbolje da se u takvim slučajevima obrati ljudima koji za novac izvršavaju svaki nalog (9,1%).

Tabela 8: Rešenje za zaštitu ljudskih prava

```
ŽZ_TBL_BEG = COLUMNS(5), DIMENSION(IN), COLWIDTHS(1.8700,E1,E1,E1,E1),
ABOVE(.1575), BELOW(.1772), HGUTTER(.0555), VGUTTER(.0555), BOX(Z_DOUBLE),
HGRID(Z_SINGLE), VGRID(Z_SINGLE), KEEP(OFF)
```

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE L, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT, TABLE TEXT
```

```
„Ako je čoveku danas uskraćeno neko ljudsko pravo,, o kojem je ranije bilo reći,, on će najbolje
uraditi ako se obrati...“, Jul 1998., Decem-
bar 2000., Decem-
bar 2001., Decem-
bar 2002.
```

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE L, TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R
```

1. Uticajnim ljudima u vlasti, 17,2, 18,4, 19,9, 22,4
2. Međunarodnom sudu, 9,7, 7,6, 7,4, 8,3
3. Redovnom sudu, 17,5, 26,9, 34,7, 36,8
4. Ljudima koji za novac izvršavaju svaki nalog, 17,7, 9,7, 8,6, 9,1
5. Uticajnim ljudima koji imaju veze, 32,1, 31,0, 24,4, 20,1
6. Nešto drugo, 5,7, 4,4, 2,2, 1,7
7. Bez odgovora, -, 2,0, 2,8, 1,7

```
ŽZ_TBL_BODY = TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R, TABLE R
```

```
Ukupno, 100, 100, 100, 100
```

```
ŽZ_TBL_END =
```

I pored povećanja broja ispitanika koji zagovaraju obraćanje redovnim sudovima, poverenje u ove institucije je veoma nisko (a to isto važi i za međunarodne sudove), što se moglo i naslutiti iz ranije izloženih rezultata stavova građana o sudovima i sudijama.

5. Zaključak

Analiza dobijenih rezultata ovogodišnjeg istraživanja upućuje na zaključak da su zabeležene promene u pravnoj svesti građana iz 2000. godine u odnosu na ranija istraživanja nastavljene. Iako se očekivalo da bi promene u stavovima građana kao posledica emotivnih reagovanja posle smene vlasti mogle da poprime i drugačije tokove, u 2001. godini oni su delom nastavljani a delom su stagnirali kao posledica iščekivanja šta bi moglo dalje da se dešava. Otuda je u ranijim izveštajima zabeležena istraživačka rezerva u odnosu na perspektive procesa promena pravne svesti građana SRJ. Rezultati istraživanja iz 2001. godine pokazali su da se tada zabeležene promene nastavljaju u nekim pitanjima sa još većom dinamikom od onih koje su zabeležene prethodne godine, međutim kod nekih pitanja stagnirale su i odavale su utisak opreznog iščekivanja. Ovo se posebno odnosilo na stavove o institucijama u kojima se ostvaruju određena prava ili su mehanizam za njihovu zaštitu. Ovogodišnje istraživanje potvrđuje većinu nalaza iz 2001. godine. Tamo gde su stavovi o nekim pravima ili nepoznavanje sopstvenih prava izraženi, i pored pozitivnih pomeranja značajan broj građana još uvek pokazuje visok stepen nepoznavanja ili izraženo nezadovoljstvo postojećom situacijom (primer za to su slobode u medijima). Nalazi upućuju i na zaključak da se ranije uvreženo nezadovoljstvo funkcionisanjem nekih institucija teško menja i da će za taj proces biti potrebno mnogo više vremena nego što se mislilo neposredno posle promena 5. oktobra 2000. godine. Primer za to je nepoverenje i nezadovoljstvo radom sudova i sudija. Teško izgrađivanje poverenja u institucije za posledicu ima i dalje duboko utemeljeno poverenje u vaninstitucionalne mehanizme zaštite sopstvenih prava (ljudi na vlasti i ljudi sa dobrim vezama), što usporava i delom onemogućava brže promene u pravnoj svesti građana, za koje je pozitivno iskustvo od velikog značaja.

Promene uočene 2000. i 2001. godine, a odnose se na povezanost sociodemografskih obeležja i pravne svesti građana, delom su se potvrdile i u ovom istraživanju a delom su te povezanosti nestale. Pored ovih promena zabeležena je i promena u povezanosti odgovora sa partijskom ili izbornom preferencijom. Najveća promena u tom smislu zabeležena je među građanima Crne Gore, gde su povezanosti stavova građana sa ostvarivanjem nekih ljudskih prava i stranačkih preferencija inače bile značajnije nego u Srbiji. Tome je delom doprinela promena stava nosilaca vlasti o budućnosti zajedničke države, ali i promene u parlamentu zbog kojih su raspisani prevremeni izbori u toj republici. Ova vrsta promene naročito je zapažena kod stavova o funkcionisanju medija.

Ranije izvedeni zaključak da kod nekih pitanja pravne svesti građani u Srbiji polako postaju kritičniji prema novim vlastima, ali da je njihova kritičnost vrlo oprezna, strpljiva, reklo bi se čak i tolerantna, i da sazreva građanska svest da je za rešavanje teškoća potreba no vremena („ništa ne može odjednom“). Takav zaključak potvrđuje i ovo istraživanje.

ŽZ_GLAVA D = Glavni problemi – 2002

IV

GLAVNI PROBLEMI – 2002

1. Kosovo i Metohija

1.1. Uvod

Međunarodna civilna i vojna uprava na Kosovu i Metohiji uspostavljena je Rezolucijom Saveta bezbednosti UN 1244 (1999).²⁹⁵ Međunarodna civilna uprava oslanja se na četiri stuba vlasti: UNMIK u čijem je mandatu celokupna civilna administracija, OEBS koji je zadužen za organizovanje izbora i izgradnju demokratskih institucija, Evropska unija koja je zadužena za obnovu i ekonomski razvoj, dok poslednji stub zajednički tvore UNMIK policija i Odeljenje za pravosuđe. Šefovi ovih stubova ujedno su i zamenci Specijalnog predstavnika generalnog sekretara UN (SPGS) koji je na čelu UNMIK i koji ima vrhovnu zakonodavnu i izvršnu vlast. U toku 2002. godine na tom položaju bio je nemački diplomata Mihael Štajner (Michael Steiner), bivši savetnik za bezbednost i spoljnu politiku kancelara SR Nemačke. Šef Misije OEBS na Kosovu je tokom 2002. bio francuski diplomata Paskal Fijeski (*Pascal Fieschi*), dok se na čelu stuba EU nalazio britanski diplomata Endi Berpark (*Andy Bearpark*).

U toku 2002. godine SPGS je u većoj meri nego prethodnih godina omogućio postepeni prenos administrativnih nadležnosti sa UNMIK na lokalne organe vlasti ali je brzina i obim prenosa nadležnosti uslovljen valjanim funkcionisanjem lokalnih kosovskih institucija. U tom smislu SPGS je kreirao skup „pokazatelja“, („*benchmarks*“) kojima će se meriti stabilnost i demokratičnost kosovskih institucija.²⁹⁶ UNMIK je na čelu sa Mihaelom Štajnerom zauzeo stav da rešenje konačnog statusa Kosova mora zavistiti od napretka koje Kosovo kao društvo u svom sazrevanju pokaže, pod geslom „prvo standardi pa status“. U bezbednosnom smislu, nova vlada Kosova nema ministarstvo odbrane a bezbednost u potpunosti garantuju međunarodne trupe u sastavu KFOR-a pod komandom NATO. Francuski general Marsel Valentin (*Marcel Valentin*) je 4. oktobra 2002. godine predao dužnost italijanskom generalu Fabiju Miniji (*Fabio Mini*).

1.2. Izbori

Takođe, lokalni izbori na Kosovu održani su 26. oktobra 2002. Od 1,32 miliona registrovanih glasača na Kosovu, na izbore je izašlo 711,200 građana, ili oko 54 odsto biračkog tela. Na izborima su poslanička mesta osvojili predstavnici 40 od 68 političkih partija, koalicija, udruženja građana, među njima i nezavisnih kandidata, a sistem pretvaranja broja glasova u poslanička mesta ide u prilog većoj reprezentaciji manjih političkih entiteta Saint-Lague. Čak 15 odsto mesta u organima lokalne samouprave zauzele su manje partije i političke grupacije, dvostruko više nego na prethodnim lokalnim izborima. Džef Bili (*Jeff Bielely*), predstavnik za informisanje misije OEBS, objasnio je zbog čega se na Kosovu ne koristi uobičajeni D'Hondtov sistem sledećim rečima: „S obzirom na veliku raznolikost malih etničkih grupa na Kosovu i izraženi trend da građani glasaju po etničkom opredeljenju, prioritet na poslednjim trima izborima bio je da se osigura da manji entiteti dobiju svoje predstavnike“.²⁹⁷

Iako je izlaznost bila manja nego na prvim lokalnim izborima koje je međunarodna uprava organizovala nakon oružanog sukoba krajem 2000, (a takođe manja i od broja građana koji su glasali na prvim posleratnim parlamentarnim izborima 2001) ovo su bili prvi lokalni izbori na kojima su učestvovali kosovski Srbi. Predstavnici kosovskih Srba su osvojili vlast u pet od 30 kosovskih opština, odnosno tamo gde žitelji ove zajednice čine većinu stanovništva (opštine Leposavić, Zubin Potok, Zvečan, Novo Brdo i

---

²⁹⁵ Dok. UN/S/RES/1244, 10. jun 1999.

²⁹⁶ Videti obraćanje SPGS Mihaela Štajnera 4518. sednici Saveta bezbednosti UN, 24. april 2002.

²⁹⁷ Jeff Bielely, „Result: Clear but incremental change“, *Focus Kosovo*, oktobar 2002.

Štrpce), dok su u ostalim opštinama bojkotovali izbore.²⁹⁸ Član Predsedništva Skupštine Kosova iz koalicije „Povratak“ Oliver Ivanović izjavio je nakon lokalnih izbora da je postignut očekivan rezultat: „To je u isto vreme i maksimum i minimum. Srbi na aktivan način mogu da učestvuju u političkom životu u tim opštinama. To je zasluga ili greška međunarodne zajednice koja nije uspela da stvori uslove da u sredinama gde su Srbi manjina, a koje su pogodne za eventualnu koaliciju, bude stvorena inicijativa za stvaranje koalicija“.²⁹⁹ Demokratski savez Kosova (DSK) Ibrahima Rugove ukupno je osvojio 46 odsto glasova i većinsku vlast u 11 opština, ali će u još 7 opština moći da formira vlast uz pomoć koalicionih partnera. Demokratska partija Kosova (DPK) Hašima Tačija (*Hashim Thaqi*) ima najviše odbornika u šest opština, dok je Alijansa za budućnost Kosova Ramuša Haradinaja (*Ramush Haradinaj*, AAK) većinu osvojila u jednoj opštini – Dečanima, odakle je Haradinaj rodom. Žene čine 28,5 odsto ukupnog broja odbornika u skupštinama opština na Kosovu.

Građanima srpske nacionalnosti na Kosovu s pravom glasa omogućeno je u oba navrata da glasaju na izborima za predsednika Srbije, dok su ostale zajednice, prema očekivanjima, ove izbore u potpunosti bojkotovali.

Pošto nakon parlamentarnih izbora koji su održani novembra 2001. nijedna partija nije dobila dvotrećinsku, niti čak prostu većinu u parlamentu Kosova. Zbog višemesečnog političkog rivalstva među albanskim partijama, predstavnici kosovskog parlamenta su predsednika i premijera Kosova izabrali tek početkom 2002. godine. Predsednik Kosova je Ibrahim Rugova, predsednik najveće političke partije kosovskih Albanaca DSK, a za predsednika vlade izabran je Hašim Tači, lider DPK.

Privremene institucije samouprave (PIS), zvanično su obrazovane 4. marta 2002. PIS čine institucija premijera, deset ministarstava i međuministarski koordinator za povratak. Uz resor odbrane, PIS nema ni resor spoljnih poslova. Prema Ustavnom okviru i UNMIK uredbama koji određuju sastav i nadležnosti Privremenih institucija, SPSS zadržava ovlašćenja da interveniše u vršenje samouprave u određenim ključnim oblastima uvek kada je to neophodno.³⁰⁰ Predstavnici albanskih stranaka nalaze se na čelu osam od deset ministarstava. Koaliciji kosovskih Bošnjaka i Goranaca „Vatan“ pripalo je ministarstvo zdravlja, a koaliciji „Povratak“ kosovskih Srba mesto ministra poljoprivrede. Politički predstavnici Srba insistirali su da se kreira posebno ministarstvo za povratak izbeglih i raseljenih na čijem bi čelu bio neko iz redova te koalicije. Kao kompromisno rešenje uspostavljena je funkcija međuministarskog koordinatora za povratak pri kabinetu predsednika vlade kao i funkcija specijalnog savetnika za povratak pri kancelariji SPSS.

Novembra 2002. godine, srpski parlamentarci su izašli iz Skupštine protestujući zbog niza slučajeva diskriminatornog ponašanja njihovih albanskih kolega i predsednika Skupštine, i do kraja godine nije postignut dogovor da se oni vrate u kosovski parlament.

1.3. Ljudska prava u pravnim propisima u 2002. godini

O Ustavnom okviru za privremenu samoupravu na Kosovu i ljudskim pravima u uredbama UNMIK vidi u *Izveštaju 2001*.³⁰¹

1.4. Ljudska prava u primeni u 2002. godini

Iako zakon predviđa zaštitu ljudskih prava na Kosovu i Metohiji po najvišim međunarodnim standardima,³⁰² stanje ljudskih prava u pokrajini je veoma loše, ponajviše zbog nedostatka bezbednosnih

---

²⁹⁸ Iako Srbi čine većinu u severnom delu Kosovske Mitrovice, u celoj opštini albansko stanovništvo je u većini. U severnom delu grada na izbore je izašlo svega 59 građana.

²⁹⁹ Radio B92, 3. novembar 2002.

³⁰⁰ Videti Preambulu Ustavnog okvira, zatim član 4.6 i poglavlje 8, *Powers and Responsibilities Reserved to the SRSG*; članove 9.1.45, 9.4.8, poglavlje 12, *Authority of the SRSG* i član 14.3. Videti takođe i Odeljke 6, 7 i 8 Uredbe UNMIK No. 2001/19 od 13. septembra 2001.

³⁰¹ IV.1.2, str. 378.

³⁰² Videti posebno: UNMIK/REG/1999/24 *On the Law Applicable in Kosovo*, 12. decembar 1999, Odeljak 1, 1.3; UNMIK/REG/2000/59, *Amending UNMIK Regulation No. 1999/24 on the Law Applicable*

garancija. Svejedno, treba naglasiti da je na Kosovu tokom 2002. godine opšta bezbednosna situacija u izvesnoj meri poboljšana u odnosu na prethodni period. Ova činjenica se najpre ogleda u padu broja ubistava i drugih vidova teškog nasilja i malo poboljšanom položaju manjina.³⁰³ U prvih devet meseci 2002. godine na Kosovu je zabeleženo 51 ubistvo i 102 pokušaja ubistva što je za 43 odnosno 44 odsto manje nego u istom periodu prethodne godine. Približno u istoj meri opao je i broj otmica i pokušaja otmica. U prvih devet meseci 2002. godine ukupno ih je registrovano 81, odnosno 40.³⁰⁴

Uprkos poboljšanjima, naročito u sferi bezbednosti, zastrašivanja, maltretiranja, fizički napadi i, posebno paljevine i dalje karakterišu kosovsku svakodnevicu, a žrtve su najčešće pripadnici manjinskih zajednica. Ovakvi incidenti pokazuju da na Kosovu, više od tri godine nakon završetka oružanog sukoba, i dalje nedostaje međuetnička tolerancija.

Izveštaj OMIK (Misija OEBS na Kosovu) o položaju manjina u 2002. zaključuje da su „manjine i dalje izložene napadima, naročito kada se kreću van svojih određenih prebivališta, iako je broj incidenata u padu.“³⁰⁵ Osim toga, ozbiljniji incidenti jesu u padu, ali se čini da su teži incidenti ustupili mesto nasilju nižeg intenziteta, naročito kada je reč o paljevini, krađi stoke, ili kamenovanju vozila kojima se manjine kreću van svojih enklava. Ovakvih incidenata bilo je više u 2002. nego u prethodnim godinama. Pomenuti izveštaj o manjinama opominje da na taj način „nasilje nižeg intenziteta takođe služi da bi podsetilo da ozbiljniji ili fatalni slučajevi mogu da se dogode i događaju se, doduše u ređim intervalima nego ranije, ali pretnja ozbiljnim nasiljem ostaje uvek prisutna, zbog čega je teško da se nivo poverenja manjina podigne.“³⁰⁶ I izveštaj Međunarodne krizne grupe takođe zaključuje da je pad u broju nasilnih incidenata delimično povezan sa činjenicom da su se Srbi regrupisali u bezbedne enklave, da im je kretanje ograničeno i da ih je na Kosovu manje.³⁰⁷

To znači da je intenzitet međuetničkog nasilja i dalje usko povezan sa fizičkom zaštitom koju manjinama obezbeđuju pripadnici KFOR i UNMIK policije (CIVPOL) i činjenicom da manjinsko stanovništvo i dalje živi u monoetničkim enklavama koje retko napušta. Nedostatak bezbednosnih garancija nepovoljno utiče na slobodu kretanja pripadnika manjinskih zajednica. Iako je tokom 2002. godine zabeležena veća pokretljivost pripadnika manjina koji se više nego u prethodnom periodu odvažuju da i bez pratnje napuštaju svoja bezbedna prebivališta, veću pokretljivost pripadnika manjina ne treba izjednačavati sa slobodom kretanja. Ona je pre prouzrokovana većom spremnošću pojedinih pripadnika manjinskih zajednica da svesno preuzmu rizik kada se kreću van svojih enklava nakon više od tri godine provedenih u nekoj vrsti zatočeništva, i da na takvu odluku utiču i opšte objektivne okolnosti, kao i subjektivna ocena građana o nivou bezbednosti u njihovom okruženju. Uprkos izvesnim poboljšanjima, negativno trogodišnje iskustvo u mnogome utiče na činjenicu da su manjine i dalje nepoverljive i oprezne.

Od sredine do kraja 2002, uz ocenu da se bezbednosna situacija popravila, KFOR je uklonio veći broj fiksnih kontrolnih punktova u okolini enklava i obustavio jaku pratnju manjinama koje se kreću van granica svojih bezbednih prebivališta. Ova mera je, naročito među stanovnicima srpske nacionalnosti, najpre izazvala proteste i na kratko obeshrabrila mnoge stanovnike da napuštaju enklave. Ispostavilo se, međutim, da je uklanjanje statičnih punktova doprinelo stvaranju povoljnije percepcije bezbednosti i otklanjanju barijera među različitim zajednicama. Ma kako ova mera bila neophodna u prvim godinama

---

in Kosovo, 27. oktobar 2000; UNMIK/REG/2001/9 (Ustavni okvir), 15. maj 2001, Poglavalje 3, Odeljak 3.3.

³⁰³ Kao i u prethodnim izveštajima, i ovde ćemo pojam „manjina“ i „manjinski“ koristiti za označavanje etničkih grupa koja samo po svojoj brojnosti čini manjinu na nekom delu Kosova, a ne na status koji im je određen nekim zvaničnim dokumentom. Tako na većem prostoru Kosova manjine čine Srbi, Romi, Aškalijski, Goranci i Turci, i u znatno manjem broju Hrvati, dok su Albanci manjina na teritoriji severno od reke Ibar.

³⁰⁴ *Focus Kosovo, Nine Months Crime Statistics*, oktobar 2002.

³⁰⁵ OSCE/UNHCR, *Ninth Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo* (september 2001 – april 2002).

³⁰⁶ *Id.*

³⁰⁷ ICG, *Finding the Balance: The Scales of Justice in Kosovo*, 12 September 2002, Balkans Report N^o134, Pristina/Brussels.

nakon dolaska snaga KFOR na Kosovo, ona u isti mah utiče na svest građana o segregaciji i podupire rasprostranjeno gledište da manjine predstavljaju pretnju za bezbednost. U tom smislu je KFOR, uz saradnju UNMIK policije, umesto fiksnih punktova i robusne pratnje, preduzeo fleksibilnije mere u zaštiti ugroženih zajednica, kao što su pojačane patrole i razmeštanje pripadnika svojih snaga u javnim prevoznim sredstvima, što je doprinelo navikavanju stanovništva na normalizaciju stanja. Na veću pokretljivost manjina utiču i neke druge mere koje je međunarodna zajednica preduzela u protekloj godini, kao što je na primer otvaranje mreže puteva oko srpske enklave Gračanica do druge enklave u Kosovom Polju i Obiliću, što pripadnicima srpske zajednice omogućava da izbegnu prolazak kroz urbane centre sa većinskim albanskim stanovništvom. Međutim, uprkos ovim merama, OEBS izveštaj zaključuje da su mere predostrožnosti i bezbednosne garancije i dalje neophodne većini pripadnika manjinskih zajednica. Gotovo svakodnevno, pripadnici manjina na proputovanju izloženi su kamenovanju. Prema rečima učiteljice, Srkinje koja živi u severnom delu Kosovske Mitrovice, a koja svakodnevno odlazi na posao u školu u jednoj srpskoj enklavi u okolini Vučitrna, nema dana kada na autobus koji prevozi srpske radnike Albanci iz usputnih sela ne bace bar neki kamen kao opomenu.³⁰⁸ UNMIK je priznao da zaposleni u javnim službama iz redova manjinskih zajednica često izostaju s posla ili čak daju otkaz zbog nedovoljne bezbednosti. Incidenti se dešavaju čak i kada postoji pratnja KFOR. Najdrastičniji slučaj ovakve vrste dogodio se u Peći 10. oktobra, kada je grupa od nekoliko stotina Albanaca napala autobus koji je vozio srpske penzionere iz okolnih enklava do kancelarije Penzionog fonda u gradu. Iako je autobus bio pod pratnjom KFOR, grupa Albanaca se kamenjem obrušila na autobus i u neredima je povređeno više pripadnika pratnje. Postojala je i kampanja protiv povratka raseljenih Srba. Tako su u julu u većim mestima širom Kosova, osvanuli posterji koji prikazuju albansko dete koje je navodno ubio neki Srbin, s natpisom: „Ne dozvolite da se zločinci vrate“. U Podujevu je 13. marta 2002. nepoznati napadač bacio automobilsku gumu na vozilo sa srpskim putnicima koje se kroz grad kretalo uz pratnju KFOR. Vozilo je teško oštećeno, ali povređenih nije bilo.

Važno je, međutim, razumeti da iz ograničene slobode kretanja proističu ograničenja mnogih drugih prava, naročito pristup javnim službama i institucijama kao što su zdravstvene, obrazovne i pravosudne institucije, kao i ostale javne službe. Ograničena sloboda kretanja utiče i na smanjenu mogućnost zapošljavanja. Zato je nedostatak bezbednosti, koji snažno utiče na slobodu kretanja, u korenu svih problema s kojima se pripadnici manjina svakodnevno suočavaju. Ovakva klima takođe nepovoljno utiče na povratak izbeglih i raseljenih lica.

Osim etničke netrpeljivosti, nasleđene iz prošlosti i pojačane nakon zločina počinjenih tokom i nakon oružanog sukoba, na opštu bezbednosnu klimu u mnogome utiče neefikasnost sudstva i policijskih organa. Doduše, u 2002. godini ostvarena su primetna poboljšanja i u ovim oblastima, ali ne u onoj meri koja bi mogla da izgradi poverenje građana Kosova u ove institucije, bez obzira da li je reč o manjinskom ili većinskom stanovništvu. Broj međunarodnih policajaca i pripadnika Kosovske policijske službe neznatno je porastao tokom protekle godine, ali je njihov rad, pogotovo kada je reč o istraživanju kriminalnih radnji, i dalje otežan brojnim sistemskim manjkavostima. Izveštaj International Crisis Group (ICG) kao najozbiljnije prepreke navodi nedostatak mogućnosti za prikupljanje i korišćenje dokaza, kao i činjenice da je od 1999 i 2000 godine, kada se dogodio najveći broj zločina prošlo dosta vremena.³⁰⁹ Na Kosovu ne postoji centralna baza podataka kada je o dokazima reč, i više puta se događalo da su neki ključni dokazi izgubljeni. Osim toga, često rotiranje pripadnika policije onemogućava istrajno istraživanje slučajeva, a kao otežavajuća okolnost često se navodi i nespремnost građana da pomognu u istrazi, naročito ako je žrtva neke kriminalne radnje pripadnik druge zajednice. S druge strane, zbog nedostatka poverenja u policiju i pravosudni sistem, mnogi građani ni ne pokušavaju da slučajeve uznemiravanja ili maltretiranja prijave policiji.³¹⁰ U većem delu Kosova ne postoji telefonski broj na koji građanin može pozvati policiju, a često je prisutna i jezička barijera – mnogo je međunarodnih policajaca koji osim svog

---

³⁰⁸ Intervju s učiteljicom, Kosovska Mitrovica, arhiva Beogradskog centra za ljudska prava, decembar 2002.

³⁰⁹ ICG, *Finding the Balance: The Scales of Justice in Kosovo*, 12 September 2002, Balkans Report N°134, Pristina/Brussels.

³¹⁰ OSCE/UNHCR, *Ninth Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo* (Period covering September 2001 to April 2002).

maternjeg jezika slabo govore i engleski, a kamoli jezike koji se govore na Kosovu. Bez obzira na ove teškoće, policija je u toku 2002. godine izvršila veći broj hapšenja nego u prethodnom periodu, naročito kada je reč o počinocima težih krivičnih dela. U avgustu 2002. godine UNMIK policija je uhapsila veći broj pojedinaca – među njima i bivših boraca „OVK” i pripadnika Kosovskog zaštitnog korpusa – za zločine počinjene tokom 1998. i 1999. godine. Najpoznatiji među njima svakako su Daut Haradinaj, brat lidera AAK Ramuša Haradinaja i Rustem Mustafa (*Rrustem*), poznatiji kao komandant Remi. Oni su optuženi za nezakonita hapšenja, mučenje i ubistvo pet kosovskih Albanaca. Njihovo hapšenje izazvalo je velike proteste albanskih građana i javnih ličnosti. Hapšenje je osudio i Veton Suroi (*Surroi*), izdavač nezavisnog lista *Koha ditore*, izražavajući nepoverenje prema policijskim i pravosudnim institucijama.³¹¹ Na sličan način su građani srpske nacionalnosti na severu Kosova reagovali povodom hapšenja Slavoljuba Jovića Pagija, jednog od „čuvara mosta“ u Mitrovici, paralelnu bezbednosnu strukturu na Kosovu koju SPGS i UNMIK zvanično zovu „banda s mosta“. On je uhapšen 8. aprila 2002. godine tokom najozbiljnijeg incidenta koji se dogodio u Mitrovici posle velikih demonstracija i nereda 2000. Grupa Srba se usprotivila što je u blizini mosta koji Mitrovicu razdvaja na „srpski“ i „albanski“ deo grada postavljen policijski punkt. U okršajima između Srba i UNMIK policije i KFOR tog dana povređeno je više od 22 UNMIK policajaca i nekoliko demonstranata. Jović je pred kraj godine osuđen na 18 meseci zatvora.

S manjkavostima policijske istrage usko su povezane i manjkavosti prilikom sudskog postupka. Suđenja se uglavnom zasnivaju na izjavama svedoka, a ne na prikupljenim dokazima, ali za najteža krivična dela kao što su ratni zločin i zločini s etničkom pozadinom na Kosovu i dalje sude međunarodne sudije, kako bi se izbegla pristrasnost koja je uočena na samom početku stvaranja pravosudnih institucija. Do juna 2002. na Kosovu je bilo 14 međunarodnih sudija i 12 međunarodnih tužilaca, ali je i ovaj broj nedovoljan da bi se bavio hropom predmeta zaostalih iz prethodnog perioda. Ozbiljniji pokušaji da se stvori integrisani pravosudni sistem na Kosovu počeli su tek sredinom 2002. godine, kada je u celokupnom pravosudnom sistemu radilo svega 9 Bošnjaka, četvoro Srba, sedam Turaka i dvoje Roma, ali nijedan srpski tužilac ili sudija. Takav sastav se naročito odražavao na nepoverenje manjina u pravosudne institucije, a Srbi sa severa Kosova i dalje su se obraćali paralelnim sudovima koje međunarodna zajednica na Kosovu ne priznaje, tj. između opštinskih i okružnih sudovima u užu Srbiju. U julu 2002. godine je nakon mnogih pregovora između Vlade Srbije i UNMIK potpisana Zajednička deklaracija o zapošljavanju sudija i tužilaca srpske nacionalnosti u multietnički sistem na Kosovu.³¹² Albanska javnost usprotivila se ovom dogovoru jer, po mišljenju medija, Sporazum UNMIK i Beograda omogućava povratak srpskih sudija na Kosovu koji su u vreme Miloševićevog režima kršili pravo na pravično suđenje kosovskih Albanaca.³¹³

SPGS je 12. decembra imenovao novu grupu sudija i tužilaca, među njima 19 Albanaca, 21 Srbin i po jedan Bošnjak i Goranac.

Grupa Albanaca, bivših pripadnika „OVK”, poznatija kao tzv. grupa „Dukađini“ (*Dukagjini*) uhapšenih u avgustu 2002. osuđena je 17. decembra pred Okružnim sudom u Prištini na ukupno 31 godinu zatvora.³¹⁴

---

³¹¹ „Za manje od godinu dana uhapšeno je preko 60 bivših boraca ‚OVK’, a Milan Ivanović, lider čuvenih ‚čuvara Mosta’ iz Mitrovice izbegao je hapšenje i istovremeno osramotio UN jer se slobodno pojavio u gradu da održi konferenciju za štampu.“, Veton Surroi, *Comment: Kosovars Say Judiciary Unfair*, 23 August 2002. Milan Ivanović inače član Srpskog nacionalnog veća iz Mitrovice kasnije je pobegao u Srbiju odakle se vratio na Kosovo tek kada su mu pružene garancije da može da se brani sa slobode i kada je optužba za pokušaj ubistva preinačena na učestvovanje u neredima.

³¹² Deklaraciju su u Beogradu 9. jula potpisali ministar pravosuđa u Vladi Srbije Vladan Batić i Žan-Kristijan Kadi (*Jean-Christian Cady*), zamink SPGS i šef štaba UNMIK za policiju i pravosuđe. Protocol for Integration of Serb Judges in Kosovo Judiciary Approved, *VIP*, July 8, 2002.

³¹³ *Zeri*, „Hoće li Miloševićeve sudije opet suditi na Kosovu?“, 8 jul 2002.

³¹⁴ Osuđeni su: Idriz Baljaj (*Baljaj*), Daut Haradinaj, Bekim Zekaj, Ahmet Eljšani (*Elshani*) i Ramuš (*Ramush*) Ahmetaj za ubistvo Baškima (*Bashkim*) Baljaja, Redže Osaj (*Rexhe Osaj*), Sinan Musaj i Idriz Peje juna 1999. Arben Qirezi, „*Senior KLA Men Jailed*“, IWPR, BCR No. 392, 20-Dec-02.

Takođe, trojica Albanaca uhapšena su februara 2002. zbog ubistva jednog Srbina u blizini Kamenice juna 2001. Uhapšeni su osuđeni u aprilu.

Kada je o manjinama reč, treba naglasiti i činjenicu da je, prema priznanju međunarodne zajednice i udeo pripadnika manjina zaposlenih u javnim službama „neprihvatljivo mali“.³¹⁵ Pregled strukture zaposlenih u javnim službama na Kosovu pokazuje da se 93 odsto njih početkom 2002. izjasnilo kao Albanci, 1,5 odsto Bošnjaci, 1,0 odsto Srbi, 1,7 odsto kao Turci i 0,5 odsto kao „ostali“, dok se 1,5 odsto zaposlenih nije izjasnilo. Nijedna osoba se u ovom istraživanju nije izjasnila kao Rom, Goranac, Egipćanin, Aškalija ili kao Hrvat.³¹⁶

Kao što smo već rekli, ovakva situacija na Kosovu ne pogoduje povratku raseljenih i izbeglica u svoje domove, mada je u 2002. godini vidljiviji napor međunarodne zajednice da se izbegli vrate svojim kućama. Prema izveštaju ICG o povratku raseljenih, od preko 230.000 raseljenih, na Kosovo se vratilo svega 5.800.³¹⁷ S druge strane, OEBS izveštaj zapaža tendenciju odlaska s Kosova, naročito u semi-urbanim sredinama kao što je oblast oko Gračanice, gde je broj onih koji su napustili ili prodali svoju imovinu premašio broj povratnika.³¹⁸

1.5. Zaključak

Delegacija Saveta bezbednosti UN, koja je u Prištini i Beogradu boravila krajem decembra s ciljem da se upozna sa situacijom na Kosovu i učinkom trogodišnjeg rada Misije UN ocenila je u izveštaju da je na Kosovu ostvaren „značajan napredak“ ali da je ostalo „mnogo posla u nekoliko oblasti, uključujući vladavinu prava i povratak pripadnika manjinskih zahednica“.³¹⁹ Istina je da je 2002. godina bila godina sa najmanje incidenata na Kosovu od dolaska međunarodnih snaga, ali je stanje ljudskih prava i dalje nepovoljno. Iako je dosta toga učinjeno na stabilizaciji pokrajine i uspostavljanju efikasnije administracije, kosovske institucije bez kojih nema vladavine prava – policija i pravosuđe – ni nakon tri godine nisu razvijeni u meri u kojoj bi garantovale sigurnost i bezbednost svih građana Kosova. Bez obzira na izvestan napredak, naročito u pogledu bezbednosti, i upkos odlučnijem obračunu pravosudnih institucija sa ekstremizmom, ova poboljšanja nisu dovoljna da bi građani Kosova, naročito pripadnici manjina, izgradili poverenje u institucije. To znači da na Kosovu i dalje u velikoj meri vlada klima nekažnjivosti. Zbog nedovoljnog broja međunarodnih sudija i tužilaca koji su zaduženi za procese za teška krivična dela sa etničkom pozadinom, i zbog manjka kvalifikovanog i iskusnog lokalnog kadra, postupci sporo napreduju a mnogi pritvorenici na suđenje čekaju i duže od godinu dana. S druge strane, Kosovu i dalje nedostaje obučenog i iskusnog policijskog kadra, te su pripadnici KFOR i dalje prinuđeni da povremeno vrše policijske dužnosti. Slabosti u policijskoj službi Kosova najuočljivije su u istrazi zločina i prikupljanju dokaza, tako da se mnoga suđenja zasnivaju isključivo na iskazima svedoka. No, opšta atmosfera straha koja je i dalje prisutna na Kosovu utiče na to da svedoci često menjaju svoje iskaze u toku suđenja, ili odustaju od svedočenja. U prvim danima 2003. godine u okolini Peći ubijeni su Tahir Zemaj, njegov sin i nećak, bivši pripadnik „OVK“ i član Rugovine DSK. Zemaj je bio jedan od ključnih svedoka na suđenju petorici bivših pripadnika „OVK“ i kasnije Kosovskog zaštitnog korpusa.

Međutim, nedostatak čvršćih bezbednosnih garancija i dalje najviše pogađa manjine, kojima je zbog toga ograničena sloboda kretanja, a samim tim i pristup zdravstvenim i obrazovnim institucijama, i drugim javnim službama. Ovakav položaj manjina, koje se uprkos zabeleženoj većoj pokretljivosti i dalje većinom drže relativne bezbednosti svojih enklava, podstiče diskriminaciju prilikom zapošljavanja, čak i kad ona nije institucionalizovana. Jednostavno, malobrojni koji se odvažuju da napuštaju zaštićene enklave zbog

---

³¹⁵ OSCE/UNHCR, *Ninth Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo* (septembar 2001 – april 2002).

³¹⁶ *Id.*

³¹⁷ ICG, *Return to Uncertainty: Kosovo's Internally Displaced and the Return Process*, 13. december 2002, Balkans Report N^o139, Pristina/Brussels.

³¹⁸ OSCE/UNHCR, *Ninth Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo* (septembar 2001 – april 2002).

³¹⁹ UNMIK, *Press release*, 19. decembar 2002, <<http://www.unmikonline.org>>

odlaska na radno mesto, prinuđeni su da svakodnevno preuzimaju na sebe značajan rizik. Iako je u 2002. zabeležen manji broj teških incidenata međuetničkog nasilja nego u proteklom periodu, uočeni su perfidniji ali češći oblici maltretiranja i uzmemiravanja pripadnika manjinskih zajednica, kao što su kamenovanje vozila, paljevine, uništavanje imovine i useva i krađa stoke.

Tako, može se zaključiti da je sav napredak koji jeste ostvaren u protekloj godini mahom zasluga međunarodnih činilaca na Kosovu, a ne lokalnih institucija i istinskog napora stanovnika da ojačaju svoje institucije i izgrade međusobno poverenje.

2. Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (Haški tribunal)³²⁰

2.1. Uvod

Haški tribunal trenutno ima oko 1.300 zaposlenih iz 82 zemlje. Sudu je za 2002 i 2003. godinu odobren budžet od 223.000.000 USD. U pritvorskoj jedinici u Šveningenu krajem 2002. bila su 42 optužena. Na slobodu je privremeno pušteno 11 osoba. Još se na slobodi nalaze 24 osobe protiv kojih je podignuta optužnica.³²¹

Od osnivanja do danas sud je konačno rešio 30 predmeta. U toku je osam suđenja, od kojih su tri počela u 2002. godini.³²² Konačne presude do danas je dobilo 16 optuženih lica. Postupak protiv 26 optuženih je u predraspravnoj fazi.³²³

2002. godine usvojena je izmenjena verzija Statuta Tribunala.³²⁴ Pravilnik o postupku i dokazima je, takođe, revidiran i to više puta (Rev. 24, 11. i 12. jul i 10. oktobar 2002).

2.2. Dobrovoljne predaje

Do danas se Haškom tribunalu dobrovoljno predalo 32 optuženih. U 2002. godini pred Tribunalom se na ovaj način pojavilo njih osmorica: Nikola Šainović, Dragoljub Ojdanić, Milan Martić, Mile Mrkšić, Pavle Strugar, Miodrag Jokić, Blagoje Simić i Momčilo Gruban.

Jugoslovenski sudovi izdali su još sedamnaest naloga za hapšenje optuženih od strane Haškog tribunala.

2.3. Optužnice

Tužiteljica Haškog tribunala podigla je optužnicu protiv Ljubiše Beare 26. marta 2002. godine. Optužnica je bila pod pečatom sve do 21. oktobra. Beara se tereti za zločine u Srebrenici: genocid ili saučesništvo u genocidu, za ubistvo, progone, prisilno premeštanje i nehumana dela kao zločine protiv čovečnosti; za ubistvo kao kršenje zakona i običaja rata. U maju 1992. (dakle, na početku rata u Bosni i Hercegovini) imenovan je za načelnika za bezbednost Glavnog štaba Vojske Republike Srpske (VRS).

Darko Mrđa, poznat kao Dado (35), optužen je 16. aprila 2002. (optužnica je opečaćena 14. juna), za zločine protiv čovečnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja u sukobima tokom avgusta 1992. u Bosni i

---

³²⁰ Za osnovne podatke o Haškom tribunalu i hronologiju, vidi *Izveštaj 1998, 1999, 2000 i 2001*.

³²¹ Željko Meakić, Goran Borovnica, Radovan Karadžić, Ratko Mladić, Ivica Rajjić, Miroslav Radić, Veselin Šljivančanin, Gojko Janković, Dragan Zelenović, Milan Milutinović, Milan Lukić, Sredoje Lukić, Stojan Župljanin, Ante Gotovina, Vladimir Kovačević, Dragomir Milošević, Savo Todorović, Mitar Rašević, Vinko Pandurević, Janko Bobetko, Ljubiša Borovčanin, Vujadin Popović, Drago Nikolić i Ljubiša Beara.

³²² To su su slučajevi: Slobodan Milošević (IT-02-54), Milomir Stakić (IT-97-24) i Radoslav Brđanin (IT-99-36).

³²³ Vidi *Izveštaj 2001*, IV.2.5.

³²⁴ Rezolucija 1411 SB, 17. maj 2002.

Hercegovini. Konkretni navodi optužnice odnose se na planiranje i učestvovanje u istrebljenju više od dve stotine muškaraca, bosanskih Muslimana 21. avguste te godine na putu preko planine Vlašić, u koloni koja se kretala iz pravca Trnopolja i Tukova prema Travniku.

Za zločine počinjene na području opštine Bratunac u BiH optužen je Miroslav Deronjić (57), bivši predsednik Kriznog štaba za Bratunac u vreme rata. Tužilaštvo tvrdi da je on s tog položaja imao efektivnu kontrolu nad komandovanjem i angažovanjem Teritorijalne odbrane, posebno 9. maja 1992. Toga dana izvršen je, po njegovom naređenju, napad na selo Glogova. Selo je granatirano i spaljeno a pogubljeno je približno petnaest muškaraca muslimanske nacionalnosti. Na teret mu se stavljaju progoni, ubistva, bezobzirno razaranje gradova, naselja ili sela, uništavanje verskih objekata i napad na nebranjeno selo. Optužnica je podignuta 3. jula 2002. godine.

Povodom masakra u Srebrenici podignute su optužnice protiv Draga Nikolića, Vujadina Popovića i Ljubomira Borovčanina. Za vreme napada VRS na Srebrenicu te ubijanja i pogubljenja muškaraca, bosanskih Muslimana, Drago Nikolić (42) bio je načelnik bezbednosti u Zvorničkoj brigadi VRS. U trenutku kada su se zločini dogodili on je bio na terenu i obavljao svoju dužnost. Između ostalog, Nikolić je bio zadužen za muslimanske zarobljenike od jula do novembra 1995. godine. Ljubomir Borovčanin (42) optužen je za saučesništvo u genocidu, istrebljivanje, ubistvo, progone, prisilno premeštanje i nečovečno postupanje kao zločine protiv čovečnosti i za ubistvo kao kršenje zakona i običaja rata u Srebrenici. On je krajem 1994. godine imenovan za zamenika komandanta specijalne brigade policije Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske i na toj dužnosti je ostao do kraja rata u BiH.

Krajem avgusta 2002. glavni tužilac Karla del Ponte podigla je optužnicu protiv generala Janka Bobetka (83) za događaje u reonu Medačkog džepa u Hrvatskoj 1993. godine. General Bobetko je bio visoki oficir bivše JNA. Tokom rata u Hrvatskoj bio je na različitim vrlo visokim i odgovornim položajima u hrvatskoj vojsci i politici a u periodu na koji se optužnica odnosi i načelnik stožera (generalštaba) Hrvatske vojske (HV). Radi se o položaju glavnokomandujućeg hrvatskih oružanih snaga. Na tom položaju bio je sve do sredine 1995. godine. U optužnici se tvrdi da je Janko Bobetko imao centralnu ulogu u „razradi, planiranju, odobravanju, naređivanju i/ili izvršavanju hrvatske vojne akcije u Medačkom džepu 1993“. Na teret su mu stavljena ubistva, progon, pljačkanje imovine i bezobzirno razaranje naselja.

2.4. Presude

Dragoljubu Kunarcu, Radimiru Kovaču (IT-96-23) i Zoranu Vukoviću (IT-96-23/1) drugostepena presuda izrečena je 12. juna 2002. godine. Žalbeno veće je razmatralo žalbu odbrane i potvrdilo prvobitno izrečene kazne. Dragoljub Kunarac je osuđen na 28, Radimir Kovač na 20 a Zoran Vuković na 12 godina zatvora.³²⁵

Pretno veće II Tribunala izreklo je 29. novembra 2002. godine osuđujuću presudu Mitru Vasiljeviću (48) za dela progona, uključujući i individualnu odgovornost za ubistvo pet lica (kao zločin protiv čovečnosti) i za nečovečno postupanje prema dvojici preživelih, kao i za kršenje zakona i običaja rata. Vasiljeviću je odmerena jedinstvena kazna od dvadeset godina zatvora. Mitar Vasiljević je, kako je u odluci suda utvrđeno, bio član i učestvovao u aktivnostima paravojnih grupa „Beli orlovi“ i „Osvetnici“ u regionu Višegrada tokom rata u BiH.³²⁶ Vasiljeviću je stavljena na teret odgovornost za istrebljenje, progon, ubistva, nasilje protiv života i tela, i nečovečno postupanje. Tokom 2001. godine Raspravno veće je odlučilo da se postupak vodi odvojeno od dvojice saoptuženih, s obzirom da oni nisu dostupni sudu. Sam postupak trajao je gotovo 2 godine. Pred sud je izvedeno trideset svedoka i prikazano više od 130 dokaznih predmeta.

Milan Simić, bosanski Srbin koji je, zajedno s Blagojem Simićem, Miroslavom Tadićem i Simom Zarićem, optužen povodom događaja u Bosanskom Šamcu od 1992. do 1995. godine, priznao je 15. maja 2002. godine krivicu povodom dve tačke optužnice. Simić se prvi put u Hagu pojavio u februaru 1998. nakon dobrovoljne predaje. Tada je porekao svoju odgovornost za događaje navedene u optužnici. Na osnovu sporazuma o izjašnjavanju o krivici koji je zaključio s Tužilaštvom, kasnije je priznao navode koji

³²⁵ Vidi *Izveštaj 2001*, IV.2.5.

³²⁶ Povodom istih događaja pred sudom su optuženi i Milan i Sredoje Lukić. Po navodima optužnice, organizator ove grupe bio je Milan Lukić.

se odnose na mučenje. Svi ostali navodi optužnice protiv Milana Simića su naknadno povučeni. Pretresno veće suda je donelo odluku o odmeravanju kazne Milanu Simiću 17. oktobra 2002. godine. Uzimajući u obzir okolnosti kao što su elementi i karakter dela, položaj optuženog u vreme izvršenja dela, položaj žrtava, priznanje krivice, kajanje i lične okolnosti, sud je Simića osudio na pet godina po obe tačke optužnice i odredio da će se kazne izdržavati istovremeno. Sud je dalje odlučio i o jednom zanimljivom pitanju: da li se vreme koje optuženi provede na privremenoj slobodi uračunava u trajanje pritvora i uračunava u kaznu. Veće je rezonovalo da optuženi u takvoj situaciji trpi ograničenja slobode kretanja ali da se taj status ipak ne može izjednačiti s pritvorskim tretmanom. Sledstveno tome, ovo vreme ne uračunava se u izdržavanje kazne.

Miloradu Krnojelcu, bivšem upravniku Kazneno-popravnog doma u Foči, presuda o kazni izrečena je 15. marta 2002. godine. Odlukom suda osuđen je na jedinstvenu kaznu zatvora od sedam i po godina. Slučaj Krnojelac imao je zanimljivu istoriju. Prvobitna optužnica teretila ga je za zločine protiv čovečnosti, kršenje zakona i običaja rata i teške povrede Ženevskih konvencija od 1949. Ipak, tokom pripremanja suđenja tužilac je priznao da ne može uveriti sud da je okrivljeni i sam učestvovao u događajima u zatvorskom kompleksu Foča. Umesto toga, zahtevao je da se utvrdi odgovornost za učestvovanje u zajedničkom zločinačkom poduhvatu. Dakle, na početku Krnojelcu je na teret stavljana individualna odgovornost za povrede međunarodnog humanitarnog prava, kao i odgovornost kao nadređenog za lica pod njegovom komandom.

Obrana je pokušala da dokaže da Krnojelac nije imao ovlašćenja u odnosu na deo zatvora koji je bio pod upravom vojnih snaga i da su se upravo na tom prostoru nalazili zatvoreni nesrbi. Pretresno veće je ustanovilo da optuženi nije imao nikakvu neposrednu ulogu u njihovom zatvaranju niti je imao ovlašćenje da ih svojom jednostranom odlukom otpusti iz KP doma. Pa, ipak, nepobitno je utvrđeno da je on, kao upravnik Doma, morao znati i da je znao za situaciju u čitavoj ustanovi, kao i da je znao da je takvo zatvaranje i postupanje protivpravno. Naime, u periodu 1992 – 1995. kroz fočanski KP dom prošlo je mnogo civila a da pritom nijedan od njih nikada nije optužen a kamoli osuđen. Na kraju, sud je utvrdio da Krnojelac nije bio učesnik zajedničkog zločinačkog poduhvata ali da je glavne organizatore i izvršioce pomagao i podržavao.

U postupku protiv Biljane Plavšić,³²⁷ bivše predsednice Republike Srpske, očekuje se izricanje presude. Naime, Plavšićeva je delimično priznala krivicu a ostatak optužbe zatim je povučen. Biljana Plavšić puštena je da se brani sa slobode krajem 2001. godine. Na osnovu sporazuma s Tužilaštvom ona je priznala krivicu za progone na političkoj, rasnoj i verskoj osnovi, dok je za uzvrat „tužilaštvo saglasno da predloži da se prilikom postupka odmeravanja kazne bez priziva odbace preostale tačke Optužnice“.³²⁸

Nenad Banović, optužen povodom navodnih ratnih zločina u logoru Keraterm, oslobođen je 10. aprila 2002. pošto je optužnica protiv njega povučena zbog nedostatka dokaza.³²⁹ Banović je, zajedno s bratom Predragom, uhapšen i prebačen u Hag s teritorije SRJ novembra 2001. godine.³³⁰

2.5. Suđenje Slobodanu Miloševiću

Središnje mesto u radu suda u 2002. godini svakako pripada postupku koji se vodi protiv bivšeg predsednika Srbije i Savezne Republike Jugoslavije, Slobodana Miloševića. To je i razumljivo s obzirom da se mnogi aspekti sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije, uključujući i teške povrede međunarodnog humanitarnog prava, prelamaju kroz slučaj Milošević. Uostalom, i same optužnice protiv bivšeg lidera Srbije i Jugoslavije temelje se na kreiranju i upravljanju zajedničkim zločinačkim planom koji je praćen etničkim čišćenjem, ratnim zločinima, povredama Ženevskih konvencija i drugih međunarodnih pravnih pravila. Sve što je već procesuirano pred sudom u Hagu našlo se na spisku zločina za čije se planiranje i posredno sprovođenje optužuje Milošević sa saradnicima. Takve su sve tri optužnice, pre svega one vezane za teritoriju Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Samo suđenje trajalo je tokom čitave 2002. godine, uz

---

³²⁷ Vidi *Izveštaj 2001*, IV.2.5.

³²⁸ <[http://www.un.org/icty/bhs/decision/kra-pla\(IT-00-39 i 40\)/plea-1-bcs.pdf](http://www.un.org/icty/bhs/decision/kra-pla(IT-00-39%20i%2040)/plea-1-bcs.pdf)>

³²⁹ <<http://www.un.org/icty/glance/banovic/htm>>.

³³⁰ Vidi *Izveštaj 2001*, IV.2.5.

prekide izazvane povremenim pogoršavanjem Miloševićevog zdravlja. Sudsko veće odlučilo je da dokazni postupak Tužilaštva protiv Miloševića traje do aprila 2003. godine.³³¹

Sam optuženik je donekle promenio ponašanje pred sudom i u odnosu na sud. Milošević je svoje postupanje pred sudijama, tužilaštvom ali, pre svega, domaćom i međunarodnom javnošću započeo odlučnim negiranjem legalnosti i legitimnosti Tribunala.³³² Pored toga, Milošević kritikuje način osnivanja suda, pravila postupka i ponašanje učesnika u postupku, pre svega Tužilaštva. On je, tako, tvrdio da se pred sudom ne sudi njemu nego čitavom srpskom narodu, da je za zločine počinjene tokom sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije odgovorna međunarodna zajednica, da je tadašnja Srbija (na čijem je čelu bio on) samo pomagala opstanak svojih sunarodnika u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Događaje na Kosovu Milošević predstavlja kao legitimnu borbu srbijanskih vlasti protiv terorizma koji su sprovodili pobunjeni Albanci preko „OVK”.³³³

Suđenje Slobodanu Miloševiću počelo je razmatranjem tzv. kosovske optužnice. Tužilaštvo Miloševića tereti za zločine počinjene tokom sukoba u ovoj srbijanskoj pokrajini. Tužilaštvo u samoj optužnici dopušta da on nije neposredno učestvovao ni u jednom zločinu, ali da su svi oni proistekli iz zločinačkog plana čiji je on glavni inspirator i sprovodilac. Zasnivajući svoje tvrdnje na jugoslovenskim i srbijanskim unutrašnjim pravnim i političkim dokumentima, nalazima i mišljenjima domaćih i stranih stručnjaka i analitičara, ali i izjavama svedoka koje je izvelo ili namerava da izvede pred sudsko veće, Tužilaštvo je pokušalo da dokaže Miloševiću krivicu.³³⁴

Prvi svedok optužbe po kosovskoj optužnici bio je Mahmut Bakali (*Mahmut Bakalli*), bivši visoki komunistički funkcioner a danas poslanik u Skupštini Kosova. Tužilaštvo je ovim svedočenjem pokušalo da pokaže ponašanje Miloševića prema Kosovu kasnih osamdesetih godina ali i njegove planove tokom trinaestogodišnje vladavine Srbijom. Milošević je tada primenio taktiku koja će tokom čitavog daljeg procesa biti glavna odlika njegovog ponašanja. Naime, on stalno pokušava da što više vremena iskoristi za sopstvene govore i zapažanja, znatno više nego što zaista ispituje same svedoke. Ovakvo ponašanje je presedan u haškim suđenjima. Međutim, samo veće reaguje opominjanjem Miloševića samo u retkim situacijama, dozvoljavajući mu da govori i više od predviđenog vremena. S druge strane, ni Tužilaštvo ne pokušava naročito revnosno da upozorava na narušavanje procesne discipline. Analitičari ocenjuju da optužba na ovaj način pokušava da učini još ubedljivijom svoju tvrdnju da je Milošević vrlo upućen u ono što se tokom svih ratova u bivšoj Jugoslaviji događalo i da tako pokaže njegovu presudnu ulogu u pomenutim događajima.

Prvi tzv. svedok³³⁵ *insider* u ovom suđenju bio je svedok K4, čiji je identitet kasnije otkriven. Reč je, naime, o Nike Peraju, kosovskom Albancu katoličke veroispovesti, koji je tokom 1999. godine služio kao oficir u VJ.³³⁶ Peraj je Tužilaštvu dao pisanu izjavu,³³⁷ u kojoj govori o događajima u regionu grada Đakovica, na jugu Kosova. On tvrdi da su akcije Vojske Jugoslavije, srbijanske policije (MUP) i paravojnih formacija³³⁸ u kojima su počinjeni zločini prema civilima počeli i pre NATO intervencije na SRJ. Ovim on opovrgava jednu od Miloševićevih osnovnih teza, naime da masovna stradanja na Kosovu nastaju posle 24. marta 1999, kada je bombardovanje počelo, i da su ona nastala kao njegova direktna

---

³³¹ *Danas*, 11. april, str. 14.

³³² IWPR, *Tribunal Update*, No. 253, Part I; vidi V. Dimitrijević, “Justice Needs to Be Done and Be Seen to Be Done: the Milošević Trial”, *East European Constitutional Review*, 1-2/2002, p. 50–62.

³³³ Tako je u jednom trenutku najavio da želi da pred Tribunal kao svedoke pozove, između ostalih, Bila Klintonu, Medlin Olbrajt, Tonija Blera, Žaka Širaka, Gerharda Šredera.

³³⁴ IWPR, *Tribunal Update*, No. 253, Part I.

³³⁵ Ovaj termin koristi se za svedoke iz najbližeg okruženja optuženog, dakle lica koja su učestvovala u događajima obuhvaćenim optužnicom.

³³⁶ Peraj je u trenutku kada su se jugoslovenske snage bezbednosti povlačile s Kosova u junu 1999. ostao na Kosovu. Kasnije je pred sudom u Nišu, osuđen u odsustvu na 15 godina zatvora zbog dezertiranja.

³³⁷ Pravilo 92bis Pravilnika o postupku i dokazima.

³³⁸ Svedok je posebno izdvojio ulogu „Tigrova“ Željka Ražnatovića Arkana, „Belih orlova“ i snaga lojalnih Vojislavu Šešelju, vođi Srpske radikalne stranke.

posledica. Između ostalog, svedok je govorio o paljenju albanskih kuća u selu Međa i transportu posmrtnih ostataka koji su vršili kamioni jugoslovenskih snaga bezbednosti. Sam Peraj je na sudu posvedočio da je lično video dvadesetak leševa stradalih u akcijama snaga lojalnih vlastima u Beogradu tokom proleća 1999. godine.³³⁹ Takođe tvrdio je, da su iz Beograda na Kosovo slate grupe od po desetak ljudi, uglavnom s kriminalnom prošlošću, kako bi učestvovala u pomenutim akcijama.³⁴⁰

Bivši načelnik Resora državne bezbednosti (RDB) Radomir Marković pojavio se jula pred Tribunalom u svojstvu svedoka optužbe. Međutim, u svom iskazu odbacio je navode optužbe protiv Miloševića. On je negirao da je na Kosovu policija vršila etničko čišćenje, kao i da je lično u više navrata preneo lokalnim zvaničnicima naređenje vlasti da egzodus izbeglica mora biti zaustavljen. Marković je dodao da su i MUP i VJ imali striktna naređenja da štite albanske civile tokom NATO bombardovanja. Kao dokaz da su srbijanske vlasti pokretale postupke za kažnjavanje individualnih krivaca za ratne zločine, naveo je da je podneto oko 200 krivičnih prijava protiv pripadnika policije i gotovo isti broj protiv pripadnika VJ.³⁴¹ Marković je, međutim, odgovarajući na pitanje koliko je Milošević znao o događajima rekao da je Milošević svakodnevno dobijao izvestaje RDB, a da je, kada je za nešto bio posebno zainteresovan, od njega tražio dodatna usmena ili pismena objašnjenja. „Politiku u svakoj zemlji kreira predsednik ... Mi smo bili izvršni organi i izvršavali smo naređenja“.³⁴²

U dosadašnjem delu postupka govorilo se dosta o masovnim grobnicama na području Beograda i Tekije kod Kladova, u kojim se nalaze tela stradalih Albanaca. O tome su se kao svedoci pred većem izjasnili nekadašnji i sadašnji visoki zvaničnici srbijanske policije Radomir Marković, nekadašnji načelnik RDB, pukovnik MUP Dragan Karleuša, šef Radne grupe koja se ovim događajima bavi, i Časlav Golubović, penzionisani pukovnik MUP Srbije i načelnik SUP Bor u vreme kada se navodno potapanje leševa dogodilo.³⁴³ Izvođenje dokaza optužbe povodom Kosova završeno je 11. septembra 2002. godine. Krajem septembra, optužba je izvela prve svedoke u delu procesa koji se odnosi na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.

Novinari beogradskog nedeljnika *Vreme* Dejan Anastasijević i Jovan Dulović svedočili su u postupku sredinom oktobra. Oni su govorili o svojim novinarskim zapažanjima tokom boravka na ratištu kod Vukovara, planovima i ponašanju JNA i konkretnim događajima sa terena. Pojavljivanje novinara u haškoj sudnici izazvalo je mnogobrojne reakcije u domaćoj javnosti.³⁴⁴

Jedno od vrlo značajnih svodočenja o umešanosti srbijanskog političkog i oružanog vrha u događaje u Hrvatskoj i BiH bilo je ono koje je dao Slobodan Lazarević, bivši oficir Kontraobaveštajne službe JNA. On je nekoliko godina proveo na dužnostima u Vojsci Republike Srpske Krajine (VRSK) a posle 1995. godine je nastavio da radi u VJ. Lazarević je potvrdio da su svi oficiri jedinica VRSK bili oficiri VJ, „tokom i nakon rata“ dodajući da su novac, naoružanje i druga oprema stizali periodično iz Srbije, često u vidu humanitarne pomoći. Tezu da je SDB Srbije kontrolisala obaveštajne i druge bezbednosne službe on je, takođe, potvrdio ilustrujući to primerom Toše Pajića, šefa DB RSK, koji je bio u svakodnevnom kontaktu s tadašnjim načelnikom srbijanske SDB Jovicom Stanišićem.³⁴⁵

Povodom optužnice za ratne zločine u Hrvatskoj, pred Tribunalom je svedočio bivši predsednik RSK Milan Babić. Babić je većim delom svodočenja bio označen kao zaštićeni svedok (C061) da bi na samom kraju bio otkriven njegov identitet. Svedok je potvrdio navode optužnice o umešanosti zvaničnog Beograda i Slobodana Miloševića lično u rat u Hrvatskoj 1991. godine. Babić tvrdi da su uputstva stizala od srbijanske službe bezbednosti, čiji je načelnik u to vreme bio Stanišić a da je Milošević bio upućen u događaje na terenu. Babić je kazao da je optuženi koristio tajnu službu i deo rukovodstva Krajine za „svoje

---

³³⁹ IWPR *Tribunal Update*, No. 265.

³⁴⁰ *Id.*

³⁴¹ Vidi <<http://www.mediamonitors.net>>

³⁴² *Beta*, 24. jul.

³⁴³ *Večernje novosti*, 4. septembar, str. 8.

³⁴⁴ Vidi *Danas*, 21. oktobar, str. 8

³⁴⁵ *Freesia*, 29. 10.

sopstvene ciljeve³⁴⁶. Po rečima svedoka, postojale su dve linije komandovanja: jedna koja je vodila od Predsedništva SFRJ do jedinica JNA i Teritorijalne odbrane, i druga, kojom je srbijanska tajna policija upravljala svojim ljudima koji su se nalazili u organima RSK.³⁴⁷ Odgovarajući na pitanje sudija on je potvrdio da je Milošević bio „vrhovni komandant“.³⁴⁸

2.6. Zaštićeni svedoci

Rasprava o institutu zaštićenog svedočenja i tako mogućeg narušavanja prava na pravično suđenje pratila je čitav tok Miloševićevog suđenja. Međutim, davanje izjava na ovaj način postojalo je i pre ovog suđenja. Osnovni prigovor koji se ovim povodom navodi svodi se na to da ne postoji javnost i da su moguće zloupotrebe. Kako su se, slične optužbe čule i ranije, sam Tribunal je u nekoliko navrata raspravljao o ovome i dao odgovarajuće tumačenje. Pravilo 69 Pravilnika o postupku i dokazivanju glasi:

Zaštita žrtava i svjedoka

A U izuzetnim okolnostima, tužilac može od sudije ili pretresnog veća zatražiti da nalože da se ne obelodanjuje identitet žrtve ili svedoka koji može biti u opasnosti ili izložen riziku sve dok se ta osoba ne stavi pod zaštitu Međunarodnog tribunala.

B Prilikom određivanja zaštitnih mera za žrtve i svedoke, sudija ili pretresno veće mogu se posavetovati sa Službom za žrtve i svedoke.

C Uzevši u obzir odredbe pravila 75, identitet žrtve ili svedoka mora se obelodaniti dovoljno rano pre početka suđenja da bi se ostavilo dovoljno vremena za pripremu odbrane.

Čini se da nema mesta primedbama da se na ovaj način narušava pravo na pravično suđenje optuženih pred Tribunalom. Zaštićeni svedok ostaje nepoznat samo javnosti, ali ne i optuženom i odbrani. Pored toga, Tužilaštvo mora blagovremeno upoznati s tim odbranu. Tribunal ozbiljno razmatra svaki ovakav zahtev Tužilaštva, i u nekoliko slučajeva je odbio takve zahteve.

Pozivajući se na Pravilo 79 Pravilnika o postupku i dokazima Sud je odredio trojicu „prijatelja Suda“ u slučaju Milošević. *Amici curiae* postali su Branislav Tapušević, Mihail Vladimirof (*Michail Wladimiroff*) i Stiven Ki (*Stephen Key*). Oni u postupku treba da doprinesu pravilnom odlučivanju svojim stavovima i iskustvom.

Predsednik Sudskog veća Ričard Mej (*Richard May*) dao je 10. oktobra 2002. usmeni nalog kojim „nalaže sekretaru da povuče odluku o imenovanju Mihaila Vladimirofa kao *amicus curiae*.“ Ova odluka je doneta nakon pritužbe optuženog na intervju Vladimirofa koji su se pojavili u dva lista. Mej je zaključio, između ostalog, da izjave koje je Vladimirof dao dovode u pitanje primerenost njegovog daljeg angažovanja kao „prijatelja suda“ zato što je davao ocene i onim dokazima koji još uvek nisu izvedeni. Sud je procenio da se ovakve izjave mogu s razlogom tumačiti kao pristrasnost *amicus curie*.³⁴⁹

2.7. Saradnja SRJ s Tribunalom

Skupština SRJ usvojila je početkom aprila Zakon o saradnji SRJ s Haškim tribunalom. Posle gotovo dve godine odlaganja, rasprava o potrebi usvajanja ovog zakona i beskrajnih političkih sukoba, usvojen je zakon koji je stupio na snagu 12. aprila 2002. godine (*Sl. list SRJ*, br. 18/02).³⁵⁰ Po rečima samog zakonodavca smisao zakona je da uredi saradnju s Haškim tribunalom „na osnovu kojeg će nadležni organi republika članica odlučivati o ustupanju krivičnog postupka i predaji optuženih ovom tribunalu“ (čl. 1, st. 1). SRJ će poštovati i izvršavati sudske odluke tribunala i ukazivati mu pravnu pomoć (čl. 1, st. 2).

³⁴⁶ IWPR, *Tribunal Update* No. 291.

³⁴⁷ IWPR, *Tribunal Update* No. 290.

³⁴⁸ *Id.*

³⁴⁹ Saopštenje za javnost, Hag, 11. oktobar 2002, JL/P.I.S/702-t.

³⁵⁰ Vidi „Nove sankcije SRJ?“, *Politika*, 1. april, str. 7; „Ševeningen specijalis“, *Vreme*, 11. april, str. 18–19; „Programirani cajtnot“, *Danas*, 3. april, str. 7.

Zakonom je predviđeno i uspostavljanje Nacionalnog saveta za saradnju s Haškim tribunalom. Posao Nacionalnog saveta je da se bavi određenim vidovima saradnje, a naročito „u pogledu statusa okrivljenih, pružanja pomoći njihovim porodicama, položaja svedoka, pristupa arhivskoj građi i drugim pitanjima od značaja za ostvarivanje saradnje“ (čl. 7).

Posebno je važan član 18 Zakona koji govori o predaji okrivljenih. Naime, kaže se, između ostalog, da se ovaj član odnosi na „sva lica optužena pred Haškim tribunalom koja se zateknu na teritoriji Savezne Republike Jugoslavije, bez obzira na njihova prava i privilegije koje proističu iz njihove državne, političke, javne ili službene dužnosti. U postupku za predaju okrivljeni mora imati branioca (čl. 20, st. 1). Okrivljenom čija se predaja traži istražni sudija odrediće pritvor, odnosno preduzeće druge mere za obezbeđenje njegovog prisustva (čl. 21, st. 1).

Najviše sporenja izazvao je član 39 ovog zakona po kome se zakon odnosi samo na jugoslovenske državljane protiv kojih je optužnica podignuta i potvrđena do dana stupanja na snagu samog zakona. U svim ostalim slučajevima sudiće jugoslovenski sudovi (čl. 39).³⁵¹

Jugoslovenski ministar pravde Savo Marković izjavio je već u julu da jedino što može da bude teškoća kad je reč o stavu međunarodne zajednice o jugoslovenskom Zakonu o saradnji s Haškim tribunalom član 39. Svet Evrope je među zahtevima upućenim zvaničnom Beogradu – koje bi trebalo da ispuni po prijemu u tu instituciju – naveo i „reviziju Zakona o saradnji sa Haškim tribunalom u skladu sa Statutom Međunarodnog krivičnog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji i odgovarajućom rezolucijom Saveta bezbednosti UN“.³⁵²

Predsednik Nacionalnog saveta za saradnju s Haškim tribunalom Goran Svilanović potvrdio je u nekoliko navrata da je potrebna potpuna saradnja s Tribunalom. Ipak, navodeći dosadašnje rezultate primene novog zakona on je potvrdio da su 32 osobe oslobođene obaveze čuvanja službene, državne ili vojne tajne, a da se od ukupno 27 optuženih u pritvoru Haškog tribunala nalazi 14 osoba. Njih šestoricu uhapsili su jugoslovenski organi i predali organima Tribunala, dok je osam osoba odlučilo da se dobrovoljno preda odazivajući se pozivu Savezne vlade, koja im je obećala da će stati iza njih i dati garancije sudu u Hagu kako bi im bilo omogućeno da se brane sa slobode.

Od zvaničnika Tribunala tokom čitave 2002. godine, međutim, dolazila su jasna upozorenja da ostvareni stepen saradnje nije dovoljan i da će države koje ne saraduju, a pre svega SRJ i Hrvatska, biti izložene još jačem pritisku ako ne počnu da u potpunosti ispunjavaju svoje međunarodne obaveze.³⁵³ Redovni godišnji izveštaj predstavnika Haškog tribunala Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija i Savetu bezbednosti protekao je u znaku ozbiljnih primedaba na račun vlade SRJ, a u priličnoj meri i hrvatske vlade. I pored te generalne kritike ovih zemalja predsednik Tribunala Klod Žorda (Claude Jorda), je pozitivno ocenio dosadašnji učinak Tribunala – uz prognozu da bi svi istražni postupci mogli da se završe u predviđenom roku, do 2004. godine.³⁵⁴

Najviše prigovora na račun saradnje vlasti SRJ s Tribunalom dolazi povodom pasivnosti u pronalaženju i izručenju optuženih, pre svega bivšeg komandanta VRS generala Ratka Mladića. Iako je Karla del Ponte više puta tvrdila da se on nalazi u SRJ, domaći organi sve vreme odgovarali da se Mladić već dugo ne nalazi na svim dostavljenim adresama na teritoriji Srbije i Crne Gore. Vremenom obe strane gube strpljenje pa se tako razmenjuju uzajamne optužbe.³⁵⁵

---

³⁵¹ Na unošenju ove odredbe u tekst zakona posebno je insistirala crnogorska SNP, *Danas*, 9. april, str. 1.

³⁵² *Tanjug*, 5. jul.

³⁵³ „Smatram da kompletna saradnja mora da se promeni. Najsporniji je član 39 Zakona o saradnji sa Haškim tribunalom, ali i pristup svedocima, arhivama i to posebno vojnim. Zamolila sam ministra Svilanovića da upotrebi svoj autoritet i angažuje se na intenziviranju saradnje“, rekla je Karla del Ponte, *Danas*, 26–27. oktobar, str. 1–3.

³⁵⁴ *Danas*, 30. oktobar, str. 3.

³⁵⁵ Pomoćnik saveznog ministra pravde Nebojša Šarkić ocenio je da je Karla del Ponte „sve agresivnija u zahtevima, jer je sve lošija u optužnicama“. On je rekao da je saradnja dobra a da su neka hapšenja „neizvodljiva“, *Beta*, 19. decembar.

Savet bezbednosti UN je decembra još jednom upozorio Jugoslaviju i Ruandu na obaveze saradnje s međunarodnim krivičnim tribunalima. U predsedničkom saopštenju pomenuta je obaveza svih država da u potpunosti saraduju sa tim sudovima, uključujući i dužnost da ispunjavaju zahteve koji se odnose na hapšenje ili privođenje optuženih i njihovu predaju, kao i da stave na raspolaganje svedoke i pomognu u sprovođenju istraga.³⁵⁶

Savet je, takođe, naglasio važnost konstruktivnog dijaloga vlada i tribunala u rešavanju svih otvorenih pitanja, ali je posebno istakao da takav dijalog, ili nedostatak dijaloga, države ne smeju koristiti kao izgovor za neispunjavanje obaveza predviđenih rezolucijama Saveta bezbednosti UN i statutima dva tribunala.

2.8. Reakcije građana SRJ³⁵⁷

U odnosu na istraživanje iz decembra 2001. godine zabeležene su zanemarljive promene u broju onih koji misle da svim optuženima treba suditi u SRJ a ne pred Tribunalom u Hagu (marta 2002. tako je mislilo 54% ispitanika, dok je decembra 2001. njih 46% zastupalo takav stav). Za 3% se smanjio broj građana koji misle da optuženima treba da sudi Haški tribunal, dok je 7% bilo za to da im se sudi u onoj bivšoj republici SFRJ u kojoj su počinili zločine, što je na nivou rezultata iz decembra 2001.

U odnosu na rad Haškog tribunala došlo je do pomeranja u stavovima građana. U istraživanju od septembra 2002. povećao se broj ispitanika koji misle da se kroz Tribunal samo sprovodi američka spoljna politika (55%), dok se broj onih koji su imali pozitivan stav smanjio za 5% (sa 30% na 25%) (one su cena koja se mora platiti i dobrodošle su da ne bismo morali ponovo jedni drugima da sudimo i da stvaramo zlu krv u narodu). U istraživanju iz decembra 2001. godine zabeleženo je smanjenje broja građana u 2000. prema onima koji su na sva pitanja o Haškom tribunalu birali odgovor „ne znam” što je sugerisalo zaključak da građani o Haškom tribunalu imaju stav. Istraživanja iz 2002. godine potvrđuju ranije zabeležene nalaze.

Tokom 2002. godine pred Tribunalom su se našli i drugi visoki funkcioneri bivše vlasti, a otpočelo je suđenje Slobodanu Miloševiću. Početak suđenja Miloševiću proizveo je promene u stavovima građana o Tribunalu, njegovom Tužilaštvu, ali i po pitanju da li treba izručiti sve optužene Haškom tribunalu. Neposredno po početku suđenja, najveća promena je zabeležena u odgovoru građana na pitanje da li se slažu s izručenjem Miloševića. U decembru 2001. godine odluka Vlade Srbije da izruči Miloševića dobijala je podršku od 43% ispitanika, dok se tome protivilo 44% anketiranih. U istraživanju obavljenom marta 2002. godine broj onih koji su odobravali izručenje Miloševića smanjio se na 27%, a broj građana koji ga ne odobravaju porastao je na 62%. Namera da se Haškom tribunalu isporuče i ostali optuženi u decembru 2001. godine imala je podršku 51% ispitanika, dok je protiv toga bilo 24%, uz visoko prisustvo neopredeljenih. Već marta 2002. značajno se smanjio broj ispitanika (24%) koji su bili za to da se svi optuženi predaju Haškom tribunalu. Istovremeno se povećao broj ispitanika koji su se tome protivili

---

³⁵⁶ *Beta*, 19. decembar.

³⁵⁷ U istraživanje pravne svesti građana SRJ u 2001. godini bilo je uvršteno i nekoliko pitanja koja su se odnosila na Haški tribunal. Tokom te godine došlo je do izručenja Slobodana Miloševića, što je za posledicu imalo podelu u političkoj i stručnoj javnosti, ali i u javnom mnjenju. Istraživanje iz te godine je pokazivalo da je podeljenost građana postojala kako po pitanju stavova o Haškom tribunalu, tako i o njegovim nadležnostima. U 2001. godini povećao se broj građana koji su se o Haškom tribunalu izjasnili pozitivno ali se istovremeno povećao i broj onih koji su pokazali negativan stav. U tom istraživanju najviše građana (43%) je zastupalo stav da Haški tribunal samo sprovodi američku spoljnu politiku. Posle ovog, po učestalosti, sledio je pozitivan stav o Haškom tribunalu (30%), dok je svaki peti građanin (20%) odabrao neki od „sivih odgovora“ („ne znam“ i „nisam u mogućnosti da procenim pošto je Miloševićev režim sprečavao narod da shvati o čemu je reč“) izbegavajući da iskaže svoj stav. Međutim, i pored toga što je zabeleženo značajno prisustvo ovih tzv. sivih odgovora, njihov broj se smanjio, što je predstavljalo najveću promenu u odnosu na istraživanje iz 2000. godine. Kada su u pitanju stavovi građana o nadležnostima Haškog tribunala 2001. godine nisu zabeležene veće promene u odnosu na istraživanje iz 2000. Slični su bili odnosi odgovora iz 2000. i 2001. godine na pitanje da li je Milošević odgovoran za ratne zločine. I tu je najviše bilo onih ispitanika koji nisu imali stav po pitanju njegove lične odgovornosti.

(62%). U istraživanju obavljenom aprila 2002. godine došlo je do ponovnog smanjivanja broja građana koji se protive izručenju i povećanja onih koji to odobravaju, da bi u istraživanju koje je obavljeno u junu 2002. broj građana koji su odobravali izručenje povećao (30%), dok broj onih koji se tome protive smanjio (53%).

U istraživanjima 2002. ispitivani su i stavovi građana prema Tužilaštvu Haškog tribunala. Ispitanici su zamoljeni da na skali od 1 do 5 (pri čemu je jedinica najniža a petica najviša ocena) ocene Tužilaštvo Haškog tribunala, način suđenja, odnos sudija Haškog tribunala prema optuženima, mogućnost pravičnog suđenja, Miloševiću odbranu, ponašanje Vlade Srbije i ponašanje predsednika SRJ u odnosu na Haški tribunal. Od ukupnog broja anketiranih, 95% je dalo ocenu na svako od pitanja, što ukazuje na činjenicu da građani imaju stav o njima. Najlošije je prošlo Tužilaštvo Haškog tribunala s ukupno 57% najnižih ocena i sa svega 6% većih ocena od trojke (ocene 4 i 5). Način suđenja je 52% građana ocenilo najnižom ocenom, dok je veću ocenu od trojke dalo samo 8% ispitanika. Odnos sudija Haškog tribunala prema optuženima ocenjen je nešto bolje. 18% ispitanika mu je dalo vrlo dobru i odličnu ocenu, dok je 40% dalo najnižu. Mogućnost za pravično suđenje je 53% građana ocenilo najnižom ocenom, dok ju je vrlo dobro i odlično ocenilo ukupno 10% ispitanika. Odnos Vlade prema Haškom tribunalu 33% ispitanika ocenilo je negativno, dok je vrlo dobru i odličnu ocenu dalo njih 15%. Ponašanje predsednika SRJ negativno je ocenjeno od 23% ispitanika, dok 20% njih procenilo da je njegovo ponašanje vrlo dobro ili odlično. Miloševićeva odbrana je u ovom istraživanju najbolje ocenjena – samo 10% ispitanika smatra da ona zaslužuje najnižu ocenu, dok je od 50% smatra da je vrlo dobra ili odlična.

Ako bi se odgovori ispitanika izrazili prosečnim ocenama, rezultati bi bili sledeći: Miloševićeva odbrana dobila je 3,5; odnos predsednika SRJ prema Haškom tribunalu 2,6 dok je odnos Vlade Srbije 2,3; odnos sudija prema optuženima 2,2; način suđenja 1,8; mogućnost pravičnog suđenja ocenjena je prosečnom ocenom 1,9; dok je Tužilaštvo Haškog tribunala ocenjeno prosečnom ocenom 1,7.

2.9. Reakcije jugoslovenskih zvaničnika

Tokom prvih nekoliko meseci 2002. godine domaća javnost bavila se uglavnom raspravama o opravdanosti postojanja i zakonitosti osnivanja Haškog tribunala, potrebi donošenja zakona o saradnji i opravdanosti izručenja jugoslovenskih državljana. Tako je jugoslovenski predsednik Vojislav Koštunica početkom aprila priznao da je saradnja obaveza SRJ i negirao navode koji su se pojavili u javnosti o njegovoj navodnoj pretnji uličnim protestima u slučaju izručenja optuženih Haškom tribunalu. On je dodao da je sporost u donošenju zakona razlog što neki slučajevi nisu predati jugoslovenskom pravosuđu.³⁵⁸ Šef poslaničke grupe DOS u republičkoj vladi Čedomir Jovanović u isto vreme je tvrdio da su teškoće koje nastaju u saradnji rezultat nespremnosti nekih političkih krugova da se „preuzme politička odgovornost“.³⁵⁹ Ekspertski deo Vlade Srbije, koji se bavi ekonomskim pitanjima, upozoravao je na moguće posledice ukidanja finansijske pomoći u slučaju „selektivnog preuzimanja međunarodnih obaveza.“³⁶⁰

Jedan od optuženih u slučaju Milošević, bivši srbijanski ministar policije Vlajko Stojiljković, izvršio je samoubistvo 11. aprila 2002. Stojiljkovića je Tužilaštvo optužilo za ratne zločine na Kosovu 1999. godine.³⁶¹ Advokat Stojiljkovića Branimir Gugl optužio je one koji su doneli zakon o saradnji za smrt svog klijenta. On je rekao da je Stojiljković prva žrtva novodonetog zakona.³⁶² I 2002. nastavljena je polarizacija oko pitanja obima saradnje, ne samo na liniji vlast – opozicija, nego i unutar nekada jedinstvenog DOS. Ipak, iako je iz ove koalicije DSS u međuvremenu i zvanično istupio/isključen, čini se da su rasprave o Hagu bile manje žučne a optužbe blaže nego povodom nekih drugih pitanja. Ipak, neki

---

³⁵⁸ *Danas*, 1. april, str. 3.

³⁵⁹ *Id.*

³⁶⁰ *Id.*

³⁶¹ Vidi, *Izveštaj 1999*, IV.4.2.

³⁶² *Danas*, 13. april, str. 3.

lideri DOS pokušavali su da povežu Stojilkovićev potez s navodno teškim i ponižavajućim položajem okrivljenih koji izađu pred sud.³⁶³ Posle samoubistva pristalice SPS organizovale su ulične proteste.

Ponašanjem i stupnjem saradnje s Tribunalom bavile su se i neke međunarodne organizacije. AI u jednom od svojih saopštenja, izdatom u vreme prvih dobrovoljnih predaja (Ojdanić, Šainović i dr) podseća da pitanje predaje ne može biti stvar pregovora. SRJ kao članica Ujedinjenih nacija mora da ispuni svoje obaveze prema tribunalu neodložnim hapšenjem i izručivanjem svih optuženih.³⁶⁴

Nema ozbiljnih naznaka da nadležni organi čine nešto više na hapšenju optuženih za koje tužilaštvo tvrdi da su na jugoslovenskoj teritoriji. Domaća javnost, i neki političari iz vladajuće koalicije koriste upozorenja koja dolaze iz Haga i Njujorka i opravdane kritike povodom pojedinih istupa Tužilaštva, da u javnosti podgrevaju otpor prema saradnji s Tribunalom. Time se i dodatno slavi inače nedovoljna svest o potrebi saradnje i potrebi rasvetljavanja ratnih zločina i drugih teških kršenja humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije.

3. Snage bezbednosti i ljudska prava

3.1. Uvod

U SRJ, trenutno, paralelno egzistiraju različite snage bezbednosti na saveznom i republičkom nivou. Pod snagama bezbednosti, podrazumevaju se pripadnici Vojske Jugoslavije, službe bezbednosti SRJ, republičkih službi bezbednosti i policije. Federalni nivo SRJ raspolaže Vojskom Jugoslavije i službama državne bezbednosti, a u okviru savezne policije funkcioniše samo služba za zaštitu saveznih organa. Na republičkom nivou, postoje policija Srbije i policija Crne Gore, kao i republičke službe za državnu bezbednost.³⁶⁵

Uloga službi bezbednosti je prevashodno garantovanje sigurnosti i bezbednosti građana.

Zbog zatvorenosti ovih sistema, javnost nema uvida u njihov rad. Ove službe se finansiraju iz državnog budžeta, a sredstva finansiranja odobravaju parlamenti. Međutim, parlamenti ne ostvaruju potreban uticaj na veličinu, strukturu i utrošak budžetskih sredstava, kako za vojsku, tako i za službe bezbednosti. Pri tom se dešava da se planirana finansijska sredstva pre vremena utroše te se obično podnose zahtevi za odobrenje dodatnih sredstava.

Neophodno je da parlament i javnost imaju mogućnost uvida u rad ovih službi. Potrebno je da parlament ima mogućnost kontrole brojnosti i strukture ovih službi, obima njihovih ovlašćenja i nadležnosti, potrošnje odobrenih finansijskih sredstava, kao i poštovanja ljudskih prava u njima. Isto tako, pripadnici snaga bezbednosti trebalo bi da budu upoznati s pravima koja im po zakonu pripadaju i mehanizmima zaštite tih prava i sloboda.

3.2. Ograničenja ljudskih prava i sloboda pripadnika snaga bezbednosti

Međunarodni instrumenti dozvoljavaju ograničenja pojedinih prava i sloboda pripadnicima oružanih snaga i policije. Tako je ograničenje slobode udruživanja dozvoljeno članom 22, st. 2 PGP, članom 8, st. 2 PESK, kao i članom 11, st. 2 EKPS. Prema Ustavu SRJ „profesionalni pripadnici vojske i policije Savezne Republike Jugoslavije nemaju pravo na sindikalno organizovanje i ne mogu biti članovi političkih stranaka“ (čl. 42, st. 2 i 3 Ustava SRJ).

Zabrana članstva u političkim partijama ima svrhu obezbeđivanja političke neutralnosti i depolitizacije snaga bezbednosti. Međutim, ovom zabranom se izuzetno veliki deo društva isključuje iz političkog života zajednice. Trebalo bi razlikovati mogućnost političkog opredeljenja od političkog agitovanja.

---

³⁶³ Predsednik Nove Srbije Velimir Ilić izjavio je da je to „čin veoma hrabrog čoveka koji nije želeo da ide u Hag i doživi mrcvarenje pred tribunalom“, *Politika*, 13. april, str. 7

³⁶⁴ Vidi *Amnesty International Press Release*, dostupno na <<http://www.amnesty.org/ai.nsf/Index/EUR7000322002.htm>>

³⁶⁵ Miroslav Hadžić, *Civil-Military Features of the FR Yugoslavia*, <www.ccmr-bg.org>.

Evropski sud za ljudska prava je u odluci *Rekvenji protiv Mađarske* (ECHR, App. No. 25390/94 (1999)) stao na stanovište „da zabrana pripadnicima policije da se učlanjuju u političke stranke i učestvuju u političkim aktivnostima nije protivna članovima 10 (sloboda izražavanja) i 11 (sloboda udruživanja) EKPS“.³⁶⁶

3.3. Službe bezbednosti

3.3.1. *Savezna služba bezbednosti* – Do 2002. godine jedini dokument koji je regulisao rad službe bezbednosti bio je Zakon o osnovama sistema državne bezbednosti SFRJ od 1984. godine (*Sl. list SFRJ*, br. 15/84). Ovaj Zakon je bio prevaziđen činjenicom da SFRJ više nije postojala kao država, a i priroda društvenog sistema je bila promenjena. U tom Zakonu upotrebljavana je terminologija kao što je *društveno samoupravljanje, samoupravne ineresne zajednice* i slično. To je unosilo nejasnoće i nered u regulisanje rada službi bezbednosti. Razumljivo je da u tim uslovima nije moglo biti ni adekvatne demokratske kontrole rada službi. Deo rada ovih službi prirodno mora biti zatvoren za javnost, ali su one koristile neregulirani zakonski status da polje tajnog delovanja prošire, bez nadzora javnosti.

Potpuno nov Zakon o službama bezbednosti SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 37/02, ZSB) usvojen je jula 2002. godine. Prema njemu službe bezbednosti štite Ustavom utvrđeni poredak, bezbednost, suverenitet i teritorijalni integritet SRJ. Isto tako, ovim Zakonom propisano je da službe bezbednosti štite Ustavom i zakonom utvrđena ljudska prava i slobode (čl. 2, st. 1 ZSB).

Saveznu službu bezbednosti čine u okviru Savezne vlade Vojna služba bezbednosti (nekadašnja vojna kontraobaveštajna služba, poznatija kao KOS) i Vojno-obaveštajna služba, a u okviru Saveznog ministarstva za inostrane poslove Služba za istraživanje i dokumentaciju (SID) i Služba bezbednosti (čl. 5 ZSB).

Ovim Zakonom uređuju se poslovi, ovlašćenja, kontrola službi bezbednosti i druga pitanja značajna za rad službi. Isto tako, ovim Zakonom je po prvi put ozbiljno i temeljno postavljena osnova za demokratsku kontrolu rada službi državne bezbednosti. Tako je u okviru poglavlja VII ustanovljeno da kontrolu službe bezbednosti vrše Savezna skupština i komisija koju ona obrazuje, tj. Stalna komisija za kontrolu službi bezbednosti SRJ³⁶⁷ (čl. 47, st. 1 i 2 ZSB). Još se predviđa da u procesu kontrole, pored predsednika Republike, Savezne vlade, nadležnih sudova, učestvuje i javnost (čl. 7 ZSB). Zakonom je predviđeno da službe, redovno i po potrebi, dostavljaju izveštaje o radu Saveznoj skupštini, predsedniku Republike, Saveznoj vladi i Vrhovnom savetu odbrane (čl. 2, st. 3 ZSB). Iako su sednice Komisije zatvorene za javnost, predsednik Komisije dužan je da obaveštava javnost o radu Komisije, saglasno odlukama donetim na sednicama (čl. 48, st. 8 ZSB).

Unutrašnju kontrolu službi bezbednosti SRJ vrši generalni inspektor (čl. 57, st. 1). Izveštaje o sprovedenoj kontroli generalni inspektor, najmanje jednom godišnje, podnosi Komisiji, a za svoj rad odgovoran je Saveznoj vladi, koja ga i postavlja (čl. 57, st. 2 i 4, ZSB). U postupku postavljanja Vlada pribavlja mišljenje članova Komisije (čl. 57, st. 3, ZSB). Generalni inspektor ne može biti član političke stranke (čl. 57, ZSB).

Rukovodilac Službe odgovoran je Saveznoj vladi, odnosno nadležnom saveznom ministru (čl. 20 ZSB), tj. ministru odbrane. Rukovodioca i njegovog zamenika Vojne službe bezbednosti i Vojno-obaveštajne službe postavlja i razrešava Savezna vlada, na predlog Vrhovnog saveta odbrane (VSO). Rukovodioca SID i Službe bezbednosti Saveznog ministarstva za inostrane poslove postavlja i razrešava Savezna vlada. U procesu postavljanja i razrešenja prvog čoveka Službe bezbednosti SRJ i njegovog zamenika, Savezna vlada pribavlja mišljenje Komisije (čl. 21, st. 3 ZSB).

Pripadnici Službe bezbednosti SRJ dužni su da poslove i zadatke obavljaju u skladu s Ustavom i zakonom i ne mogu biti članovi političkih stranaka (čl. 37, st. 1 i 2 ZSB).

---

³⁶⁶ *Izveštaj 2001*, str. 143–144.

³⁶⁷ Komisija je formirana novembra 2002. godine. Komisija ima osam članova, uključujući predsednika i potpredsednika. Članovi su osam poslanika oba veća Savezne skupštine, iz svih političkih partija, srazmerno njihovoj zastupljenosti u parlamentu.

Ovim Zakonom omogućeno je građanima koji smatraju da im je radnjom pripadnika Službe povređeno neko od Ustavom garantovanih prava da se predstavkom obrate Komisiji ili podnesu žalbu Saveznom ustavnom sudu (čl. 58, st. 1 i 2 ZSB). Država je odgovorna za štetu koja se nezakonitim ili nepravilnim radom Službe nanese građaninu ili pravnom licu (čl. 58, st. 3 ZSB). Isto tako, pripadnici Savezne službe bezbednosti imaju mogućnost da se direktno, pismenim putem, obrate generalnom inspektoratu i Komisiji, bez posledica po svoj status (čl. 43 ZSB).

Komisija je, pored ostalog, nadležna da kontroliše poštovanje ljudskih prava i sloboda u radu Službe (čl. 49, t. 3 ZSB), prati i kontroliše primenu posebnih sredstava i metoda za tajno prikupljanje podataka kojima se privremeno ograničavaju Ustavom i zakonom garantovana ljudska prava i slobode (čl. 49, t. 5 ZSB), razmatra prigovore pripadnika službe (čl. 49, t. 12 ZSB), razmatra peticije i predstavke i o tome obaveštava podnosiocima (čl. 49, t. 13 ZSB). Međutim, zakonom nije određen vremenski rok u kome je Komisija dužna da odgovori podnosiocima peticija i predstavki.

Kako je ovo prvi zakon koji pripadnicima službi bezbednosti omogućava da se u slučaju kršenja prava neposredno obrate parlamentarnom organu, ostaje da se vidi kako će ovaj mehanizam funkcionisati u praksi. Prethodno je, naravno, neophodno upoznati pripadnike ove službe sa novom mogućnošću zaštite njihovih prava i sloboda.

3.3.2. *Služba bezbednosti Republike Srbije.* – Zakon o Bezbednosno-informativnoj agenciji Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 42/02; Zakon o BIA), usvojen je jula 2002. godine. Njime se obrazuje Bezbednosno-informativna agencija (BIA) tako što se dosadašnji Resor državne bezbednosti izdvaja iz Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije. Za razliku od saveznog Zakona o službama državne bezbednosti, ovim zakonom kontrola republičke službe bezbednosti nije jasno uređena. Iako je kontroli rada BIA posvećen jedan deo Zakona (deo IV), kontrola se svodi na obavezu direktora agencije, koga imenuje Vlada Srbije, da dva puta godišnje Narodnoj skupštini Srbije i republičkoj Vladi podnese izveštaj o radu BIA (čl. 17 Zakona o BIA).

U vezi s pravima pripadnika BIA, samo je propisano da za njih, u pogledu prava, dužnosti i odgovornosti, važe isti propisi kao i za radnike ministarstva unutrašnjih poslova – oni ne mogu biti članovi političkih stranaka i nemaju pravo na sindikalno organizovanje i štrajk (čl. 20 Zakona o BIA). Zaštita prava građana ili pravnih lica u slučaju kada im je povređeno neko od garantovanih prava od strane pripadnika BIA nije regulisano ovim zakonom. Isto tako, mehanizmi zaštite prava pripadnika BIA nisu uređeni ovim zakonom. Izuzetak je član 25, st. 1 Zakona o BIA kojim se aktivnim i bivšim pripadnicima BIA obezbeđuje besplatna pravna pomoć kada se protiv njih vodi krivični ili drugi postupak zbog primene odgovarajućih mera ili sredstava prinude, sem u slučaju kada je BIA inicijator ili pokretač postupka. Ovo rešenje je neprimereno, jer ne postoji opravdani osnov da se pripadnicima BIA obezbedi besplatna pravna pomoć i kada nisu ispunili opšte uslove koje predviđa siromaško pravo.

Uredbom o disciplinskoj odgovornosti pripadnika Bezbednosno – informativne agencije (*Sl. glasnik RS*, br. 68/02) regulisan je postupak za utvrđivanje disciplinske odgovornosti i izricanje mera zbog povrede radnih obaveza i dužnosti.

Zakon o BIA je, prema mišljenju stručne javnosti,³⁶⁸ sastavljen i usvojen na brzinu. Zanimljivo je da dotadašnja saradnja i konsultacije sa stručnjacima iz nevladinog sektora, prema kojima, ovakav zakon „jasno favorizuje javni nasuprot privatnom interesu“.³⁶⁹

Nevladina organizacija *Liga eksperata-LEX* pripremila je Nacrt zakona o obaveštajno-bezbednosnoj službi kojim su predviđeni parlamentarna komisija za kontrolu rada službe, i mesto generalnog inspektora, koga bi postavljala vlada. Prema ovom Nacrtu, tajna policija ne bi imala policijska ovlašćenja, tj. ne bi mogla da privodi i hapsi. Autori ovog Nacrta smatrali su da tajna policija ne treba da uživa policijska ovlašćenja, niti primenjuje fizičku prinudu.³⁷⁰

---

³⁶⁸ Bogoljub Milosavljević, *Novo zakonsko uređenje Službe državne bezbednosti Republike Srbije*, <www.ccmr-bg.org/analize> (posećen 22. oktobra 2002).

³⁶⁹ *Ibid.*

³⁷⁰ U slučajevima kada je potrebno primeniti policijska ovlašćenja, pripadnici ove službe obraćali bi se službi javne bezbednosti.

3.3.3. *Služba bezbednosti Republike Crne Gore* – Rad i ustrojstvo službe državne bezbednosti Republike Crne Gore su, još uvek, regulisani Zakonom o unutrašnjim poslovima Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 29/94; ZUPCG).

Ubrzo nakon usvajanja srbijanskog Zakona o BIA, u crnogorskoj stručnoj javnosti pokrenuta je rasprava o neophodnosti donošenja posebnog zakona o crnogorskoj službi bezbednosti. Taj postupak je pokrenut, predlog zakona podnet crnogorskom parlamentu, ali je ubrzo prekinut. Ipak, očekuje se da će se rad na izradi i usvajanju ovog predloga zakona nastaviti i okončati tokom 2003. godine. Kako su pripadnici ove službe još uvek u sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova Crne Gore, njihov status regulisan je propisima koji se odnose na ovo Ministarstvo.

3.4. Policija

Zaštita javnog reda i mira³⁷¹ jedan je od poslova koje obavljaju pripadnici policije. Savremena policija treba da pruža pomoć građanima i štiti njihova prava i slobode. Neophodno je da i pripadnici policije uživaju garantovana prava i slobode i da postoje efikasni mehanizmi zaštite putem kojih zaposleni u policiji mogu da zaštite svoja prava koja im, u okviru službe, mogu biti ugrožena.

Pripadnicima policije na saveznom nivou uskraćeni su pravo članstva u političkim partijama, sloboda sindikalnog organizovanja i pravo na štrajk. Zabranom političkog angažovanja nastoji se da se pripadnici policije u sprovođenju zakona ne vode stranačkim interesima. Nepristrasnost i neutralnost u obavljanju poslova policije propisana je Kodeksom UN za ponašanje lica odgovornih za primenu zakona.³⁷²

Dok je pripadnicima savezne i crnogorske policije Ustavom SRJ uskraćeno pravo na članstvo u političkim partijama, ni Ustavom Srbije, niti Zakonom o unutrašnjim poslovima Srbije pripadnicima MUP Srbije nije propisana zabrana učlanjivanja u političke partije. U članu 6, st. 1 Zakona o državnoj upravi Republike Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 20/92, 6/93, 48/93, 53/93, 67/93, 48/94, 49/99), ističe se da se zaposleni u državnim organima pri obavljanju svojih poslova „ne mogu rukovoditi svojim političkim ubeđenjima niti ih mogu izražavati i zastupati“.

Isto tako, ni zabrana sindikalnog organizovanja nije regulisana ustavima Srbije i Crne Gore, kao ni drugim republičkim zakonima. Ustav Crne Gore propisuje da „profesionalni pripadnici policije ne mogu biti članovi političkih stranaka“ (čl. 41, st. 2 Ustava Crne Gore). Za razliku od saveznog i crnogorskog ustava, Ustav Srbije ne sadrži odredbu, kojom je pripadnicima MUP Srbije ograničeno pravo na štrajk.

Zakonom o unutrašnjim poslovima Republike Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 44/91, 79/91, 54/96, 27/00, 30/00 (SUS), 8/01 (SUS); ZUPS) i Uredbom o disciplinskoj odgovornosti MUP Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 71/92) utvrđeni su načini zaštite ljudskih prava i sloboda policije Srbije, a za pripadnike policije Crne Gore Zakonom o unutrašnjim poslovima Republike Crne Gore.

U MUP Srbije postupke lakše povrede discipline sprovodi neposredni rukovodilac, a odluku donosi nadležni starešina. Za žalbe na odluku nadležan je Disciplinski sud. Ovaj sud odlučuje i o težim povredama u prvom stepenu, dok je za odlučivanje u drugom stepenu nadležan Viši disciplinski sud. Pretres pred disciplinskim sudovima je javan, sem „ako se na njemu iznose podaci i dokumenti koji predstavljaju službenu, državnu ili vojnu tajnu, ili ako to zahtevaju razlozi morala“ (čl. 54, st. 2 i 3 ZUPS).

U vezi sa pripadnicima MUP Crne Gore, rukovodilac organizacione jedinice izriče mere disciplinske odgovornosti za lakše povrede radnih obaveza (čl. 56 ZUPCG), dok je za izricanje mera disciplinske odgovornosti za teže povrede radnih odnosa nadležan ministar (čl. 57 ZUPCG). Protiv izrečenih mera prigovor se može, u roku od osam dana, uputiti ministru. Postupak u vezi sa povredom

---

³⁷¹ Javni red i mir je „usklađeno stanje međusobnih odnosa građana nastalo njihovim ponašanjem na javnom mestu i delovanjem organa i organizacija u javnom životu radi obezbeđivanja jednakih uslova za ostvarivanje prava građana na ličnu i imovinsku sigurnost, mir i spokojstvo, privatni život, slobodu kretanja, očuvanje javnog morala i ljudskog dostojanstva i prava maloletnika na zaštitu“ (čl. 2 Zakona o javnom redu i miru, *Sl. glasnik RS*, br. 48/94; čl. 2 Zakona o javnom redu i miru, *Sl. list RCG*, br. 41/94).

³⁷² Kodeks nije međunarodni dokument, te ne podleže ratifikaciji. Usvojen je rezolucijom 34/169 Generalne skupštine UN od 17. decembra 1979. godine.

radnih odnosa vodi i odluku predlaže Disciplinska komisija koju imenuje ministar (čl. 59 ZUPCG). Svaki službenik ima pravo na inicijativu za pokretanje disciplinskog postupka (čl. 58, st. 2 ZUPCG). Mogućnost pokretanje inicijativa od strane građana nije omogućena ovim zakonom.

3.5. Vojska Jugoslavije

Strukturu, organizaciju, namenu Vojske Jugoslavije definiše Zakon o Vojsci Jugoslavije, (*Sl. list SRJ*, br. 43/94, 28/96, 44/99, 74/99, 3/02, 37/02; Zakon o VJ). Vojskom Jugoslavije u ratu i miru komanduje predsednik SRJ u skladu s odlukama Vrhovnog saveta odbrane (čl. 135, st. 1 Ustava SRJ; čl. 4 Zakona o VJ). Vojsku Jugoslavije čini stalni sastav: profesionalni vojnici i vojnici na služenju vojnog roka i rezervni sastav: rezervni oficiri, rezervni podoficiri, vojnici u rezervi i žene – vojni obveznici (čl. 7 Zakona o VJ). Generalštab je najviši stručni organ VJ (čl. 5 Zakona o VJ).

Vrhovni savet odbrane (VSO) čine predsednici republika članica i predsednik SRJ, koji je ujedno i predsednik VSO (čl. 135, st. 2 i 3 Ustava SRJ). Predsednik SRJ izvršava odluke VSO. Procedura donošenja odluka VSO i odgovornost ovog tela nisu precizno zakonski regulisani. Prema članu 41, st. 3 Zakona o odbrani (*Sl. list SRJ*, br. 67/93) VSO će informisati Saveznu vladu ili Saveznu skupštinu o svom radu „prema potrebi“. Ko odlučuje o ovoj potrebi, takođe zakonski nije regulisano. Na osnovu iznetog može se pretpostaviti da i ovome odlučuju članovi Saveta. Ovakav propust može otvoriti put voluntarizmu.

Zakonom o VJ propisano je da predsednik postavlja i razrešava generale i ostale oficire višeg ranga, dok oficire nižeg ranga postavlja i razrešava načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije (GŠ VJ). Međutim, procedura imenovanja i razrešenja dužnosti načelnika GŠ VJ nije zakonski regulisana. U praksi, prvog čoveka vojske postavlja predsednik SRJ. Tako je izbor za ovu odgovornu funkciju prepušten slobodnoj volji predsednika SRJ.

Predsednik SRJ Vojislav Koštunica 24. juna 2002. godine Ukazom³⁷³ je smenio dotadašnjeg načelnika GŠ VJ general-pukovnika Nebojšu Pavkovića.³⁷⁴ Nebojša Pavković je odbio da potpiše prijem Ukaza,³⁷⁵ te je uputio inicijativu Saveznom ustavnom sudu za pokretanje postupka ocene ustavnosti i zakonitosti Ukaza predsednika SRJ o prestanku profesionalne vojne službe. Savezni ustavni sud je odbacio ovu inicijativu i ocenio da Ukaz ima karakter pojedinačnog pravnog akta, a da Savezni ustavni sud nije nadležan da ocenjuje ustavnost i zakonitost pojedinačnih pravnih akata. Savezni ustavni sud stao je na stanovište da podnosiocu inicijative stoji na raspolaganju drugi pravni lek.

Predsednik Koštunica se u donošenju akta pozvao na svoja ustavna i zakonska ovlašćenja. Prema čl. 151 Zakona VJ predsednik Republike je ovlašćen da odlučuje o „prijemu u profesionalnu vojnu službu i prestanku službe generala“. Isto tako, u članu 107 Zakona o VJ navodi se da profesionalnom oficiru može prestati profesionalna vojna služba po odluci predsednika Republike, ako to zahtevaju naročite potrebe službe i interesi Vojske. Predsednik Koštunica je u obraćanju javnosti naveo da se na ovaj korak odlučio i „zbog civilne kontrole, demokratije i zbog očuvanja vojske kao institucije“.³⁷⁶

---

³⁷³ Ukaz o prestanku profesionalne vojne službe dosadašnjem načelniku Generalštaba Vojske Jugoslavije general-pukovniku Nebojši Pavkoviću. Istim Ukazom za zastupnika načelnika Generalštaba VJ postavljen general-potpukovnik Branko Krga.

³⁷⁴ Neposredno pre odluke predsednika Koštunice, održana je šesta sednica VSO na kojoj ostali članovi Saveta nisu podržali Pavkovićevu smenu, dok je na petoj sednici VSO, održanoj krajem marta 2002, Koštunica odbio predlog da general Pavković bude smenjen. Na šestoj sednici VSO, prema rečima ministra Radojevića, predsednici Srbije i Crne Gore se „nisu izjasnili o smeni generala Pavkovića“ (*Danas*, 28. jun 2002, <<http://www.danas.co.yu>>)

³⁷⁵ Pavković je nakon što je saznao za Ukaz sazvao vanrednu konferenciju za štampu u GŠ VJ (24. jun 2002) i Koštuničinu odluku opisao kao „klasičnu zloupotrebu zakona“, *Politika*, 25. jun 2002, <<http://www.politika.co.yu>>

³⁷⁶ *Politika*, 25. jun 2002, <<http://www.politika.co.yu>>.

3.5.1. *Prava i slobode*.³⁷⁷ – Osnovna ograničenja prava i sloboda pripadnicima VJ propisana su Ustavom SRJ, a konkretizovana su Zakonom o VJ. Međutim, mnogi propisi koji regulišu ovu oblast sastavni su deo internih dokumenata VJ, ne objavljuju se u službenim glasnicima, te i nisu dostupna javnosti na uvid.

Pripadnicima VJ ograničena je sloboda kretanja. Ovaj vid ograničenja u skladu je s međunarodnim standardima (čl. 12, st. 3 PGP). Prema Ustavu SRJ, sloboda kretanja „može se ograničiti saveznim zakonom, ako je to neophodno ... za odbranu Savezne Republike Jugoslavije“ (čl. 30, st. 2 Ustava SRJ). U članu 33, st. 1 Zakona o VJ preciznije se formuliše ograničenje slobode kretanja: „profesionalni vojnik može putovati u inostranstvo, s tim što je dužan da to putovanje prijavi pretpostavljenom starešini“. Ovaj stav odnosi se na mirnodopske uslove. Za vreme ratnog stanja, neposredne ratne opasnosti i vanrednog stanja potrebno je dobiti odobrenje od načelnika Generalštaba ili starešine koga je on ovlastio (čl. 33, st. 3 Zakona o VJ). Odobrenje kao uslov za putovanje u inostranstvo potrebno je i civilnim licima u VJ (čl. 149 Zakona o VJ), vojnicima na služenju vojnog roka (čl. 33, st. 2 Zakona o VJ) i vojnim obveznicima za vreme regrutne obaveze (čl. 321, st. 1 Zakona o VJ). Vojnom obvezniku i licu u rezervnom sastavu neće se izdati odobrenje za putovanje u inostranstvo ukoliko mu je dostavljen poziv za vojnu vežbu, u slučaju izbegavanja primanja takvog poziva, pokrenutog krivičnog postupka zbog krivičnog dela neodazivanja pozivu i izbegavanja vojne službe ili zbog krivičnog dela izbegavanja vojne službe onesposobljavanjem ili obmanom (čl. 321, tač. 6 Zakona o VJ).

Zakonom o VJ propisano je da „profesionalni vojnici, studenti vojnih akademija i učenici srednjih škola ne mogu biti članovi političkih stranaka, nemaju pravo na sindikalno organizovanje i nemaju pravo na štrajk“ (čl. 36, st. 1 Zakona o VJ). Pripadnicima rezervnog sastava dok se nalaze na službi u VJ i vojnicima za vreme služenja vojnog roka nije dozvoljena aktivnost u političkim strankama (čl. 36, st. 3 Zakona o VJ). Iako se u ovom slučaju radi o civilnim licima, građanima u uniformi, a ne o stalnom profesionalnom sastavu VJ, ovde se ne može govoriti o ugrožavanju suštine prava, jer je ograničenje vezano za određeni vremenski period.³⁷⁸

3.5.2. *Pravo na prigovor savesti*. – Ostvarivanje prava na prigovor savesti i mogućnost služenja vojnog roka u civilnim ustanovama u SRJ nailazi na velike prepreke. Ovo pravo nije direktno pomenuto u međunarodnim dokumentima, ali proizilazi iz slobode misli, savesti i veroispovesti. Pravo na prigovor savesti sadržano je i priznato u preporukama i rezolucijama Parlamentarne skupštine i Komiteta ministara Saveta Evrope.³⁷⁹ Ustavom SRJ u delu koji se odnosi na VJ (ne u delu koji se bavi ljudskim pravima i slobodama), u članu 137 garantovano je pravo služenja vojnog roka bez oružja i u civilnoj službi. O ovome vidi više u delu I.4.8.

3.5.3. *Mehanizmi zaštite pripadnika VJ*. – Jedina formulacija koja govori o kršenju prava u Zakonu u VJ sadržana je u članu 190, st. 9 i glasi: „Povredom vojne discipline smatra se postupanje vojnog lica ... kojim se vređa dostojanstvo potčinjenih ili mlađih i krše prava koja im po zakonu pripadaju“. U slučaju spora, nadležan je disciplinski vojni sud.

Krivični zakon SRJ vredanje dostojanstva ličnosti građana u VJ tretira kao krivično delo zlostavljanja potčinjenog ili mlađeg. Član 208 Krivičnog zakona SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 61/01) glasi:

Vojni starešina koji u službi ili u vezi sa službom zlostavlja potčinjenog ili mlađeg ili sa njima postupa na način kojim se vređa ljudsko dostojanstvo, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine.

Ako je delo iz stava 1 ovog člana izvršeno prema više lica, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do pet godina.

---

³⁷⁷ Vidi V. Dimitrijević – J. Radojković, *Ljudska prava i pripadnici oružanih snaga*, Beogradski centar za ljudska prava, 2002.

³⁷⁸ *Izveštaj 1998*, str. 144.

³⁷⁹ Instrumenti Saveta Evrope koji se odnose na pravo na prigovor savesti su: rezolucija 337 (1967); Preporuka broj 478 (1967) o pravu na prigovor savesti; Preporuka broj 816 (1977) i Preporuka broj 1518 (2001) o pravu prigovora savesti vojnoj službi državama članicama, Preporuka broj R (87)8, Komiteta ministara Saveta Evrope državama članicama o pravu prigovora savesti obaveznoj vojnoj službi.

Na osnovu ovog člana, Vojni sud u Podgorici tokom 2001. godine pokrenuo je istragu protiv komandanta Ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane VJ generala Spasoja Smiljanića protiv koga su šestorica pilota sa podgoričkog vojnog aerodroma Golubovci podneli tužbu u kojoj navode da ih je Smiljanić omalovažavao i osramotio optužujući ih pred kolegama da su izdajnici.³⁸⁰ Do zaključenja rada na ovom izveštaju nije bilo podataka o ovom postupku.

3.6. Vojni sudovi

U članu 138 Ustava SRJ predviđeno je osnivanje vojnih sudova i vojnih tižilaca. Istim članom Ustava propisano je da su „vojni sudovi nezavisni i sude na osnovu saveznih zakona“. Zakon o vojnim sudovima (*Sl. list SRJ*, br. 11/95, 1/96 (SUS), 74/99, 3/02, 37/02) takođe predviđa da su vojni sudovi u vršenju „sudske funkcije nezavisni i samostalni“ (čl. 2 Zakona o vojnim sudovima).

Za razliku od sudija redovnih sudova koji se biraju, sudije vojnog suda postavlja i razrešava dužnosti predsednik SRJ, na predlog saveznog ministra odbrane. Mogućnošću da izvršna vlast ima (isključivi) uticaj na postavljanje i razrešenje sudija dovodi se u pitanje nezavisnost i samostalnost sudske vlasti.

Nezavisnost vojnih sudija dovodi se u pitanje imajući u vidu da njihov položaj zavisi i od službene ocene pretpostavljenih. Službena ocena je izuzetno važna u napredovanju profesionalnih vojnika, samim tim i vojnih sudija. Ako profesionalni vojnik dva puta uzastopno dobije nepovoljnu ocenu, gubi službu u VJ (čl. 107 Zakona o VJ). Ako sudija vojnog suda dva puta uzastopno dobije nepovoljnu ocenu, razrešava se i sudijske dužnosti. Sudije ocenjuje predsednik suda, a predsednika suda vojne starešine izvan vojnog pravosuđa.³⁸¹

Često se postavlja pitanje opravdanosti postojanja vojnih sudova u mirnodopskim uslovima. Posebno u malim zemljama sa relativno malim brojem pripadnika oružanih snaga imajući u vidu tendenciju smanjivanje broja pripadnika ovih snaga. Važniji razlog za (ne)opravdanost postojanja vojnih sudova je velika širina nadležnosti vojnih sudova u SRJ.

Vojni sudovi nadležni su za vojna lica, ali i za civilna lica za ona krivična dela koja su predviđena Krivičnim zakonom SRJ. To su: sprečavanje borbe protiv neprijatelja (čl. 118), služba u neprijateljskoj vojsci (čl. 119), pomaganje neprijatelju (čl. 120), podrivanje vojne i odbrambene moći (čl. 121), oružana pobuna (čl. 124), terorizam (čl. 125), diverzija (čl. 126), sabotaza (čl. 127), špijunaža (čl. 128), odavanje državne tajne (čl. 129), povreda teritorijalnog suvereniteta (čl. 135), udruživanje radi neprijateljske delatnosti (čl. 136), krivična dela protiv VJ (član 201–236) kao i krivična dela protiv imovine i službenog položaja, ako je predmet krivičnog dela sredstvo koje služi potrebama odbrane zemlje (čl. 10, st. 2 Zakona o vojnim sudovima). Ovi sudovi nadležni su i za ratne zarobljenike (čl. 15 Zakona o vojnim sudovima). Važno je istaći da vojni sudovi izuzimaju vojna lica iz nadležnosti civilnih sudova. Ako civilno lice želi da reši spor u slučaju štete koju je izvršilo vojno lice, prvo će se obratiti vojnom sudu. Tek ako ne reši spor pred ovim sudom, može se obratiti redovnom sudu.³⁸²

O zahtevu za zaštitu zakonitosti protiv pravosnažnih odluka Vrhovnog vojnog suda odlučuje Vrhovni vojni sud u opštoj sednici (čl. 73 Zakona o vojnim sudovima). Isto tako, vrhovni vojni tužilac je ovlašćen da podiže zahtev za zaštitu zakonitosti protiv pravosnažnih odluka vojnih sudova i drugih organa VJ (čl. 14 Zakona o vojnom tužiocu, *Sl. list SRJ*, br. 11/95, 1/96 (SUS), 3/02). Savezni sud može da kontroliše pravosnažne odluke Vrhovnog vojnog suda samo na osnovu zahteva za vanredno preispitivanje presude Vrhovnog vojnog suda za krivična dela propisana saveznim zakonom, ako je izrečena kazna

---

³⁸⁰ *Politika*, 21. februar 2001, <<http://www.politika.co.yu>>.

³⁸¹ Jovan Buturović, *Vojni sudovi i ljudska prava*, arhiva Centra za civilno-vojne odnose.

³⁸² *Pregled jugoslovenskih propisa o sektoru bezbednosti: status ljudskih prava i demokratske kontrole*, Ženevski centar za demokratsku kontrolu oružanih snaga i Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2002, str. 62–73.

zatvora najmanje jedna godina (čl. 426 ZKP). Ovo pravo se u praksi teško ostvaruje.³⁸³ Savezni sud, prema članu 108, st. 4 Ustava SRJ, rešava o sukobu nadležnosti između vojnih sudova i drugih sudova.

Uredbom koja propisuje da nema saslušanja u Vrhovnom vojnom sudu kada on odlučuje po žalbi za krivično delo, povređeno je pravo na pravično suđenje.³⁸⁴

Prema Predlogu ustavne povelje buduće zajednice Srbije i Crne Gore vojni sudovi se ukidaju i „sudovanje u vojsci vrši se u redovnim sudovima“.

4. Istina i pomirenje

4.1. Opšte raspoloženje posle promena od 2000. godine

Do promena u Jugoslaviji i Srbiji od oktobra i decembra 2000. pitanja u vezi sa suočavanjem s prošlošću, ratnim zločinima, pomirenjem između ljudi, naroda i država na prostoru bivše SFRJ, kao i s kažnjavanjem krivaca, mogla su se pokretati samo u civilnom sektoru. Preko svoje propagande, država je tada oštro istupala protiv svih onih koji su pominjali odgovornost tadašnje vlasti za raspad SFRJ, sukobe i ratove. U kulturnoj sferi i u medijima dominirali su oni koji su odbijali svaku pomisao da vodi Srba u Srbiji i van nje mogu snositi ikakvu odgovornost za krvavo razdoblje posle 1990. godine.

Otada je javna rasprava o utvrđivanju istine, odgovornosti i pomirenja na svim sukobljenim stranama dobila legitimitet i mogla je slobodno da se vodi. Počelo je da se više piše o iskustvima drugih zemalja, o posetama predstavnika stranih komisija za istinu i pomirenje, a njihove izjave i radovi su se počeli šire objavljivati i čitati.

4.2. Komisija za istinu i pomirenje predsednika SRJ

4.2.1. *Osnovni dokumenti i početak rada.* – Predsednik SRJ, Vojislav Koštunica, obrazovao je Komisiju za istinu i pomirenje svojom Odlukom, (*Sl. listu SRJ*, br. 15/01, 59/02).

Prema toj Odluci, zadatak Komisije je da „organizuje istraživački rad na razotkrivanju evidencije o društvenim, međunacionalnim i političkim sukobima koji su doveli do rata i rasvetljavanju lanca uzročnosti ovih događaja; informiše domaću i stranu javnost o svom radu i rezultatima; ostvari saradnju sa srodnim komisijama i telima u susjednim zemljama i inostranstvu radi razmene iskustava u radu.“ Predsednik nije naveo ustavni ili zakonski osnov za uspostavljanje Komisije već se u uvodu pozvao na „obavezu predsednika Republike da se stara o poštovanju i sprovođenju ustavnosti i zakonitosti i da doprinosi ostvarivanju sloboda i prava čoveka i građanina“.³⁸⁵

---

³⁸³ Vidi Jovan Buturović, *Mehanizmi za zaštitu ustavnosti i zakonitosti u JNA i VJ u Miroslav Hadžić (ur), Demokratska kontrola vojske i policije*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2001, str. 112.

³⁸⁴ Vidi Vojin Dimitrijević, *Jugoslovensko vojno zakonodavstvo: usaglašenost sa standardima ljudskih prava i principima demokratije*, u *Pregled jugoslovenskih propisa o sektoru bezbednosti: status ljudskih prava i demokratske kontrole*, Ženevski centar za demokratsku kontrolu oružanih snaga i Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2002, str. 16.

³⁸⁵ Istom Odlukom su za članove Komisije postavljeni Radovan Bigović (dekan Teološkog fakulteta Srpske pravoslavne crkve), Mirjana Vasović (naučni saradnik Instituta društvenih nauka), Tibor Varadi (profesor na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti, nekadašnji ministar pravde u saveznoj vladi Milana Panića), Svetlana Velmar Janković (književnica iz Beograda), Mihajlo Vojvodić (profesor i bivši dekan Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu), Đordije Vuković (asistent Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu), Sava Vuković (vladika šumadijski Srpske pravoslavne crkve), Vojin Dimitrijević (direktor Beogradskog centra za ljudska prava, bivši profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu), Ljubodrag Dimić (profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu), Slavoljub Đukić (nezavisni novinar, bivši urednik nedeljnika *NIN*), Aleksandar Lojpur (advokat iz Beograda), Boško Mijatović (naučni savetnik Instituta ekonomskih nauka), Radmila Nakarada (viši naučni saradnik Instituta za evropske studije), Predrag Palavestra (član Srpske akademije nauka i umetnosti), Latinka Perović

Tri ličnosti imenovane u Komisiju odmah su dale ostavke. Reč je o Latinki Perović, Vojinu Dimitrijeviću i Tiboru Varadiju. Razlozi za ostavke prvih dvoje poznati su zahvaljujući tome što su oni objavili svoja pisma predsedniku Koštunici.³⁸⁶ Kao glavni razlog, Latinka Perović je navela svoje očekivanje da komisija neće biti državna, već sasvim nezavisna. Vojin Dimitrijević tvrdio da Komisija nema dovoljna ovlašćenja (npr. da nalaže svedocima da se odazovu njenim pozivima),³⁸⁷ da ima preširok mandat (koji se proteže na dalju prošlost) i da je sastavljena samo od ličnosti iz Srbije, bez ijednog člana iz Crne Gore.

Na prvom sastanku preostali deo Komisije usvojio je i Osnovna pravila rada³⁸⁸ čiji su glavni delovi sledeći:

Cilj rada Komisije ... jeste da kroz suočavanje sa istinom o sukobima u SFRJ i državama naslednicama, koji su izazvali zločine protiv mira, brojna kršenja ljudskih prava, ratnog i humanitarnog prava, doprinese opštem pomirenju unutar SRJ i sa susednim narodima i ...da svestrano ispita i utvrdi uzroke i tokove sukoba, koji su doveli do raspada bivše države i rata, i izazvali zastrašujuća ljudska stradanja i razaranja dobara u prošloj deceniji.

U tu svrhu „Komisija će organizovati istraživački rad o državnoj krizi i društvenim sukobima koji su doveli do rata. Komisija će nastojati da rasvetli lanac uzročnosti događaja koji su predmet istraživanja. Komisija će obavestavati javnost o rezultatima svog rada, na način bliže utvrđen ... pravilima rada Komisije.“

Komisija će takođe „nastojati da ostvari saradnju sa srodnim komisijama i telima, vladinim i nevladinim organizacijama, u susednim zemljama, kao i sa međunarodnim vladinim i nevladinim organizacijama i telima.“

Komisija treba da bude potpuno nezavisna (čl. 3 Osnovnih pravila rada). Njeni članovi su u punoj meri lično i profesionalno nezavisni prema osnivaču komisije, kao i bilo kom drugom političkom, državnom, međunarodnom ili drugom telu ili organizaciji (3.1.). Sama Komisija je u svom radu oslobođena svakog uplitanja bilo kog pojedinca ili grupe, osnivača, državnog, političkog tela ili organa, sem ukoliko ona to sama traži (3.2.). Članovi Komisije su lica navedena u Odluci. U slučaju potrebe, osnivač može doneti odluku o imenovanju novog člana ili o prestanku članstva članu Komisije. Za ove odluke osnivač mora dobiti prethodnu saglasnost Komisije za koju je potrebna dvotrećinska većina glasova (3.3.). Iz reda svojih članova, Komisija određuje koordinatora, koji organizuje njen rad, kao i izvestioca, koji obavestava javnost o njenom radu. Koordinator i izvestilac predstavljaju Komisiju u odnosima s javnošću, državnim organima, međunarodnim i drugim organizacijama i telima, a u slučaju potrebe, mogu odrediti delegaciju članova Komisije radi ostvarivanja gore pomenute saradnje (4.1.).

Rad u Komisiji će se obavljati preko radnih grupa koje će se formirati za oblasti kao što su: istorijska građa, ustavnopravna pitanja, delovanje medija, kultura, ekonomija i socijalno-politički odnosi, i druge.

Komisija takođe određuje da se za pojedina istraživanja angažuju stručna lica ili timovi stručnjaka, instituti i nevladine organizacije. Rad ovih pomoćnih tela Komisije biće plaćen iz budžeta Komisije.

(istoričar iz Beograda, pre trideset godina visoki funkcioner Saveza komunista Srbije), Zoran Stanković (ekspert za sudsku medicinu, general JNA), Svetozar Stojanović (naučni savetnik Instituta društvenih nauka, nekadašnji savetnik predsednika SRJ Dobrice Ćosića), Darko Tanasković (profesor Filološkog fakulteta, bivši ambasador SRJ u Turskoj) i Sulejman Hrnjica (profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu).

³⁸⁶ *Danas*, 18. april, str. 1,6 i 21–22. april, str. II.

³⁸⁷ Dimitrijević je svoje primedbe ponovio godinu dana kasnije u intervjuu listu *Blic*. Novi koordinator Komisije Aleksandar Lojpur na istom je mestu odgovorio tvrdeći da bi oni koji su dali ostavke svojim ostankom u Komisiji mogli da doprinesu da se nedostaci otklone, mada je dodao da preostali članovi ne smatraju da je Komisiji potrebno ovlašćenje da privodi svedoke. *Blic*, 23. april, str. 2.

³⁸⁸ Vidi <<http://www.komisija.org>>

Rad Komisije može biti finansiran iz sredstava državnog budžeta i iz sredstava prikupljenih javnim darivanjem, uz saglasnost koordinatora i Kabineta osnivača. Članovi komisije dobijaće nadoknadu troškova vezanih za svoj rad.³⁸⁹

Pravila propisuju da je rad Komisije javan i to tako što će izvestilac posle svakog sastanka Komisije održati konferenciju za štampu na kojoj će obavestiti javnost o radu Komisije. Komisija će takođe „pripremati i objavlјivati izveštaje komisije u kojima će na pregledan način biti prezentovana sinteza rada komisije, radnih grupa i timova stručnjaka.“

Pravila rada su dopunjena 10. decembra 2001. Ona sada predviđaju da će Komisija okončati rad „najduže u roku od tri godine od kada je počela da radi“. Prema izjavama datim na konferenciji za štampu od 22. januara 2002. kada se Komisija uselila u svoje stalne prostorije, početak rada se računa od toga datuma.³⁹⁰

Na osnovu ovih Pravila 17. aprila 2001. za koordinatora Komisije izabran je profesor Ljubodrag Dinić, a za izvestioca dr Radmila Nakarada. Na prvom sastanku Komisije usvojeni su i Elementi za programski dokument Komisije za istinu i pomirenje. Prema ovom tekstu, „pokušati saznati istinu i dosegnuti do istorijskog pomirenja znači:

- kritički preispitati, pre svega, sebe, i druge – preispitati svoje postupke, promašaje, odgovornosti, ideo u događajima i procesima;

- osloboditi se sugestivnih i emocionalnih pogleda proisteklih iz javnomnjenjske svesti i potrebe za nametanjem sopstvenog viđenja, samopredstavljanja i vrednosnog sistema;

- otvoreno sagledati stanje u materijalno osiromašenoj, moralno oštećenoj, mnogostruko zapuštenoj, duhovno dezorijentisanoj, destrukcijom obuzetoj, separatizmima nagriženoj, nacionalizmima razorenoj državi;

- bez kompleksa i racionalno suočiti se sa zastrašujućim obrisima već formirane slike koja o događajima u poslednjoj deceniji XX veka, o Srbima i Srbiji već postoji u svetu;

- dosegnuti do nove samosvesti i identiteta preispitivanjem demografskog stanja nacije, njenih fizičkih moći, ekonomskih i tehnoloških potencijala, prirodnih resursa, socijalnih potreba, institucija, političkih struktura, nacionalne svesti, ideja, „opasno“ nagrižene skale moralnih vrednosti, znanja, tradicije, navika, patrijarhalnog i modernog, okruženja;

- promisliti nagomilano iskustvo uz svest da se sa njim može živeti i iz njega izvlačiti pouke samo ukoliko je pouzdano istraženo i racionalno saopšteno.“

Prema Elementima „Komisija bi podsticala istraživanja uzroka i tokova međunacionalnih sukoba na području bivše Jugoslavije sa ciljem da dosegne do znanja koje bi nudilo objektivnu složenu sliku događaja i poništavalo crno-bele predstave o krivcima i žrtvama. U tu svrhu Komisija bi organizovala obimna istorijska, pravna, ekonomska, sociološka, politikološka, psihološka, kulturološka, lingvistička istraživanja... Komisija i istraživački timovi koje bi ona oformila nastojali bi da sagledaju unutrašnje i međunarodne prilike u kojima su vođeni ratovi, identifikuju realne interese koji su ih inicirali, razotkrili njihovu nasilničku suštinu, utvrde posledice koje su ostavili u nasleđe, identifikuju ožiljke koje su urezali u društvenoj i svesti pojedinaca.“

Komisija traži „razumevanje i podršku državnih vlasti koje bi morale da njenim članovima i angažovanim stručnim timovima omoguće uvid u arhivske fondove i zbirke Arhiva Jugoslavije, Predsedničkog arhiva, Arhiva VJ, Arhiva MUP, Arhiva SIP i drugo“.

Članovi novoosnovane Komisije su se prvi put susreli sa širom kritičkom javnošću, domaćom i međunarodnom, na međunarodnoj konferenciji „U potrazi za istinom i odgovornošću – ka demokratskoj budućnosti“, koja je u organizaciji radio stanice B92 održana u Beogradu maja 2001.³⁹¹

---

³⁸⁹ Prema izjavi koordinatora Lojpura, datoj maja 2002, Komisija se finansira samo iz budžeta, iz koga dobija 250.000 dinara mesečno, a članovi Komisije odrekli su se honorara. *Reporter*, 14. maj, str. 15.

³⁹⁰ *Politika*, 23. januar, str. 6

³⁹¹ Videti *Izveštaj 2001*, str. 435–436.

4.2.2. *Rad Komisije u 2002. godini.*³⁹² – O radu Komisije vrlo se malo čulo sve do 21. januara 2002. kada je objavljeno da je Komisija najzad dobila svoje stalne prostorije i kada su njeni članovi održali konferenciju za štampu, na kojoj su najavili da će Komisija početi intenzivno da radi da bi za tri godine završila većinu svojih projekata, od kojih su kao glavni navedeni stvaranje „ogromne dokumentacije o zbivanjima na prostoru prethodne Jugoslavije u poslednjih petnaestak i više godina“, prikupljanje javnih svedočanstava „ogromnog broja ljudi – žrtava, svedoka, počinitelja, svih onih koji su u vezi s dramatičnim događajima. Drugi projekti Komisije opisani su kao studija o informativnom ratu i upotrebi etničkih stereotipa i kao objavljivanje zbornika dokumenata o raspadu SFRJ, kao i o Kosovu i Metohiji.³⁹³ Krajem 2002. trebalo je da se objave zbornik dokumenata SPC od 1980. do 1990. godine i „bibliografija domaćih i inostranih naslova koji se bave jugoslovenskom krizom.“³⁹⁴

Do kraja 2002. godine nije upriličeno nijedno svedočenje: ni ono o Srebrenici najavljeno za septembar,³⁹⁵ ni predstavljanje izveštaja koji je o srebreničkom slučaju sačinio holandski Institut za ratnu dokumentaciju, kojom bi prilikom Komisija, po rečima Radmile Nakarade, nastojala da „saslušati žrtve i njihove porodice, kao i pripadnike međunarodnih snaga, vojske i vlasti iz Republike Srpske.“ Istom prilikom Nakarada je saopštila da saradnici i članovi Komisije „rade i na izradi demografske slike tog područja pre rata i sada, pripremaju hronologiju ratnih dejstava i izveštaj o medijskoj slici o dešavanjima u Srebrenici.“³⁹⁶

O radu Komisije se raspravljalo i na okruglom stolu koji je organizovala sama Komisija 28. maja.³⁹⁷ Kao i na ranijem skupu, neki učesnici konferencije oštro su istupili protiv načina na koji je Komisija uspostavljena, njenog sastava i programa rada. I unutar same Komisije mogle su se uočiti razlike između njenog novog koordinatora, Aleksandra Lojpara, koji se, s jedne strane, protivio pritiscima na Komisiju da se bavi samo odgovornošću, pa i kolektivnom, Srba, ali je osuđivao i nedostatak moralne i političke osude zločina u Srbiji: „Svi znaju šta se dešavalo u Sarajevu, Vukovaru, Srebrenici, ali ne žele o tome da govore i odmah okreću temu na 'Bljesak', 'Oluju', NATO bombardovanje“, rekao je Lojpar.³⁹⁸ On je, naglašavajući da govori u lično ime, dopustio i mogućnost kolektivne krivice Srba, ali „ne u krivičnom smislu, za određene događaje koji su bili najmarkantniji u sukobima“. Mogućnosti raspravljanja o kolektivnoj krivici oštro su se suprotstavili drugi članovi Komisije. Neki su išli i dotle da tvrde da se o sukobima na jugoslovenskim prostorima još uvek ništa pouzdano ne zna. Pored kritičara Komisije, među pozvanim učesnicima bilo je i onih koji su iskoristili priliku da napadnu nevladine organizacije koje se zalažu za suočavanje s prošlošću i saradnju s Haškim tribunalom.

---

³⁹² Februara 2002. za koordinatora Komisije izabran je Aleksandar Lojpar, a dr Mirjana Vasović za izvestioca. Upraznjena mesta u Komisiji popunjena su i broj njenih članova proširen tek 28. oktobra 2002. Predsednik Koštunica uvrstio je u Komisiju, kao nove članove, Miru Beham, novinara i publicistu iz Minhena i Beograda, Đorđa Vukadinovića, političkog filozofa i glavnog i odgovornog urednika časopisa *Nova srpska politička misao*, Miomira Dašića, profesora Filozofskog fakulteta u Nikšiću i člana Crnogorske akademije nauka i umetnosti i Ruske akademije prirodnih i društvenih nauka, Hadži Mustafu Jusufspahića, imama beogradske Bajrakli džamije, Andriju Kopilovića, prorektora Teološko-katehetskog instituta u Subotici, Ljubišu Lazarevića, profesora Pravnog fakulteta u Beogradu u penziji, Emira Kusturicu, filmskog reditelja, Slobodana Reljića, glavnog i odgovornog urednika beogradskog nedeljnika *NIN*, i Ljiljanu Smajlović, novinarku istog nedeljnika.

³⁹³ *Blic*, 29. maj, str. 2.

³⁹⁴ *Reporter*, 14. maj, str. 15. Prema izjavi koordinatora Lojpara, na tom poslu u arhivi predsednika Republike rade članovi Komisije Ljubodrag Dimić i Mihajlo Vojvodić, *Blic*, 23. april, str. 2

³⁹⁵ *Blic*, 29. maj, str.2.

³⁹⁶ *Id.*

³⁹⁷ Zapisnik s okruglog stola nalazi se na sajtu Komisije <<http://www.komisija.org/transkript.htm>>

³⁹⁸ „Bljesak i „Oluja“ bile su ofanzivne operacije hrvatske vojske 1995. u tadašnjoj Republici Srpskoj Krajini.

Istupi cele Komisije i njenih članova bili su predmet raspravljanja u medijima. Dva osnovna stava možda je najbolje sumirao politički filozof Dušan Pavlović u svojoj kolumni u nedeljniku *Reporter*.³⁹⁹ „Danas postoje dva dominantna pristupa ratnim zločinima ... Prvi zagovara Komisija ... Drugi su prihvatili predstavnici nekih nevladinih organizacija. Grubo govoreći, zagovornici prvog pristupa ne spore da su Srbi činili ratne zločine, ali im je glavni cilj da pokažu kako su jedni zločini uzrokovali druge, te kako je odgovornost za zločine raspoređena među svim narodima. Druga strana ne poriče da je odgovornost raspoređena na svim stranama, ali akcentat baca na činjenicu da je potrebno utvrditi srpsku krivicu.“

Nova izveštica Komisije Mirjana Vasović objavila je članak o pitanjima krivice i odgovornosti u časopisu *Prizma*.⁴⁰⁰ Ona je mišljenja da su Srbi žrtva svojevrsnog govora mržnje zasnovanog na negativnim stereotipima o njima i da su najodgovorniji za rat i zločine oni koji su stvorili uslove za rat, uključujući i takve stereotipe, što utiče na „manihejsku sliku i pojednostavljeno tumačenje složenih uzroka, toka i posledica dramatičnih događaja i situacija koji prate međuetničke sukobe – od Markala I do Markala II, od Sarajeva do Srebrenice, od Vukovara do Račaka“. Na ovo Pavlović odgovara: „Ako izuzmemo Markale i Račak,⁴⁰¹ zapitao bih Mirjanu Vasović zašto je manihejstvo sporno u slučaju Sarajeva, Srebrenice i Vukovara. Da li su Sarajlije bombardovale same sebe, ranjenike u vukovarskoj bolnici pobili Hrvati preobučeni u uniforme JNA, a 7.000 stanovnika Srebrenice počinilo samoubistvo. Zločin neizbežno ima manihejsku strukturu, jer je jedna strana kriva, a druga nije. Ako je drugačije, onda se ne radi o zločinu.“

Vraćajući se ulozi Komisije, Pavlović nastavlja: „Komisija koju je oformila srpska država treba ipak da se bavi samo srpskim zločinima, tj. odnosom građana Srbije prema njima. To ne znači da Komisija mora da kaže kako su Srbi jedini krivci za zločine, ali ona nužno mora da saopšti karakter onoga što se desilo i da jasno kaže ko je počinilac onoga što se desilo. Stvar koju Komisija ne shvata jeste da ona ne treba da sudi bilo kome, već da građane suoči s istinom ... sve te slučajeve građanima mora da saopšti jedan državni autoritet“.⁴⁰²

4.3. Rad nevladinih organizacija.

I tokom 2002. godine inicijative za utvrđivanje istine i postizanje pomirenja pretežno su poticale iz nevladinog sektora. U tom pogledu prednjačio je projekat „Istina, odgovornost i pomirenje“, koji je vodila pomenuta medijska grupa B92. Njena izdavačka sekcija *Samizdat Free B92* objavila je niz knjiga posvećenih ovoj tematici a na Televiziji B92 su se redovno, svakog ponedeljka u toku sezone, prikazivali odgovarajući filmovi koje su pratile diskusije u studiju. Od jeseni je ista televizija počela da emituje niz razgovara s autorima zbirke *Srpska strana rata*, koju je uredio Nebojša Popov i koja je prvi put izdata 1996. Ona je tada bila takoreći prećutana u Jugoslaviji, ali je kasnije prevedena na nemački i engleski, a delimično i na francuski jezik Njeno drugo izdanje je *Samizdat Free B92* objavio 2001. godine i ono je našlo puta do mnogo više čitalaca.

Niška nevladina organizacija Odbor za građansku inicijativu (OGI) održala je u toku 2001. i 2002. niz radionica s temom „Pitanje krivice i odgovor odgovornosti“.⁴⁰³

---

³⁹⁹ 9. jul, str. 19.

⁴⁰⁰ „Pobornici zvanične verzije“, *Prizma*, maj 2002, str. 40. Članak je reprodukovao u dnevnom listu *Danas*, 20. jun, str. 6. i 21. jun, str. 6.

⁴⁰¹ Dva udara bombama na sarajevskoj pijaci Markale 1993. i 1994. godine prouzrokovala su mnoge žrtve, ali ih je muslimanska strana pripisivala srpskoj, i obrnuto. Poginule Albance u kosovskom selu Račak januara 1999. godine albanska strana i verifikatori OEBS smatrali su masakrom civila od strane srbijanske policije dok su organi Srbije tvrdili da su to pobunjenici pali u otvorenoj borbi sa snagama reda. Vidi *Izveštaj 1999*, str. 271 – 273.

⁴⁰² Vasović je stupila u oštru polemiku i s kolumnistom beogradskog nedeljnika *Vreme*, Teofilom Pančićem. On je otišao dotle da Komisiju nazove telom „za izbegavanje istine, relativizovanje odgovornosti i ismevanje pomirenja“. 28. novembar, str. 77. Prethodni delovi polemike mogu se naći u brojevima *Vremena* od 14. i 21. novembra 2002.

⁴⁰³ Vidi, <<http://www.ogi.org.yu>>

Dodatak I

Najvažniji ugovori o ljudskim pravima koji obavezuju SRJ

- Dopunska Konvencija o ukidanju ropstva, trgovine robljem i ustanova i prakse sličnih ropstvu, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/58.
- Evropska konvencija o priznanju i izvršenju odluka o staranju o deci i o ponovnom uspostavljanju odnosa staranja, *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 1/02.
- Konvencija MOR br. 87 o sindikalnim slobodama i zaštiti sindikalnih prava, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 8/58.
- Konvencija MOR br. 98 o primeni principa prava organizovanja i kolektivnog pregovaranja, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 11/58.
- Konvencija MOR br. 111 koja se odnosi na diskriminaciju u pogledu zapošljavanja i zanimanja, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 3/61.
- Konvencija o državljanstvu udate žene, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/58.
- Konvencija o nezastarevanju ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 50/70.
- Konvencija o političkim pravima žena, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/54.
- Konvencija o pranju, traženju i zapleni i konfiskaciji prihoda stečenih kriminalom, *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 7/02.
- Konvencija o pravnom položaju lica bez državljanstva i završni akt konferencije Ujedinjenih nacija o pravnom položaju lica bez državljanstva, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 9/59, br. 7/60, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 2/64.
- Konvencija o pristanku na brak, minimalnoj starosti za sklapanje braka i o registraciji brakova, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 13/64.
- Konvencija o ropstvu, *Sl. novine Kraljevine Jugoslavije*, god. XI-1929, br. 234.
- Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, *Sl. vesnik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ*, br. 2/50.
- Konvencija o statusu izbeglica, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/60.
- Konvencija o suzbijanju i ukidanju trgovine licima i eksploataciji drugih, *Sl. list FNRJ*, br. 2/51.
- Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 11/81.
- Konvencija protiv mučenja i drugih surovih neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 9/91.
- Konvencija o pravima deteta, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 15/90; *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 4/96, 2/97.
- Konvencija o pravu mora, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 1/86.
- Konvencija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 6/01.
- Konvencija UNESCO protiv diskriminacije u pogledu obrazovanja, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 4/64.
- Međunarodna konvencija o suzbijanju i kažnjavanju zločina aparthejda, *Sl. list SFRJ*, br. 14/75.
- Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 6/67.
- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, *Sl. list SFRJ*, br. 7/71.

- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, *Sl. list SFRJ*, br. 7/71.
- Fakultativni protokol o prodaji dece, dečjoj prostituciji i dečjoj pornografiji, uz Konvenciju o pravima deteta, *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 7/02.
- Fakultativni protokol uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 4/01.
- Drugi fakultativni protokol uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 4/01.
- Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom, koji predstavlja dopunu Konvencije protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, *Sl. list SRJ*, br. 6/01.
- Protokol iz 1953. kojim se menja Konvencija o ropstvu iz 1926, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 6/55.
- Protokol kojim se menja Konvencija za suzbijanje trgovine ženama i decom i Konvencija o suzbijanju trgovine odraslim ženama, *Sl. list FNRJ*, br. 41/50.
- Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom, koji dopunjava Konvenciju protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovor)*, br. 6/01.
- Protokol o statusu izbeglica, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 15/67.

Dodatak II

Indeks saveznih i republičkih propisa koji se pominju u ovoj knjizi

Ustavi

- Ustav Savezne Republike Jugoslavije, *Sl. list SRJ*, br. 1/92.
- Ustav Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 1/90.
- Ustav Republike Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 48/92.

Savezni propisi

- Krivični zakon SRJ, *Sl. list SFRJ*, br. 44/76, 36/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90, 54/90, *Sl. list SRJ*, br. 35/92, 37/93, 24/94, 61/01.
- Zakon o amnestiji, *Sl. list SRJ*, br. 28/96.
- Zakon o amnestiji, *Sl. list SRJ*, br. 9/01.
- Zakon o amnestiji, *Sl. list SRJ*, br. 37/02.
- Pravilnik o načinu rada skupština elektora za izbor nacionalnih saveta nacionalnih manjina, *Sl. list SRJ*, br. 41/02.
- Pravilnik o promeni ličnog imena, *Sl. list SFRJ*, br. 6/83.
- Uredba Savezne vlade o Saveznoj javnoj ustanovi Borba, *Sl. list SRJ*, br. 15/97, 56/98, 10/00, 17/00, 34/00, 7/01, 12/01.
- Ustavni zakon za sprovođenje amandmana II do VIII na Ustav SRJ, *Sl. list SRJ*, br. 29/00.
- Zakon o ukidanju Ukaza o oduzimanju državljanstva i imovine porodici Karadorđević, *Sl. list SRJ*, br. 9/01.
- Zakon o jugoslovenskom državljanstvu, *Sl. list SRJ*, br. 33/96, 9/01.
- Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. list SRJ*, br. 73/00.
- Zakon o izboru i prestanku mandata Predsednika Republike, *Sl. list SRJ*, br. 32/00.
- Zakon o izbornim jedinicama za izbor saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine, *Sl. list SRJ*, br. 32/00, 33/00.
- Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine, *Sl. list SRJ*, br. 32/00, 73/00.
- Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine, *Sl. list SRJ*, br. 57/93, 32/00, 36/00, 73/00.
- Zakon o kretanju i boravku stranaca, *Sl. list SFRJ*, br. 56/80, 53/85, 30/89, 26/90, 53/91, *Sl. list SRJ*, br. 16/93, 31/93, 41/93, 53/93, 24/94, 28/96.
- Zakon o krivičnom postupku, *Sl. list SFRJ*, br. 4/77, 36/77, 14/85, 26/86, 74/87, 57/89, 3/90, *Sl. list SRJ*, br. 27/92, 24/94.
- Zakonik o krivičnom postupku, *Sl. list SRJ*, br. 70/01, 68/02.
- Zakon o obligacionim odnosima, *Sl. list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89, 59/89, *Sl. list SRJ*, br. 31/93.
- Zakon o odbrani SRJ, *Sl. list SRJ*, br. 43/94, 11/95, 28/96, 44/99, 3/02.
- Zakon o opštem upravnom postupku, *Sl. list SRJ*, br. 33/97, 31/01.
- Zakon o osnovama sistema državne bezbednosti, *Sl. list SFRJ*, br. 15/84, 42/90, *Sl. list SRJ*, br. 15/00.

- Zakon o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja, *Sl. list SRJ*, br. 30/96, 58/98, 70/01, 3/02, 39/02.
- Zakon o osnovama radnih odnosa, *Sl. list SRJ*, br. 29/96, 51/99.
- Zakon o osnovama svojinskopravnih odnosa, *Sl. list SFRJ*, br. 6/80, 36/90, *Sl. list SRJ*, br. 29/96.
- Zakon o osnovama zaštite životne sredine, *Sl. list SRJ*, br. 24/98.
- Zakon o pomilovanju, *Sl. list SRJ*, br. 90/94.
- Zakon o postupku za upis u sudski registar, *Sl. list SRJ*, br. 80/94.
- Zakon o preduzećima, *Sl. list SRJ*, br. 29/96, 33/96, 29/97, 58/98, 74/99, 9/01, 36/02.
- Zakon o putnim ispravama jugoslovenskih državljana, *Sl. list SRJ*, br. 33/96, 49/96, 12/98, 44/99, 15/00, 7/01, 71/01, 23/02, 68/02.
- Zakon o saveznom budžetu, *Sl. list SRJ*, br. 24/94.
- Zakon o Saveznom budžetu za 2002. godinu, *Sl. list SRJ*, br. 3/02, 68/02.
- Zakon o sistemima veza, *Sl. list SFRJ*, br. 41/88, 80/89, 29/90, *Sl. list SRJ*, br. 34/92, 16/93, 31/93, 41/93, 50/93, 24/94, 28/96.
- Zakon o službama bezbednosti SRJ, *Sl. list SRJ*, br. 37/02.
- Zakon o stranim ulaganjima, *Sl. list SRJ*, br. 3/02.
- Zakon o štrajku, *Sl. list SRJ*, br. 29/96.
- Zakon o udruživanju građana u udruženja, društvene organizacije i političke organizacije koje se osnivaju za teritoriju SFRJ, *Sl. list SFRJ*, br. 42/90, *Sl. list SRJ*, 16/93, 31/93, 41/93, 50/93, 24/94, 28/96, 73/00.
- Zakon o uvođenju jedinstvenog matičnog broja građana, *Sl. list SFRJ*, br. 58/76.
- Zakon o Vojsci Jugoslavije, *Sl. list SRJ*, 43/94, 28/96, 44/99, 74/99, 3/02, 37/02.
- Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, *Sl. list SRJ*, br. 24/98, 26/98.
- Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, *Sl. list SRJ*, br. 11/02.

Propisi Republike Srbije

- Krivični zakon, *Sl. glasnik SRS*, br. 26/77, 28/77, 43/877, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89, 42/89, 21/90; *Sl. glasnik RS*, br. 16/90, 26/91, 75/91, 9/92, 49/92, 51/92, 23/93, 67/93, 47/94 i 17/95, 44/98, 10/02, 11/02, 80/02.
- Pravilnik o upisu sindikalnih organizacija u registar, *Sl. glasnik RS*, br. 6/97, 33/97, 49/00, 18/01.
- Pravilnik o uslovima i načinu upotrebe sredstava prinude, *Sl. glasnik RS*, br. 40/95, 48/95, 1/97.
- Rešenje o određivanju prostora za okupljanje građana u Beogradu, *Sl. list grada Beograda*, br. 13/97.
- Zakon o Agenciji za privatizaciju, *Sl. glasnik RS*, 38/01.
- Zakon o amnestiji, *Sl. glasnik RS*, br. 10/01.
- Zakon o akcijskom fondu, *Sl. glasnik RS*, 38/01.
- Zakon o Bezbednosno-informativnoj agenciji, *Sl. glasnik RS*, br. 42/02.
- Zakon o braku i porodičnim odnosima, *Sl. glasnik SRS*, br. 22/80, 24/84, 11/88, *Sl. glasnik RS*, br. 22/93, 25/93, 35/94, 46/95, 29/01.
- Zakon o državnoj upravi, *Sl. glasnik RS*, br. 20/92, 6/93, 48/93, 53/93, 67/93, 48/94, 49/99.
- Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana, *Sl. glasnik SRS*, br. 24/82, 39/83, 17/84, 50/84, 45/85, 12/89, *Sl. glasnik RS*, br. 53/93, 67/93, 48/94.
- Zakon o društvenoj brizi o deci, *Sl. glasnik RS*, br. 49/92, 29/93, 53/93, 67/93, 28/94, 47/94, 48/94, 25/96, 29/01, 16/02.

- Zakon o eksproprijaciji, *Sl. glasnik SRS*, br. 53/95, 23/01. 40/84, 53/87, 22/89, *Sl. glasnik RS*, br. 6/90, 15/90, 53/95, 23/01.
- Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom, *Sl. glasnik RS*, br. 16/02.
- Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. glasnik RS*, br. 32/97.
- Zakon o građevinskom zemljištu, *Sl. glasnik RS*, br. 44/95, 16/97, 23/01.
- Zakon o izbeglicama, *Sl. glasnik RS*, br. 18/92, 45/02.
- Zakon o izboru narodnih poslanika, *Sl. glasnik RS*, br. 35/00.
- Zakon o izboru predsednika Republike, *Sl. glasnik RS*, br. 1/90, 79/92, 73/02.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Sl. glasnik RS*, br. 16/97, 34/01.
- Zakon o javnom informisanju, *Sl. glasnik RS*, br. 36/98, 2/01.
- Zakon o javnom tužilaštvu, *Sl. glasnik RS*, br. 63/01, 42/02.
- Zakon o jedinstvenom matičnom broju građana, *Sl. glasnik SRS*, br. 53/78, 5/83, 24/85, 6/89, *Sl. glasnik RS*, br. 53/93, 67/93, 48/94.
- Zakon o jednokratnom porezu na ekstra dohodak i ekstra imovinu stečenu iskorišćavanjem posebnih pogodnosti, *Sl. glasnik RS*, br. 36/01.
- Zakon o lokalnoj samoupravi, *Sl. glasnik RS*, br. 4/91, 79/92, 82/92, 47/94, 48/99, 49/99, 27/01.
- Zakon o nasleđivanju, *Sl. glasnik RS*, br. 46/95.
- Zakon o okupljanju građana, *Sl. glasnik RS*, br. 51/92, 53/93, 67/93, 48/94, 29/01.
- Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, *Sl. glasnik RS*, 42/02.
- Zakon o osnovnoj školi, *Sl. glasnik RS*, br. 50/92, 53/93, 67/93, 48/94, 66/94, 22/02.
- Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 52/96, 46/98, 29/01, 80/02.
- Zakon o političkim organizacijama, *Sl. glasnik RS*, br. 37/90, 30/92, 53/93, 67/93, 48/94.
- Zakon o pomilovanju, *Sl. glasnik RS*, br. 49/95, 50/95.
- Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti, *Sl. glasnik SRS*, br. 30/89, 42/89, *Sl. glasnik RS*, br. 55/90, 22/91, 53/93, 67/93, 48/94.
- Zakon o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi, *Sl. glasnik RS*, br. 16/95.
- Zakon o pravnom statusu verskih zajednica, *Sl. glasnik SRS*, br. 44/77.
- Zakon o privatizaciji, *Sl. glasnik RS*, br. 38/01.
- Zakon o radio difuziji, *Sl. glasnik RS*, br. 42/02.
- Zakon o radio televiziji, *Sl. glasnik RS*, br. 48/91, 49/91, 53/93, 55/93, 67/93, 48/94, 11/01.
- Zakon o radnim odnosima u državnim organima, *Sl. glasnik RS*, br. 48/91, 66/91, 44/98, 49/99, 34/01.
- Zakon o radnim odnosima u posebnim okolnostima, *Sl. glasnik RS*, br. 40/90.
- Zakon o radnim odnosima, *Sl. glasnik RS*, br. 55/96.
- Zakon o radu, *Sl. glasnik RS*, br. 70/01, 73/01.
- Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma, *Sl. glasnik RS*, br. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94.
- Zakon o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana, *Sl. glasnik RS*, br. 36/91, 79/91, 33/93, 53/93, 67/93, 46/94, 48/94, 52/96, 29/01.
- Zakon o srednjoj školi, *Sl. glasnik RS*, br. 50/92, 53/93, 67/93, 48/94, 24/96, 23/02, 25/02.
- Zakon o sredstvima u svojini Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 53/95, 3/96, 54/1996, 32/97.
- Zakon o sudijama, *Sl. glasnik RS*, br. 63/01, 42/02.

- Zakon o sudovima, *Sl. glasnik RS*, br. 46/91, 60/91, 18/92, 71/92, 63/01 (prestao je da važi 1. januara 2002. godine, izuzev odredaba od člana 14 do člana 20, koje prestaju da važe 1. marta 2003. godine).
- Zakon o svojinskoj transformaciji, *Sl. glasnik RS*, br. 32/97, 10/01.
- Zakon o izmenama i dopunama Zakona o svojinskoj transformaciji, *Sl. glasnik RS*, br. 10/01.
- Zakon o univerzitetu, *Sl. glasnik RS*, br. 20/98.
- Zakon o univerzitetu, *Sl. glasnik RS*, br. 21/02.
- Zakon o unutrašnjim poslovima, *Sl. glasnik RS*, br. 44/91, 79/91, 54/96, 27/00, 30/00 (SUS), 8/01 (SUS).
- Zakon o uređenju sudova, *Sl. glasnik RS*, br. 63/01, 42/02.
- Zakon o merama za slučaj vanrednog stanja, *Sl. glasnik RS*, br. 19/91.
- Zakon o Visokom savetu pravosuđa, *Sl. glasnik RS*, br. 63/01.
- Zakon o zaštiti na radu, *Sl. glasnik RS*, br. 42/91.
- Zakon o zaštiti životne sredine Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 66/91, 83/92, 53/93, 67/93, 48/94, 44/95, 53/95.
- Zakon o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 22/92, 73/92, 82/92, 56/93, 67/93, 34/94, 52/96, 46/98, 29/01, 80/02.
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti, *Sl. glasnik RS*, br. 17/92, 26/92, 50/92, 52/93, 53/93, 67/93, 48/94, 25/96, 18/02.
- Zakon o zdravstvenom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 18/92, 26/93, 53/93, 67/93, 48/94, 25/96, 46/98, 54/99, 29/01, 18/02, 80/02.
- Uredba o izmenama Uredbe o skidanju oznake poverljivosti sa dosijea vođenih o građanima Republike Srbije u Službi državne bezbednosti, *Sl. glasnik RS*, br. 31/01.
- Uredba o načinu zbrinjavanja prognanih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 47/95.
- Uredba o organizovanju i ostvarivanju verske nastave i nastave alternativnog predmeta u osnovnoj i srednjoj školi, *Sl. glasnik RS*, br. 46/01.
- Uredba o skidanju oznake poverljivosti sa dosijea vođenih o građanima Republike Srbije u Službi državne bezbednosti, *Sl. glasnik RS*, br. 30/01.
- Rešenje o određivanju prostora za okupljanje građana u Beogradu, *Sl. list grada Beograda*, br. 13/97.

Propisi Republike Crne Gore

- Krivični zakon, *Sl. list RCG*, br. 42/93, 14/94, 27/94, 30/02.
- Odluka o nadležnosti i sastavu Republičkog savjeta za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa, *Sl. list RCG*, br. 32/93.
- Porodični zakon, *Sl. list SRCG*, br. 7/89.
- Pravilnik o registru političkih organizacija, *Sl. list RCG*, br. 25/90, 46/90.
- Uredba o registraciji sindikalnih organizacija, *Sl. list RCG*, br. 20/91.
- Uredba o zbrinjavanju raseljenih lica, *Sl. list RCG*, br. 37/92.
- Zakon o biračkim spiskovima, *Sl. list RCG*, br. 4/98, 14/00, 30/01.
- Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. list RCG*, br. 44/97.
- Zakon o izboru odbornika i poslanika, *Sl. list RCG*, br. 4/98, 17/98, 14/00, 16/00, 9/01, 41/02.
- Zakon o izboru predsjednika Republike, *Sl. list RCG*, br. 49/92, 50/92, 30/97, 66/02.
- Zakon o crnogorskom državljanstvu, *Sl. list RCG*, br. 41/99.

- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Sl. list RCG*, br. 25/94, 29/94.
- Zakon o javnim skupovima, *Sl. list RCG*, br. 57/92, 27/94.
- Zakon o javnom informisanju, *Sl. list RCG*, br. 4/98, 41/02.
- Zakon o jedinstvenom matičnom broju građana, *Sl. list RCG*, br. 45/93, 27/94.
- Zakon o ličnom imenu, *Sl. list RCG*, br. 20/93, 27/94.
- Zakon o medijima, *Sl. list RCG*, br. 51/02, 62/02.
- Zakon o nevladinim organizacijama, *Sl. list RCG*, br. 27/99, 9/02, 30/02.
- Zakon o osnovnoj školi, *Sl. list RCG*, br. 34/91, 48/91, 17/92, 56/92, 30/93, 32/93, 27/94, 2/95, 20/95, 64/02.
- Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, *Sl. list SRCG*, br. 14/83, 4/84, 12/85, 23/85, 3/86, 14/89, 29/89, 39/89, 42/90, 28/91, *Sl. list RCG*, br. 48/91, 17/92, 18/92, 14/93, 20/93, 27/94, *Sl. list SRJ* br. 26/00 (SUS).
- Zakon o pomilovanju, *Sl. list RCG*, br. 16/95, 12/98, 21/99.
- Zakon o radio-difuziji, *Sl. list RCG*, br. 51/02, 62/02.
- Zakon o javnim radiodifuznim servisima „Radio Crne Gore“ i „Televizija Crne Gore“, *Sl. list RCG*, 51/02, 62/02.
- Zakon o radnim odnosima, *Sl. list SRCG*, br. 29/90, 42/90, 28/91, *Sl. list RCG*, br. 48/91, 17/92, 27/94, 16/95, 21/96, 5/00.
- Zakon o referendumu, *Sl. list RCG*, br. 9/01, *Sl. list SRJ* br. 17/01 (SUS).
- Zakon o sistemima veza, *Sl. list SRCG*, br. 28/77.
- Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti, *Sl. list RCG*, br. 45/93, 27/94, 16/95, 44/01.
- Zakon o srednjoj školi, *Sl. list SRCG*, br. 28/91, *Sl. list RCG*, br. 35/91, 48/91, 17/92, 56/92, 27/94, 64/02.
- Zakon o udruživanju građana, *Sl. list SRCG*, br. 23/90, 26/90, 13/91; *Sl. list RCG*, br. 48/91, 17/92, 30/92, 21/93, 27/94, 27/99.
- Zakon o unutrašnjim poslovima, *Sl. list RCG*, br. 24/94, 29/94.
- Zakon o uslovima i postupku za prekid trudnoće, *Sl. list SRCG*, br. 29/79, 31/79, 29/89, 39/89, *Sl. list RCG*, br. 28/91, 17/92, 27/94.
- Zakon o Ustavnom sudu Republike Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 21/93, 44/95.
- Zakon o zadužbinama, fondacijama i fondovima, *Sl. list SRCG*, br. 24/85.
- Zakon o zapošljavanju, *Sl. list SRCG*, br. 29/90, 27/91, 28/91, *Sl. list RCG*, 48/91, 8/92, 17/92, 3/94, 27/94, 16/95, 22/95.
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju, *Sl. list SRCG*, br. 39/90, 21/91, *Sl. list RCG*, br. 48/91, 17/92, 30/92, 58/92, 6/94, 27/94, 30/94, 16/95, 20/95, 22/95, 23/96.
- Zakon o životnoj sredini Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 12/96, 55/00.